МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім.Ю.ФЕДЬКОВИЧА

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Том 3

Чернівці – 1999

ББК 63.3 (4 Укр)я 43
П-35

Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Т. 3. – 416 с.

У збірнику йдеться про стародавню історію України, боротьбу українського козацтва за визволення України, про визначних політичних діячів, науковців, про національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у кінці XIX – на початку XX ст., особливості індустріалізації України у 30-х роках, воєнні дії 1941 р., про українську інтелігенцію 50-х років, сучасний характер політичної влади в Україні, міжнародне становище країни. Висвітлюється історичне минуле буковинського краю: Буковина як об'єкт російсько-шведсько-турецького суперництва на початку XVIII ст., залізничне будівництво, кооперативний і студентський рух другої половини XIX – початку XX ст., події Першої світової війни, стан краю у складі Румунії, сталінські репресії. Вміщено матеріали і з історіографії України, нумізматики, історичної бібліографії, музеєзнавства та ін.

Для науковців, викладачів, учителів історії, студентів.

Рецензенти: д.і.н, проф. Михайлина П.В.,
д.і.н., проф. Юрій М.Ф.,
д.і.н., проф. Шевчук В.П.

Редколегія: д.і.н., проф. Ботушанський В.М. (наук. редактор),
д.і.н., проф. Брицький П.П.,
д.і.н., проф. Гриценко І.А.,
д.і.н., проф. Добржанський О.В. (заст. редактора),
д.і.н., проф. Кожолянко Г.К.,
к.і.н., доц. Коцур А.П. (відповід. секретар),
д.і.н., проф. Сич О.І.

Відповідальний за випуск: д.і.н., проф. Макар Ю.І.

Друкується за ухвалою вченої ради Чернівецького державного університету

ISBN 966-7577-12-0

© Кафедра історії України
Чернівецького держуніверситету, 1999
© «Золоті литаври», 1999

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 11

НАШ ЮВІЛЯР

Коцур А.П. СЛОВО ПРО ІСТОРИКА УКРАЇНИ 12
НАУКОВІ ТА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ПРАЦІ доктора історичних наук, професора кафедри історії України Чернівецького державного університету Івана Антоновича Гриценка 20
Гриценко І.А. СТУДЕНТСЬКІ ВРАЖЕННЯ (Із спогадів про історичний факультет Київського університету передвоєнної пори (1937-1941 рр.) 31

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Михайлина Л.П. ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПАРОВОЇ СИСТЕМИ РІЛЬНИЦТВА МІЖ ДНІПРОМ І КАРПАТАМИ (за матеріалами райковецької культури) 54
Федорук А.В. ВІЙСЬКО ТАРАСА ФЕДОРОВИЧА В ПОВСТАННІ 1630 р.: деякі аспекти організації та чисельності 65
Демочко В.К. ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ПИТАННЯ У ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст. 74
Зайцева З.І. ПРИВАТ-ДОЦЕНТСТВО ЯК ЗАСІБ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ НА РУБЕЖІ XIX-XX ст. 81
Білецький Б.Ф., Карпо В.Л. МИКОЛА ІВАНОВИЧ МІХНОВСЬКИЙ (До 75-річчя з дня загибелі) 96
Гарат Р.М. РОЛЬ ТОВАРИСТВА "ПРОСВІТА" В ПІДВИЩЕННІ ОСВІТНЬОГО РІВНЯ НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ 107
Дутчак П.В. УКРАЇНСЬКЕ ЖІНОЦТВО В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ XIX - ПОЧАТКУ XX ст. 116

Гуйванюк М.Р. МАРКО ЧЕРЕМШИНА ТА СІЧОВИЙ РУХ У ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ XX ст. 129
Литвин С.Х. РОЛЬ С.ПЕТЛЮРИ У СТВОРЕННІ ВІЙСЬКА УНР НАПРИКІНЦІ 1917 р. 133
Савчук Б.П. ТОВАРИСТВО "ЛУГ" У КОНТЕКСТІ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНИХ ТА ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН В ГАЛИЧИНІ (1926-1939 рр.)... 152
Пальчевський Р.С. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ РУХАНКОВО-СПОРТИВНІ ТОВАРИСТВА ЯК БАЗА ДЛЯ ПОПОВНЕННЯ РЯДІВ УВО-ОУН (20-30-ті роки XX ст.) 161
Газін В.П. РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКІ СТОСУНКИ ТА УКРАЇНА (20-ті - початок 30-х років) 168
Фостій І.П. ГЕРОЇЧНО-ТРАГІЧНИЙ ПОДВИГ 16-го МЕХАНІЗОВАНОГО КОРПУСУ 177
Мизак Н.С. АНТИФАШИСТСЬКА БОРОТЬБА ОУН-УПА НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННИХ РАЙОНІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 186
Марусик Т.В. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ СУСПІЛЬНО-ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-х РОКІВ XX ст. 201
Бурдяк В.І. УКРАЇНА ТА БОЛГАРІЯ: порівняльний аналіз внутрішнього політичного протистояння 208
Моцок В.І. ІСТОРІЯ ВЧИТЬ: ТІЛЬКИ ШЛЯХ ДО ПОРОЗУМІННЯ І ЄДНАННЯ (декілька аспектів сучасної українсько-польської співпраці) 218
Брицький П.П., Юрійчук Є.П. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ЗАПОРУКА ЛЕГІТИМНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ 226
Калашніков А.В. ПРО ДЕЯКІ НОВІ РЕАЛІЇ В СВІТІ, ЄВРОПІ, УКРАЇНІ, ЩО ВИНИКЛИ ВНАСЛІДОК РОЗПАДУ ОРГАНІЗАЦІЇ ВАРШАВСЬКОГО ДОГОВОРУ 234

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ

Масан О.М. ПЕРШІ ПОХОДИ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА БУКОВИНУ (З історії міжнародного становища краю на початку XVIII ст.) 244
Жалоба І.В. ПЕРШИЙ ПРОЕКТ КОЛІЙНОЇ ДОРОГИ НА БУКОВИНІ 253

Ботушанський О.В. РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОЇ ВИРОБНИЧОЇ КООПЕРАЦІЇ НА БУКОВИНІ (кінець XIX – початок XX ст.) 261
Дутчак І.Г. УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСЬКЕ ТОВАРИСТВО "МОЛОДА УКРАЇНА" У ЧЕРНІВЦЯХ (1901-1902 рр.) 270
Ботушанський В.М. БУКОВИНА У ДИПЛОМАТИЧНІЙ БОРОТЬБІ ЗА ВТЯГНЕННЯ РУМУНІЇ У ВІЙНУ НА БОЦІ АВСТРО-НІМЕЦЬКОГО БЛОКУ (1914-1916 рр.) 276
Заполовський В.М. ПІДЗЕМНО-МІННА ВІЙНА НА БУКОВИНСЬКІЙ ДІЛЯНЦІ ФРОНТУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1916 р. 285
Піддубний І.А. АДМІНІСТРАТИВНЕ УПРАВЛІННЯ БУКОВИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918-1940 рр.) 294
Мусієнко І.В. ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ БУКОВИНЦІВ І БЕССАРАБЦІВ У ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ В 1941-1945 рр. 304

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Огуй О.Д. МОНЕТНО-ЛІЧИЛЬНІ ПОЗНАЧЕННЯ (МЛП) "БАН, БАНІ" В МОЛДАВО-БУКОВИНСЬКИХ ДОКУМЕНТАХ XVI-XVIII ст. 320
Балух В.О. ФІЛЬВАРКОВЕ ГОСПОДАРСТВО РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ 325
Копилов С.А. ПОЛЬСЬКА ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА В УКРАЇНСЬКИХ КНИГОЗБІРНЯХ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVIII ст. 333
Пивовар С.Ф. ДО ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ТА БЕЗДЕРЖАВНОЇ ФОРМ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В ІСТОРИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ В.Б.АНТОНОВИЧА 341
Коцур А.П. ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРИЧНА НАУКА ПРО МІСЦЕ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНЩИНИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ВІДРОДЖЕННІ ПОЧАТКУ XX ст. ... 351
Пивоваров С.В. ОСОБЛИВОСТІ ГРОШОВОГО ОБІГУ БУКОВИНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 366
Танащик Д.Д. ПРО ДОЛЮ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ПРИВАТНИХ ЗБІРОК У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 380

Доброжанський О.В. ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ХОТИНСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1919 р. 384
Коцур В.П. ДЕЯКІ СПІРНІ ПИТАННЯ У ВИСВІТЛЕННІ ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ 20-30-х років XX ст. (Сучасна історіографія) 391
Буркут І.Г. РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ НА БУКОВИНІ (до 30-річчя заснування академічного наукового підрозділу в Чернівцях) 398

РЕЦЕНЗІЇ

Яценюк Т.С. Доброжанський О.В. НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ УКРАЇНЦІВ БУКОВИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с. 406
Білецький Б.Ф., Михайлина П.В. Коцур В.П., Коцур А.П. ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: Курс лекцій. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с. 410

РЕЗЮМЕ 414

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 415

CONTENTS

FORWORD READERS 11

OUR HERO OF ANNIVERSARY

KotsurA.P. A WORD ON THE HISTORIAN OF UKRAINE 12
SCIENTIFIC & POPULAR-SCIENTIFIC WORKS of the doctor of historical sciences, professor of the Chair of Ukraine of the Chernivtsy State University Ivan Antonovich Hrytsenko 20
Hrytsenko I.A. MY STUDENTS' IMPRESSIONS (from the recollections on the historical faculty of the Kyiv university in the before-war period (1937-1941ties)) 31

THE HISTORY OF UKRAINE

Mikhailina L.P. THE INTRODUCTION OF FALLOW SYSTEM OF THE FIELD-CROP CULTIVATION BETWEEN DNIEPER AND CARPATHIANS (on the material of Raykovtsy culture) 54
Fedoruk A.V. THE ARMY OF TARAS FEDOROVICH IN THE UPRISING 1630: some aspects of organization and quantitative data 65
DemochkoV.K. CHURCH-RELIGIOUS PROBLEM IN THE LIBERATION WAR OF THE UKRAINIAN FOLK IN THE MIDDLE OF THE 16th CENTURY 74
Zayceva Z.I. ASSISTANT PROFESSORSHIP AS MEANS OF INSTITUTIONALIZATION OF THE UKRAINIAN SCIENCE AT THE BORDER OF THE 19th AND THE 20th CENTURIES 81
BiletskiyB.F., Karpo V.L. MYKOLA IVANOVICH MIHNOVSKIY (To 75th-anniversary of his dead) 96
Garat R.M. THE ROLE OF THE SOCIETY "PROSVITA" IN THE DEVELOPMENT OF THE EDUCATIONAL LEVEL IN GALITSIA 107
Dutchak P.V. THE UKRAINIAN WOMEN IN THE NATIONAL-CULTURAL LIFE OF GALITSIA AT THE END OF 19th - AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY 116

Huyvaniuk M.R. MARKO CHEREMSHYNA AND THE SITCH MOVEMENT AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY 129
Lytvyn S. THE ROLE OF S.PETLURA IN THE FORMATION OF THE UNR ARMY AT THE END OF 1917 133
Savchuk B.P. THE SOCIETY "LUG" IN THE CONTEXT OF PARTY-POLYTICAL AND POLISH-UKRAINIAN RELATIONS IN GALITSIYA (1926-1939) 152
Palchevskiy R. WESTERN-UKRAINIAN SPORT SOCIETIES AS BASIS FOR REINFORCEMENT OF THE RAWS OF UVO-OUN (20-30-ties of the 20th century) 161
Gazin V.P. SOVIET-UKRAINIAN RELATIONS AND UKRAINE (between 20-ties and the beginning of the 30-ties) 168
Fostiy I.P. HEROICAL-TRAGICAL FEAT OF ARMS OF THE 16 MECHANIZED CORPS 177
Myzak H.C. ANTIFASCIST STRUGGLE OF OUN-UPA ON THE TERRITORY OF SOUTHERN DISTRICTS OF TERNOPIL REGION IN THE YEARS OF THE WORLD WAR II 186
Marusyk T.V. MAIN DIRECTIONS OF SOCIAL-PUBLIC ACTIVITIES OF THE UKRAINIAN INTELLECTUALS IN THE SECOND HALF OF THE 50ties OF THE 20th CENTURY 201
Burdyak V.I. UKRAINE AND BULGARIA: a comporative analysis of inner political opposition 208
Motsok V.I. THE HISTORY TEACHES: ONLY THE WAY TO UNDERSTANDING AND UNIFICATION (several aspects of modern Ukrainian-Polish collaboration) 218
Brytskiy P.P., Yuriychuk Ye.P. THE REALIZATION OF THE HUMAN RIGHTS AS THE GUARANTEE OF LEGISLATIVITY OF POLITICAL MIGHT IN UKRAINE 226
Kalashnikov A.V. ON SOME NEW REALIA IN THE WORLD, IN EUROPE AND UKRAINE WHICH APPEARED AS THE RESULT OF DISINTEGRATION OF THE WARSAW PACT... 234

HISTORY OF BUCOVINA

Masan O.M. THE FIRST CAMPAIGNS OF THE RUSSIAN ARMIES TO BUCOVINA (On the history of the international situation of the land at the beginning of the 18th century) 244

Zhaloba I.V. THE FIRST PROJECT OF THE RAILWAY FOR BUCOVINA 253
Botushanskiy O.V. THE DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL PRODUCTION COOPERATION IN BUCOVINA (between the end of the 19th. and beginning of the 20th century) 261
Dutchak I.G. THE STUDENT SOCIETY "MOLODA UKRAYINA" IN CHERNIVTSY (1901-1902) 270
Botushanskiy V.M. BUCOVINA IN THE DIPLOMATIC STRUGGLE FOR INVOLVING ROUMANIA INTO WAR ON SIDE OF AUSTRIAN-GERMAN BLOCK (1914-1916) 276
Zapolovskiy V.M. AN UNDERGROUND-MINE WARFARE AT THE BUCOVINIAN PART OF FRONT IN THE FIRST HALF OF 1916 285
Piddubniy I.A. THE ADMINISTRATIVE RULE OF BUCOVINA IN THE PERIOD BETWEEN WORLD WARS I AND II (1918-1940) 294
MusiyenkoI.V. POLITICAL REPRESSIONS AGAINST BUCOVINIANS AND BESSARABIANS IN THE RED ARMY IN 1941-1945 304

HISTOROGRAPHY AND SPECIAL HISTORICAL SUBJECTS

Oguy O.D. COIN DENOMINATION "BAN, BANI" IN MOLDAVIAN-BUCOVINIAN DOCUMENTS OF 16-18th CENTURIES 320
BalukhV.O. FILWARK MENAGEMENT OF RZECZ POSPOLITA IN THE INVESTIGATIONS OF UKRAINIAN HISTORIANS 325
Kopilov S.A. THE POLISH HISTORICAL LITERATURE IN UKRAINIAN BOOK COLLECTIONS OF THE FIRST THIRD OF THE 18th CENTURY 333
Pivovar S.F. TO THE PROBLEM OF THE ALIGNMENT OF STATE AND NON-STATE FORMS OF SOCIAL DEVELOPMENT OF UKRAINE IN HISTORICAL CONCEPTION OF V.B.ANTONOVICH 341
Kotsur A.P. HOME HISTORICAL SCIENCE ABOUT THE SITUATION OF UKRAINIAN PARTIES OF THE TRANS-DNIEPER REGION IN THE NATIONAL RENAISSANCE AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY 351

Pivovarov S.V. PECULARITIES OF MONEY CIRCULATION IN BUCOVINA IN THE PERIOD OF THE WORLD WAR I 366
Tanashchyk D.D. ABOUT THE DESTINY OF WEST UKRAINIAN MUSEUM AND PRIVATE COLLECTIONS IN THE YEARS OF THE WORLD WAR I 380
Dobrzhanskiy O.V. PROBLEMS OF INVESTIGATION OF THE HISTORY OF KHOTIN UPRISING IN 1919 384
Kotsur V.P. SEVERAL DISPUTABLE PROBLEMS OF THE DESCRIPTION OF SOCIAL-POLITICAL LIFE IN UKRAINE IN 20-30ties OF THE 20th CENTURY (modern historiography) 391
Burkut I.G. DEVELOPMENT OF HISTORICAL ACADEMICIAN SCINCE IN BUCOVINA (to the 30th anniversary of the foundation of historical academical department in Chernivtsy) 398

REVIEWS

Yatseniuk T.S. Dobrzhanskiy O.V. THE NATIONAL MOVEMENT OF UKRAINIANS OF BUCOVINA BETWEEN THE SECOND HALF OF THE 19th AND THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY. - Chernivtsy: Zoloti lytavry, 1999. – 574 p. 406
Biletskiy B.F., Mikhailina P.V. Kotsur V.P., Kotsur A.P. THE HISTORIOGRAPHY OF THE HISTORY OF UKRAINE. Course of lessons. - Chernivtsy: Zoloti lytavry, 1999. - 520 p. 410

SUMMARY 414

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS 415

ПЕРЕДМОВА

Перед Вами, шановний читачу, третій збірник наукових статей "Питання історії України", що видається кафедрою історії України Чернівецького державного університету ім.Ю.Федьковича. У ньому, як і в попередніх, Ви знайдете різноманітні за тематичною спрямованістю наукові розвідки з вітчизняної історії – результат творчого пошуку науковців кафедри, факультету, а також і колег-істориків з ряду вузів України.

Особливістю даної публікації є те, що вона присвячується 80-річчю від дня народження і 50-річчю трудової діяльності на кафедрі ветерана війни і праці доктора історичних наук, професора Івана Антоновича Гриценка. Цим самим колеги по кафедрі, факультету – в абсолютній більшості колишні його студенти, вихованці – прагнуть вшанувати його як одного з фундаторів історичного факультету у перші повоєнні роки, організатора науково-педагогічної діяльності (у свій час завідуючого цією кафедрою), відзначити його великий внесок у підготовку тисяч спеціалістів-істориків, у розвиток української історичної науки. Ним написано понад сто наукових і науково-популярних праць з історії України, зокрема Буковини, якій науковець присвятив свій талант, багаторічні наукові пошуки. І.А.Гриценко – член редколегій багатьох наукових збірників (у т.ч. й даного), у значній мірі саме його зусиллями як заступника редактора (і співавтора) з'явився у свій час том "Чернівецька область" із багатотомної серії історії міст і сіл України.

У вересні 1999 р. колектив історичного факультету ЧДУ з великою пошаною, теплотою і добрими побажаннями провів Івана Антоновича на заслужений відпочинок. Та він не пориває зв'язків з кафедрою, факультетом, залишаючись членом спеціалізованої ради із захисту докторських та кандидатських дисертацій, науковим керівником робіт здобувачів, членом редколегії даного збірника.

Віншуючи свого Учителя, наставника, науковця, краєзнавця, громадянина зі світлими ювілеями, бажаємо Івану Антоновичу доброго здоров'я, довгих років життя, творчої співпраці зі своєю кафедрою, з факультетом, з редколегією збірника, з усіма колегами по спільній багаторічній праці, які люблять й шанують його і присвячують йому цей науковий доробок.

Редколегія

НАШ ЮВІЛЯР

Іван Антонович Гриценко

Коцур А.П.
(Чернівці)

СЛОВО ПРО ІСТОРИКА УКРАЇНИ

Відомий дослідник історії України, педагог, доктор історичних наук, професор Іван Антонович Гриценко народився 10 травня 1920 року у мальовничому селі Нехворощ Корсунь-Шевченківського району Київської (тепер Черкаської) області. Родина Гриценків походить із старовинного козацького роду. Його представники Клим і Сидір Гриценки у складі Ситницької сотні Корсуньського полку брали участь у Визвольній війні під проводом Б.Хмельницького.

Батько й мати І. А. Гриценка походили із селян. У роки колективізації батько Антон Тихонович, хоч і вважався середняком, був "розкуркулений", а в 1938 р. - репресований. Тому з юнацьких літ Іван, як найстарший серед п'яти братів, став надійним помічником, порадником та опорою в житті сім'ї

У 1927 р. пішов до місцевої початкової школи в с.Нехворощ, а продовжив навчання у м.Макіївка (Донбас), куди в 1932 р. переїхала родина. Проявляючи відмінні знання з усіх предметів, Іван все ж віддавав перевагу дисциплінам гуманітарного спрямування. Середню школу закінчив з атестатом "відмінно", що надавало право вступу до вузів без екзаменів.

З вересня 1937 по травень 1942 р. навчався на історичному факультеті Київського університету (з січня 1942 р. - Українського Об'єднаного в м.Кзил-Орда (Казахстан), куди університет було евакуйовано).

З травня 1942 р. по січень 1943 р. - курсант Харківського військового училища хімзахисту Червоної армії (евакуйованого в м.Ташкент). Після його закінчення був направлений на Воронезький (з 20 жовтня 1943 р. - Перший Український) фронт. У складі 597-го нічного близькобомбардувального орденів Олександра Невського і Кутузова III ступеня Чернівецького авіаційного полку Другої Повітряної армії брав участь у бойових діях (перед цим вивчив аеронавігацію і екстерном склав екзамени на звання штурмана, після чого був допущений до польотів і зробив 32 бойових нічних авіапольоти на бомбардування ворога). Полк звільняв від німецько-фашистських загарбників не лише українські землі, а й Польщу, Чехословаччину, брав участь у боях за Берлін. Нагороджений орденами Вітчизняної війни II ступеня і Червоної Зірки та 12 медалями, в т.ч. "За взяття Берліна", "За визволення Праги", "За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр."

Демобілізувавшись у званні лейтенанта в березні 1946 р., деякий час працював старшим лаборантом кафедри політекономії Київського держуніверситету. З листопада 1946 р. по листопад 1949 р. - аспірант кафедри історії УРСР даного вузу.

Темою кандидатської дисертації обрав проблему антифеодальної боротьби селянських мас Лівобережної України в 60-х роках XVII ст. Під час роботи над нею молодий науковець грунтовно опрацював значний комплекс джерел, зокрема літописи, статистичні матеріали, а також опубліковані збірники документів, праці дослідників багатьох шкіл і напрямків. Все це дозволило глибоко проникнути в сутність проблеми, свідченням чого стали праці, які вийшли друком у наукових часописах та збірках, а в березні 1950 р. він успішно захистив дисертацію.

Іван Антонович Гриценко (праворуч) з братом Леонідом.
Перші дні після демобілізації. м.Корсунь. 1946 р.

Аспіранти Київського університету
після одержання призначення на роботу. 1949 р.
Зліва направо: перший ряд - І.Мелащенко, В.Є.Спицький, Л.І.Мидельський;
другий ряд - П.І.Воробей, М.С.Черненко, І.А.Гриценко, М.Ф.Лазоренко.

Старший викладач, кандидат історичних наук Іван Антонович Гриценко (в центрі) зі студентами в день одержання дипломів про закінчення університету (1953 р.)

З листопада 1949 р. Іван Антонович працює в Чернівецькому держуніверситеті: спочатку старшим викладачем кафедри історії народів СРСР (1949-1955), доцентом (1955-1982) та професором (1982-1990) кафедри історії СРСР і УРСР й кафедри історії України (1990-1999). У 1963-1968 рр. завідував кафедрою історії СРСР, 1972 та 1983-1986 рр. - кафедрою історії СРСР та УРСР.

Завдяки наполегливій, цілеспрямованій праці І.А.Гриценко грунтовно розробив та з великою педагогічною майстерністю читав лекційні курси з історії України та джерелознавства історії СРСР і джерелознавства історії України, вів практичні заняття з цих дисциплін, спецсемінар "Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр.", читав спецкурс "Антифеодальна боротьба селянських мас України в другій половині XVII ст." став одним із провідних науковців і викладачів не лише історичного факультету, але й університету в цілому. Очолюючи кафедру, взяв курс на збереження й розвиток усіх кращих традицій, започаткованих попередниками

професорами В.О.Голобуцьким і І.І.Кравченком та втілення в життя настанов свого вчителя, наукового керівника кандидатської дисертації член-кореспондента АН УРСР професора М.Н.Петровського. За успіхи в праці в 1984 і 1987 рр. нагороджувався грамотами Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти України, нагрудним знаком "За відмінні успіхи в роботі" Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, медалями "За доблесну працю" (1970) та "Ветеран праці" (1986), занесений до Книги Пошани Чернівецького державного університету (1982).

Кілька штрихів до характеристики науково-дослідної праці вченого. З 60-х років відбувається помітне розширення спектра його наукових інтересів. Як заступник голови редакційної колегії він здійснив роботу з наукового редагування і науково-методичного керівництва авторським колективом при написанні книги "Чернівецька область" (Київ: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1969. – 704 с.) з 26-томного видання "Історія міст і сіл Української РСР".

Важливим науковим проектом, здійсненим за найактивнішої участі І.А.Гриценка, було видання "Нарисів з історії Північної Буковини" (К.: Наукова думка, 1980). Перу І.А.Гриценка належать матеріали про взаємовідносини Буковини з українськими землями і Росією (кінець XVIII - перша половина XIX ст.) та економічні і політичні зв'язки з ними (друга половина XIX - поч. XX ст.).

В 70-80-х роках опубліковано понад 70 наукових праць вченого з різних періодів історії України. І все ж серед них провідною була проблема економічних, культурних та громадсько-політичних зв'язків Північної Буковини з Наддніпрянською Україною й Росією в XIX - на початку XX ст. Великий патріот України, закоханий у її минуле, науковець завжди був переконаний, що історію України належить вивчати не ізольовано від тих соціально-економічних, політичних і культурних процесів, які відбувались у сусідніх регіонах. Доказом цього є монографія вченого "Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX - на початку XX ст." (Львів: Вид-во при Львів. ун-ті "Вища школа", 1980. - 168 с.).

Книга грунтується на широкій джерельній базі. Крім спеціальної літератури та різних друкованих джерел, автор опрацював численні архівні документи. Серед них особливо важливими є матеріали департаментів зовнішньої торгівлі і митних зборів міністерства фінансів (ЦДІА СРСР), канцелярії київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора (ЦДІА у Києві), крайового управління Буковини (Чернівецький обласний державний архів), канцелярії бессарабського військового губернатора;

повноважного намісника Бессарабської області; статистичного комітету та начальника Бессарабської митної округи (ЦДА МРСР у Кишиневі), канцелярії подільського губернатора і Кам'янець-Подільського міського магістрату (Хмельницький обласний державний архів) та ін.

На основі великого фактичного матеріалу, зіставлення й аналізу численних фактів І.А.Гриценко цілком слушно стверджує, що Північна Буковина здавна входила до району формування слов'янства, українськтва і що для неї були характерними ті ж самі історичні процеси, що відбувалися на Поділлі та Подніпров'ї.

В окремих розділах монографії досліджуються торговельні зв'язки, зокрема експорт з Північної Буковини в Росію і Наддніпрянщину, імпорт на Північну Буковину російських та українських товарів, посередницька роль краю в торгівлі Росії з країнами Західної Європи, питання відхідництва та інші форми економічних зв'язків.

Автор доводить, що економічні відносини Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною проявлялися в шести основних формах: 1) торгівля; 2) транзит товарів з Російської держави через Північну Буковину в країни Західної Європи; 3) транзит буковинських товарів через територію Росії в інші країни; 4) використання Росією території Північної Буковини для транзиту товарів з одних районів імперії в інші; 5) володіння жителів Північної Буковини земельними угіддями, підприємствами по переробці сільськогосподарської сировини та іншим нерухомим майном на Наддніпрянщині і в Бессарабії; 6) відхідництво північнобуковинців на заробітки в Російську державу (власне, в Україну, Бессарабію).

І.А.Гриценко переконливо показує вплив економічних зв'язків Північної Буковини з Наддніпрянщиною на розвиток економіки і посилення національної самосвідомості північнобуковинського населення, розгортання національного руху за возз'єднання Північної Буковини з українськими землями.

Монографічне дослідження знайшло своє продовження в докторській дисертації "Північна Буковина, Наддніпрянська Україна і Росія в XIX - на початку XX ст.: Економічні і громадсько-політичні зв'язки", успішно захищеній у червні 1981 р. в Київському університеті ім.Т.Шевченка.

І.А.Гриценком зроблено чимало в плані глибокого дослідження джерел. Він опублікував ряд статей та матеріалів джерелознавчого спрямування; взяв участь у підготовці до друку збірників документів і матеріалів "Споконвічна українська земля: Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною"

(Ужгород: Карпати, 1990. – 468 с.), "Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917-1941" (Чернівці: Облвидав, 1958. – 449 с.), "Радянська Буковина. 1940-1945" (К.: Наукова думка, 1967. – 400 с.).

Багато зусиль докладалось вченим для розробки праць навчально-методичного спрямування з метою надання допомоги студентам у вивченні різних питань історії та джерелознавства історії України. До початку 90-х років побачили світ 8 праць, з-поміж яких доцільно назвати такі: "Методичні рекомендації і плани практичних занять з історії Української РСР", Методичні вказівки і плани спецсемінару "Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр.", "Методичні вказівки і плани практичних занять з джерелознавства історії СРСР" (співавтор О.В.Добржанський), "Методичні вказівки до написання дипломних робіт для студентів історичного факультету" (співавтор М.О.Ліщенко) та ін.

Вчений бере активну участь у підготовці й проведенні краєзнавчих наукових конференцій до 25-, 40- й 50-річчя возз'єднання Північної Буковини й колишніх Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Радянською Україною; 370-річчя Хотинської війни; 600-річчя першої писемної згадки назви краю "Буковина"; III Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету та ін.

Слід відзначити його роль у виданні Наукових записок Чернівецького держуніверситету (Серія історичних наук) у 1956-1961 рр., як член редколегії сприяв виходу у світ збірника наукових праць історичного факультету ЧДУ (1957), збірника наукових робіт аспірантів (1958) та збірника наукових статей кафедри історії України "Питання історії України" (1997, 1998).

І.А.Гриценко виконував і ряд громадських виборних та службових доручень міністерств поза межами основної роботи в університеті. Від виборчого округу № 95 м.Чернівці обирався депутатом Чернівецької міської ради депутатів трудящих X (1965) і XI (1967) скликань. Як депутат Чернівецької міської ради сумлінно працював у комісії народної освіти.

За рекомендацією Управління в справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР Міністерством народної освіти України у 1951-1952 рр. призначався головою державної екзаменаційної комісії історичного факультету Чернівецького державного вчительського Інституту, а в 1974-1975 рр. - головою ДЕК історичного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту.

З 1996 р. він є членом спеціалізованої вченої ради по захисту докторських і кандидатських дисертацій з історії та філософії при Чернівецькому державному університеті.

Відомий вчений на прохання видавництв прорецензував ряд монографій, наукових збірників, був офіційним опонентом на захистах докторських і кандидатських дисертацій з історії України в Інституті історії АН України і Київському університеті, прорецензував десятки авторефератів докторських і кандидатських дисертацій. Чимало зробив для організації студентської наукової роботи.

Упродовж багатьох років І.А.Гриценко був ректором народного університету Чернівецької обласної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури. Університет проводив на території області значну роботу з пропаганди пам'яток минувшини. Одночасно готував і публікував методичні матеріали товариства, а також особисто систематично виступав з лекціями в Чернівцях і населених пунктах області, пропагуючи історичну спадщину краю. Неодноразово відзначався Президією правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, в т.ч. й пам'ятною медаллю (1977).

З 1949 р. Іван Антонович входить до складу історичної секції Чернівецької обласної організації товариства "Знання", яке відіграє важливу роль в поширенні наукових знань серед різних верств населення.

І.А.Гриценко із 60-ти років своєї трудової діяльності півстоліття пройшов педагогічною стежиною в Чернівецькому держуніверситеті - від старшого викладача до професора вузу. Він відомий вчений, громадський діяч на ниві краєзнавства, є автором багатьох публікацій в місцевій пресі, учасником зустрічей з учнями, студентами, громадськістю краю. Як вихователь студентської молоді, науковий керівник аспірантів він заслужено користується авторитетом професорсько-викладацького колективу історичного факультету Чернівецького державного університету ім.Ю.Федьковича.

Своє 80-річчя І.А.Гриценко зустрічає з вагомим доробком у науково-педагогічній творчості. Ми, його колеги, бажаємо Івану Антоновичу міцного здоров'я, щастя, творчих успіхів та наснаги. Залишайтесь і надалі енергійним, інтелігентним, демократичним у ставленні до колег і молоді. Працюйте і далі на користь історичної науки.

НАУКОВІ ТА НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ПРАЦІ
доктора історичних наук, професора кафедри історії України Чернівецького державного університету Івана Антоновича Гриценка

1949 р.

1. Антифеодальна боротьба селянських мас Лівобережної України в 60-х роках XVII ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Рукопис). – К., 1949. – 227 с.
2. Антифеодальная борьба крестьянских масс Левобережной Украины в 60-х годах XVII ст.: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1949. – 18 с.

1953 р.

3. Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. // Радянська Буковина. – 1953. – 11 грудня. – 0,4 др. арк.

1954 р.

4. Із історії антифеодальної боротьби селянських мас Лівобережної України під час Визвольної війни 1648-1654 рр. // 300 років возз'єднання України з Росією: Науковий збірник Чернівецького державного університету. – Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1954. – С. 96-119.
5. Переяславська Рада – видатна історична подія в житті українського народу // Радянська Буковина. – 1954. – 18 січня. – 0,3 др. арк.

1956 р.

6. Економічні зв'язки Буковини з Україною та Росією в XIX ст. // Радянська Буковина. – 1956. – 17 жовтня. – 0,3 др. арк.

1957 р.

7. Из истории экономических отношений Буковины с Россией и Украиной (XIX ст.) // Научный ежегодник Черновицкого гос. ун-та за 1956 г. – Т. 1. – Вып. 1. – Черновцы, 1957. – С. 119-122.
8. Допомога народів Радянського Союзу в колективізації сільського господарства Чернівецької області // 40 років Великої Жовтневої соціалістичної революції: Збірник наукових праць історичного факультету Чернівецького держ. ун-ту. – Чернівці, 1957. – С. 106-130.
9. Помощь народов Советского Союза в коллективизации сельского хозяйства Черновицкой области (1940-1941 гг.) // Тезисы докладов XIII научной сессии Черновицкого госуниверситета. – Секция исторических наук. – Черновцы, 1957. – С. 59-60.

1958 р.

10. Хотинська війна: Рецензія на монографію М.Алекберлі "Хотинская война" (1621 г.) // Радянська Буковина. – 1958. – 24 травня. – 0,3 друк. арк.

11. Помощь народов Советского Союза в социалистическом преобразовании торговли Черновицкой обл. // Научный ежегодник Черновицкого гос. ун-та за 1957 г. – Черновцы, 1958. – С. 86-88.
12. Помощь народов Советского Союза трудящимся Черновицкой области в социалистическом преобразовании торговли (1940-1941 гг.) // Тезисы докладов XIV научн. сессии Черновицкого гос. ун-та. – Секция исторических наук. – Черновцы, 1958. – С. 1.

1959 р.

13. З історії економічних взаємовідносин Буковини з Росією та Україною в XIX ст. // Український історичний журнал. – 1959. - № 5. – С. 89-99.

1960 р.

14. Роль газеты "Буковина" в развитии культурных связей Буковины с Россией и Надднепрянской Украиной // Научный ежегодник Черновицкого гос. ун-та за 1958 г. – Черновцы, 1960. – С. 82-84.
15. Из истории классовой борьбы на Левобережной Украине во второй половине XVII в. // Научный ежегодник Черновицкого госуд. ун-та за 1959 г. – Черновцы, 1960. – С. 134-136.
16. Нове дослідження з історії України: Рецензія на монографію К.Стецюк "Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70 роках XVII ст." // Радянська Буковина. – 1960. – 10 грудня. – 0,2 друк. арк.

1961 р.

17. Лісна торгівля Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX ст. // Наукові записки Чернівецького державного університету. – Т. 54. – Серія історичних наук. – Вип. 3. – Чернівці, 1961. – С. 119-130.

1962 р.

18. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. // Радянська Буковина. – 1962. – 15 вересня. – 0,3 др. арк.

1963 р.

19. Роль Буковины в экономических связях Подолии и Севера Бессарабии с Севером и Югом России // Материалы XIX научной сессии Черновицкого гос. ун-та. – Секция исторических наук. – Черновцы, 1963. – С. 6-8.

1964 р.

20. Пути сообщения и средства связи Буковины с Россией и Надднепрянской Украиной в XIX ст. // Тезисы докладов XX научной сессии Черновицкого гос. ун-та. – Секция исторических наук. – Черновцы, 1964. – С. 19-22.

1965 р.

21. Влияние внешнеторговых отношений и таможенной политики России и Австрии на развитие торговли Буковины с Россией и Надднепрянской Украиной в XIX – начале XX ст. // Тезисы докладов XXI научной сессии Черновицкого гос. ун-та. – Секция исторических наук. – Черновцы, 1965. – С. 15-18.

22. Перші успіхи соціалістичної перебудови економіки і культури м.Чернівці (1940-1941 рр.) // Тези доповідей міжвузівської наукової конференції, присвяченої 25-річчю возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР. – Чернівці, 1965. – С. 67-69.

1966 р.

23. Отходничество буковинских крестьян и ремесленников на заработки в Россию в первой половине XIX ст. // Тезисы докладов XXII научной сессии Черновицкого гос. ун-та. – Секция исторических наук. –Черновцы, 1966. – С. 23-26.

1967 р.

24. Чернівецький університет // Український історичний журнал. – 1967. - № 11. – С. 150-151 (Співавтори Г.С.Габ, В.В.Шаповалов).

1969 р.

25. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. – Чернівецька область (Заступник голови ред. колегії). – К.: Голов. Ред. УРЕ, 1969. – 704 с.

26. Еміграція з Північної Буковини в Російську державу в кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Архіви України. – 1969. - № 6. – С. 24-34.

27. Із слов'янського кореня. З історії нашого краю // Радянська Буковина. – 1969. – 16 липня; 19 липня, 1 серпня. – 0,5 др.арк.

28. Чернівці // Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. – Чернівецька область. – К.: Голов. Ред. УРЕ, 1969. – С. 63-97 (Співавтори Б.О.Тимощук, М.Т.Шепета).

29. Вижниця // Там же. – С. 98-110 (Співавтор І.І.Козирєв).

30. Берегомет // Там же. – С. 121-132 (Співавтор Г.В.Коберник).

31. Іспас // Там же. – С. 144-154 (Співавтори О.О.Загоруйко, І.І.Тарновецький)

32. Мигове // Там же. – С. 155-164 (Співавтори К.Ф.Герман, І.М.Романюк).

33. Мілієве // Там же. – С. 165-173 (Співавтори О.Ю.Бикова, Л.М.Чернець).

34.Північна Буковина – споконвічна слов'янська земля // Розквіт економіки і культури Радянської Буковини: Матеріали конференції, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1969. – С. 35-46.

1970 р.

35. Відхідництво з Буковини в Бессарабію та на Україну в XIX ст. // Український історичний журнал. – 1970. - № 3. – С. 66-72.

36. Яскрава сторінка братерських зв'язків: З минулого нашого краю // Радянська Буковина. – 1970. – 8 квітня. – 0,3 друк. арк.

37. Садгірські ярмарки: З минулого нашого краю // Радянська Буковина. – 1970. – 19 липня. – 0,3 друк. арк.

38. Буковинський ліс: З минулого нашого краю // Радянська Буковина. – 1970. – 15 вересня. – 0,3 друк. арк.

1971 р.

39. Таємними шляхами до Росії: З історії братерських зв'язків // Радянська Буковина. – 1971. – 29 січня. – 0,3 друк. арк.

1972 р.

40. Еміграція з Північної Буковини в Російську державу в другій половині XIX ст. // Архіви України. – 1972. - № 4. – С. 78-84.

41. Огляд матеріалів Центрального Державного Архіву Молдавської РСР про економічні взаємозв'язки Північної Буковини з Російською державою в першій половині XIX ст. // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 7. – К., 1972. – С. 60-69.

42. Дороги вели на Схід: Взаємовідносини Північної Буковини з українськими землями і Росією в першій половині XIX ст. // Радянська Буковина. – 1972. – 4, 6 серпня. – 0,4 друк. арк.

1973 р.

43. Торговельні зв'язки Північної Буковини з Російською державою в першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1973. - № 1. – С. 96-103.

1974 р.

44. Українська й російська еміграція в Північній Буковині кінця XVIII – першої половині XIX ст. // Питання історії СРСР: Республіканський міжвідомчий тематичний науковий збірник. – Харків, 1974. – Випуск 18. – С. 92-100.

45. Дороги вели на Схід: Взаємовідносини Північної Буковини з українськими землями і Росією в другій половині XIX ст. // Радянська Буковина. – 1974. – 26 лютого, 27 серпня. – 0,4 друк. арк.

1975 р.

46. Роль Садгірського ярмарку в розвитку економічних зв'язків Північної Буковини з Наддніпрянською Україною в XIX ст. // Український історичний журнал. – 1975. - № 7. – С. 97-103.

1976 р.

47. Правдиво, переконливо: Рецензія на монографію В.М.Ботушанського "Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини

в період імперіалізму" (К., 1975) // Радянська Буковина. – 1976. – 10 березня. – 0,3 друк. арк.

1977 р.

48. Отходничество из Северной Буковины в Бессарабию и на Украину во второй половине XIX – начале XX в. // Социально-экономическое развитие Бессарабии в XIX ст.: Вопросы истории. – Кишинев, 1977. – С. 97-119.

49. Зв'язки російської революційної соціал-демократії з Північною Буковиною // Зориле Буковиней. – 1977. – 18 май. – 0,3 друк. арк. (молд. мовою).

1978 р.

50. Визвольна війна українського народу 1648-1654 років: До 325 річчя возз'єднання України з Росією // Зориле Буковиней. – 1978. – 26 ноемб. – 0,3 друк. арк. (молд. мовою).

51. Расцвет экономики и культуры Украинской ССР – яркий пример торжества Великого Октября // Всемирно-историческое значение Великой Октябрьской социалистической революции: Материалы областной научно-теоретической конференции. 17 октября 1977 г. – Черновцы, 1978. – С. 68-80.

52. Возз'єднання України з Росією і його історичне значення: До 325-річчя возз'єднання України з Росією (Методичний матеріал на допомогу пропагандисту і лектору). – Чернівці: Знання, 1978. – 17 с.

53. Пам'ятні місця визвольної війни 1648-1654 рр. і возз'єднання України з Росією: До 325-річчя возз'єднання України з Росією (Методичний матеріал на допомогу пропагандисту і лектору). – Чернівці: Обласна організація товариства охорони пам'яток історії і культури, 1978. – 19 с.

1979 р.

54. Північна Буковина – споконвічна українська земля // Зориле Буковиней. – 1979. – 6 януар. – 0,3 друк. арк. (молд. мовою).

1980 р.

55. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX – на початку XX ст. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту "Вища школа", 1980. – 168 с.

56. Північна Буковина – споконвічна українська земля. – К.: Знання, 1980. – 48 с. (Співавтор М.О.Ліщенко).

57. Взаємовідносини Буковини з українськими землями і Росією (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 110-116.

58. Економічні та політичні зв'язки з українськими землями і Росією (друга половина XIX – початок XX ст.) // Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 196-205.

59. Северная Буковина, Надднепрянская Украина и Россия в XIX – начале XX ст.: Экономические и общественно-политические связи: Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук (Рукопис). – Черновцы, 1980. – 465 с.
60. Боротьба трудящих Північної Буковини за возз'єднання з українськими землями в складі Росії у роки австрійської окупації // 40 років возз'єднання Північної Буковини і колишніх Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Радянською Україною в складі СРСР: Тези доповідей Республіканської конференції. – Чернівці, 1980. – С. 51-53.
61. Глибоке коріння єдності: З історичного минулого нашого краю // Радянська Буковина. – 1980. – 29 липня, 1 серпня. – 0,4 друк. арк.
62. Північна Буковина – споконвічна українська земля (Матеріал на допомогу лекторам і доповідачам). – Чернівці, 1980. – 19 с.

1981 р.

63. Северная Буковина, Россия и Надднепрянская Украина в XIX – начале XX в. Экономические и общественно-политические связи: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора истор. наук. – К., 1981. – 50 с.
64. Методичні вказівки до написання дипломних робіт для студентів історичного факультету. – Чернівці: ЧДУ, 1981. – 20 с. (Співупорядник М.О.Ліщенко).

1982 р.

65. Мати городів руських: До 1500-річчя Києва // Радянська Буковина. – 1982. – 5 березня. – 0,4 друк. арк.
66. Політичний і культурний центр: До 1500-річчя Києва // Радянська Буковина. – 1982. – 14 квітня. – 0,4 друк. арк.
67. Під зорею Радянської влади: До 1500-річчя Києва // Радянська Буковина. – 1982. – 12 травня. – 0,4 друк. арк.
68. Братерська взаємодопомога радянських народів у відбудові народного господарства Української РСР (1946-1950 рр.) // Зориле Буковиней. – 1982. – 10 юлие. – 0,3 друк. арк. (молд. мовою).
69. Розквіт Радянської України в братерській сім'ї радянських народів // Зориле Буковиней. – 1982. – 28 дечембрие. – 0,3 друк. арк. (молд. мовою).
70. Виникнення Києва і його значення в розвитку культури українського народу (Методичний матеріал на допомогу лекторам). – Чернівці: Знання, 1982. – 19 с.
71. Розвиток економіки і культури Радянської України в братерській сім'ї народів СРСР (Методичний матеріал на допомогу лекторам). – Чернівці: Знання, 1982. – 19 с.

1983 р.

72. Методичні вказівки і плани спецсемінару "Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр. Возз'єднання України з Росією. – Чернівці: ЧДУ, 1983. – 38 с.

73. Нове дослідження з історії нашого краю: Рецензія на монографію М.Г.Кукурудзяка "Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX – на поч. XX ст." (Львів: Вища школа, 1982. – 128 с.) // Радянська Буковина. – 1983. – 2 серп. – 0,3 друк. арк.

74. Джерела державних архівів СРСР до історії вивчення зв'язків Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX – на початку XX ст. // Архіви України. – 1983. - № 4. – С. 54-59.

75. Прагнення населення Буковини до возз'єднання з Україною в складі Російської держави (кінець XVIII – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1983. - № 10. – С. 86-93 (Співавтор Ф.П.Шевченко).

76. Рецензія на монографію М.Г.Кукурудзяка "Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX – на поч. XX ст." (Львів: Вища школа, 1982. – 128 с.) // Архіви України. – 1983. – № 6. – С. 66-68.

1984 р.

77. Связи Северной Буковины с русскими и украинскими землями в области этнографии (XIX – начало XX ст.) // Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1982-1983 годов: Тезисы докладов. – Черновцы: ЧГУ, 1984. – С. 346-348.

78. Рецензія на збірник документів і матеріалів "Ровно 700 років. 1283-1983". (К.: Наукова думка, 1983. – 200 с.) // Архіви України. – 1984. - № 4. – С. 66-68.

1985 р.

79. Героїзм радянських людей в тилу ворога // Зориле Буковиней. – 1985. – 6 февруарие. – 0,3 друк. арк. (молд. мовою).

80. Місце Подільської губернії в торгівлі Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною лісними матеріалами (XIX – початок XX ст.) // VI Подільська історико-краєзнавча конференція: Тези доповідей. – Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 45-46.

81. Народное образование на Северной Буковине в XIX – начале XX ст. – Депонировано в ИНИОН АН СССР 18.06.1985 г. - № 21145. – 38 с. (Співавтор А.В.Поліщук).

82. У темряві: З історичного минулого нашого краю // Радянська Буковина. – 1985. – 30 липня. – 0,2 друк. арк. (Співавт. А.В.Поліщук).

1986 р.

83. Народний захисник: З історичного минулого нашого краю // Радянська Буковина. – 1986. – 24 жовтня. – 0,2 друк. арк. (Співавтор С.Мудра).

84. Грунтовые пути сообщения Северной Буковины и их роль в укреплении связей с Россией и Надднепрянской Украиной (конец XVIII – нач. XX ст.). – Депонировано в ИНИОН АН СССР 1.08.86. - № 26944. – 45 с. (Співавтор І.В.Жалоба).

1987 р.

85. Северная Буковина – исконная украинская земля // Материалы в помощь лекторам и пропагандистам. – Черновцы, 1987. – Вып. 2. – С. 164-171.

86. Методичні вказівки і плани практичних занять з джерелознавства історії СРСР. – Чернівці: ЧДУ, 1987. – 48 с. (Співавтор О.В.Добржанський).

87. Волошенко-Мардар'єв Й.І. // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К.: Голов. Ред. УРЕ, 1987. – С. 110.

88. Дубковецький Ф.І. // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К.: Голов. Ред. УРЕ, 1987. – С. 188.

89. Чернівецька гарнізонна рада військових депутатів // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К.: Голов. Ред. УРЕ, 1987. – С. 597.

1988 р.

90. Торговельні зв'язки Поділля з Північною Буковиною в XIX – на поч. XX ст. // Проблеми економічної географії Поділля: Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 137-138.

91. Методичні рекомендації і плани практичних занять з історії Української РСР. – Чернівці: ЧДУ, 1988. – 38 с.

92. Північна Буковина – споконвічна українська земля. – Чернівці: Знання, 1988. – 21 с.

1989 р.

93. Документи про економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Україною в XIX – на поч. XX ст. // Радянська Буковина. – 1989. – 21 квітня. – 0,3 друк. арк. (Співавтор Ю.П.Ляпунов).

1990 р.

94. Документи про економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Україною в XIX – на поч. XX ст. // Архіви України. – 1990. - № 5. – С. 24-32 (Співавтор Ю.П.Ляпунов).

95. Матеріали діловодства державних установ, підприємств і організацій як джерело перших соціалістичних перетворень на Радянській Буковині (1940-1941 рр.) // 50 років возз'єднання Північної Буковини і Хотинського повіту Бессарабії з Радянською Україною в складі СРСР: Тези доповідей та повідомлень обласної історико-краєзнавчої наукової конференції. Чернівці, 11-12 травня 1990 р. – Чернівці, 1990. – Ч. 1. – С. 64-66.

96. Російське консульство в Чернівцях // 50 років возз'єднання Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Українською РСР: Тези доповідей Республіканської наукової конференції. Чернівці, 22-24 листопада 1990 р. – Чернівці, 1990. – С. 18-19.

97. Споконвічна українська земля: Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною. Документи і матеріали. – Ужгород: Карпати, 1990. – 467 с. (Співупорядник, співавтор передмови, автор приміток).

1991 р.

98. Російське консульство у Чернівцях // Радянська Буковина. – 1991. – 17 січня. – 0,3 друк. арк.

99. Прославилась непохитною мужністю воїнів (До 370-річчя Хотинської війни) // Радянська Буковина. – 1991. – 26 вересня. – 0,3 друк. арк.

100. Записки Я.Собеського про Хотинську війну 1621 р. // 370 років Хотинської війни: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. Чернівці, 27-28 вересня 1991 р. – Чернівці, 1991. – С. 119-121.

1992 р.

101. Документи діловодства Окружного управління Буковини як джерело історії буковинського селянства (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.) // До витоків назви краю "Буковина" (600-річчя першої писемної згадки): Тези доповідей та повідомлень II Буковинської історико-краєзнавчої конференції. Чернівці. 2-3 жовтня 1992 р. – Чернівці, 1992. – С. 48-49.

1993 р.

102. Матеріали російського консульства в Чернівцях як джерело історії Буковини // Вісник Центру буковинознавства. – Серія історична. – Випуск 1. – Чернівці, 1993. – С. 78-92.

1995 р.

103. Професорсько-викладацький склад юридичного факультету університету Франца-Йосифа в Чернівцях: формування і діяльність // Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. 29

вересня – 1 жовтня 1995 р. – Чернівці, 1995. – С. 106-111 (Співавтори М.Никифорак, Л.Гіждіван).

1998 р.

104. Професори юридичного факультету в Чернівцях // Glanz und Elend der Peripherie: 120 Jahre Universität Czernowitz. – Bern-Berlin-Frankfurt a.M.-New-Jork-Paris-Wien: Peter Lang, 1998. – S. 101-123. (Співавтори А.Георгіца, М.Никифорак, П.Пацурківський, Л.Гіждіван) (німецькою мовою).

Член редколегії наукових збірників:

1. 300 років возз'єднання України з Росією // Науковий збірник Чернівецького державного університету. – Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1954. – 136 с.
2. Наукові записки Чернівецького державного університету. – Т. 18. – Серія історичних наук. – Вип. 1. – Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту, 1956. – 156 с.
3. 40 років Великої Жовтневої соціалістичної революції: Збірник наукових праць історичного факультету Чернівецького держ. ун-ту. – Чернівці, 1957. – 190 с.
4. 50 років Першої російської революції: Наукові записки Чернівецького держ. ун-ту. – Т. 26. – Серія історичних наук. – Випуск 2. – Львів: Вид-во Львівськ. ун-ту. – 156 с.
5. Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917-1941: Документи й матеріали. – Чернівці: Облвидав, 1958. – 450 с.
6. Наукові записки Чернівецького державного університету. – Т. 35. – Серія історичних наук. – Вип. 4. – Чернівці, 1959. – 184 с.
7. Наукові записки Чернівецького державного університету. – Т. 46. – Серія суспільних наук. – Вип. 2. – Чернівці: Вид-во Чернівецького ун-ту. – 228 с.
8. Міжвузівська ювілейна наукова конференція, присвячена 25-річчю возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР. 21-25 вересня 1965 р.: Тези доповідей. – Чернівці, 1965. – 278 с.
9. Радянська Буковина. 1940-1945: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1967. – 402 с.
10. Наукові записки Чернівецького держ. ун-ту: Збірник робіт аспірантів. – Вип. 1. – Чернівці, 1968. – 162 с.
11. Чернівецький державний університет. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1975. – 192 с.

12. 40 років возз'єднання Північної Буковини і колишніх Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Радянською Україною в складі СРСР: Тези доповідей Республіканської конференції. – Чернівці, 1980. – 234 с.

Про І.А.Гриценка:

1. Историография истории Украинской ССР / Ред. колл.: И.С.Хмель (отв. ред.), Н.Н.Варварцев и др. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 177, 224.
2. Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства (Из опыта создания "Истории городов и сел Украинской ССР" в 26 томах). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 74, 82.
3. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 88, 178-179.
4. Коцур А.П., Добржанський О.В. Кафедра історії України Чернівецького державного університету ім.Ю.Федьковича: Бібліографічний покажчик наукових публікацій. – Чернівці, 1996. – С. 4-5.

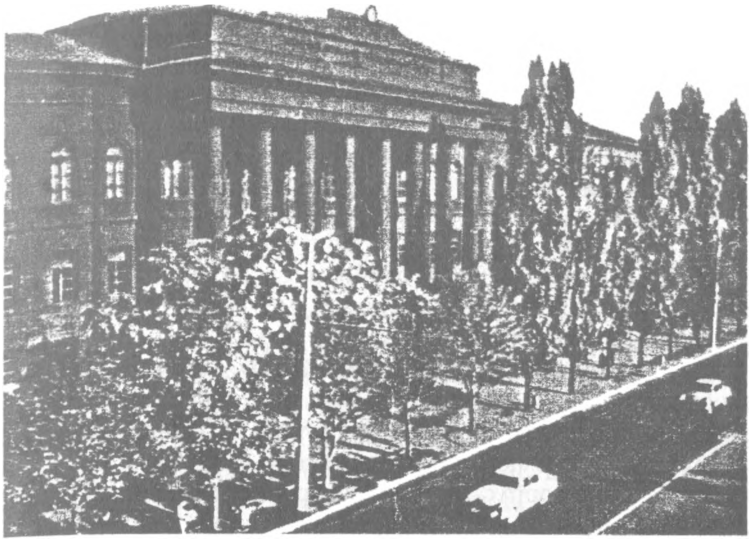

Головний корпус Київського університету

Грищенко І.А.
(Чернівці)

СТУДЕНТСЬКІ ВРАЖЕННЯ
(Із спогадів про історичний факультет Київського університету передвоєнної пори (1937-1941 рр.)

У повідомленні приймальної комісії говорилося, що мене зараховано студентом 1-го курсу історичного факультету Київського державного університету, що заняття розпочинаються 1-го вересня 1937 р., що мені необхідно прибути на цю дату в університет. Щоб не запізнитися, виїхав добою раніше, 31-го серпня був у Києві і ранком наступного дня з завмираючим від хвилювання серцем переступив поріг Храму Науки.

Змішане почуття внутрішньої зібраності і душевного трепету викликала уже сама будівля університету. Величаву урочистість архітектурної композиції університетського корпусу підкреслювали, як узнав пізніше, восьмиколонний портик іонійського ордеру на всю висоту головного фасаду і темно-червоний колір зовнішніх стін.

Павло Арсентійович Лавров, який після закінчення аспірантури розпочинав науково-педагогічну діяльність читанням на нашому курсі історії України, в лекції про українську культуру першої половини XIX ст., торкнувшись сюжету про Київський університет, напівжартома сказав, що такого кольору університетським стінам архітектори надали за побажанням Миколи I, висловленим в час відвідання Києва у 1843 р. Його приїзд співпав із завершенням будівництва головного університетського корпусу і студентськими антиурядовими виступами. І коли зодчі запитали царя, в який колір він побажав би пофарбувати зовнішні стіни завершуваної будівлі, Микола I, розгніваний заворушеннями студентів, нібито вигукнув: "Покрасьте в красный цвет. Если они, мерзавцы (тобто студенти), не краснеют, то пусть за них краснеют стены!"

Та це – по короткій паузі продовжив Павло Арсентійович – всього-навсього кимсь вигаданий і пущений по білому світу історичний анекдот. Історики архітектури стверджують, що стилю ампір, в якому за проектом архітектора В.Беретті в 1837-1843 рр. зведено університетський корпус, притаманні урочисті кольори, в тому числі і темно-червоний.

Введений в експлуатацію ще в 1843 р. корпус був головним. Студенти мого покоління з-поміж себе називали його червоним. У ньому розміщувалися підрозділи управління (ректорат, канцелярія, бухгалтерія), громадські організації (партком, комітет ЛКСМУ, профком), актовий зал, бібліотека з читальними залами, спортивний зал, історичний, філологічний, іноземних мов, юридичний, біологічний, геолого-географічний і фізико-математичний факультети, а в цокольному поверсі – студентська і для професорсько-викладацького складу їдальні, влаштовані профкомом студентська перукарня, шевська і кравецька майстерні та служби адміністративно-господарської частини.

Кілька кімнат другого поверху займав Київський архів давніх актів, заснований при університеті у 1852 р. У ньому поряд з іншими документами зберігалося близько 6000 актових книг гродських і земських судів та магістратів Правобережної України XVI-XVIII ст. Кімнати архіву розташовувалися поряд із 101 і 102 аудиторіями, де відбувалися загальнокурсові лекції для студентів-істориків, і наші погляди часто фіксувалися на прикріпленій до дверей дощечці з написом "Архів давніх актів". Напис будив у нас почуття глибокої таємничості, а працівники архіву, що іноді появлялися із-за цих потаємних дверей – вияв особливої поваги.

Зліва, у глибині двору, розташовувався другий корпус університету. Він мав три поверхи, але розмірами набагато поступався

головному. Там розміщувалися аудиторії і лабораторні приміщення хімічного факультету.

Праворуч головного університетського корпусу у 1937 р. велося будівництво третього корпусу університету. У 1940 р. роботи по його побудові завершилися, і тоді ж у новобудову були переведені історичний та філологічний факультети. Новозбудований корпус одержав назву гуманітарного. З введенням його у дію завершувалося формування університетського центру в Києві. Разом з бібліотекою Академії Наук він створював розкинутий на весь квартал єдиний архітектурний ансамбль. Центральну вісь ансамблю становив головний (червоний) університетський корпус. По його обидва боки симетрично простяглися з'єднуючі темно-червоного кольору мури, на краях яких височіли фасади архітектурно ідентичних будівель: академічної бібліотеки зліва і гуманітарного корпусу – справа.

Тиловими фасадами споруди ансамблю виходили в Ботанічний сад Академії наук. Своєрідної краси і принадності ансамблю надавав сквер, що розкинувся перед його лицевими фасадами між вулицями Володимирською, Льва Толстого, Іллі Рєпіна і бульваром Тараса Шевченка. У 1939 р. з нагоди 125-річчя від дня народження Т.Шевченка на головній алеї скверу напроти восьмиколонного портика головного університетського корпусу було споруджено пам'ятник поету. Тоді ж університету присвоєно ім'я Тараса Шевченка. І ось у цьому чудовому куточку Києва, одному з найбільших науково-освітніх центрів України доля подарувала мені щасливу можливість провести незабутні студентські роки з їх безсонними передекзаменаційними ночами, радістю пізнання нового, незнаного, гіркотою невдач, міцною дружбою і побратимством.

1 вересня 1937 р. аудиторії історичного факультету Київського університету поряд із старшокурсниками заповнили 150 новоприйнятих студентів. З-поміж нас переважали мого віку (1919-1920 років народження) юнаки і дівчата. В абсолютній більшості ми прийшли до університету після закінчення десятирічок, які, будучи створеними кількома роками перед тим, у 1937 р. зробили другий випуск. Порівняно невелику частину наших однокурсників становили старші за віком. Вони середню освіту одержали в робітфаках, в т.ч. і діючому при Київському університеті. При цьому якщо раніше робітфаки давали основний контингент студентів, то тепер у зв'язку з масовими випусками десятирічок їх роль у формуванні студентських колективів ВУЗів різко знизилася, а незабаром вони зовсім припинили своє існування.

Переважну більшість студентів історичного, як і інших факультетів університету, становили українці. Дуже помітним був прошарок

єврейської молоді. Навчались також росіяни, білоруси, поодинокі молдавани, греки.

Найбільше серед студентів університету було вихідців із села – дітей колгоспників. Порівняно менше – службовців та інтелігенції.

Серед нас були жителі всіх областей України. Якщо університети Харкова, Одеси, Дніпропетровська притягували молодь найближчих околиць, то студентами Київського університету, зважаючи на його традиції, авторитет і престижність, прагнули стати випускники середніх навчальних закладів і більш віддалених регіонів, навіть тих, що мали свої університетські центри.

У час мого навчання на історичному факультеті Київського університету питання про трудову дисципліну студентів не існувало. Аудиторії завжди були вщерть заповненими. Нас притягувала не тільки майстерність викладачів, а й те, що в їхніх лекціях, навіть у лекціях початкуючих асистентів було для нас усе новим, незнаним.

Справа в тому, що в школі громадянської історії ми фактично не вивчали. Навіть такий предмет, як "історія" у розкладі шкільних занять не значився. Замість нього в шкільних навчальних планах фігурувало "суспільствознавство". Окремі теми з цього предмета, на яких зосереджувалася наша увага ("Велика французька буржуазна революція", "Чартиський рух в Англії", "Паризька комуна", "Рух декабристів", "Народництво" та ін.), не могли сформувати у нас цілісної уяви про історичне минуле.

Становище почало мінятися після виходу в травні 1934 р. постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР "Про викладання громадянської історії в школах СРСР". Реалізація положень постанови у справі викладання громадянської історії в школі привела до різких змін. Але це відбулося уже після того, як я і мої однолітки закінчили середню школу. Ми були останніми серед тих, хто одержував атестат зрілості без знань історії. Ось чому для нас усе почуте з університетських кафедр було одкровенням.

Навчалися ми шість днів на тиждень. Недільні дні були вихідними. Кожного робочого дня планувалося по шість академічних годин ("три пари") аудиторних занять. Я не пригадую випадку, коли б це усталення порушувалося.

Крім власне історичних дисциплін, у навчальному плані факультету значне місце відводилося вивченню мов і літератур та історії мистецтва. Нам читались окремі курси української, російської, античної та західноєвропейської літератур. Загальна історія мистецтва викладалася упродовж трьох (четвертий, п'ятий і шостий) семестрів, а латинська мова – протягом перших чотирьох. Із

нормативних курсів з великою увагою нами був прослуханий також курс "Вступ до мовознавства".

Характерною особливістю навчального процесу була абсолютна перевага в ньому лекційних занять. Практичні заняття проводилися дуже рідко і далеко не з усіх предметів. Як окремі дисципліни під назвою "практикум" вони були внесені до розкладу по дві години на тиждень лише з політекономії (третій семестри) історії народів СРСР (другий, четвертий і шостий семестр). На практикумі з історії народів СРСР у другому і четвертому семестрах студенти займалися читанням і коментуванням джерел, зокрема літописів.

Починаючи з 4 курсу для студентів вводилися спеціалізації. Навчальним планом їх передбачалося чотири: історія України, історія народів СРСР, історія середніх віків і нова історія. У групах спеціалізації читалися відповідні спецкурси. Група історії України, в яку я записався, прослухала два спецкурси з української історії. Один з них під назвою "Боротьба Польщі і Росії за Україну в середині XVII ст." прочитав Михайло Іванович Марченко.

Серед наших наставників виділялись особистості, які справляли на нас велике враження і вплив. Їхні лекції нас буквально зачаровували. Ми завжди чекали на них і з великою охотою відвідували. Тут, передусім, слід назвати професора Введенського Андрія Олександровича. Він розпочав свою діяльність у Київському університеті в 1938 р., прибувши за запрошенням з Ленінграда.

Глибоку повагу у студентів Андрій Олександрович викликав з моменту першої появи на факультеті. Лекції Андрія Олександровича привертали увагу не лише змістом, а й мовно-літературною формою. Ось як, для прикладу, розпочав він лекцію про царювання Миколи І: "Царювання Миколи Першого розпочалося гарматними залпами по декабристах і закінчилося гарматними залпами Севастопольської оборони. Між цими двома гарматними залпами над країною тяжіли свинцеві хмари реакції...". І так кожній лекції він надавав яскравості форми, образності викладу не на шкоду, звичайно, змісту.

У час лекцій він вів себе невимушено, розкуто, вільно викладав матеріал. Розпочавши лекцію за кафедрою, через якусь мить професор відходив до вікна, потім піднімався (парти аудиторії розташовувалися амфітеатром) аж до верхнього ряду, міг посидіти там поряд зі студентом, після чого поволі сходив донизу, знову ставав на якийсь час за кафедру... І так упродовж усієї тривалості лекції. При цьому під час цих переміщень ні на хвилину не переривався виклад матеріалу, не порушувалася логічність його канви.

Під час перерв Андрій Олександрович не поспішав у деканат чи на кафедру, залишався в аудиторії, відповідаючи на численні

запитання студентів, які щільно оточували його, або, вийшовши в коридор, підходив до студентського гурту, вступав у невимушені розмови.

Професор Введенський тісно спілкувався й з аспірантами. Вислухавши якось їхні нарікання на труднощі, з якими доводилося стикатися в процесі роботи над дисертацією, він заспокійливо казав: "Нічого складного і не вдавайтесь в паніку! Гарненько запам'ятайте: якщо ви використаєте лише одне джерело – це буде плагіат; якщо осилите джерела два – це буде компіляція. Коли ж у вашому дослідженні проглядатимуться три джерела – це, безумовно, уже дисертація!"

Коли ж аспірант закінчував роботу над дисертацією, подавав її на захист і в очікуванні захисту виявляв хвилювання, Андрій Олександрович заспокоював його словами: "Не хвилюйся, дорогий! Нехай тебе не лякають критичні зауваження, навіть безглузді. Все відбудеться швидко і закінчиться благополучно. Адже що таке захист дисертації? Це двадцять хвилин ганьби і забезпечена старість". Такі жартівливі визначення вносили розрядку в наші напружені будні, ставали крилатими, швидко поширювалися по університету.

Великий слід у наших серцях залишила, багато зробила для піднесення нашого освітнього рівня викладач курсу загальної історії мистецтва Кульженко (її ім'я, як і імена нижче згаданих ще деяких викладачів, на жаль, забулося). Вона не мала ні вченого ступеня, ні вченого звання. Предмет, який читала, вважався факультативним. Учбовий план не передбачав по ньому ні екзамену, ні навіть заліку. Ми це знали. Та лекції свої Кульженко читала завжди в переповненій аудиторії.

Протягом четвертого, п'ятого і шостого семестрів ми знайомилися з мистецтвом (архітектура, скульптура, живопис) Стародавнього Сходу, Стародавньої Греції і Риму, епохи Відродження, із сучасним західноєвропейським, а також українським і мистецтвом Росії.

Лекції проводилися у Великій фізичній аудиторії при цілковитому її затемненні і супроводжувалися показом зпроектованих на великому екрані зображень творів мистецтва, що називалися і аналізувалися. Кожне студентське місце за партами, що піднімались амфітеатром, мало індивідуальне освітлення, влаштоване на зразок освітлення пюпітрів з нотами у затемнених оркестрових ямах театрів, і ми мали змогу вести конспекти.

Викладач не лише називала твори мистецтва, а й розкривала процес їх створення, сповнений болісними пошуками матеріалів, форм і прототипів. При цьому наводились деталі, які викликали у нас пожвавлений інтерес.

Оповідаючи, приміром, про творчість одного із найвидатніших майстрів епохи Відродження Леонардо да Вінчі, викладач докладно зупинилася на створенні знаменитої "Тайної вечері" – фрески трапезної одного з монастирів Мілана. За словами Кульженко, над ескізом фрески майстер працював у маєтку мецената на півдні Франції, куди його було запрошено. За традицією, що усталилася у маєтку, кожний із членів сім'ї і гостей проводили час вільно на свій розсуд упродовж усього дня і лише на шосту годину всі збиралися за обіднім столом. Була літня пора. Леонардо зранку накидав перший ескіз задуманої фрески. Потім блукав протягом усього дня в околицях маєтку, повернувшись, задумливо стояв якийсь час перед полотном, брав у руки пензель, поволі все замальовував і накидав новий ескіз. На другий день – те ж саме. І так упродовж тривалого часу. І ось одного дня, коли всі зібрались за обіднім столом, батько мецената, звертаючись до сина, голосно проговорив: "Сину мій! Що це ти за чудернацького майстра запросив? Пройшло вже кілька тижнів, а він ніяк не закінчить задуманої картини. Інший за цей час міг би кілька намалювати, а він не справився з однією. Щось намалює, пропадає десь цілими днями, вернеться, замаже, знову малює..." Леонардо, вислухавши, спокійно відказав: "Батьку! Я також міг би давно завершити цю роботу. Та біда в тому, що ніяк не можу натрапити на прототипа Іуди. Якщо хочете, щоб картина була швидко завершена, давайте я з вас напишу Іуду". Після таких слів Леонардо, батько мецената, боячись, щоб цього не сталося, не появлявся за обіднім столом і прагнув не попадати на очі Леонардо, аж поки той не виїхав з маєтку.

Багато цікавих деталей про творчі пошуки митців, вистраждані ними образи розповіла Кульженко в лекції про творчість видатного маляра І.Рєпіна. Свідченням його творчої невсипучості, постійних пошуків, невгасимих прагнень до самовдосконалення може бути багаторічна праця над створенням знаменитих "Запорожців". Прототипами персонажів цього неперевершеного полотна послужили відомі політичні і діячі культури та безіменні звитяжці вольниці українських степів. Попросивши асистента, який в час лекції допомагав демонстрацією ілюстративних матеріалів, висвітлити на екрані "Запорожців", Кульженко указкою фіксувала нашу увагу на тому чи іншому персонажі, розкривала процес їх пошуків і творення. Почала з того, що в образі писаря Рєпін увіковічнив обличчя історика запорізького козацтва, найавторитетнішого знавця запорізької старовини Д.І.Яворницького. Майстра та історика зв'язувала багатолітня щира дружба. Д.Яворницький консультував І.Рєпіна не

лише в процесі написання "Запорожців", а й у створенні інших полотен на історичну і побутову тематику.

А ось цього задумливого козака в чорній шапці, - викладач повела указкою ліворуч і трохи вверх від писаря, - Рєпін малював з поміщика В.Тарновського, власника славнозвісної Качанівки на Чернігівщині, в якій знаходиться унікальна колекція старожитностей. І.Рєпін неодноразово бував у Качанівці, в зображенні антуражу своїх персонажів користувався предметами одягу, зброї, козацького побуту та іншими експонатами Качанівської колекції.

"Зверніть увагу на козака у сірій шапці-боярці з чорним верхом, зображеного крупним планом за спиною писаря, з прикладеними до грудей розчепіреними пальцями кисті лівої руки, - продовжувала викладач. – Прообразом його послужив київський губернатор Драгоміров. Він відзначався поміркованістю і лібералізмом у практичному здійсненні жорсткої політики російського царизму в Україні і в силу цього користувався повагою в колах української інтелігенції.

Назвавши ще кілька характерних прототипів картини, Кульженко раптом звернулася до аудиторії із запитанням: "Як ви думаєте, чому цей козак на передньому плані зліва зображений без сорочки?" Ми мовчали. Хтось висловив припущення: "Бо жарко. Адже було літо". – "Ні, не те, - заперечила викладач. – Інші ж зображені в шапках, хто в жупані, а хто – в киреї. А ви уважно придивіться до предметів, що оточують козака, - продовжувала Кульженко. – Бачите під рукою, якою він оперся об стіл, абияк кинуті карти? Цими штрихами – кинуті карти і козак без сорочки – Рєпін хотів сказати, що перед тим, як приступити до написання листа турецькому султану, запорожці грали в карти і козак, що був без сорочки, банкував. На Запоріжжі існував звичай, за яким у час гри в карти той, хто банкував, скидав сорочку. Робилося це для того, щоб усі могли стежити за ним, аби при банкуванні не махлював".

Закінчуючи сюжет про "Запорожців", Кульженко привернула нашу увагу ще до одного штриха, який характеризував Рєпіна як великого майстра, що перебував у постійному творчому пошуку і прагненні до самовдосконалення. Уже після того, як робота над "Запорожцями" була завершена, йому в якійсь справі довелось побувати в м.Олександрівську (нині – м.Запоріжжя) і там на пристані, побачивши одного чоловіка, він буквально заціпенів. "Це той, - пронизала думка майстра, - якого я шукав місяцями. Без нього не бути "Запорожцям". І зробивши олівцем зарисовку натури, після повернення із Олександрівська, Рєпін замалював значну частину уже

завершеного полотна і на вивільненому місці зобразив нововідшуканий персонаж. "Ось він, показала Кульженко указкою, - трохи вліво і вище козака без сорочки, з непокритою головою і люлькою в зубах".

Ми подивилися і зрозуміли, що без нього "Запорожці" справді не були б "Запорожцями" і що Рєпін заради нього не міг не переробити ще раз свого уже закінченого твору.

І так упродовж трьох семестрів перед нами поставали постаті найвидатніших майстрів і створені ними світового значення шедеври архітектури, скульптури і живопису.

З великою охотою ми відвідували заняття з латинської мови. Глибоку нашу повагу до цього предмета збудив його викладач Ліхтенфельд, уже літня, сивочола людина. Він закінчив класичну гімназію та історико-філологічний факультет Московського університету. В час навчання в Московському університеті слухав лекції В.Й.Ключевського. Довідавшись про це, ми пристали до нього з просьбою розповісти про цього видатного історика. Ліхтенфельд після довгих зволікань приніс, нарешті, одну "пару" латині в жертву цій розповіді. Упродовж двох годин він ділився з нами своїми спогадами. Спочатку розповів про зовнішність В.Ключевського, манеру тримати себе, особливості дикції і способу викладу думок, про загальну атмосферу, що панувала в завжди переповненій аудиторії під час його лекцій, які приходили слухати не лише студенти відповідного курсу історико-філологічного факультету, а й інших факультетів університету, навіть з інших ВУЗів Москви і просто – з вулиці. Всі місця за партами були зайняті, прибулі сиділи на підвіконнях, стояли вздовж стін і на проходах... Після викладу цих загальних спостережень, Ліхтенфельд відтворив зміст однієї з ним прослуханих лекцій В.Ключевського.

Його заняття з латинської мови супроводжувалися наведенням численних деталей з історії Стародавнього Риму. Знайомлячи нас з латинськими текстами, Ліхтенфельд давав тлумачення, які сприяли запам'ятанню окремих слів і словосполучень. Пояснюючи, приміром, прикметник "pulcher, pulchra, pulchrum", що в перекладі українською мовою означає „гарний, гарна, гарне", він додав: „Тепер ви бачите, чому Афанасій Іванович із відомої гоголівської повісті одружився з Пульхерією Іванівною, бо вона, виявляється, була „гарною". Або ще таке. В латинському тексті, що розглядався на занятті, зустрілися іменники „Aqua, ae" і „Vita, ae". Пояснивши, що перший у перекладі українською мовою означає „вода", а другий – „життя", викладач продовжив: „Отже, називаючи горілку оковитою, запорожці

стверджували, що це – вода життя". І такі коментарі майже до кожного нового для нас слова.

Крім тільки-но названих, у ту довоєнну пору на історичному факультеті Київського університету із представників старшого покоління працювали академік Беркут Леонід Миколайович (історія середніх віків), професор Штепа Костянтин Васильович (історія Стародавнього Сходу, історія Стародавньої Греції і Риму), професор Калинович Михайло Якович (вступ до мовознавства), професор Шаровольський Іван Васильович (німецька мова), доцент Кіхтєв Олександр Якович (нова історія), а з молодих, які по закінченні аспірантури саме тоді розпочинали свою науково-педагогічну діяльність – Лавров Павло Арсентійович (історія України), Дядиченко Вадим Архипович (історія України, джерелознавство історії України), Барабой Абрам Зіновійович (практикум з історії народів СРСР), Марченко Михайло Іванович (історія України), Мельников Ігор Миколайович (новітня історія), Корчмар (історія народів СРСР), Гербов Костянтин Васильович (нова історія) та ін.

Як викладачі старшого покоління, так і початкуючі асистенти в науковому і методичному плані читали лекції і проводили практикуми по-різному. Однак до кожного з них ми ставилися з великою повагою, знаходили і з цікавістю сприймали невідому нам і наявну в їхніх лекціях і практикумах інформацію.

Враженнями від лекцій наших викладачів ми ділилися з товаришами – студентами інших факультетів. Наші розповіді викликали в них настільки сильний інтерес, що вони нерідко разом з нами відвідували їх. Звичайно, притік сторонніх на лекції наших улюблених професорів був не таким масовим, як на лекції В.Ключевського. Все ж на лекціях професорів А.О.Введенського, К.В.Штепи, викладача Кульженко частенько можна було бачити студентів геолого-географічного, фізико-математичного, біологічного та інших факультетів.

Як уже мовилося, наші обов'язкові аудиторні заняття тривали шість академічних годин (три „пари) на день. Отже, ми мали досить часу для самостійної роботи над історичними джерелами і літературою, для громадської діяльності, задоволення культурних потреб, заняття спортом та ін.

Після закінчення лекцій обідали в їдальні, розташованій тут же в учбовому корпусі, і направлялись в один із читальних залів університетської бібліотеки. Найбільшим був читальний зал, призначений для студентів усіх курсів і факультетів. Він мав кілька сот обладнаних за довгими столами місць для читачів. У залі завжди

панувала ідеальна робоча атмосфера. За порядком стежив спеціально призначений працівник бібліотеки. Він постійно знаходився у читальному залі, поволі проходжувався по килимній доріжці поміж рядами столів і, бувало, лиш хто з читачів пошепки звернеться до сусіда, тихенько підходив і нагадував, що розмовляти заборонено.

Крім загального читального залу, студенти-історики могли користуватися історичним кабінетом, під який було відведено три кімнати. Від загального читального залу кабінет відрізнявся багатьма зручностями. Його робочі місця було облаштовано індивідуальними столиками, а книжковий фонд складався виключно з історичної літератури. Працюючим у кабінеті не потрібно було робити її попередні замовлення. Вона знаходилася тут же в розташованих уздовж стін на всю їх висоту закритих стелажах. Досить було назвати потрібну книгу чи журнал і завідуючий зразу ж діставав їх з полиці і передавав замовнику. За існуючим порядком для роботи в історичному кабінеті допускалися студенти третього і старших курсів. Нам же хотілося потрапити в це зручне і затишне помешкання уже з першого курсу і ми всіляко намагалися викликати прихильність завідуючого, щоб одержати його дозвіл на це. Лаборант Поляков, який у ті довоєнні роки завідував кабінетом, при наявності вільних місць задовольняв наші просьби. Поляков був уже літньою людиною, знався у спеціальних історичних дисциплінах, відзначався також глибокою обізнаністю з історичними джерелами й літературою, і ми часто послугувалися його порадами та консультаціями.

У головному (червоному) корпусі університету знаходився ще один підрозділ університетської бібліотеки, який називався фундаментальною бібліотекою. Її книжковим фондом і читальним залом користувалися викладачі, аспіранти і студенти п'ятого курсу.

Помимо університетської, студенти користувалися обласною Державною бібліотекою ім. ВКП(б), Державною історичною бібліотекою і Бібліотекою Академії наук Української РСР. Перші дві були доступні для студентів усіх курсів, а в Бібліотеку Академії наук мали доступ лише студенти третього і старших курсів. Для них бібліотека мала окремий, так званий студентський зал.

Як університетська, так і академічна та міські державні бібліотеки були добре укомплектованими історичною літературою дореволюційних видань. Там зберігалося усе, що видавалося до 1917 р. в Києві, Харкові, Одесі, Петербурзі, Москві, інших містах України, Росії і за кордоном з цієї галузі: підручники і курси лекцій, монографічні дослідження, літописи, мемуари, багатотомні збірки документів, річні комплекти журналів.

Книжкові фонди бібліотек систематично поповнювалися новими виданнями. Зокрема, в галузі історії України саме тоді вийшло кілька випусків „Нарисів історії України", підготовлених співробітниками створеного в 1936 р. Інституту історії України Академії наук Української РСР. У 1937 р. побачив світ перший випуск „Нарисів" (Гуслистий К., Ястребов Ф. Київська Русь і феодальні князівства XII-XIII ст.), у 1939 р. появився другий (Гуслистий К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею: з XIV ст. по 1569 рік) і восьмий (Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX ст.) випуски, у 1940 р. – четвертий (Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії: 1648-1654 рр.) і в 1941 р. – третій випуск (Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст.).

Співробітники інституту історії України опублікували також у 1939 і 1941 рр. перший і третій томи „Історії України в документах і матеріалах", а в 1938, 1940 – перший і другий випуски „Хронології історії України". У 1940 р. під редакцією С.Бєлоусова, К.Гуслистого, О.Оглобліна, М.Петровського, М.Супруненка, Ф.Ястребова вийшов з друку короткий курс „Історії України".

Появились праці й наших учителів – викладачів історичного факультету. Зокрема, у 1940 р. була опублікована монографія М.І.Марченка „Боротьба Польщі і Росії за Україну в середині XVII ст."

Для самостійної роботи студентам із дорадянських видань з історії України викладачами рекомендувались „Історія українського народу" О.Єфіменко, „Історія України-Русі" М.Аркаса, монографії М.Костомарова, праці з історії запорізького козацтва Д.Яворницького та деякі інші і в міру виходу в світ праць радянських істориків – ці видання.

При підготовці до екзаменів викладачі ніколи не давали студентам ніяких питань. Єдиним документом, на підставі якого готувався екзамен, була розгорнута програма. Такі програми з усіх предметів, що виносилися на сесію, розмножувалися друкарським способом і через старост курсів роздавалися студентам. Не готувались викладачами заздалегідь і екзаменаційні білети.

У час екзамену викладач, гортаючи програму, формулював і пропонував студенту записати для обдумування питання. Таких питань звичайно було три. Слухаючи відповідь, екзаменатор уточнював сказане студентом, задавав додаткові запитання з інших розділів програми.

Екзамени, відзначаючись високою мірою вимогливості, проводились у виключно доброзичливій, спокійній атмосфері. Викладачі

не зазнавали стороннього тиску щодо оцінки знань студентів. Не тиснули на викладача-екзаменатора і студенти виставленням на екзаменаційний стіл букета квітів.

Квіти дарували викладачам, але не під час екзамену, а по закінченні читання викладачем лекційного курсу. В час останньої лекції після сказаної викладачем фрази „На цьому дозвольте закінчити..." студенти вставали, до кафедри підходив староста, від імені всіх висловлював викладачеві подяку за прочитані лекції, а одна із студенток під оплески вручала квіти.

Під час екзамену єдиним критерієм, яким керувались викладачі в оцінці знань студентів, був лише і лише ступінь опанування програмового матеріалу. Викладач ставив у залікову книжку позитивну оцінку, тільки пересвідчившись у засвоєнні студентом курсу. Нерідко студенту доводилося перескладати екзамен по кілька разів. А в паралельній групі мого курсу був випадок, коли студент Михайло Г. екзаменувався з латинської мови сім разів і лише по цьому викладач поставив у його заліковій книжці задовільну оцінку.

Поміж лекцій, роботи у читальних залах бібліотек та екзаменів багато хто з нас виявляв інтерес до наукового життя факультету. При зручній нагоді ми цікавилися у наших викладачів опублікованими ними науковими працями. Найчастіше це бувало при першому знайомстві з викладачем. Коли він, розпочавши лекційний курс, у кінці вступної лекції звертався до аудиторії: „А тепер, які в кого є запитання?", серед питань, що стосувалися теми, хтось задавав і таке: „А які у Вас є наукові праці?" Відповідь на це запитання вислуховувалася з великою увагою в якійсь особливій тиші, що раптом наставала.

Іноді відвідували засідання вченої ради історичного факультету. Разом з Андрієм Тараном, Василем Спицьким, Василем Горбачем, Петром Плаховим, Євсеєм Драюком, Аркадієм Баклицьким, Олександром Скуміним, Василем Лихачем і ще деким із однокурсників двічі довелось побувати на її засіданнях і мені. На одному з них відбувався захист дисертації. Основним офіційним опонентом виступав професор К.В.Штепа. Скільки він висловив критичних зауважень! Важко і передати: „того важливого джерела дисертант не використав", „там у цитаті допустив перекручення тексту", „у роботі мають місце суперечливі, взаємовиключаючі положення"... Не залишив від дисертації каменя на камені і зробив висновок: „Все ж, незважаючи на вказані та можливі й інші нами непомічені недоліки (бачте, йому мало помічених!), дисертант проробив велику роботу, вніс певний вклад у дослідження проблеми і заслуговує присудження

йому наукового ступеня кандидата історичних наук". Таємним голосуванням рада переважною більшістю голосів підтримала цю пропозицію.

Обмінюючись потім враженнями про перебіг цього захисту, ми дійшли думки, що в жарті проф. Введенського А.О., що „захист дисертації – це двадцять хвилин ганьби і забезпечена старість" мабуть-таки якась частка істини є.

На іншому засіданні вчена рада історичного факультету в присутності набагато більшої кількості студентів вшановувала академіка Беркута Леоніда Миколайовича з нагоди його шестидесятиріччя. Були квіти, доповідь про життєвий шлях і науково-педагогічну діяльність ювіляра і численні привітання, в тому числі виголошені старогрецькою і латинською мовами. У наших очах цими останніми не лише віддавалась данина давній традиції університетів, а й підкреслювалася особлива значущість академіка-ювіляра як вченого і педагога.

Великий вплив на багатогранне життя факультету справляли осередок КП(б)У, комсомольська і профспілкова організації. Партійний осередок був нечисленним, складався всього лише з кількох викладачів і старших за віком студентів – колишніх робітфаківців (Матвій Руденко, Павло Здебський, Есфірь Факторович, Григорій Продан і ще дехто). Комсомольська ж і профспілкова організації були масовими. За поодинокими виключеннями всі студенти факультету були комсомольцями і всі без виключень – членами профспілки працівників вищої школи й наукових установ.

На факультеті, як і загалом в університеті, практики прикріплення викладачів до академічних груп і курсів не існувало. Дуже сильним було студентське самоврядування. Весь спектр заходів по налагодженню і керівництву навчально-організаційною і виховною роботою деканат здійснював через партгрупорга, секретаря комсомольського бюро, голову профбюро і старост курсів. Найбільш важливі питання навчальної і виховної роботи обговорювалися на курсових й факультетських комсомольських та профспілкових зборах. Збори проходили при великій активності присутніх, набирали іноді бурхливого характеру.

На факультеті діяли осередки спортивних товариств, Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Товариства сприяння обороні, авіації і протихімічному захисту країни (ТСОАВІАХІМ). Із них найбільш масовим був ТСОАВІАХІМ. Багато хто з нас працювали в створених ним гуртках по вивченню матеріальної частини стрілецької зброї (наган, гвинтівка, ручний і станковий

кулемети), бойових отруйних речовин і засобів захисту від них. Окремі студенти відвідували школу парашутистів і аероклуб.

По закінченні теоретичних занять і виконанню відповідних практичних вправ студенти одержували значки „Ворошиловский стрелок", „Ворошиловский пулеметчик", „Готов к противовоздушной и противохимической обороне (ПВХО)", „Готов к санитарной обороне (ГСО)". Члени спортивних товариств по здачі відповідних норм нагороджувалися значками „Готов к труду и обороне (ГТО)" першого і другого ступенів. Крім того, деякі студенти мали ще особливо престижні значки „Парашутист". З моїх однокурсників таким значком була нагороджена Марія Йова. Кілька студентів факультету – хлопці і дівчата – по закінченні навчання в аероклубі були атестовані пілотами. В їх числі знаходився мій однокурсник Іван Душка.

Багатогранно, змістовно протікало наше культурне життя. Культпоходами, що організовувалися профкомом, або невеличкими групами в колі найближчих друзів ми частенько відвідували театри міста. Хоч матеріальні можливості дозволяли нам придбати квитки здебільшого на місця „в студентському райку", однак це не применшувало глибини естетичного задоволення.

Із багатьох вистав, відвіданих нами в ті роки, запам'ятались опери „Ніч перед Різдвом" М.Лисенка, „Запорожець за Дунаєм" С.Гулака-Артемовського, „Травіата" Д.Верді – в театрі Опери та балету; п'єси „Украдене щастя" І.Франка, „Хазяїн" І.Карпенка-Карого – в українському драматичному театрі ім. І.Франка; п'єси „Камінний господар" Л.Українки, „Живий труп" Л.Толстого – в російському драматичному театрі ім.Л.Українки, оперета „Весілля в Малинівці" Б.Александрова – в театрі музкомедії.

Культпоходами й індивідуально ми відвідували також кінотеатри. На їх екранах демонструвалися в основному кінофільми вітчизняного виробництва. В них відображалися події сучасного життя країни, далеке історичне минуле, екранізувались твори української і російської класики. Із кінофільмів тієї пори найбільш популярними були „Богдан Хмельницький", „Сорочинський ярмарок", „Майська ніч", „Щорс"; трилогія про Максима („Юність Максима", „Виборгська сторона", „Повернення Максима"). Особливою популярністю користувалися ці три останні. Мало хто з нас не переглянув кожний з них повторно, а то і кількаразово.

У нашому культурному житті особливе місце займали лекції-концерти, що влаштовувалися профкомом у актовому залі. Кожна така лекція присвячувалася творчості одного якого-небудь

композитора: М.Лисенка, Д.Бортнянського, П.Чайковського, М.Глінки, В.Моцарта, Ф.Шопена та ін. Викладач Київської консерваторії розповідав про творчість композитора, а оркестр чи хорова капела, розташовані поряд на сцені, виконували його твори.

Лекції-концерти користувалися величезною популярністю. Актовий зал завжди був переповнений. Щоб потрапити до нього, необхідно було потурбуватись і придбати вхідний квиток за кілька днів до початку лекції-концерту.

На високому рівні знаходилася в університеті студентська художня самодіяльність. Самодіяльними оркестрами (духовим і домровим), балетною студією, гуртком художнього читання, хоровою капелою керували видатні митці. Керівником хорової капели, приміром, був керівник капели „Думка", заслужений діяч культури України Нестор Феофанович Городовенко.

Невід'ємний елемент повсякденного студентського побуту становила пісня. Нею супроводжувалися наші вечірки, часом вечорами у недільні дні збирались для співу на Володимирській гірці. Іноді після закриття читального залу о 10-й вечора, вийшовши з головного корпусу, у вечірніх сутінках, з піснею, тихою ходою тротуаром направлялись у гуртожиток. Прохожі, що в ту вечірню годину кудись поспішали, при наближенні до нашого гурту, зупинялись. Одні розпитували: „Хто це?". Інші тоном глибокоповажним висловлювали припущення: „Та, мабуть, студенти!" (Тоді в Києві слово „студент" городяни висловлювали з великою повагою). Дехто із прохожих міняв свій маршрут і, будучи захопленим піснею, ішов поряд з нами.

У час перерв наш спів могутньо відлунювався під склепіннями довгих коридорів головного учбового корпусу. Ми, історики, вийшовши в коридор, тут же біля 101-ї аудиторії заспівували своєї, поряд з нами – біля 102-ї аудиторії – філологи розпочинали своєї, за ними біологи, а там – географи, математики, фізики...

Репертуар наш був широким. Чільне місце в ньому займала українська народна пісня. Як вище відзначалося, у Київському університеті навчалася молодь зі всіх регіонів України. І в наших пісенних забавах кожен пропонував найпопулярніші пісні свого краю. Нами, таким чином, акумулювалася народна пісенна творчість усієї України. У нашому пісенному репертуарі широко була представлена російська народна пісня. Наші співанки ніколи не обходилися без сучасних пісень, створених радянськими композиторами.

Не беруся судити, звідки пішли витоки цієї традиції. У ті ж роки вона міцно трималася. Ніхто не чинив спротиву цим студентським

хоровим забавам. Більше того, вони знаходили підтримку. Нерідко до нас підходили, з інтересом прислухаючись, викладачі, а деякі підключались до нашого співу. Навіть ректор, проходячи коридором у час співу, не виявляв свого осуду чи невдоволення.

Матеріальну основу життя переважної більшості студентів становила стипендія. Вона забезпечувала студентові хоч і скромні, однак стабільні матеріальні умови існування. Із стипендії вираховувалася невелика, суто символічна сума за проживання в гуртожитку. Того, що залишалося, вистачало на скромне харчування і задоволення найбільш нагальних культурно-побутових потреб (відвідування театру, кіно, проїзд трамваєм тощо). Іноді купували книги.

До вересня 1939 р. стипендію одержували всі студенти, навіть ті, що мали незадовільні оцінки. Пригадую, коли в час мого навчання на перших курсах, поодинокі студенти п'ятого курсу, отримуючи стипендію, мали академзаборгованість ще за другий-третій, а то навіть і за перший курс. Єдиною неприємністю, якої зазнавав такий студент, була затримка деканом виплати йому стипендії до ліквідації академзаборгованості. Студент обіцяв, одержував затриману стипендію, потім знаходив і пояснював декану поважні причини, що не дозволили йому вчасно виконати дану обіцянку. Призначався новий термін. І так з місяця в місяць...

З вересня 1939 р. в навчанні і матеріальному побуті студентів сталися різкі зміни. Їх викликала урядова постанова, якою встановлювалася плата за навчання у ВУЗах, і радикально мінявся існуючий порядок призначення стипендій. Право на її одержання надавалося лише тим студентам, у залікових книжках яких за підсумками екзаменаційної сесії значилося 75 % відмінних і 25 % добрих оцінок. Якщо, приміром, на сесію виносились чотири екзамени, то на стипендію міг розраховувати лише той, хто три з них складав на „відмінно" і один – на „добре".

Тією ж постановою у ВУЗах вводилося частково вільне відвідування аудиторних занять. Студенту надавалося право на свій вибір частину лекцій і практичних занять не відвідувати. Він зобов'язаний був лише попередити деканат, які саме лекції мав намір пропускати.

Проведення в життя положень названої постанови передусім привело до змін матеріальних умов життя студентів. Якщо до постанови стипендію одержували всі, навіть ті, що мали незадовільні оцінки, то уже після зимової екзаменаційної сесії 1939-1940 навчального року багато студентів залишилося без неї. У їх числі немало було й тих, хто з чотирьох оцінок одержав дві відмінних і дві добрих.

Зміни матеріальних умов життя студентів викликали певні утруднення в їхньому навчанні. Якщо раніше, одержуючи стипендію і маючи в якійсь мірі забезпечену матеріальну сторону життя, студент основну увагу міг зосереджувати на навчанні, то після вересневої 1939 р. урядової постанови, внаслідок якої значна частина студентів утратила стипендію, на перший план у житті багатьох студентів висунулось питання про забезпечення себе хлібом насущним. Студенти, які втратили стипендію, кинулися у пошуки роботи.

Знаходили її, де хто міг. Передусім, без проблем можна було влаштуватися репетитором невстигаючих учнів. Студенту при зверненні у будь-яку школу з готовністю називали кілька адрес таких учнів. Студенти старших курсів влаштовувалися позаштатними лекторами в обласному лекційному бюро. Частина студентів направлялася органами народної освіти учителями у вечірні школи дорослих, що утримувались фабзавкомами промислових підприємств. (Тоді серед робітничої молоді знаходилась ще якась кількість малописьменних). Нерідко студенти організовувались у бригади по 5-6 чол. і підряджувалися розвантажувати чи навантажувати вагони на залізничній станції або баржі у річковому порту.

Названими та й іншими видами робіт в якійсь мірі частина студентів займалась і раніше. Однак до 1939 р. це був лише підробіток до основного – стипендії. Після 1939 р. заробітки, до яких вимушені були звернутись набагато більше студентів, стають для них основним джерелом засобів існування.

Масове звернення студентів до різного виду заробітків негативно вплинуло на відвідування лекцій. З офіційного дозволу деканату, що передбачалося урядовою постановою, студент на свій вибір міг пропускати частину аудиторних занять. І недавно переповнені аудиторії помітно поріділи. Зменшилося багатолюддя і в читальних залах бібліотек. Якщо раніше, щоб забезпечити себе місцем у читальному залі потрібно було заздалегідь зайняти його, занісши в час перерви і залишивши на вільному місці свій портфель, то тепер із вільними місцями проблем не було.

Вимоги ж у час екзаменаційних сесій продовжували бути високими, і основна робота багатьох студентів над засвоєнням матеріалу лекційних курсів перемістилася із аудиторій та читальних залів бібліотек на пізньовечірні й нічні години в ленінські кімнати і кімнати проживання гуртожитків.

Університет мав кілька гуртожитків. Здебільшого вони були невеликими і розташовувалися в різних районах міста: по вулицях Басейній, Новопавлівській, Тарасівській, Червоноармійській і

Денисівському провулку. Два найбільших університетських гуртожитки знаходилися: один на вулиці Жертв Революції, другий – по Повітрянофлотському шосе. Перший займав частину приміщень готелю і келій колишнього Михайлівського Золотоверхого монастиря. У колишньому монастирському готельно-келійному комплексі, крім університетського, розміщувалися ще гуртожитки педагогічного і медичного інститутів.

Гуртожиток на Повітрянофлотському шосе був найбільшим. На відміну від усіх інших, розміщених у пристосованих, колись зведених будівлях, він займав чотириповерховий будинок, побудований за спеціальним проектом і зданий в експлуатацію на початку 1938 р.

Колективи співмешканців кімнат формувалися здебільшого за принципом земляцтва і побратимства. Не тільки в гуртожитках, а й у кімнатах проживали разом студенти різних факультетів і курсів. Це мало свої переваги, оскільки згуртовувало студентський колектив усього університету, давало змогу студентам повсякчасно обмінюватися інформацією з різних галузей науки, що сприяло розширенню їх кругозору.

Сильними і впливовими були органи студентського самоврядування у гуртожитках (студради). Разом з комендантом вони вирішували всі питання внутрішнього розпорядку, санітарного стану приміщень і навколишньої території та ін. Практики обов'язкового відвідування гуртожитку викладачами, тим більше чергування викладачів у гуртожитку не було.

Хоч і як значною була кількість місць у гуртожитках, однак їх на всіх не вистачало, і значна частина студентів вимушена була проживати (особливо до здачі в експлуатацію найбільшого гуртожитку по Повітрянофлотському шосе) на квартирах у киян, або, як тоді говорили, "у кутках". Університет оплачував власникам квартир за проживання кожного студента домовлену у спеціально укладеній угоді суму, забезпечував проживаючих там студентів повним комплектом постільних предметів: ковдрами, подушками, простирадлами, наволочками. У коморі, влаштованій у підвальному приміщенні головного (червоного) корпусу, проживаючим у приватному секторі студентам раз на тиждень міняли постільну білизну.

Для повноти уявлення про матеріально-побутові умови життя студентів Київського університету передвоєнної пори відзначимо, що влаштовані в цокольному поверсі головного корпусу студентська їдальня, перукарня, шевська і кравецька майстерні обслуговували студентів за пільговими цінами та розцінками.

Студентам, які в цьому мали потребу, профком університету надавав пільгові або безкоштовні путівки в будинки відпочинку або на курортно-санаторне лікування.

При профкомі університету діяла каса взаємодопомоги. При потребі в ній можна було одержати пільгову позичку. В особливих випадках каса надавала своїм членам безповоротну грошову допомогу.

І ще одне. Студентам повністю оплачувався проїзд (туди і назад) на літні канікули. З їх наближенням староста збирав у студентів інформацію про те, до яких залізничних станцій їм потрібно буде їхати, передавав її до бухгалтерії і через якийсь час за окремою відомістю роздавав гроші.

Нарешті, такий невеличкий штрих студентського побуту і моралі. Студентська їдальня на кожному поверсі головного корпусу влаштовувала "буфети без продавця". Це були високі столики, на які працівники їдальні виставляли блюда з пончиками і бутербродами. В час перерв студенти, підійшовши до столика, клали гроші у блюдечко, що стояло поруч, і брали оплачену кількість пончиків чи бутербродів. Спорожнілі блюда замінювалися повними. І так упродовж усього робочого дня. При цьому працівники їдальні не зафіксували жодного випадку нестачі виручені суми.

Упродовж шести днів на тиждень – від понеділка до суботи – ми висиджували в аудиторіях і читальних залах, займалися громадськими справами, працювали в місцях влаштування поза межами університету. У святкові ж і вихідні (недільні) дні відключались від усіх цих занять і відпочивали: знайомилися із пам'ятними місцями Києва, відвідували театри і кіно, в літню спеку проводили час на Дніпрі на водній станції університету, в зимову пору робили лижні прогулянки в Голосіївському чи Святошинському лісі та ін.

Від тієї довоєнної пори запам'ятались великі святкові демонстрації і урочисті збори з доповідями і концертами художньої самодіяльності, що влаштовувалися з нагоди Першотравневих свят і роковин Жовтневої революції.

Ніколи не зітруться з нашої пам'яті Новорічні вечори у головному (червоному) корпусі університету. Профком за участю студентського активу проводив велику роботу по їх організації. Розкривалися височенні двері, що роз'єднували читальний і Актовий зали і ці два приміщення перетворювалися в одне. Посередині вивільненого від меблів читального залу встановлювалася висока ялинка. Актовий зал, теж вивільнений від меблів, призначався для танців. На його балконах розташовувались оркестри.

Після шостої години вечора, коли приготування закінчувалися, починали збиратися студенти і викладачі усіх факультетів. Тоді було прийнято Новий рік зустрічати разом, усім колективом. Викладачі приходили з дружинами, а в кого були дорослі дочки – брали і їх з собою. (Як уже відзначалося, до студентського стану ставлення у ті часи було дуже високоповажним!)

В Оперному театрі бажаючі могли вибрати на свій смак і взяти на прокат костюм. Ціна прокату була невисокою, і багато хто з хлопців та дівчат приходили на новорічний вечір у нарядах різних епох і народів.

По виголошенні ректором новорічного привітання розпочиналися розваги. Безперервно, міняючи один одного, грали оркестри. Працювала новорічна пошта. Навколо ялинки кружляли пари. То тут, то там роздавалася пісня. Із буфетів, спеціально влаштованих з цієї нагоди в аудиторіях, доносився дзвін келихів – то бажаючі вгамувати спрагу підкріплялися силою і духом. П'яних або якихось проявів недозволеного, однак, не було. За порядком стежили самі. Якщо помічали свого товариша у стані "шату" і бажання "душевно поговорити", то відводили потихеньку в гуртожиток.

Веселощі продовжувалися до самого світанку. Лише з настанням ранкового руху трамваїв залишали червоний корпус і групами та поодинці роз'їжджалися по гуртожитках.

Історики, як і студенти інших факультетів, не стояли осторонь, жваво реагували на міжнародні події, брали активну участь у політичному житті країни.

Неоднозначною була реакція студентства на внутрішньополітичну обстановку в тодішній нашій державі. З одного боку, нашу гордість за Вітчизну викликала її могутня економічна хода, небачений ще розквіт усіх галузей культури, а з другого – ми не знаходили пояснення репресіям, що особливо з 1937-1938 рр. набували все більш масового характеру. У числі репресованих опинялися наші викладачі, як, наприклад, професор Штепа К.В. Репресії не минули й батьків багатьох студентів.

Палким схваленням студентська молодь, як і всі радянські люди зустріли возз'єднання з Радянською Україною Західної України у вересні 1939 р. і Північної Буковини у червні 1940 р.

Одночасно ми з великою тривогою стежили за напруженням обстановки, що наростала на рубежах нашої країни. Тривогу викликало зосередження фашистською Німеччиною великих військових сил у безпосередній близькості від наших кордонів. Час від часу в пресі повідомлялося про появу над нашою територією

розвідувальних літаків "без розпізнавальних знаків". У нас не залишалося ні найменших сумнівів щодо їх німецької належності.

Ми, студенти, разом з усіма радянськими людьми, рішуче засуджували провокаційні дії німецьких фашистів, на мітингах і зборах, у резолюціях і листах висловлювали готовність одностайно стати на захист Вітчизни від агресивних ворожих зазіхань.

Про загрозу війни говорили багато. У весняні дні 1941-го війною, як кажуть, пахло у повітрі. Однак, щоб так раптово, так зненацька вона розпочалася, ніхто не мав і в гадці.

У суботу 21-го червня ми складали екзамен доценту Марченку М.І. із спецкурсу з історії України. Наступний екзамен з історії колоніальних і залежних країн мав відбутися через кілька днів. Та усталеної традиції, за якою в робочі дні з 9-ї ранку до 10-ї вечора працювали, а в недільні дні обов'язково відпочивали, ми не порушували і в напружену сесійну пору. То ж, склавши екзамен у суботу, групою найближчих друзів домовились наступного дня, в неділю зібратись близько 12-ї години дня біля головного корпусу з тим, щоб, пообідавши в студентській їдальні, відправитись на університетську водну станцію і прогулятися веселими човнами по Дніпру.

Дорогою до головного корпусу мені кинувся у вічі незвичайний, якийсь стривожено-заклопотаний вигляд киян, що попадались назустріч. У багатьох, що теж раніше не помічалося, виднілася через плече накинута сумка з протигазом. Часом до мого слуху доносилися уривки фраз про війну, що почалася, про бомбардування Києва.

Про війну, яка нібито розпочалася, говорили і в гурті студентів біля головного корпусу, до якого я підійшов. Студенти, які прибули з гуртожитку по Повітрянофлотському шосе, говорили навіть, що на світанку невідомі літаки бомбардували недалеко від гуртожитку розташований аеродром у Жулянах. Вони ж привезли і показували металеві осколки чи то скинутих бомб, що розірвалися, чи то наших зенітних снарядів.

До студентського кола, в якому велись ці розмови й робилися всякі припущення, раптом підійшов секретар парткому університету і сказав, що тільки-но радіо повідомило, що о 12-й годині буде передана важлива урядова заява. Він же запросив нас у партком до радіоприймача, щоб разом прослухати цю заяву.

То був виступ Голови Ради Народних Комісарів СРСР В.М.Молотова – перше офіційне урядове повідомлення про віроломний напад фашистської Німеччини на Радянський Союз, про початок війни. Почуте остаточно розвіяло наші сумніви, переконало у найгірших припущеннях – війна розпочалася.

Та 12-та година 22-го червня 1941 р. стала рубежем, вододілом, за яким усе змінилося у нашому житті. За якусь мить ми стали ніби дорослішими. Щось нове з'явилося у виразі наших постатей і облич. У них віддавалася стурбованість, зосередженість, тривога.

На Дніпро ми вже не поїхали, хоч і збирались там провести той недільний день. Не сиділося і в читальних залах. Турботи про підготовку до чергового екзамену відійшли на другий план, були витіснені іншими думками. Нас тягнуло до гурту. Ми ловили всяку звістку з театру воєнних дій, з хвилюванням і тривогою обговорювали їх. Такі ж думки і тривоги заполонили і наших викладачів. Часом вони підходили до нас, ділилися своїми міркуваннями про почуте.

Складання останнього екзамену тієї екзаменаційної сесії перетворилося у формальний ритуал. Нам виставляли оцінки бозна за що. Ми мовчки ховали по кишенях залікові книжки з їхнім записом, знову збиралися до гурту, продовжували обговорювати події війни.

Буквально на другий день фашистського нападу сотні студентів направилися у воєнкомати, поповнюючи собою безкінечні черги добровольців, з проханнями направити в діючу армію. Багатьом працівники воєнкоматів відмовляли, говорячи: "Ідіть і займайтесь своїми справами. Коли ж виникне необхідність – покличемо". Багатьох же, в першу чергу тих, хто мав військові звання, мобілізовували, направляли у військові частини. Перед відправкою на фронт вони приходили в університет попрощатися. В учбових корпусах і гуртожитках завжди можна було зустріти когось із знайомих у новенькій уніформі з "кубиками" або "трикутничками" у петлицях.

Не призвані до армії студенти і викладачі після закінчення екзаменаційної сесії на початку липня 1941 р. були направлені на збирання врожаю в радгоспи і колгоспи Лівобережної України. Приблизно через місяць університет евакуйовано до Харкова, а у вересні 1941 р. разом з Харківським університетом – у м.Кзил-Орду Казахської РСР.

Почався новий етап в історії університету і його історичного факультету.

Михайлина Л.П.
(Чернівці)

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПАРОВОЇ СИСТЕМИ РІЛЬНИЦТВА МІЖ ДНІПРОМ І КАРПАТАМИ
(за матеріалами райковецької культури)

Провідною галуззю господарської діяльності східних слов'ян останньої четверті І тисячоліття н.е. між Дніпром і Карпатами було орне землеробство. У VIII-X ст. воно переживало значні прогресивні зміни, викликані подальшим розвитком продуктивних сил. Одним з найважливіших показників цих змін був перехід до нової системи землеробства.

Дані палеоботаніки, остеології, археологічний матеріал з ряду пам'яток культури дає змогу констатувати, що в цей період поряд з підсічно-вогневою та перелоговою системами землеробства, характерними для слов'янського господарства V-VII ст. [7, с. 182-187; 48, с. 54-55; 38, с. 16; 35, с. 102-105; 47, с. 101-102; 3, с. 48-49], з'являється більш досконала система землеробства – парова, яка стала пануючою в часи Київської держави [10, с. 100-128; 11, с. 306-362; 19, с. 104-105; 14, с. 96-103]. На відміну від попередніх ця система була характерна тим, що поле (пар) залишали вільним від посівів сільськогосподарських культур протягом усього вегетаційного періоду, але обробляли, щоб очистити грунт від бур'янів, зберегти в ньому вологу, забезпечити нагромадження поживних речовин.

Виникнення нової системи землеробства було пов'язано з рядом факторів соціально-економічного життя носіїв культури. До них слід віднести: а) появу нових сільськогосподарських знарядь (перш за все знарядь обробітку грунту) як найважливішу умову, яка визначила зміну системи землеробства; б) впровадження у виробництво нових видів зернових культур, пов'язаних із появою нової системи рільництва; в) новий рівень розвитку тваринництва, без якого неможливо було в умовах того часу відновлювати родючість грунтів; г) новий рівень розвитку ремісничого виробництва, здатного забезпечити потреби землеробства необхідними знаряддями праці; д) ріст густоти населення і складання нових соціально-економічних структур, що змусило

перейти до постійного обробітку одних і тих же орних земель [44, с. 140]. Комплексний аналіз цих факторів дає змогу встановити об'єктивну картину складання парової системи землеробства.

Появу нової системи рільництва слід розглядати у тісному взаємозв'язку з вдосконаленням знарядь обробітку грунту. У попередню епоху (V-VII ст.) при пануванні підсічно-вогневої та перелогової систем землеробства переважно використовувалися дерев'яні рала без металевих наральників та найпростіші борони-суковатки [53, с. 71; 11, с. 164]. Перехід до парової системи землеробства був можливим лише при появі орних знарядь, здатних перевертати грунт і завдяки цьому знищувати бур'яни, а також приорювати добрива. Найдавнішими знаряддями такого типу були дерев'яні рала з полозами, які були оснащені залізними наральниками з плечиками та ножами-череслами [52, с. 137-139; 15, с. 72-73; 16, с. 35-46].

Знахідки такого типу залізних наральників VIII-X ст. відомі на досліджуваній території з розкопок у Сахнівці [34, с. 68], Пеньківці (Макарів Острів)[20, с. 234-242], Хотомелі [18, табл. 9, рис. 15, 16], Ревному [25, с. 99, рис. 47, рис. 48] тощо. Їх довжина коливається в межах 14-20 см, максимальна ширина робочої частини 10-13 см, ширина втулки 7-9 см, а довжина останньої 4-6 см. Наральники, у яких лопать ширша за втулку, належать до типу широколопатевих [10, с. 56, 64.], наральників з плічками [52, с. 32-33] або до типу IB2 за класифікацією Ю.А.Краснова [15, с. 40-42, рис. 9: *3-5*].

Відносно вузька втулка наральника вказує на те, що він встановлювався не під кутом, як це було у рала без полоза, а майже горизонтально. Таке рало мало точку опори на полозі і підрізало грунт по горизонталі, наближаючись до знарядь плужного типу. Завдяки цьому рало з полозом на староорних землях могло не тільки зсувати грунт у бік борозни, але й при незначному нахилі навіть перевертати його [11, с. 177; 15, с. 116-117]. Знаряддя такого типу проіснували досить тривалий час і за даними етнографії відомі у XIX ст. в Україні [27, с. 116-117; 9, с. 76-77] та Молдові [36, с. 107].

Ще одним конструктивним елементом рала з полозом було залізне чересло, яке різало грунт вертикально і тим самим полегшувало його часткове перевертання наральником. Залізні чересла виявлені на пам'ятках райковецької (Лопатна) [49, с. 290, табл. 68, 2] та боршевської (городище Новотроїцьке) культур [21, табл. 67]. Вони свідчать, що не пізніше IX ст. слов'яни почали

користуватись полозовими ралами із залізними наральниками та чересламі, пристосованими до часткового перевертання грунту. З появою такого типу орних знарядь був можливий перехід до парової системи землеробства.

Із запровадженням нової системи рільництва відбувається перебудова не лише орних, але і всього комплексу землеробських знарядь. Серед знарядь обробітку грунту з'являються залізні мотички. Вони мали втулку і плоске коротке ледь загострене лезо і досягали розмірів 8-10 см. Зустрічаються також і кістяні мотички, що виготовлялись із лопатки рогу благородного оленя. Крім свого прямого призначення, залізні і кістяні мотички могли використовуватись для очищення наральників від налиплого грунту [49, с. 205; 50, с. 120]. Такі знаряддя виявлені під час досліджень на поселеннях Семенки і Коржівка у Побужжі [50, с. 120], Пеньківка у Подніпров'ї [6, с. 162], Добринівці на Буковині [25, с. 103, рис. 49: 1, 15], Одая і Бранешти-І в Молдові [35, с. 110].

На зміну слабовигнутим серпам попереднього часу, лезо яких безпосередньо переходило у черенок [2, с. 160; 4, с. 94; 33, рис. 10: 5; 35, табл. 10: 2], у VIII-IX ст. приходять залізні серпи, які близькі до еліпсовидної кривої. Вони мають максимальне розширення у місці згину, звідки звужуються до носика і ручки. Довжина серпа від кінчика леза до ручки сягала 25-30 см. Їх особливістю був довгий черенок, вісь якого знаходилась під кутом до початкової осі леза серпа. Край черенка часто загинався і закріплював дерев'яний держак. Такі серпи за класифікацією Р.С.Мінасяна належать до варіанту Б групи VI [24, с. 82-85, рис. 6], є попередниками давньоруських (давньоукраїнських) [14, с. 46-48] і виявлені під час досліджень поселень VIII-X ст. Макарів Острів [6, с.183], Добринівці [47, с. 43, рис. 18: 32], Ревне [25, с. 101, рис. 47; 41, с. 125], Ігрень, Сахнівка [34, с. 68], Стецівка [32, с. 221, рис. 6: 6], Ханска [36, с. 113]. Відомі вони і на інших східнослов'янських територіях [21, с. 18, табл. 88; 40, рис. 52: 8; 26, с. 62, рис. 26: 1], а також серед слов'янських старожитностей Румунії, Болгарії, Польщі, Словаччини і Східної Німеччини [58, fig. 26: 4; 8, с. 147-148; 57, rys. 41; 56, bild. 2].

Змінилася також у VIII-X ст. конструкція слов'янського жорнового посаду. Жорна попереднього часу мали, як правило, плоскі верхній і нижній кам'яний посад. У досліджуваний час у вжиток входять ручні млини, у яких нижній жорновий камінь вгнутий, а верхній - випуклий. Такі жорна знайдені у багатьох пунктах ареалу культури. Зокрема, вони виявлені на поселеннях

Лопатна, Бранешти-І, Ханська [36, с. 115]. Їхні розміри коливаються від 32 до 48 см у діаметрі при товщині 5 і більше см. У центрі верхнього жорнового каменя знаходиться отвір діаметром 4-5 см. Такі жорна були більш ефективними у роботі і дозволяли отримувати досить високий рівень помелу зерна. За класифікацією Р.С.Мінасяна, жорна такого типу належать до ручних млинів першої групи [23, с. 103].

Значні зміни відмічені також у асортименті злаків, які вирощувались східнослов'янськими племенами. Набір цих культур у VIII-X ст. у порівнянні з VI-VII ст. стає більш різноманітним. Палеоботанічними дослідженнями встановлено, що основними зерновими культурами VI-VII ст. були плівчатий та голозерний ячмінь, м'яка та карликова пшениця, пшениця двозернянка, жито, горох, коноплі, льон у Подністров'ї (Рашків) [3, с. 48], на пам'ятках Молдови (Хуча, Ханска-II, Реча, Лопатна, Крокмаза, Селиште-І) – м'яка пшениця, овес, ячмінь, просо, серед яких переважало останнє [36, с. 236].

У VIII-X ст. крім цих культур були поширеними овес, горох, бобові, полба, коноплі тощо [13, с. 72-84]. Показовими у цьому зв'язку є палеоботанічні матеріали, виявлені на городищах Монастирок у Середньому Подніпров'ї та Ревне у Верхньому Попрутті.

На городищі Монастирок у культурному шарі VIII-X ст. виявлено багато обвугленого зерна. Дослідженнями встановлено, що на першому місці знаходилася пшениця декількох видів: полба, двозернянка, спельта-двозернянка, карликова м'яка та м'яка [31, с. 69-96; 30, с. 1982]. Серед них основною культурою була полба. Лише в одній господарській ямі № 15 на городищі Монастирок знаходилось 20 кг цього злаку [22, с. 46-62].

Полба-двозернянка є однією із найдавніших пшениць [55, с. 97]. Широке її культивування було викликане можливістю вирощування її на різних грунтах, високою стійкістю проти засухи та морозів. Завдяки цим якостям вона культивувалась (переважно у районах лісової зони України) аж до XVIII ст. Зернівки полби щільно закриті лускою, що ускладнювало її обробку. Перед вживанням полбу треба було спочатку підсушити, а потім товкти у ступах [31, с. 93]. Очевидно, саме для підсушування полби слугували великі глиняні жаровні, виявлені на багатьох пам'ятках досліджуваного часу і регіону.

Поряд із полбою у Монастирку виявлені плівчаті пшениці спельта і спельта-двозернянка. Певного поширення набули і голозерні пшениці – карликова і карликова м'яка. Такі пшениці

також відзначалися високою стійкістю проти вилягання та засухи, швидко дозрівали і давали муку високої якості [28, с. 18].

У ряді жител городища Монастирок виявлені зернівки проса звичайного, яке широко культивувалось давніми слов'янами. Воно використовувалось не лише як цінна круп'яна культура, але і для виробництва муки [17, с. 18]. Ця культура більш поширена була у степовій і лісостеповій зонах, бо крім вимогливості до грунтів, просо погано переносило заморозки [19, с.55].

Поширеною культурою був ячмінь, представлений як плівчатими, так і голозерними сортами. На думку науковців, голозерним формам надавалась перевага, оскільки останні були більш стійкими і не вимагали додаткових зусиль для очищення [22, с. 99].

Великий інтерес становлять знахідки вівса, який на городищі культивувався як самостійна культура. Відомі на городищі і знахідки жита, але кількість зернівок надзвичайно мала, щоб говорити про самостійне його вирощування. Те ж саме можна сказати і про горох – виявлена лише одна зернівка. З олійно-волокнистих культур знайдено насіння льону [22, с. 99].

Важливе значення для встановлення рівня землеробства та ступеня окультуреності грунтів мають відомості про бур'яни, їх видовий склад і кількісне співвідношення. На Монастирку виявлено насіння таких бур'янів: плевен одуряючий, костер польовий, гречка в'юнкова, щавель щетинник сизий, куряче просо, мар біла, бурячок рудий, костер житній, гірець в'юнкий [30, с. 60-61]. З цих бур'янів мар біла є типовим для староорних земель і слугує надійним показником окультуреності грунтів. Видовий склад бур'янів вказує, що на поселенні існували як ярі, так і озимі посіви зернових культур [22, с. 99-100].

На городищі Ревне-ІБ під час археологічних робіт у 1996 р. у заповненні господарських ям та споруді-сховищі під валом знайдено значну кількість обгорілих зернівок, визначення яких було проведено Г.О.Пашкевич. Переважну більшість серед виявленого зерна становили зернівки жита (847 екз.) та проса (248 екз.). Пшениця представлена переважно голозерними сортами, а саме: двозернянки і спельти. Серед інших видів зернових культур слід відзначити ячмінь плівчатий та овес посівний. Інші види культурних рослин представлені горохом посівним, сочевицею, льоном звичайним і посівними коноплями.

Знайдені культурні рослини знаходились у спорудах, які датуються виявленою керамікою IX-X ст. На особливу увагу серед

матеріалів палеоботанічного аналізу заслуговують знахідки зернівок жита, що говорить про використання у Верхньому Попрутті нової системи землеробства.

Жито добре пристосовувалося до різноманітних грунтів, не потребувало великої кількості поживних речовин у грунті, на чорноземах давало найбільші врожаї, добре росло на підзолистих грунтах, на важких глинистих і дерново-підзолистих грунтах при внесенні добрив. Жито найбільш морозостійке серед інших зернових культур і менше потребувало тепла, ніж пшениця при проростанні. У Європі воно вирощувалося там, де річна сума опадів дорівнювало 600-700 мм. Завдяки невибагливості до грунтів та великій пристосованості жито відоме як рослина-піонер, що використовувалося на нових землях. Жито також мало властивість очищати землю від бур'янів. Весною або восени рослина дуже кущиться, утворює затемнюючу завісу, під якою гинуть сходи бур'янів. Відоме жито як ярих, так і озимих форм [31, с. 86-96; 29, с. 88].

На Ревнянському городищі виявлені бур'яни (стоколос житній, стоколос польовий, кукіль звичайний), які є типовими засмічувачами озимого жита [12, с. 329-330; 54, с. 126; 14, с. 70-73]. Це незаперечно свідчить про культивування місцевим слов'янським населенням озимого жита.

Факт наявності озимого жита говорить про складання нової системи землеробства, а саме парової. На думку А.В.Кір'янова, парова система могла отримати повне і остаточне завершення лише при наявності озимого жита [12, с. 333]. Парова система, або трипілля передбачала при вирощуванні в одних і тих же господарствах озимих і ярих культур поділ угідь на три рівних частини. Одна з них була під озиминою, друга під яриною, а третя під паром. Щорічне чергування на цих трьох ділянках озимих, ярих культур і пару являло собою нову систему землеробства з ефективним вирощуванням зернових культур [10, с. 143].

Перехід до нової більш ефективної системи землеробства був тісно пов'язаний з новим етапом розвитку скотарства. Адже тільки воно в умовах того часу могло забезпечити поля органічними добривами, транспортними засобами для вивозу цих добрив на поля і тягловою силою для оранки полів. Дані археології дають змогу стверджувати, що скотарство у VIII-IX ст. стає більш продуктивним. Одним з показників цього процесу є досить часті знахідки на поселеннях культури мисок-цідил, які слугували для виготовлення сиру [44, с. 143]. На поселеннях попереднього часу такі знахідки невідомі. Очевидно, у VI-VII ст. молоко не

переробляли через низькі його надої [17, с. 112-113]. В той же час знахідки на поселеннях VIII-IX ст. мисок-цідил вказує на розвинуте молочне господарство та на більш високий рівень розвитку скотарства.

Новим рівнем розвитку скотарства можна пояснити і той факт, що у харчовому раціоні носіїв культури Луки Райковецької помітно збільшився процент вживання м'яса домашніх тварин. Якщо в остеологічному матеріалі поселень VI-VII ст. кістки диких тварин складають більше 36% [5, с. 30], то у VIII-X ст. цей відсоток різко падає. Так, на поселенні цього часу Рашків-I у Середньому Подністров'ї кістки диких тварин складають лише 3% [5, с. 30].

Підвищення продуктивності скотарства у значній мірі було пов'язано з його переходом до стійлового утримання худоби і забезпечення її кормами на зимовий період. Свідченням стійлового утримання худоби є рештки хлівів, виявлені під час розкопок. Про їхнє існування у VI-VII ст. даних немає. Разом з тим вони відомі на пам'ятках IX ст. Прикладом можуть слугувати дві наземні споруди прямокутної форми, виявлені на поселенні Кидрина Ревнянського гнізда поселень [45, с. 134-135]. Тут повністю досліджено селянське подвір'я, яке функціонувало вже у IX ст.

Двір площею 0,05 га (35 х 14 м) був розділений невеликим струмком на дві частини – житлову і господарську. На господарському дворі розкопано рештки двох наземних споруд розмірами 7,5 х 3,5 та 3,0 х 2,5 м. Від них зберігся культурний шар товщиною до 0,2 м, в якому знайдені уламки ліпного і кружального посуду, шматки глиняної обмазки з відбитками плоту, вугілля і шматки згорілої деревини [45, с. 134].

Розташування і конструкція споруд дозволяють прийняти їх за рештки хлівів. Такого типу споруди, стіни яких сплітались з хмизу і з двох сторін обмащувались глиною, досліджені і на інших тогочасних пам'ятках. Так, в Єкимауцах (Молдова) у подібних спорудах, знищених пожежею, були виявлені кістяки коней і рештки вуздечок [44, с. 144]. Знахідки на поселеннях VIII-X ст. кіс-горбуш, які застосовувались головним чином для заготівлі сіна [14. – 1979. - С. 53-54], є ще одним аргументом на користь припущення про стійлове утримання худоби.

Значні зрушення у розвитку землеробства і скотарства, які мали місце у VIII-IX ст., торкнулися й інших галузей господарської діяльності східнослов'янського (праукраїнського) населення, перш за все ремесла. Важливим показником цих перемін є ремісничі поселення. У слов'янських старожитностях попереднього часу (за

виключенням поселення Гайворон) вони практично невідомі. В той період кожна община утримувала за свій рахунок одного чи декількох ремісників-універсалів, які задовольняли потреби членів общини у ремісничих виробах. У VIII-IX ст., як свідчать археологічні матеріали, йшов активний процес виділення ремісників у окремі поселення. Такого типу структури досліджені на Буковині (Добринівці, Ревне, Горішні Шерівці, Чорнівка, Магала) [47, с. 109-115; 43, с. 164-166, 168-171, 187-188; 41, с. 149-150], Поділлі (Григорівка) [1, с. 100-116], у Верхньому Подніпров'ї (Гньоздово) [33, с. 100-112] тощо.

Ремісничі поселення могли виникнути лише тоді, коли з'явилась потреба у масовому виробництві ремісничої продукції. Одним з основних споживачів ремісничих виробів у той час були землероби, які вели перебудову свого господарства, переходили до нової системи рільництва. Саме в цей час створювався додатковий продукт, який міг стати предметом обміну на ремісничі та інші вироби.

Таким чином, зрушення економічного характеру VIII-X ст. торкнулися всіх галузей господарської діяльності слов'янського населення. Ці зрушення супроводжувалися різким зростанням кількості населення – основної продуктивної сили суспільства. Показовими у цьому плані є матеріали, одержані під час суцільного обстеження слов'янських пам'яток VI-X ст. на Буковині. Тут виявлено 21 поселення культури празького типу і понад 130 пам'яток культури Луки Райковецької. Більше того, площа поселень VIII-IX ст. і кількість жител на них у декілька разів перевищують аналогічні показники поселень VI-VII ст. Наприклад, Ревнянське поселення займає територію діаметром до 3 км [25, с. 21]. Поселення таких розмірів у VI-VII ст. невідомі.

У зв'язку з таким своєрідним демографічним "вибухом" останньої четверті I тисячоліття н.е. відбувається розселення в середині "гнізда" поселень, виникають нові селища. Надлишкове населення заселяє лісові простори, розорює пустки [41, с. 146]. З метою збільшення продуктивності землеробства слов'янські общини VIII-X ст. переходять від підсічної та перелогової системи до постійної обробки одних і тих же орних земель, тобто до парової системи рільництва (трипілля).

Запровадження більш інтенсивної системи орного землеробства створило більш сприятливі умови для розвитку інших явищ соціально-економічного життя населення. Воно дозволило шляхом розширення посівних площ і підвищення врожайності полів

збільшити густоту населення, приступити до масового будівництва укріплених общинних центрів, святилищ тощо.

Парова система рільництва спочатку могла запроваджуватися тими патріархальними сім'ями, які почали вести відособлене господарство. Це був перехідний етап до запровадження індивідуальних форм господарювання. Сімейні індивідуальні господарства відіграють дедалі більшу роль у підвищенні продуктивності праці і поступово змінюють форми ведення господарства [42, с. 103-104].

Запровадження парової системи землеробства було процесом тривалим і відбувалось поступово. У VIII-X ст. воно тільки започатковувалось. В окремих регіонах ще зберігались підсічна і перелогова системи землеробства. Таким чином, східнослов'янське населення досліджуваного часу знало три системи рільництва, а їх застосування у різних регіонах залежало від природних умов і рівня соціально-економічного розвитку.

Аналіз археологічних старожитностей культури Луки Райковецької засвідчує, що складання парової системи землеробства було закономірним явищем, яке справило значний вплив на всі сторони соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства напередодні утворення Київської Русі.

Джерела та література

1. Артамонов М.И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952-1953 гг. // Краткие сообщения Института материальной культуры (далі – КСИИМК). – 1955. – Вып. 59.
2. Баран В.Д.Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К.: Наук. думка, 1972.
3. Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с.Рашков). – К.: Наук. думка, 1988.
4. Баран В.Д., Пачкова С.П. Поселення поблизу с.Горошева // Археологія. – 1975. – Вип. 18.
5. Бєлан Н.Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тис. н. е. // Археологія. – 1977. – № 24.
6. Березовец Д.Т. Поселение уличей на р.Тясмине // Материалы и исследования по археологии СССР (далі – МИА). – 1963. - № 108.
7. Возникновение и развитие земледелия. – М.: Наука, 1967.
8. Выжарова Ж.Н. Памятники Болгарии конца VI-XI вв. и их этническая принадлежность // Советская археология (далі – СА). – 1968. - № 3.
9. Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців. – К.: Наук. думка, 1971.
10.Довженок В.Й. Землеробство Древньої Русі. – К.: Наук. думка, 1961.
11.Кирьянов А.В. Земледелие восточного славянства // Возникновение и развитие земледелия. – М., 1967.

12.Кирьянов А.В. История земледелия Новгородской земли // МИА. – 1959. - № 65.
13.Кирьянова Н.А. О составе земледельческих культур Древней Руси X-XV вв. (по археологическим данным) // СА. – 1979. - № 4.
14.Коробушкина Т.И. Земледелие на территории Белоруссии в X-XIII вв. – Минск, 1979.
15.Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. – М.: Наука, 1987.
16.Краснов Ю.А. К проблеме возникновения рала (об одном широко распространенном заблуждении) // Древние славяне и их соседи. – М., 1970.
17.Краснов Ю.А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы во II тыс. до н. э. – первой половине I тыс. н. э. // МИА. – 1971. - № 174.
18.Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья. – М.: Изд-во АН СССР, 1961.
19.Левашова В.П. Сельское хозяйство // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв.: Труды Государственного исторического музея. - 1956. – Вып. 32.
20.Линка И.В., Шовкопляс А.М. Раннеславянское поселение на р. Тясмине // МИА. – 1963. - № 108.
21.Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. – 1958. - № 74.
22.Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с.Монастырек на Среднем Днепре. – К.: Наук. думка, 1988.
23.Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тыс. н.э. // СА. – 1978. - № 3.
24.Минасян Р.С. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья // Археологический сборник государственного Эрмитажа (далі – АСГЭ). - 1978. – Т. 19.
25.Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-IX ст. – Чернівці: Рута, 1997.
26.Никольская Т.Н. Культура племен бассейна Верхней Оки в I тысячелетии н. э. // МИА. – 1959. - № 72.
27.Павлюк С.П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – поч. XX ст. – К.: Наук. думка, 1986.
28.Пачкова С.П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. – К.: Наук. думка, 1974.
29.Пашкевич Г.О. Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі (час, причини, наслідки) // Старожитності Південної Русі. – 1993.
30.Пашкевич Г.А., Петрашенко В.О. Землеробство і тваринництво лісостепового правобережного Подніпров'я в VIII-X ст. // Археологія. – 1982. – Вип. 41.
31.Пашкевич Г.А., Янушевич З.В. Палеоботанические исследования раннеславянского городища у хут. Монастырек // Использование методов естественных в археологии. – К., 1978.
32.Петров В.П. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н.э. (По материалам раскопок 1956-1958 гг. в Потясминьи) // МИА. – 1963. - № 108.
33.Петрухин В.Я., Пушкина Т.И. К предыстории древнерусского города // История СССР. – 1979. - № 4.

34.Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н. е. – К.: Наук. думка, 1980.
35.Рафалович И.А. Исследование раннеславянских поселений в Молдавии // Археологические исследования в Молдавии в 1970-1971 гг. – Кишинев, 1973.
36.Рафалович И.А. Славяне VI-IX веков в Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1972.
37.Русанова И.П. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. – 1963. – Вып. Е1-25.
38.Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. – М.: Наука, 1964.
39.Седов В.В. Восточные славяне VI-XIII вв. – М.: Наука, 1982.
40.Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. – К.: Наук. думка, 1975.
41.Тимощук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам. – М.: Наука, 1995.
42.Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. н.э. – М.: Наука, 1990.
43.Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. – К.: Наук. думка, 1982.
44.Тимощук Б.А. О сложении систем земледелия у восточных славян // Природа и человек. – М., 1988.
45.Тимощук Б.А. Об исследовании восточнославянских поселений VI-IX вв. // Проблемы изучения древних поселений в археологии (социологический аспект). – М., 1990.
46.Тимощук Б.А. Общинный строй восточных славян VI-X вв. (по археологическим данным Северной Буковины). Автореф. дис. ... докт. ист. наук. - 1983.
47.Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. – К.: Наук. думка, 1976.
48.Третьяков П.Н. Сельское хозяйство и промыслы // История культуры Древней Руси. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – Т. 1.
49.Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н.э. // МИА. – 1960. - № 9.
50.Хавлюк П.И. Славянские поселения VIII – нач. IX веков на Южном Буге // АСГЭ. – 1962.
51.Чернецов А.В. Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1976. – Вып. 146.
52.Чернецов А.В. О периодизации ранней истории восточнославянских пахотных орудий // СА. – 1973. - № 3.
53.Шмидт Е.А. О земледелии в верховьях Днепра во второй половине I тыс. н.э. // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989.
54.Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. - Кишинев: Штиинца, 1976.
55.Янушевич З.В., Маркевич В.М. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Прутско-Днестровского междуречья // Интродукция культурных растений. – Кишинев, 1970.
56.Herrmann I. Zwischen Hradschin und Vineta. - Leipzig-Jena-Berlin, 1976.
57.Historia kultury materialnej Polski. - Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1978. - T.I.
58.Teodor D.Gh. Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n. - Iaşi, 1978.

Федорук А.В.
(Чернівці)

ВІЙСЬКО ТАРАСА ФЕДОРОВИЧА В ПОВСТАННІ 1630 р.: деякі аспекти організації та чисельності

Проблемам, що стосуються народних рухів (козацьких, селянсько-козацьких війн) першої половини XVII ст., у вітчизняній історіографії присвячена значна наукова література. Проте ряд аспектів даної теми залишаються недостатньо дослідженими. Особливо це стосується питань, які пов'язані з військовим найманством козаків у країнах Європи та його впливом на соціальні, національні, військово-політичні процеси в Україні. Останнім часом з'явилося ряд наукових публікацій, в яких висвітлюються окремі аспекти військового найманства козаків, зокрема їх активна участь в Тридцятилітній війні (1618–1648). В першу чергу, це праці Г.Гаєцького та О.Барана [32], В.Голобуцького [14], Д.Наливайка [21; 22], В.Сергійчука [26; 27;28].

Грунтуючись на аналізі відомостей з джерел та результатах досліджень вищеназваних істориків, автор ставить за мету спробувати висвітлити один з аспектів, зокрема питання про військовий вплив козаків-найманців на хід народно-визвольної боротьби проти Польщі у першій половині XVII ст. на українських землях. Відзначимо, що такий вплив мав досить позитивне значення для України.

Наскільки справедливе дане твердження, демонструє докладний аналіз народно-визвольного повстання проти Польщі під проводом Тараса Федоровича (Трясила) 1630 р. Зауважимо зразу, що джерельна база, за допомогою якої науковці досліджують різні аспекти чергового виступу козаків та селян проти польського уряду, досить обмежена. Тому доводиться користуватися деякими письмовими свідченнями очевидців, які писали про військову справу в козаків, описуючи історичні події за декілька років до або після повстання під керівництвом Трясила. Серед них, зокрема, праці Я.Собеського[11], Г.Л.де Боплана [3], С.Окольського [6] та інших. Грунтуючись на аналізі праць цих авторів, можна більш повно реконструювати ряд моментів військової організації, стратегії і тактики українського козацького повстанського війська.

Стосовно питання військової організації війська Трясила зазначимо, що в наявних джерелах повністю відсутня інформація про військово-адміністративні та військово-тактичні одиниці

повстанців. Цілком можливо, що в основу військової організації повстанського війська скоріш за все міг лягти полково-сотенний устрій реєстрового козацтва. Адже згідно з відомостями Львівського літопису, частина реєстрових козаків, а саме "4 (тисячі. – А.Ф.) – до Тараса (Федоровича. – А.Ф.), були пошли за Дніпр" [2, с. 106].

На думку деяких дослідників, зокрема І.Крип'якевича [18, с. 258] та В.Голобуцького, реєстрові козаки в другій половині 20-х років XVII ст. були поділені на "шість територіальних полків" [14, с. 202]. Проте В.Сергійчук, посилаючись на текст Куруківської угоди 6 листопада 1625 р., вказує на те, що в ній чітко йде мова лише про шість полковників, осавулів і шістдесят сотників [27,с.26]. Тобто, було рівно шість реєстрових козацьких полків, в яких за угодою з поляками повинно було бути 6000 козаків, однак про місце дислокації цих полків точних відомостей немає. Якщо на бік повстанців відразу перейшло 4000 реєстровців, то, отже, на початку повстання під командуванням Трясила було чотири повністю укомплектовані козацькі полки, які й могли скласти боєздатне ядро повстанського козацького війська. Відомо також, що в повстанському козацькому війську були: полковники – Андрій Діденко, Данило Білоцерківець, Михайло Пивоваренко, старшини – Богдан Кизим, Іван Гиря, Левко Бут, Федір Прало, Іван Сорока, Левко Каленик, Григорій Яцина. На початковому етапі воєнних дій в рядах повстанців перебували також Костянтин Вовк, Борзяк, Бородка [7, с. 347]. Очевидно, усі ці вище названі козацькі старшини командували підрозділами повстанців різної чисельності.

До того ж така військова організація була дуже ефективною. Як відзначила Н.Яковенко, така організаційна структура війська була дуже зручною, бо забезпечувала "максимально швидку мобілізацію військовозобов'язаного населення..." [30, с. 202].

Ймовірно, подібну військову організацію мали й повстанські селянські загони, які "почали ся купити зевсюд" [2, с. 106]. Першу скрипку, напевно, тут грали так звані "випищики", особливо ті, які в кінці 1629 р. були звільнені з лав коронного війська, у складі якого воювали в шведсько-польській війні (1626–1629). Хоча деякі дослідники були іншої думки. Зокрема М.Антонович, заперечуючи тези С.Рудницького та М.Грушевського, писав: "...Часто згадувані у "Деннику" козаки ("Dziennik czynnosci Xiecia Krzysztofa Radziwilla Hetmana polnego litevskiego". – А.Ф.) – це виразно польська кіннота. Поділені вони не на полки чи сотні, а на роти і хоругви ... як їхні офіцери виступають ротмистри...з більшістю

виразно польськими прізвищами. Тут скоріше можна бачити доказ, що низове козацтво участи у шведській війні не взяло" [12, с. 6]. Аргументи М.Антоновича хоча й цікаві, проте непереконливі. Причиною цього є те, що питання організації найманської військової служби досі залишалися поза увагою українських істориків на відміну від польських та російських.

По-перше, авторами історичних джерел, що використовують дослідники, часто були особи, які не завжди були фахово обізнані з військовою справою своєї епохи. Польський військовий історик К.Гурський, критично підходячи до аналізу джерел, писав: "...Біда в тому, що описи (організації війська, битв. – А.Ф.), накреслені часто рукою людей нефахових, тому заплутані, незрозумілі та недокладні, і користуватися ними можна тільки з великою обережністю" [34, s.74].

По-друге, полкову організацію мали тільки реєстрові козаки, які становили автономну частину збройних сил Польщі і участі у війні зі Швецією не брали.

По-третє, "роти" та "хоругви", як і полки, не були чисельно сталими військовими одиницями в польському війську. Інколи вони могли сягати 500-800 осіб, або й більше. Навербувати "роту" чи "хоругву" на той час було нелегкою справою. "Був се певного роду промисл, - писав М.Грушевський, - промисл, в тих аномальних обставинах польських фінансів і воєнної організації, обчислений в значній мірі на всякі негарні способи, тому за сей промисел брали ся переважно ріжні пройдисьвіти, чужинці й свої, ріжні шляхетно уроджені опришки, що вже мали в своїм кондуїті ріжні красні історії, бували засуджені за ріжні кримінальні вчинки, позбавлені чести й горожанських прав (т.зв.infamia), та лиш діставали часове увільненнє від такого засуду (т.зв.sublewacya), аби могли воєнними подвигами очистити свої плями" [15. - Т. 5, с. 336]. Тому, до "рот" та "хоругв" вербувалися усі бажаючі, серед яких часто були і козаки.

Загалом, думаємо, що організаційно повстанське військо Трясила нічим не відрізнялося від того, про яке в 1637 р. С.Окольський писав, що воно "добре на полки й сотні" поділене [8, с. 94].

Щодо загальної чисельності повсталого козацького війська, то в джерелах наводяться різні відомості. На початку квітня путивльські воєводи М.Бутурлін і В.Ляпунов доповідали в Москву, що на волость "из Запорог пришло тысеч з 10" [5, с. 82]. У заяві дружини корсунського, чигиринського і криловського старости Софії Данилович в Житомирський гродський

суд від 25 жовтня 1630 р. зазначалося, що військо Т.Федоровича налічувало "декілька десятків тисяч різного гультяйства і козаків..." [1, арк. 838]. На час вирішального зіткнення з коронним військом під Переяславом у травні 1630 р., за свідченнями сина боярського з Путивля Григорія Гладкого, запорозькому гетьману вдалося зосередити досить значні військові сили. "А было де, государь ... - писав він, - черкас де в зборе против ево гетмана (коронного. – А.Ф.) было тритцат сем тысяч" [8, с. 89]. В анонімному листі від 1 липня 1630 р., що був відправлений зі Львова, зазначалось, що чисельність повсталого козацького війська перевищувала 40 тис. осіб. Український історик Ю.Мицик, який знайшов цього листа в одному з польських архівів, вважав, що інформація, викладена у ньому, можливо, походила від Яна Бєлецького – королівського комісара і тому заслуговує на довіру [20, с. 59]. Як бачимо, наявні історичні джерела, які взаємно доповнюють одне одного фактами, дають підстави вважати, що військо Тараса Федоровича налічувало приблизно від 37 до 41 тис.осіб. Отже, перед вирішальною битвою з поляками Т.Федоровичу вдалося добитися чисельної переваги над противником (Чисельність військових сил С.Конєцпольского в джерелах і науковій історичній літературі подається на 6-8 тис. коронного війська [15, с. 108; 12, с. 20] і 2 тис. реєстрових козаків [2, с. 106]). "Більша чисельність козацтва була тим необхідніша, - зазначав М.Антонович, - що тільки нею міг Тарас зрівнювати перевагу супротивника в озброєнню, вишколі та випливаючій звідсіля кращій маневрености" [12, с. 20].

Проте усі ці цифри, подані в тогочасних джерелах, не завжди можна вважати даними про справжню кількість боєздатного війська. В той час для організації всіх військ взагалі характерним було те, що поряд з активними бійцями у військових таборах перебувало багато усяких так званих "допоміжних" людей: джур, пахолків, погоничів, ремісників, торговців, кількість яких могла значно перевищувати склад самого боєздатного війська. Наприклад, і в коронному війську на одного "жовніра" припадало по три "пахолки" [35, s. 355]. У війську Конєцпольського в 1630 р. панські почти поступалися професійним воякам, особливо добре вишколеній іноземній піхоті, яка мала до того ж великий воєнний досвід. "Але навіть ці почти були краще вишколені, а головно краще озброєні, ніж повсталі міщане та селяни-втікачі, - вважав М.Антонович, - з яких, напевно, складалася головна маса

козацької армії" [12, с. 21]. Цілком ймовірно, що таке саме чисельне співвідношення між боєздатними відділами і "допоміжними" людьми могло бути і в повсталому козацькому війську Трясила.

Справжнє боєздатне ядро повстанського війська складалося з козаків, "которые гроши мали (реєстрові. – А.Ф.), и выписные козаки, что были выписаны" [5, с. 82]. Серед останніх значна кількість мала досвід війни зі Швецією. Також сюди можна дочислити певне число (близько 5-6 тис.) запорожців. В цілому, боєздатні підрозділи війська Трясила під Переяславом могли налічувати приблизно 12-14 тис. осіб, що становило приблизно 35 % від чисельності всього війська.

12-14 тис. вояків – це була цифра, що більш-менш відповідала справжній кількості боєздатного, добре озброєного і вишколеного до війни війська. 14-тисячне боєздатне військо – це було на той час досить значне військо. Ф.Бродель писав, що в XVI-XVII ст. військо чисельністю в "10000 добірних людей... - це набагато більше, ніж нинішні 50000 або 100000" [13, с. 31]. В роки Тридцятилітньої війни діючі армії також були чисельно невеликими. З'єднана армія Католицької ліги та австрійського цісаря під Білою горою (1620) налічувала приблизно 28000 осіб; шведський король Густав II Адольф разом із саксонцями під Брейтенфельдом (1631) мав 39000 вояків, під Лютценом (1632) – від 16 300 до 18500; в таборі під Нюрнбергом (1632) у А.Валленштайна було не 50000 – 60000 осіб, як на то часто вказують, а тільки 22 000 [31, S. 52]. За підрахунками істориків Г.Гаєцького і О.Барана, в деякі періоди Тридцятилітньої війни, зокрема чеський (чесько-пфальцський) (1618-1624) та датський (нижньосаксонсько-датський) (1625-1629) в ній брало участь 10-12 тис. козаків [32, - Vol. 1, p. 10-80; Vol. 2, p. 10-40].

Стосовно окремих родів повстанського козацького війська, то в українській та зарубіжній історіографіях вже традиційною стала теза про вирішальну роль піхоти в козацьких повстаннях. Проте що стосується кампанії 1630 р., то деякі дослідники вважають, що не лише козацька піхота вела активні бої проти коронного війська. Зокрема, Г.Гаєцький і О.Баран вважають, що за час гетьманування Тараса Трясила в козацькому війську з'являється кіннота, яка поряд з піхотою почала відігравати важливу роль [32, - Vol. 2, p. 73-74]. Змінилася навіть офіційна назва війська козацького гетьмана. Тепер воно звалось "Козацька кавалерія та інфантерія" ("Cossack cavalry and infantry") [32, - Vol. 2, p. 74]. На жаль, документальні свідчення про це відсутні. В джерелах 20-30-х років

XVII ст. козацькі ватажки у своїх універсалах іменували себе "старшими", "гетьманами". "... Уряд польський центральний ніколи, - писав М.Грушевський, - аж до Хмельницького, сього титулу (гетьман. – А.Ф.) за козацькими вождями не признавав і звав їх старшими" [16, с. 17]. Проте динамічний хід воєнних дій на початковому етапі кампанії 1630 р. свідчив про те, що в козацькому війську повинні були бути кінні підрозділи.

Цілком можливо, що на підвищення ролі кінноти в Запорозькому війську могла вплинути участь козаків в Тридцятилітній війні. Д.Наливайко писав, що "козацькі загони служили головним чином у *легкій кінноті* (курсив мій. – А.Ф.) й використовувалися головним чином у маневрових діях при проведенні військових операцій" [21, с 223]. Слід відразу зазначити, що між 1629 та 1631 рр. активної участі козаків у воєнних діях на боці габсбурзької коаліції в джерелах не зафіксовано. Тому можемо припустити, що багато з них повернулося до України. Зазвичай, в роки Тридцятилітньої війни найманська військова служба козаків мала переважно тимчасовий характер і, одержавши платню, після походу більшість з них поверталась до своїх домівок, чим вони і зберігали свою особливу організацію. Ймовірно, що багато хто з цих колишніх цісарських найманців з початком повстання вступили до лав війська Трясила, бо, як писав І.Крип'якевич, "війна була живлом козаччини й тільки на полі крови й слави могла вона чогось добитися" [19, с. 32]. Крім того, в джерелах подибуємо також натяки на те, що якісь допоміжні татарські підрозділи билися на боці повстанців [7, с. 344-345]. Відомо, що 24 грудня 1624 р. в районі острова Карай Тепен (Чорний курган. – А.Ф.) було укладено угоду між одним з претендентів на кримський престол Шагін-Гіреєм і запорозькими козаками. Згідно з нею, Шагін-Гірей зобов'язувався не тільки утримувати татар від нападів на українські землі, але й обіцяв козакам свою військову допомогу у боротьбі проти Польщі [23, с. 113-114]. Тому цілком можливо, що якісь невеликі татарські кінні підрозділи могли битися на боці Трясила.

Деякий вплив на формування кінних підрозділів могли мати й представники дрібної православної української шляхти. Православна шляхта, яка виступала під релігійним прапором, з готовністю "кров свою пролити за віру і правду" могла стати тією збройною силою, за допомогою якої повстанський ватажок міг почати формувати кінні підрозділи. Крім того, згідно підтверджень документів зі збірника "Жерела", повстанському рухові

Тараса Федоровича не бракувало попутників, яких уособлювали поодинокі шляхтичі-грабіжники, котрі користувалися черговою козацькою завірюхою для безкарних грабунків [7, с. 356]. До таких, в першу чергу, потрібно зарахувати Доброгоста Садовського, якого король в окремому наказі від 18 травня 1630 р. наказував заарештувати і засудити. Уся ця наволоч могла чимало прислужитися повстанцям в організації легких козацьких кавалерійських підрозділів, в чому мала досить значний досвід.

До цього ж додамо, що, за відомостями Г.Гаєцького, сам Тарас Федорович брав активну участь у воєнних діях на початкових етапах Тридцятилітньої війни, воюючи під прапорами австрійського цісаря. Зокрема, він подав в одній зі своїх публікацій звістку від 25 липня 1620 р., написану послом Римської Курії у Відні, що була опублікована Атанасієм Великим у його багатотомній праці "Листи Нунціїв". В ній, зокрема, йдеться, що "2000 козаків прибули сюди (до Відня. – А.Ф.) – це з тих 3000, які виїхали (з України. – А.Ф.), але, переходячи через Угорщину, мусили битися з угорцями і зазнали великих втрат включно з 100 важко пораненими. Ще є 5000 інших козаків на угорському кордоні, які під командою відважного капітана *Ассана Трассо* (курсив мій. – А.Ф.) прийшли на цісарську службу" [34, p. 57]. Дослідник вважав, що "Ассан Трасса" є спотворення імені гетьмана Трясила. "Також важливим є те, - писав він, - що сучасні польські, латинські та московські документи кличуть козацького ватажка Тарас чи Тараска замість Трясило або Тарас Федорович" [34, p. 56]. Важко судити з повною достовірністю про участь повстанського ватажка в Тридцятилітній війні за єдиним поки що існуючим письмовим джерелом, хоча й не заперечуємо такої можливості. А те, що в 1620 р. козаки брали активну участь у воєнних діях в Моравії, Богемії та Сілезії досить детально висвітлено у так званих "летючих листках". Так, у "Вєстях-курантах" повідомлялося, що в березні 1620 р. "козаков из Шлезия (Сілезії. – А.Ф.) опят вывелі и на угорськоі рубеж перевелі..." [4, с. 44].

Усі вище приведені аргументи дають можливість припустити, що в повстанському війську могли бути значні кінні підрозділи, які суттєво впливали на воєнний перебіг кампанії 1630 р.

Цінні, проте фрагментарні відомості знаходимо в джерелах та науковій літературі про артилерію повстанського війська. Так, в протестації корсунського підстарости А.Павловського від 1 вересня 1630 р. читаємо: "О то, иж в року теперешнем 1630-м месяца априля дня 4-го, кгды Тарас (Федорович. – А.Ф.), вышедши

з Запорожя з *арматою* (курсив мій. – А.Ф.)..." [5, с. 87]. Дане повідомлення свідчить, що деякі учасники звертали увагу на озброєння повстанського війська гарматами, підкреслюючи тим самим його військову потугу і небезпечність для польського уряду. Що стосується чисельності гармат в повстанській артилерії, то тут слід відзначити, що в жодному відомому джерелі не подається конкретна цифра. Проте з ходу успішних для козаків боїв під Переяславом та значних втрат в коронному війську можна припустити, що у повстанців була досить значна кількість гармат. На це також може вказувати і той факт, що під час походу в Крим 1628 р. запорожці захопили як трофеї 20 гармат [18, с. 272]. У Львівському літописі також повідомляється, що в одному успішному бою з поляками під Переяславом козаки захопили "діл щонайбільших три...і гаковниць дві і в свой обоз впровадили" [2, с. 107]. Крім того, В.Щербак писав, що в січні-лютому 1630 р. відбувся перегляд козацького реєстру, і "з нього виявилися виписаними близько 300 запорожців, які брали активну участь в останніх кримських походах, Г.Чорний (старший реєстрових козаків. – А.Ф.) поставив умову їх повернення до реєстру – прибути до нього з артилерією... Намагаючись виграти час, запорожці сповістили його про свою згоду, але в середині березня виступили на волость в складі повстанської армії..." [29, с. 31]. Отже, в розпорядженні повстанців були й гармати реєстровців. І.Стороженко писав, що аналіз кількісного складу польової артилерії армій західноєвропейських країн показав, що він був у межах 30 гармат. Зокрема, у шведській армії показник був у межах 1,5 гармати на кожну тисячу солдат (кожний шведський полк, чисельністю 1300-1400 солдат мав дві польові гармати) [24, с. 395]. Цілком можливо, що чисельність гармат у повстанському війську під Переяславом була в межах так званої норми, тобто приблизно 30. Для того, щоб провести деяку аналогію скажемо, що в козацькому війську під Хотином у вересні-жовтні 1621 р. на 41520 осіб було 20 мідних та 3 залізні гармати [7, с. 250]. Проте значна кількість гармат, особливо трофейних, напевно, викликала проблему з їх використанням через відсутність фахових артилеристів. Це підтверджує цікавий факт з Львівського літопису про іноземного офіцера-артилериста в повстанському війську, якого "под Києвом, козаки... живцем поймали" [2, с. 106]. Полоненого "капітана німецького" козацький гетьман, очевидно, прийняв на службу в артилерію, бо в літописі далі написано, що "капітан, котрий був пойманий, на ве[ли]кой помочі був козаком в стрельбі (арматной. – А.Ф.)" [2, с. 106].

Таким чином, військо Тараса Федоровича в повстанні 1630 р. представляло собою добре організовану та озброєну силу. Служба в ньому колишніх козаків-найманців дала керівникові можливість чітко організувати повстанське військо і успішно вести активні воєнні дії проти урядових військових сил під Переяславом.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України в м.Києві. – Ф.11. – оп.1. – спр. 8.
2. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – К.: Наук. думка, 1971. – 184 с.
3. Боплан Г.Л.де. Опис України: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 252 с.
4. Вести-куранты. 1600-1639 гг.: Тексты. – М: Наука, 1972. – 347 с.
5. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 1. – 587 с.
6. Дневник Симеона Окольского 1637-1638 гг. // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 168-288.
7. Жерела до історії України–Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – 407 с.
8. Історія України в документах і матеріалах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – 294 с.
9. Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. – М., 1877. – Т. 1. – 323 с.
10. Памятники, изданные Киевскою Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1898. – Т.1. – 616 с.
11. Собеский Я. История Хотинского похода 1621 г. // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 58-110.
12. Антонович М. Переяславська кампанія 1630 р. – Прага, 1944. – 39 с.
13. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. – К.: Основи, 1995. – Т.1. – 543 с.
14. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища шк., 1994. – 539 с.
15. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 5. – 704 с; 1995. – Т. 8. – 856 с.
16. Грушевський М. Гетьман Богданко // Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1897. – Т. 16. – С. 1-18.
17. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. – М.: Воениздат, 1938. – Т. 4. – 424 с.
18. Крип'якевич І. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
19. Крип'якевич І. Велика історія України: У 2 т. – К.: Глобус, 1993. – Т. 2. – 400 с.
20. Мицик Ю.А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України. – 1986. - № 5. – С. 55-61.
21. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – 578 с.
22. Наливайко Д.С. Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. у

Західній Європі // Середні віки на Україні. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип. 1 - С. 40-60.
23.Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 447 с.
24.Разин Е.А. История военного искусства. – М.: Полигон, 1994. – Т. 3. – 736 с.
25.Рудницький С. Українські козаки в 1625-30 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1899. – Т. 31-32. – С. 1-76.
26.Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К.: Україна, 1991. – 253 с.
27.Сергійчук В.І. Армія Богдана Хмельницького. – К.: Аграрна наука, 1996. – 254 с.
28.Сергійчук В. Запорожці за Дунаєм, Віслою, Рейном // Всесвіт. – 1990. - № 6. – С. 158-166.
29.Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648-1654 рр. – К.: Наук. думка, 1989. – 128 с.
30.Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
31.Deuticke K. Die Schlacht bei Lutzen. – Hessen, 1917. – 140 S.
32.Gajecky G., Baran A. The Cossacks in the Thirty Years War. – Rome, 1969. – V. 1. – 140 s.; 1983. – V. 2. – 124 s.
33.Gajecky G. Origins of Taras Triasylo // Harvard Ukrainian Studies. – 1981. - V. 5. – №. 3. – p. 354-357.
34.Gorski K. Historia jazdy polskij. – Krakow, 1894. – 363 s.
35.Nowak T.M., Wimmer J. Historia oreza polskiego 963–1795. – Warszawa, 1981. – 700 s.

Демочко В.К.
(Чернівці)

ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ПИТАННЯ У ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Визвольну війну українського народу середини XVII ст. не можна розглядати, не зважаючи на її церковно-релігійну складову. Адже ця війна грунтувалася на традиціях соціальної і національно-релігійної боротьби попередніх десятиліть. Починаючи з кінця XVI ст. козацтво неодноразово виступало на захист православ'я, спираючись при цьому на "грецьку віру" для легітимації своїх акцій. Так, загострення соціальних та релігійних суперечок у 1630-1631 рр. спричинило появу гасла "війни за віру" у конфлікті низового козацтва з урядом. Керівник козацького повстання Тарас Федорович (Трясило) в своїх універсалах тоді закликав народ України визволитися від Польщі й

захистити православ'я [7, с. 124]. Взагалі, релігійні мотиви домінували в політичному мисленні людей Європи XVII ст., надаючи законності діям учасників Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр., освячуючи виступ О.Кромвеля проти королівської влади в Англії. Спалах народної війни під проводом Богдана Хмельницького також розглядався багатьма сучасниками як початок ще однієї релігійної війни. Релігійне гасло в цей період історичного поступу інтегрувало й представляло увесь комплекс соціально-політичних та культурно-національних ідеалів, потреб, прагнень, цілей і вимог.

Розглянемо низку подій, пов'язаних з використанням релігійної ідеї як фактора національно-визвольного руху протягом 1648-1654 рр. Як свідчать перші офіційні документи повстання, зокрема листи та універсали Б.Хмельницького, головною причиною конфронтації козаччини з урядом було порушення Річчю Посполитою давніх прав та привілеїв козацького стану. Ідея захисту "грецької віри" потрапляє до цих документів лише згодом, після перемоги козаків під Жовтими Водами та Корсунем (травень 1648 р.) й долученням до повстання представників української православної шляхти, яка до початку Хмельниччини продовжувала сеймову боротьбу на захист православ'я. Влітку 1648 р. у листі до польського короля Владислава IV Б.Хмельницький наголошував на утисках урядовців православних, які примусили козаків до повстання. А в інструкції козацького посольства, відправленого до Варшави з цим листом, крім вимог щодо козацьких прав та привілеїв було прохання про захист "Духовенства старожитньої Релігії Грецької", про повернення від уніатів церков у містах Любліні, Сокалі, Красному Ставі та ін. [5, с. 35, 39]. Тими ж днями, коли Б.Хмельницький посилав листа до короля, звертався він і до московського царя Олексія Михайловича. Б.Хмельницький просив допомогти у воєнних діях проти поляків, посилаючись на релігійний мотив та натякаючи цареві на можливість посісти варшавський трон: "... за віру старожитну грецьку помираєм воліли би собі самодержця государя такого у своїй землі, як ваша царська вельможність, православний християнський цар..." [5, с. 48-29].

Вимоги антиуніатського характеру знаходимо в документах Б.Хмельницького й пізніше – під кінець 1648 р. [3, с. 114-115]. Тоді релігійний момент у програмі повстанців, як це випливає з офіційних документів, поки залишався другорядним. Між тим, у повсякденній практиці повстання релігійний фактор відігравав надзвичайно важливу роль уже з самих перших днів Хмельниччини.

Травневі перемоги Б.Хмельницького на Жовтих Водах та під Корсунем стали сигналом для широкого повстання на Придніпров'ї, а наслідки Пилявецької битви (вересень 1648 р.) поширили його далеко на Правобережжя, Поділля та Волинь. Звіти урядовців, листи, інші повідомлення з місць свідчили про переслідування католиків та іудеїв [3, с. 29-38]. Фактично це був непідконтрольний гетьманові та його адміністрації процес, в основі якого лежав порив до помсти та соціального реваншу, підсилений довгою традицією міжконфесійних конфліктів.

Належність до православ'я стала за тих умов ознакою належності до тих, хто виступав за визволення України з-під панування шляхетської Речі Посполитої. За таких умов досить було змінити конфесію, перейти в православ'я, щоб вважатися своїм у таборі повстанців. На початку 1649 р. Б.Хмельницький говорив, звертаючись до польських комісарів: "Невинних забивати я не казав, але котрий до нас не хоче приставати або на нашу віру хреститися" [3, с. 150].

На примусове хрещення євреїв у 1648-1649 рр. неодноразово нарікали тогочасні єврейські джерела, про це згадується в літописі Самовидця [10, с. 52]. Найскрутніше доводилося при зустрічі з повстанцями католицьким монахам та священикам. Як свідчать пізніші скарги шляхти, монахів нерідко забивали, в той час як самих шляхтичів відпускали живими. Досить частими в роки Хмельниччини були також напади повсталих на католицькі монастирі, хоча, як відомо з джерел, і православні обителі не завжди почувалися в безпеці.

Так само як повстанці вбачали потенційних ворогів у кожному, хто не був православним, так і польська влада дивилася на православних, і в першу чергу священиків, як на потенційних прибічників Б.Хельницького. Варто зазначити, що і з того, і з іншого боку ці підозри та упередження не були безпідставними. З актових книг Руського воєводства відомо поіменно понад 100 священиків, які брали участь у селянських походах на шляхетські замки і маєтки та на міста; деякі з них були навіть сотниками і полковниками у селянських загонах. Духовенство постачало Військо Запорізьке розвідувальними даними [9, с. 123].

Важливою ознакою визначної ролі релігійного фактора у війнах Б.Хмельницького була реакція сторонніх спостерігачів. Про те, що "козаки б'ються з поляками за віру", одностайно свідчили московські ченці та служилі люди, котрі побували в Україні 1648 р. Ці враження підтверджуються записами західних спостерігачів.

Переслідування "грецької віри" як одну з причин війни називав у своїх звітах у липні 1648 р. французький посол у Варшаві граф де Брежі. Релігійний аспект Хмельниччини підкреслювався також у тодішніх французьких та англійських газетах [8, с. 72].

Незважаючи на важливість релігійного фактора в ході повстання, роль, яка відводилася йому в офіційних документах гетьманської адміністрації, була більш ніж другорядною. Це явище пояснюється досить прохолодним ставленням козацької старшини до тодішніх православних інституцій. Козацька верхівка, якій Київська митрополія завдячувала відновленням своєї ієрархії в 1620 р., безумовно була розчарована здебільшого антикозацьким курсом православної ієрархії часів митрополита Петра Могили. Наступник П.Могили митрополит Сильвестр Косів теж притримувався традиції лояльності щодо польської влади.

Зближення козацької верхівки та київського постмогилянського православ'я прийшло тільки з кінцем 1648 – початком 1649 р. Цей процес, певною мірою зорганізований самим Б.Хмельницьким, надав легітимації його війні з Польщею. За розпорядженням гетьмана полковник Силуян Мужиловський (син відомого соратника П.Могили, православного полеміста Андрія Мужиловського) восени 1648 р. зустрів на молдавському кордоні Єрусалимського патріарха Паїсія, який направлявся до Москви, і спровадив його до Києва. Роль Паїсія, якому довіряв Б.Хмельницький, полягала в тому, що він своїм авторитетом санкціонував нову політику. Завдяки цьому Б.Хмельницький став її головним чинником. Невдовзі саме патріарх сприяв міжнародному розвиткові національно-визвольної політики українців. Під час перебування в Москві Паїсій від імені Б.Хмельницького просив у російського царя допомоги в боротьбі за православну віру [6, с. 135]. Тут відроджувалася давня ідея міжнародної православної ліги (за аналогією з європейськими – католицькою та антикатолицькою). Єрусалимський патріарх тісно співпрацював з київськими церковними і навколоцерковними колами і відіграв важливу роль у творенні нової православної ідеології козацького повстання, що пізніше була сприйнята самою козацькою старшиною як первісна мотивація антипольського виступу.

Поворот у ставленні гетьмана до офіційного київського православ'я відбувався також під впливом змін у керівництві повстання. Якщо головною опорою Б.Хмельницького на початку повстання були представники козацької старшини, то до кінця 1648 р. в керівництві повстанського табору бачимо досить значну

за кількістю й потужну за своїм впливом групу православної шляхти на чолі з І.Виговським. Б.Хмельницький, безперечно, потребував знань і політичного досвіду цих людей, які привнесли у визвольний рух традицію тісного союзу з православною ієрархією.

Більшість дослідників сходиться на тому, що урочистий в'їзд гетьмана наприкінці 1648 р. в Київ через Золоті Ворота і влаштований йому мешканцями міста прийом якщо й не змінив поглядів Б.Хмельницького на подальший хід боротьби, то, в усякому разі, став ознакою перелому, що привів до виникнення якісно нових обріїв в ідеології повстання [8, с. 73].

Надзвичайно урочистим було вшанування Б.Хмельницького з боку церкви. При в'їзді в Київ гетьмана зустрічали Єрусалимський патріарх Паїсій, митрополит С.Косів та представники київського духівництва. На банкеті, влаштованому Києво-Печерським архімандритом Йосипом Тризною, Б.Хмельницький посів почесне місце. "Другим Мойсеєм, що визволив український нарід із лядської неволі", іменували гетьмана студенти Києво-Могилянської колегії [9, с. 96]. Довгі бесіди з патріархом Паїсієм, який причастив та публічно розгрішив гетьмана, також, поза всяким сумнівом, сприяли усвідомленню Б.Хмельницьким своєї місії у православному світі, а патріарше благословення на війну з Польщею надало бажаної легітимації його діям. Згідно з пануючими в тодішній Європі уявленнями про легітимність воєн і державних утворень, Б.Хмельницький не мав ніяких династичних прав на управління тією територією, що опинилася під його контролем на кінець 1648 р. Він міг покликатися хіба що на право "військового захвату", а тому потребував конфесійної легітимації своїх дій, яка, власне, й була надана Паїсієм.

У нові ідеологічні шати були одягнені й нові, більш широкі та масштабні цілі повстання. Як зауважував із цього приводу сам Б.Хмельницький, раніше він воював тільки за свою кривду, а тепер воюватиме за православну віру, щоб визволити увесь народ руський з-під лядської неволі [3, с. 146]. Таким чином, була визначена мета війни – визволення українського народу і обгрунтована правомірність цієї дії – захист "грецької релігії".

Новим етапом вияву релігійно-політичного начала у визвольному русі став лист Б.Хмельницького до польського короля Я.Казимира (лютий 1649 р.). Цей лист важливий передусім як документ, у якому сформульовані головні орієнтири релігійної політики повстанської адміністрації. У загальному плані вони

зводилися до ліквідації унії та повернення православних церков і посілостей, що перейшли до уніатів, призначення королем православної адміністрації у Києві, обмеження діяльності католицьких орденів в Україні [5, с. 107].

Результати воєнної кампанії 1649 р., зокрема Зборівської битви, дали змогу повсталим ще раз висунути свої релігійні вимоги. Вони були дещо розширені. 7 серпня 1649 р. гетьман передав польському королеві "Пункти вимог Війська Запорізького...". Цей документ налічував 18 пунктів, 11 з яких торкалися питань релігійно-національного характеру [5, с. 130-131]. Важливе значення мало питання про зрівняння православного духовенства в правах з католицьким та надання православним владикам сенаторських місць.

У ході переговорів Б.Хмельницькому вдалося домогтися задоволення польським королем більшої частини тих своїх вимог, які стосувалися військово-політичної програми. Пункти, що стосувалися релігійно-національних вимог, були задоволені значно меншою мірою. Головне питання про ліквідацію унії – було знято з порядку денного й віднесено в часі до наступного сейму [8, с. 75]. Релігійна справа залежала від вирішення військово-політичної програми, оскільки виконання королівських обіцянок гарантувалося тільки на території, підконтрольній Війську Запорізькому.

Безрезультатними виявилися спроби реалізувати вимоги національно-визвольного руху в релігійній сфері на наступних сеймах у листопаді 1649 і грудні 1650 рр. Правда, повстанці добилися деяких поступок, що знайшли відображення у спеціальному королівському привілеї від 12 січня 1650 р. Привілей гарантував звільнення православного кліру від повинностей, визнавав права православних на Вітебсько-Мстиславську єпархію у Білорусії, Луцьку, Холмську та Перемишльську – в Україні. Православному митрополитові передавалися Жидичинська архімандрія та Лещинський монастир та ін. [3, с. 263].

Воєнна кампанія 1651 р. скінчилася прикрою для української державності невдачею під Берестечком та укладенням невигідного Білоцерківського миру. Практично скасовувалися всі поступки, зроблені православним у 1649-1650 рр. [2, с. 65-77]. Дальший перебіг подій показав, що вирішення релігійного питання в ході національно-визвольної боротьби вже не пов'язане з державно-політичною системою Речі Посполитої. Актуальним став релігійний аспект нового політичного союзу Війська Запорізького з Росією.

Дипломатичні декларації і акції попередніх років зреалізувалися у царській грамоті від 22 червня 1653 р., де було проголошено згоду прийняти Військо Запорізьке під государеву руку і надати йому допомогу "проти ляхів" [1, с. 240]. Царська грамота наслідувала рішення Московського собору березня 1651 р. та особливо Земського собору травня 1653 р., на яких потреба протекторату над Україною обстоювалася ідеєю захисту православної віри від утисків.

Релігійна мотивація нового політичного союзу була підкреслена в січні 1654 р. під час зустрічей московської місії боярина Бутурліна в Переяславі та Києві. Зустрічі вирізнялися урочистістю, участю в них вищого духовенства, церковними службами на честь російських послів як представників царя-визволителя християнської віри. Визначною була вітальна промова Київського митрополита С.Косіва на зустрічі Бутурліна в Києві. С.Косів особливо відзначив єдність древньої державної та релігійної традиції, що виникли саме на київській землі. Ідейно поєднуючи князя Володимира Великого і апостола Андрія Первозванного, фундаторів руського чернецтва Антонія та Феодосія, митрополит наголосив, що священний Київ радо вітатиме саме тих, хто приходить на його землю як визволитель [4, с. 745-746].

Домовленість про присягу українського населення цареві та переговори про умови союзу Війська Запорізького з Росією започаткували відому Переяславську угоду.

Таким чином, можна констатувати, що передумови вирішення релігійного питання під час Визвольної війни 1648-1654 рр. складалися протягом усієї першої половини XVII ст. Релігійний фактор був не єдиним серед причин Визвольної війни українського народу. Проте він, на думку М.Грушевського, був "найбільш популярний, найбільш ідеальний, який найкраще міг служити для оправдання і усвячення повстання в очах своїх і чужих" [3, ч. 2, с. 117].

Виявом впливу релігійного мотиву на політичну ідеологію Хмельниччини було поєднання гасел релігійного та національного визволення, яке відбулося на початку 1649 р. Церковні і навколоцерковні кола підтримували тісний зв'язок з повстанським рухом, зіграли певну роль у формуванні визвольної і державної політики Б.Хмельницького.

І, нарешті, найпотужнішим політичним фактором стала релігійна мотивація політичного союзу Війська Запорізького з Росією. Тут релігійний чинник сприяв тому, що визвольна боротьба українського народу набула міжнародного значення.

Джерела та література
1. Визвольна війна 1648-1654 рр. і возз'єднання України з Росією. – К., 1954. – 331 с.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т. – Нью-Йорк-Київ, 1990. – Т. 2. – 398 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 3. – 856 с.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1996. – Т. 9. – Ч. 3. – 870 с.
5. Документи Богдана Хмельницького (1648-1654). – К., 1961. – 740 с.
6. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. – К., 1997. – 292 с.
7. Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. – К., 1993. – 463 с.
8. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в України: У 3-х кн. – К., 1994. – Кн. 3. – 335 с.
9. Крип'якевич І.П.Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – 408 с.
10.Літопис Самовидця. – К., 1971. – 208 с.

Зайцева З.І.
(Чернівці)

ПРИВАТ-ДОЦЕНТСТВО ЯК ЗАСІБ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ НА РУБЕЖІ XIX-XX ст.

На рубежі XIX-XX ст. на науку суспільство покладало великі надії. Ознак скептичного ставлення до її можливостей, яке дещо притаманне нашому часу, громадськість і наукове співтовариство відкрито не виявляли. Саме з наукою й університетами як її форпостами пов'язувався соціальний і навіть моральний прогрес суспільства, можливість справедливого вирішення державно-національних суперечностей, якими так насичена була тогочасна європейська ситуація.

Сучасний польський дослідник Анджей Гжегорчик, розглядаючи події боротьби за український університет у Львові в австрійські часи й торкаючись польсько-українських стосунків у цій справі, наприкінці своєї розвідки, ставлячи питання *про сенс історії, сенс науки про події,* схиляється до того, що "у розвитку історичних наук в рамках європейської культури здійснюється певний поступ, який можна охарактеризувати як (свідомо чи несвідомо) щораз кращу відповідь на питання про людську кондицію" [1, с. 56]. Застосування цієї узагальнюючої тези до вивчення вузькоспеціальної галузі професійної діяльності, якою

була приват-доцентура у австрійських і російських університетах рубежу XIX-XX ст., дає можливість прояснити настроєність різних державних утворень щодо національно-культурних прагнень українства й можливі дії тогочасної української наукової інтелігенції.

З другої половини XIX ст. університети в обох імперіях де, проживали українці, перестали бути привілеєм столиць. У так званих *гінтерландах* Австро-Угорської імперії та *окраїнах* Російської вже певний час успішно діяли університети у Львові, Харкові, Києві, Одесі, Чернівцях.

За доби соціальної трансформації середньоєвропейських суспільств, яка, хоча й з певним відставанням відносно Західної Європи, здійснювалася на українських теренах з другої половини XIX ст., чи не найбільш помітними були зрушення саме у галузі вищої освіти. Університети стають найбільш привабливими закладами освіти і професійної діяльності для покоління української інтелігенції останньої третини XIX - початку XX ст. Університетські міста свідомо трактуються українством як центри, більш сприятливі для розгортання національно-культурної роботи. "Тарасівець" у свої студентські роки, а згодом оригінальний письменник, державний діяч доби Української Народної Республіки Іван Липа, працюючи земським лікарем на Херсонщині і Полтавщині й одночасно виношуючи плани широкої літературно-видавничої й громадської діяльності, ладен був після чотирьох років лікарської практики у провінції перебратися до свого рідного міста Керч. На це Євген Чикаленко, який надавав відчутну моральну й матеріальну підтримку діячам української культури, зауважував йому: "Щодо Вашого бажання тікати з села в город, то я цілком з Вами згоден, але забувайте Ви свою Керч, і домагайтеся місця в університетському городі. Пождіть терпеливо - може знайдеться місце в Одесі, а може в Харкові, або в Києві... Я прикладу всі старання аби вишукати Вам що-небудь" [5, ф.164,оп.1, спр.11, арк. 29]. Іншим разом, торкаючись проблеми працевлаштування свого підопічного, Євген Чикаленко, пише : "Не забувайте, що тут (в Одесі. – З.З.) буде медичний факультет, студенти, а се для Вас безмірно цікавіше... Ви вже ... виконали свій план, а тепер ідіть далі" [5, ф.164, оп.1, арк. 17] .

Маючи приблизно однаковий в Російській і Австро-Угорській імперіях статус, університети, хоча й були ще за середньовічною традицією замкненими, налаштованими здебільшого на свої внутрішні проблеми установами й мало впливали на хід

громадського життя міст свого розташування, усе-таки робили їх відмінними від неуніверситетських міст й чимось невловимо схожими між собою. Михайло Грушевський міг легко перебратися з Києва до Львова, а згодом - навпаки. Ділячись своїми першими враженнями від перебування у Львові, він у листі 1894 р. до професора Новоросійського університету, вихованця київської історичної школи В.Антоновича Івана Лінниченка зазначав, що Львів виявився дуже зручним містом [5, ф.153, оп. 1, спр. 285, арк. 1]. І.Лінниченко добре це знав, бо за десять років перед цим працював у Львові над своєю докторською дисертацією.

Російська університетська система у своїй основі була запозиченою з Німеччини, а австрійська - розвивалася паралельно німецькій, будучи її історичним відгалуженням. Науковці Росії, як правило, стажувалися у німецьких або австрійських університетах. І.Франко мав великий інтерес до російської університетської системи і присвятив їй спеціальну публікацію *"Університети в Росії"*, чимало місця в ній відвівши аналізу нового університетського статуту 1883 р. Не оминув він тоді і питання про приват-доцентство. І.Франко відзначав, що заборона на влаштування безплатних лекцій "особливо обтяжлива для приват-доцентів, бо утруднює їм можливість здобути популярність і залучити слухачів до своїх платних курсів, з другого боку, вона не дає змоги багатьом сотням юнаків слухати інші лекції, крім тих, що стосуються їхньої спеціалізації, і самостійно розширювати горизонти своїх знань" [20, с. 508].

Університети в Росії та Австро-Угорщині за своїм найменуванням були "імператорськими", і дух букви за всіх можливих модифікацій у різних випадках всевладно царював і тут і там. Пробиватися в університетські стіни науковцям, що мали або могли мати прагнення, які виходили за межі регламентуючих університетське життя циркулярів, було надзвичайно важко. Певні можливості для української молоді, яка торувала собі дорогу в науку, відкривала приват-доцентура. Через неї у свій час пройшли видатні діячі українського національного руху М.Драгоманов, С.Рудницький, А.Синявський та ін.

Доцентура і приват-доцентура як науково-педагогічні посади позначали "молодшу", нижчу - після ординарних і екстраординарних професорів - категорію університетських викладачів. Звання доцента у штатному розписі всіх університетів Росії було запроваджене університетським статутом 1863 р. замість раніше існуючого звання ад'юнкт-професора. Тобто з помічника

професора особа, яка перебувала на посаді ад'юнкта, перетворюється на більш самостійну фігуру навчального процесу. Варто зазначити, що у Київському університеті інститут доцентства був запроваджений раніше - у 1842 р., коли університет отримав свій новий статут. Зроблено це було задля обмеження в новому університеті практики відрядження великої кількості молодих науковців за кордон з метою отримання професорських звань. Такі ж повноваження і функції, які здійснювали доценти в навчальному процесі, виконували й приват-доценти.

Сам термін "приват-доцент", як і "доцент", запозичений організаторами вищої школи в Росії з практики німецьких університетів. Становище приват-доцента від доцента різнилося в межах університету тим, що приват-доцент проводив заняття так званого приватного, не загального, а спеціально факультетом дозволеного й регламентованого встановленими годинами (найчастіше це був час, приміром, з 8 до 9 або з 14 до 15) й розкладом, гатунку. Однак це стосувалося у більшій мірі початкуючих приват-доцентів.

Приват-доценти у російських університетах належали до категорії так званих "сторонніх" викладачів, які допускалися до навчального процесу на запрошення факультетів або за власною заявою-проханням. Категорія сторонніх викладачів включала також професорів, що вийшли на пенсію й отримували опісля 25, а згодом 30-тирічної служби "найвище звання" - заслуженого професора. В деяких західноєвропейських університетах професори довічно (до смерті) залишалися у штаті, а в деяких країнах, наприклад, в Австро-Угорщині - до 70 років. Про це добре були обізнані академічні кола України [5, ф. 153, оп. 1, арк. 32].

Приват-доценти не були штатними викладачами як за статутом 1863 так і 1884 р. і допускалися до викладання на кожний навчальний рік окремо. Однак головний сенс існування приват-доцентури вбачався у забезпеченні цією категорією викладачів атмосфери "вільного викладання", характерної для німецьких університетів. Ця ідея декларувалася в обох університетських статутах і здійснюватися вона мала через оголошення приват-доцентами паралельних до професорських лекційних (як основних так і спеціальних) курсів. За задумом статуту 1883 р. приват-доценти, як зазначав професор Новоросійського університету історик І.Лінниченко "це ті ж професори, тільки вільні, майже незалежні, незаражені рутиною, конкуренти штатної професури. Приват-доцент може відкрити курс, паралельний курсу професора,

якого він перестав слухати мало не вчора. Він може завдяки таланту, знанням і лекторським здібностям перетворити професора на казенний манекен, чиновника у мундирі, єдиним обов'язком якого буде отримування платні свого 20-го числа; професор може залишитися без студентів і без гонорару. Професор повинен завжди тренуватися, підтягуватися, бути напоготові, напружувати всі сили, щоб подолати приват-доцента на фініші і отримати гранд ргіх - гонорар" [5, ф.153, оп. 1, спр.21, арк. 15-16].

Не вдаючись у деталі питання про те, чому в російських університетах не вдалося створити творчу "конкуренцію" у викладацькому середовищі, а студентам надати реальну можливість широкого вибору навчальних дисциплін і різноманітних лекційних курсів, так як це було в більшій мірі властиво західноєвропейським університетам, зазначимо, що для суспільства, яке було позбавлене елементарних політичних свобод, недосяжними виявилися також академічні свободи попри зусилля й спроби реформ, що здійснювалися урядом у цій галузі.

Однак тенденція зробити акцент на приват-доцентів була визначена і вона дала про себе знати найближчим часом у зростанні їх кількості в російських університетах впродовж другої половини 80-х років XIX ст. Після скасування статутом 1884 р. в російських університетах штатної доцентури частина доцентів була переведена на професорські посади, а частина - на приват-доцентські. Зростання кількості приват-доцентів у більшій мірі відбувалося за рахунок припливу нових сил в академічне середовище. В 1881-1894 рр. кількість приват-доцентів у Харківському університеті зросла з 5 до 50, у Київському - з 11 до 39 [7, с. 253]. На кількості приват-доцентів позначалася також та обставина, що відтепер кар'єра будь-якого вузівського викладача починалася з приват-доценства.

Цікаво, що кількість приват-доцентів на факультетах як позаштатних викладачів адміністративно не обмежувалася. Вона визначалася реальними потребами навчальної роботи і розміром спеціального фонду учбового закладу. Доцентські фонди існували у деяких європейських університетах, частково вони утворювалися за рахунок оплати студентами занять, державних субсидій і громадських пожертвувань.

Хто ж міг обіймати посаду приват-доцента? Вимоги до них були майже однакові у всіх університетах. В Австро-Угорщині потрібно було по закінченні повного університетського курсу пройти процедуру габілітації. Це був своєрідний іспит, який складався з

кількох етапів. Спочатку спеціальна факультетська комісія розглядала заяву і науковий доробок (габілітаційну розвідку) претендента. При позитивному рішенні комісії він допускався до найважчого - другого етапу, суть якого полягала у складанні претендентом іспиту-колоквіуму перед колегією професорів відповідного факультету. І, нарешті, третім етапом була пробна (габілітаційна) лекція, після якої розглядалося питання про право викладання. Позитивне рішення університету в справі габілітації підлягало затвердженню міністерством культів і освіти у Відні [23, с. 35].

Уся процедура габілітування могла тривати досить довго. Наприклад, габілітація С.Рудницького у Львівському університеті на посаду приват-доцента з географії з українською мовою викладання тривала півтора року: 24 лютого 1907 р. він подав заяву і необхідні документи, а позитивне рішення університету було затверджене міністерством 13 серпня 1908 р. [23, с. 35, 39].

У Росії шлях до приват-доцентури за новим статутом дещо полегшувався, оскільки він надавав право претендувати на цю посаду й тим особам, які склали лише магістерські іспити, але ще не захистили магістерської дисертації. Для них 509 пункт статуту (основний приват-доцентський) висував вимогу мати не менше, ніж 3 роки стажу по закінченні університету. Фіксувалася також вимога читання двох пробних лекцій. Тему однієї визначав факультет, тему іншої - сам кандидат на посаду [12, ф.8, спр. 2836, арк. 44].

Крім цієї категорії, приват-доцентами могли бути: 1. Особи, що мали наукові ступені. 2. Професори інших навчальних закладів, а також особи, відомі своїми науковими працями після пробного читання лекцій з дозволу міністра народної освіти [12, ф. 8, спр. 2836, арк. 44].

Отже, "закон ніяким чином не градуював середовище приват-доцентів, хоча вони складали неоднорідну масу, - зазначав І.Лінниченко, - серед них були юнаки, які витримали магістерські іспити і прочитали дві пробні лекції, молоді люди, які не мали жодних наукових праць і лекторського досвіду ... Але серед приват-доцентів були магістри і навіть доктори, відомі у науці своїми працями, зрілі вчені, прекрасні лектори" [5, ф.153, оп.1, спр. 21, арк. 15].

Більшість приват-доцентів складали молоді, початкуючі вчені і педагоги. Досить часто цю роботу вони змушені були суміщати з роботою в інших середніх або приватних навчальних закладах.

Д.Овсянико-Куликовський, який мав різнобічні наукові й громадські інтереси, входив у коло Одеської громади, про свої роки приват-доценства згадував, що, приступаючи до читання лекцій в Новоросійському університеті з порівняльної граматики, йому довелося подумати про заробіток. "1200 крб.... були недостатні для сімейної людини. І я почав шукати уроки у середніх навчальних закладах...У 1885 р. знайшлася й літературна робота в "Одесских новостях", де мені ... був призначений вищий гонорар - 4 коп. за рядок" [13, с. 424].

Достатніх коштів для сімейної людини не давала приват-доцентура і в австрійських університетах. "Ягіч радить габілітуватися у Львові на доцентуру слов'янських літератур, та я боюся, що часу потрачу на роботу, а до доцентури мене не допустять, та й доцентура також хліба не дасть, - ділився з М.Драгомановим своїми проблемами Іван Франко у листі з Відня весною 1893 р. [9, с. 421]. Іншим разом, вже у жовтні 1894 р. Іван Франко сповіщав М.Драгоманову: "Я тепер думаю габілітуватися на доцентуру руської літератури при університеті та про те все-таки треба буде десь заробляти на хліб, бо приватна доцентура його не дасть" [9, с. 479].

Загалом, приват-доцентура найбільше вдавалася талановитій, хоч і не завжди матеріально забезпеченій молоді, яка задля науки ладна була йти на певну жертовність й напружену працю. Успіх часто залежав від підтримки напряму наукових пошуків авторитетними вченими. Для української, здебільшого матеріально не забезпеченої молоді, шлях у науку ускладнювався відсутністю достатніх коштів на власне утримання під час підготовки до можливої науково-педагогічної діяльності в університеті. З метою надання матеріальної допомоги талановитій молоді при Науковому товаристві ім. Шевченка був створений "окремий фонд доцентів", проценти з банківського рахунку якого призначалися для стипендій тим випускникам університету, які готувалися за рекомендацією товариства до приват-доцентури у Львівському університеті. У 1900 р. фонд ще не мав достатньо коштів і тому стипендій не призначав [2, с. 60]. Добровільні пожертвування до фонду "руських" доцентів збиралися серед української громади Санкт-Петербурга, на Півдні України. Зокрема, в Одесі цю роботу здійснював неофіційний керівник Одеської громади М.Комаров. Саме до нього звернувся І.Франко у квітні 1900 р., вже після того, як Відень не затвердив його габілітацію, щоб прояснити можливість отримання з Одеси

грошової допомоги у разі здобуття ним приват-доцентури на "якімсь іншім університеті, приміром на Віденському або Чернівецькім", що видавалося І.Франкові "справою далеко легшою" [15, ф. 28, спр. 487, арк. 53; 21, с. 150]. Але цей задум з різних причин не був реалізований.

НТШ спрямовувало кошти саме на підготовку молодих науковців. 1905 р. у листі до М.Комарова М.Грушевський зазначав, що справа з руською доцентурою у Львівському університеті стоїть більш важливо і реально, ніж з відкриттям народного університету, тому зібрані кошти варто присвячувати саме цій справі [15, ф. 28, спр. 481, арк. 67].

Як правило, на посаді приват-доцента, особливо у провінційних вузах, де не було достатньої кількості професури, довго не затримувалися. Про це свідчить досвід науковців як Східної України, так і Західної. С.Смаль-Стоцький, випускник Чернівецького університету, який ще на початку 1883 р. готувався до іспитів на право викладання у гімназії, завдяки своїй працьовитості, консультаціям і співпраці з професором Віденського університету Ф.Міклошичем вже 1884 р. склав докторські іспити і успішно габілітувався на посаду приват-доцента з порівняльної слов'янської філології при Віденському університеті [24, с. 206]. Після однорічного перебування на цій посаді впродовж 1884/1885 н.р. він займає посаду екстраординарного (тобто позаштатного) професора рутенської (української) мови і літератури Чернівецького університету [24, с. 206; 4, с. 41, 43, 193].

Є.Ерліх, уродженець Чернівців, по закінченні Віденського університету одночасно з адвокатською практикою проводив наукову роботу. У серпні 1894 р. він став приват-доцентом у Віденському університеті, а в листопаді 1896 р. - екстраординарним професором Чернівецького університету [24, с.124]. На основі вивчення "реального", звичаєвого права у сучасній йому Буковині він запровадив у навчальний процес авторські "семінари живого права", які отримали офіційну підтримку і зробили його згодом широко відомим у наукових колах як засновника наукової школи соціології права [11, с. 6].

Формальна, помітна у послужному реєстрі, "рухливість" приват-доцентів доповнювалася змінами, які вони вносили у зміст навчального процесу, започатковуючи читання лекційних курсів й ведення практичних занять, пов'язаних з проблематикою новітніх галузей і напрямів науки, які ще не набули статусу обов'язкових дисциплін. А це мимоволі підводило до запрова-

дження на філософських, історико-філологічних, юридичних факультетах російських університетів, що діяли в Україні, українознавчих за змістом курсів.

В університетах підросійської України були зосереджені великі наукові сили, у тому числі у галузях гуманітарних знань, але перед ними, як зазначав Ол.Грушевський, ставилися "спеціальні російські вимоги" [3, с.126], які базувалися на офіційній оцінці історичного минулого України. На відміну від інших держав, де тематика місцевого характеру розроблялася унормованим "шляхом університетської праці", у російських університетах не склалося широкої "традиції розробки наукових тем і приготовлення молоді як раз на місцевих темах з історії, етнографії, літератури..." [3, с. 128]. Свобода наукових досліджень в університетах стримувалася офіційною ідеологією, надмірною централізацією наукового життя, наглядом за тематикою досліджень, навчальним процесом і т.п.

У цьому плані показовою видається діяльність одеського історика О.І.Маркевича (1847-1903 рр.). Він був серед істориків Новоросійського університету першим приват-доцентом [16, с. 47] і перебував на цій посаді з січня 1880 по січень 1889 р. до затвердження його екстраординарним професором кафедри російської історії.

Порівняно тривалий час його перебування на посаді приват-доцента можна пояснити, окрім впливу інших обставин, зокрема, відносно пізнім здобуттям ним докторського ступеня (жовтень 1989 р., Київський університет), перш за все тим, що з січня 1884 р. в міністерстві внутрішніх справ і міністерстві народної освіти лежали доповідні записки про його "неблагонадійність". Вона полягала у відході від програми при читанні курсу, у критичних висловлюваннях щодо особи Олександра I [16, с. 50].

Зусиллями ректора університету С.П.Ярошенка та декана історико-філологічного факультету І.С.Некрасова так звана "справа приват-доцента О.І.Маркевича", яка офіційно тривала з 27 січня до 17 вересня 1884 р., була закрита, але про те, що він міг скористатися можливістю, яку надавав новий статут, і претендувати на посаду екстраординарного професора, не було й мови.

А.І.Маркевич - вчений і педагог демократичного спрямування. Його наукові інтереси були широкими. Крім історичної тематики, він досліджував літературний процес, економіку і культуру Північного Причорномор'я [8, с. 15, 28]. На своїх заняттях О.Маркевич використовував місцевий фольклорний матеріал, широке коло документальних джерел [10, с. 540].

А.І.Маркевич мав наукові зв'язки з В.Антоновичем, який був опонентом його магістерської дисертації, був знайомий з М.Драгомановим, близькі стосунки мав з одеською "Громадою", у 90-ті роки сприяв студентам, які входили до так званої "Молодої громади". Згодом він підтримував листування з М.Грушевським, був членом різноманітних культурно-освітніх і наукових товариств, у тому числі і НТШ [5, ф. 150, оп. 1, спр. 3, арк. 1, 3, 4], проводив помітну громадську й науково-видавничу діяльність, був популярним лектором на Півдні України (І.А.Лінниченко порівнював його з пересувним університетом) [8, с. 20]. А.І.Маркевич був звільнений з університету у грудні 1895 р. за перевезення недозволеної цензурою літератури під час повернення з-за кордону, де він перебував з науковою метою у літній канікулярний період. [8, с.17]

За десять років до свого звільнення, у 1884/1885 н.р., О.І.Маркевич як приват-доцент історико-філологічного факультету запропонував читання спеціального курсу "Історія Південно-Західної Росії з XIV до XVII ст. включно", який, по суті, був курсом історії України. Факультет і вчена рада університету підтримали його заяву. Події, що розгорнулися далі, свідчать, що саме завдяки статусу приват-доцентства О.І.Маркевичу вдалося зберегти цей спецкурс.

Попечитель учбового округу П.Лавровський, на стіл якого лягли документи, щоб уникнути відповідальності у справі О.І.Маркевича, звернувся до міністра народної освіти І.Д.Делянова. Ділячись своїми сумнівами щодо доцільності цього курсу, він писав, що даний курс "здатний викликати запитання та пояснення на них, несприятливі при викладанні предмета у студентській аудиторії" [16, с. 55]. Попечитель, не бажаючи брати на себе відповідальність за читання такого курсу, вважав за доцільне запропонувати О.І.Маркевичу обрати для читання "інший розділ з історії Росії". Не маючи змоги заборонити викладання О.І.Маркевичу в університеті, П.Лавровський поставив під сумнів програму запропонованого ним курсу. Навіть у період боротьби з українофільством в університетах міністерські управлінці намагалися дотримуватися букви нового статуту: таємний радник і директор департаменту народної освіти А.І.Георгієвський, до якого, у свою чергу, звернувся І.Д.Делянов у справі О.І.Маркевича, різко виступив проти попечителя навчального округу. Він вважав, що попечитель не мав законних підстав для розгляду програми лекційного курсу, оскільки це вважалося прерогативою факультету [16, с. 57].

Отже, приват-доцентура, так як вона трактувалася у новому статуті, давала певні свободи для запровадження у навчальний процес нових курсів, посилювала прерогативи факультету щодо лекційної роботи приват-доцентів. За 15 років викладання в університеті О.І.Маркевич прочитав майже 25 спецкурсів, запровадив на додаток до них ряд практичних занять, приміром таких, як "Читання з коментуванням розповідних творів Південно-Західної Росії XVI-XVIII ст.", ввів читання спецкурсів краєзнавчого характеру як от :"Історія Новоросійського краю у другій половині XVIII ст.", "Історична географія і етнографія Південної Русі". Студентам О.І.Маркевич рекомендував праці М.І.Костомарова "Богдан Хмельницький", "Гетьманство Виговського", "Юрій Хмельницький", "Руїна", "Мазепа", праці В.Антоновича, М.Максимовича, ряду польських авторів [16, с. 62].

Коли восени 1906 р. у Новоросійський університет прибув молодий приват-доцент, випускник Київського університету Ол.Грушевський, тут вже була певна традиція вивчення середньовічної історії України. Крім О.І.Маркевича в Новоросійському університеті працювали учні В.Б.Антоновича - І.А.Лінниченко, П.А.Іванов. О.Грушевський пішов далі і здійснив спробу запровадити українську мову в навчальний процес. Про це стало відомо у місцевій пресі. Адміністрація університету зажадала пояснень з боку історико-філологічного факультету та самого О.Грушевського. Склалася сукупність документів, зібраних в кількох папках під назвами "Служба А.С.Грушевського" і "Дело о приват-доценте А.С.Грушевском и лекциях" [5, ф. 45, оп. 9, спр. 10; ф. 45, оп. 4, спр. 1227], які потребують спеціального дослідження. У рамках даної розвідки зазначимо, що українська мова була запроваджена О.С.Грушевським на вимогу студентів з березня 1907 р. під час опрацювання документів зі спецкурсу "Історія Литви і Польщі", на який відводилося дві години на тиждень у другому семестрі 1906/1907 н.р. [5, ф. 45, оп. 9, спр. 10, арк. 82].

В університетах, розміщених на підавстрійській частині України та у Відні, українознавчі дисципліни й саме українство на основі конституційних засад Австро-Угорщини мало ширші можливості для свого розвитку. Поняття "неблагонадійності" для такого типу державної служби, якою була викладацька робота в університетах, існувало в обох державах, але розповсюджувалося воно на дещо різні кола пріоритетів і уподобань того чи іншого науковця. Для Львова й Чернівців так само, як і для Києва, Одеси

і Харкова небажаними були радикального гатунку політичні погляди в академічному середовищі. В атмосфері російських імператорських університетів Києва, Харкова й Одеси до того ж виключалося і відкрите українофільство, національні прагнення й інтереси на ниві наукових досліджень, які трактувалися як "мазепинство", посягання на державно-територіальну цілісність.

Широкого розголосу набула справа з приват-доцентством І.Я.Франка, яка тягнулася трохи більше двох років. Про хід справи він ділився своїми думками з В.Стефаником, М.Драгомановим, А.Я.Чайковським, А.Кримським, Ф.Гржегоржем (чеський етнограф і фольклорист), Ф.Вовком. Не обійшов він цей факт власної біографії і у коротенькій передмові до збірки своїх творів "Образки галиційські", адресованої польському читачеві під назвою "Дещо про себе самого". Після короткого й іронічного викладу подій гімназійного й студентського періоду свого життя І.Франко зазначає: "Дальший опис мойого життя заступити може бібліографічний список моїх праць, але його полишаю я Естрейхерам (польський бібліограф й історик літератури. – З.З.) 20-го століття, коли взагалі якому з них захочеться порпатися в купах щоденно задрукованого паперу, що становлять квінтесенцію нашої літературної продукції. Скажу лише коротко, що за той час був я ще декілька разів арештований і завсігди мене звільняли без судової розправи, що я мимо цього скінчив університет, а навіть, на превеликий жаль деяких моїх ближніх братів українців, відважився я здати з відзначенням докторат славістики у Відні і габілітуватися на виклади української літератури на Львівському університеті. Об'єднаній коаліції правлячих сфер зі співзвучними українцями вдалося врятувати Русь від такого нещастя, яким, безумовно, були б сталися мої виклади" [19, с. 25-26].

Попри безпідставні підозри й образи особистого характеру, що з'являлися у І.Франка за два роки, впродовж яких поетапно й цілком позитивно йшла його габілітація, він тверезо оцінював свій шанс на успішне завершення справи на рівні остаточного затвердження. Ось що він писав до Ф.К.Вовка у квітні 1895 р.:" З моєю доцентурою справа стоїть так, що я габілітувався, се значить - видержав collocquim і виголосив пробну лекцію, а тепер жду на затвердження мене на доцента з боку міністра освіти. В тій цілі я був у Відні, щоб хлопотати про се діло, був у міністра, а сей сказав мені, що се залежати буде від гал[ицького] намісника, се значить - в останній лінії від директора львівської поліції" [22, с. 38]. Саме

через політичні мотиви - з подання галицького намісника Бадені - міністерство культів і освіти не затвердило І.Франка на посаді приват-доцента.

Отже, цілком мав рацію М.Драгоманов, коли ще 22 жовтня 1894 р., тобто за дев'ять місяців до прийняття негативного рішення міністерством, писав І.Франку: "Вам, думаю, на його (Огоновського. – З.З.) офіційній кафедрі не сидіти. Хіба вже я, як буде в Росії конституція... і я буду в Києві куратором, то покличу Вас на кафедру в Київ", - дещо іронічно коментував Франкову ситуацію М.Драгоманов [19, с. 482].

Невдачею завершилася спроба здобути приват-доцентство на правничому факультеті Львівського університету і Михайлом Зобківим. Він був сиротою, вихідцем із сім'ї померлого священика й тому виховувався у пароха Рогатина, який допоміг йому здобути освіту у Віденському університеті [6, с. С.55]. 1894 р. М.Зобків подав прохання про габілітацію на правничому факультеті Львівського університету, маючи на меті зайняти тут вакантну доцентуру австрійського права з українською мовою викладання. Його заява факультетом була відхилена з мотивацією про те, що у Львівському університеті виклади в малоросійській мові (kleinrussisch), як він написав у заяві, не ведуться, а ведуться у німецькій, польській та руській (ruthenisch) мовах [6, с. 56]. Заява була переписана, але одночасно висувалися інші мотиви, за якими стояло небажання допустити його на факультет. Не допомогло у цій справі навіть заступництво віденського міністерства, і тому М.Зобків габілітувася у Загребському університеті, де викладав юриспруденцію у хорватській мові, але зв'язків з Галичиною не поривав, був членом Наукового товариства ім. Шевченка.

Зусиллями приват-доцентів започатковувалися систематичні університетські дослідження і у галузі природничих наук. Важливе значення мало формування кола дослідників географії України, виділення її як самостійного предмета викладання із загальногеографічних курсів. Ідеї, які плекав у цьому плані В.Антонович, здійснювало вже наступне покоління вчених. Ці основи закладалися зусиллями приват-доцентів як на Великій Україні, так і на західноукраїнських землях.

Антін Синявський, який у 1945-1947 рр. працював у Чернівецькому університеті, де одна з аудиторій названа його ім'ям, кілька разів розпочинав кар'єру професійного вченого у вищих навчальних закладах Російської імперії на посадах приват-доцента - у Новоросійському та Варшавському університетах, - але вона кожен раз переривалася відстороненням від викладання

і засланням молодого вченого [18, с.19, 20]. У більш стабільний катеринославський - період свого життя, коли А.Синявський, окрім посади директора комерційного училища, обіймав посаду приват-доцента гірничої статистики у Гірничому інституті, він багато зробив для вивчення економічного й природного потенціалу України, запровадження результатів досліджень в навчальний процес [14, с. 212-213].

Більш вдалим було приват-доцентство у визначного фундатора географії України С.Рудницького. У серпні 1908 р. міністерство затвердило його габілітацію на філософському факультеті Львівського університету, і він зайняв на перших порах посаду приват-доцента з обов'язками викладання загальної географії українською мовою. З першого семестру 1913/1914 н.р. почав читати курс "Географії України" [23, с. 39], запроваджений як самостійний до університетського навчального плану вперше в історії вищої школи. Це стало можливим (навіть при врахуванні сприятливіших, ніж в університетах Росії, обставин для розвитку українознавчих дисциплін) завдяки фундаментальним науковим працям С.Рудницького. Він їх писав і видавав багатьма мовами - у Львові, Києві, Відні, Берліні, Санкт-Петербурзі напередодні, під час та після Першої світової війни. Вони відкривали світові Україну як територіальну й етнічну окремішність. Двотомний підручник С.Рудницького *"Коротка географія України"* (1910, 1914) започаткував географічне українознавство, далі розвинене ним у найбільш фундаментальній монографії *"Ukraine: Land und Volk"* (Відень, 1916), яка ще й після Другої світової війни служила "підставою знання чужинецького світу про географію України" [17, с. 23].

Отже, приват-доцентура, в якій була закладена частка академічних свобод, відкривала певні можливості для запровадження української проблематики у навчальний процес. В університетах підросійської України ця проблематика завдяки діяльності переважно приват-доцентів отримувала організаційно-нормативне оформлення. В університетах Західної України, де україністика була відкрито представлена у вищій школі, приват-доцентство використовувалося для розширення кола дослідників української національної історії та культури. Діяльність національно свідомих вузівських викладачів з категорії приват-доцентів мала не тільки важливе пізнавальне значення, а й дидактично-виховне, соціальне навантаження, оскільки вони працювали зі студентською молоддю. В даному контексті приват-доцентство потенційно виступало елементом інституціоналізації української науки.

Джерела та література

1. Гжегорчик А. Польсько-українські стосунки та філософія // Українські варіанти. - 1998. - № 2 (4). - С. 49 - 56.
2. Гнатюк В. Справа українсько-руського університету у Львові // ЛНВ. - 1902. - Т.17, - С.49-72.
3. Грушевський О. Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. - 1918.- Т.70.-с.126-133.
4. Даниленко В.М., Добржанський О.В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. - Київ-Чернівці, 1996. - 232 с.
5. Державний архів Одеської області. – Ф. 45. Новоросійський університет; Ф. 150. О.І.Маркевич; Ф. 153. І.А.Лінниченко; Ф. 164. І.Л.Липа.
6. Дійсні члени товариства //Хроніка НТШ. - Львів. -1900. -Ч.І. -С.49-63.
7. Кареевъ Н.И. Факультеты // Энцикл. словарь. Издатели: Ф.А.Брокгаузъ, И.А.Ефронъ. – СПб, 1902. - Т. 35, кн. 69. - С. 246-258.
8. Линниченко И.А. А.И.Маркевич. Некролог. Біографическія воспоминанія и списокъ трудовъ // Записки императорского Одеского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1906. - Т. 26. - С. 1-48.
9. Листування І.Франка і М.Драгоманова. Зібрано з автографів Наукового Товариства ім.Шевченка і Українського національного музею у Львові // Матеріяли для культурної й громадської історії Західньої України. - Т.1. – К., 1928. - 508 с.
10.Маркушевський П. Т. Развитие украинского литературоведения // Очерки развития науки в Одессе. – Одесса: Титул, 1995. - С. 539-550.
11.Марчук В.П. Євген Ерліх: сторінки з життя і творчості // Ерліхівський збірник. - Чернівці, 1996. - Вип. 1. - С. 5-10.
12.Національна бібліотека України ім В.Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 8. Київський університет.
13.Овсяннико-Куликовский Д. Воспоминания // Литературно-критические работы: В 2-х т. - М.: Худ. л-ра, 1989. - Т. 2. - С. 306-487.
14.Оглоблин О. Пам'яті Антона Степановича Синявського // Руденко В. Професор Антін Синявський - подвижник української географії. - К.: Видавничий Дім "КМ Academia", 1996. - С. 209-217.
15.Одеська державна наукова бібліотека ім.М.Горького. Відділ рукописів. – Ф. 28. М.Ф.Комаров.
16.Попова Т.Н. Алексей Иванович Маркевич: (Заметки к биоисториографическому этюду) // Алексей Иванович Маркевич (1847-1903): Библиографический указатель. – Одесса: Астропринт, 1997. - С. 15-86.
17.Розгін І. Степан Рудницький (1877-1938) // Самостійна Україна (Чикаго-Нью-Йорк). – 1965. – лютий. – С. 23-26.
18.Руденко В. Професор Антін Синявський - подвижник української географії. - К.: Видавничий Дім "КМ Academia", 1996. - 404 с.
19.Франко І. Дещо про себе самого // Слово і час. - 1992. - № 1. - С. 24-27.
20.Франко І.Я. Університети в Росії // Зібрання творів: У 50-ти т. - К., 1985. - Т. 46, кн. 1. - С. 491-512.
21.Франко І.Я. Лист до М.Ф.Комарова 18 квітня 1900 р. // Зібрання творів: У 50-ти т. - К., 1986. - Т.50. - С. 149-151.
22.Франко І.Я. Лист до Ф.К.Вовка 17 квітня 1895 р. // Зібрання творів: У 50-ти т. - К., 1986. - Т.50. - С. 37-39.

23.Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький - фундатор української географії. - Львів- Мюнхен, 1993. - 223 с.
24.Alma Mater Francisco Josephina. Die deutschsprachige Nationalitäten-Universität in Czernowitz / Herausgegeben von Rudolf Wagner. – München: Verlag Hans Meschendörfer, 1975. – 429 S.

Білецький Б.Ф., Карпо В.Л.
(Чернівці)

МИКОЛА ІВАНОВИЧ МІХНОВСЬКИЙ
(До 75-річчя від дня загибелі)

Народився Микола Іванович 1873 р. у селі Турівка Прилуцького повіту на Полтавщині у родині сільського православного священика. Його дитинство пройшло у селянському оточенні, серед мальовничої української природи, народних пісень, оповідань, дум.

Батько його належав до досить поширеної і глибоко шанованої в українських селах категорії батюшок, які перебували у духовній гармонії з оточуючим населенням. У старовинному роді Міхновських, корені якого простежуються ще з XVII ст., плекалася повага до славного і трагічного минулого України. Навчаючись у місті, Микола Міхновський часто і охоче приїздив до батьків. Одержавши середню освіту у Прилуках, він у 1890 р. став студентом правничого факультету Київського університету. Проте, будучи людиною дійовою і цілеспрямованою, М.Міхновський не міг обмежитися академічними знаннями і залишатися осторонь громадсько-політичного життя.

Його ідеалом з дитинства був пророк національного відродження Т.Г.Шевченко, саме у його творчості він вбачав прямий заклик до боротьби за самостійність України.

Будучи вірним цій ідеї, радикально настроєний молодий студент шукав однодумців. І уже у 1891 р. він став активним членом таємної студентської організації, яка оголосила своєю метою здобуття національної свободи, побудову власної державності [2, с. 262]. На честь Кобзаря вона була названа "Братством тарасівців". Символічно те, що й засновано її в Каневі, на Чернечій горі, де знаходиться могила Тараса. Осідком її став Харків.

Деякі дослідники вважають ініціатором і організатором братства М.Міхновського, інші – членів харківської студентської громади на чолі з І.Липою. Проте усі сходяться на визнанні

важливої ролі у роботі самостійницького братства, зокрема у розробці його ідеологічної платформи студента - правника Миколи Міхновського. Ця платформа під назвою "Credo молодих українців" є єдиним документом програмного характеру, який зберігся для нащадків (опубліковано у 17-му томі львівського часопису "Правда" у 1893 р.).

Документ зазначає, що доля кожної людини залежить насамперед від долі її нації. Нація ж, у свою чергу, може вільно розвиватися лише тоді, коли має власну державу. Ось чому завдання кожного українського патріота полягає в тому, щоб "віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гніту, в якому вона зараз перебуває..." [3, с. 14]. Ця боротьба вимагає високої самосвідомості у всіх верствах українського народу. Але довговіковий гніт чужинців приглушив серед українців національні почуття. Їх відродження є необхідною передумовою успішного розгортання боротьби за незалежність.

Однак повести визвольний рух в Україні під цими гаслами "тарасівців" не вдалося, бо боротьбу за власну державність царизм сприймав як один з найтяжких злочинів, як замах на "єдину і неподільну" Росію. Тому частину "тарасівців" було заарештовано, інша - виїхала в села. Міхновському ж вдалося уникнути арешту. Він закінчив правничий факультет і працював в одній з адвокатських контор Києва. Разом з тим він брав активну участь у слов'янофільських гуртках.

За Міхновським, як і раніше слідкувала поліція. У документах за 1896 р. жандармський чиновник відзначав, що М.Міхновський працював у товаристві "Молода Україна". У поліції Міхновський був на особливому рахунку. Її агенти писали про нього як про запеклого за своїми переконаннями українофіла й притому з грубими і вкрай несимпатичними прийомами та формами, і напрямком безумовно антиурядовим.

З 1899 р. М.Міхновський був у Харкові. Тут він поринув в юридичну практику, відкрив власну адвокатську контору і швидко завоював репутацію кваліфікованого оборонця. Це забезпечило йому стабільне джерело достойного існування. Вільний від роботи час присвячувався громадсько-політичній діяльності, надзвичайно активній, спрямованій на пробудження національної самосвідомості українського народу, консолідацію радикальних прихильників його визволення.

Вражає енергія і швидкість, з якою М.Міхновський завойовував авторитет серед української громадськості міста. Вже на початку

1900 р. під його керівництвом харківська студентська громада влаштувала святковий концерт, присвячений 100-літтю поеми І.П.Котляревського "Енеїда", офіційним розпорядником якого став професор Харківського університету М.Ф.Сумцов. Цей концерт став важливою подією у культурному житті зрусифікованого міста.

19 лютого 1900 р. М.Міхновський виступив перед учасниками шевченківського свята, організованого нелегально полтавською студентською громадою, де він заявив про необхідність збройної боротьби за права українського народу. Молоді слухачі сприйняли промову М.Міхновського з захопленням.

26 лютого 1900 р. з подібною промовою він виступив на шевченківському святі в Харкові. І тут він розраховував на молодіжну аудиторію, намагаючись вирвати її з-під впливу аполітичних українофілів. Його розрахунок виправдався. Про промови М.Міхновського в Полтаві і Харкові заговорили в усіх українських громадах.

Саме у цей час за ініціативою студентів Д.Антоновича, Б.Камінського, Л.Мацієвича і М.Русова було прийнято рішення про утворення Революційної української партії (РУП) – першої на Наддніпрянщині політичної партії. За проханням організаторів партії М.Міхновський узагальнює свої ідеї в окремій брошурі. В 1900 р. вона появилася як офіційне видання РУП під назвою "Самостійна Україна" [3, с. 35].

Деякий час ця його праця була фактично програмою РУП. Більшовицька "Искра" назвала її "дикою шовіністичною брошурою" [2, с. 263]. Бачачи її недоліки (відсутність соціально-економічних вимог і гасел), відчуваючи схиляння РУПу до прийняття соціалістичної програми, І.Франко вбачав в цьому небезпеку для українського національного руху, бо соціалізм Маркса і Енгельса був позанаціональним, їхнім демократизм "... краде душі, наповнюючи їх фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідним грунті".

Усвідомлюючи все це, відчуваючи наростання у суспільстві марксистських настроїв з їхньою байдужістю до національних запитів українського народу, М.Міхновський розгорнув бурхливу діяльність з метою консолідації прихильників самостійності України. Його діяльність увінчалася успіхом – у 1901-1902 рр. під його керівництвом виникла політична організація прихильників незалежної України – Українська народна партія (УНП) [8, с. 4]. М.Міхновський став лідером і головним ідеологом УНП, автором

майже всіх її видань. Перші роки існування УНП – період найбільш плідної теоретичної роботи М.І.Міхновського. Це була відчайдушна спроба повести національно-визвольний рух українського народу по шляху самостійництва. Ідеї написаних ним в 1902-1904 рр. праць узагальнено у програмі партії, опублікованій у 1906 р. у Львові. Вичерпний аналіз цих відозв, прокламацій і програми можна дати лише у спеціальних дослідженнях. Програмні документи УНП складають цілий етап розвитку української політичної думки.

Найважливіші з них – це "Робітницька справа в програмі УНП", "Справа української інтелігенції в програмі УНП", "Десять заповідей УНП" та ін. М.Міхновський відкидає марксистський заклик "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!", виходячи з того, що „робітничий рух нині... із космополітичного став національним". Марксистському лозунгу Міхновський протиставляє свій: "Робітники поневолених націй, єднайтеся для спільної боротьби за свої національно-політичні, духовні й економічні інтереси проти пануючих націй під умовою обопільного признання своїх національних прав".

Щодо української інтелігенції, то М.Міхновський у черговий раз затавровує хворобу національної неповноцінності, роздвоєності українського освіченого суспільства, що кидає революційну частину молоді у обійми "общероссийских" політичних організацій. Вихід він вбачав у досягненні самостійності України, який неможливий без високого рівня самосвідомості всього народу, а особливо – його інтелігенції".

Великого розголосу одержали "Десять заповідей", які стали своєрідним маніфестом, катехізисом самостійників. У документі підкреслено: "Одна, Єдина, Неподільна, Самостійна, Вільна, Демократична Україна, Республіка робочий людей – це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя" [6, 55-60]. Він закликав шанувати діячів рідного краю, ненавидіти його ворогів, усюди і завжди вживати рідної мови, не бути байдужим до всенародних ідеалів, не обкрадати власного народу та ін.

"Десять заповідей" – один з найгостріших документів самостійницького руху в Україні, створених М.Міхновським. Він зазнав найжорстокішої критики з боку політичних противників УНП. Окремі положення цього документа відображали явно викривлене світосприйняття ("Україна для українців"), і їх можна характеризувати як націонал-шовінізм і расизм. У сучасному

суспільстві подібні заклики не сприймаються. Їх засуджує нині і голова Конгресу українських націоналістів Я.Стецько, оскільки, на її думку, це не сприяє консолідації суспільства.

Але перш ніж давати остаточну оцінку "заповідям", потрібен конкретно-історичний аналіз. А він показує, що "Десять заповідей" УНП не спрямовувалися проти російського чи польського селянина, робітника-неукраїнця, а проти поміщиків і капіталістів, які експлуатували український народ, прагнули позбавити його національних коренів [6, с. 55-60].

Отже, націоналізм М.Міхновського – це, головним чином, оборонний, захисний націоналізм. Це – протидія великодержавному шовінізму пануючої нації. Інколи він набирав агресивних рис національної нетерпимості і навіть ворожнечі. І пояснення всьому знаходимо в тому, що в Україні діяло право сильного, право завойовника, який послідовно, цілеспрямовано прагнув асимілювати український народ, знищити його мову і культуру [7, с. 212-213].

Ці заповіді були звернені до третьої генерації української інтелігенції, яка, на думку М.Міхновського, мала заснувати нову, самостійну Україну. Бо, за його теорією, перше покоління української інтелігенції служило Польщі, а друге – Росії [2, с. 263].

І хоч життя вносило на порядок денний чимало важливих питань – соціальне, робітниче, селянське, діячі УНП вважали, що вирішувати їх можна буде лише після національно-політичного визволення України.

М.Міхновський і члени УНП засуджували приєднання України до Росії, вважаючи цей акт початком "московського рабства". Тож 1904 р., коли відзначалося 250-річчя так званого "возз'єднання" України з Росією, вони вирішили висадити в повітря пам'ятники царям та їх прислужникам в Києві, Харкові й Одесі. І хоч цей задум не було повністю реалізовано, він засвідчував, що М.Міхновський і його однодумці були послідовними в своїх діях. Так, 1909 р., коли офіційна Росія святкувала 200-літній ювілей битви під Полтавою, у Києві того року було висаджено у повітря пам'ятник "російсько-української дружби", а невеликий підрозділ російської армії під командуванням поручика Ждановича, який був членом бойової організації УНП "Оборона України" (утворена М.Міхновським), проходячи повз пам'ятник Б.Хмельницькому на Софіївській площі, демонстративно розгорнув український національний жовто-блакитний прапор [2, с. 264; 7, с. 112].

На політику царизму щодо України, на офіційне насильство М.Міхновський відповідав демонстраціями сили. Але вони не були спрямовані проти конкретних осіб, вони не загрожували їх здоров'ю і життю і були розраховані на психологічний ефект. Він свідомо йшов на це, розраховуючи, що після "динамітних" замахів та інших демонстрацій самостійників сотні і тисячі українців замисляться над глибинними причинами свого трагічного становища і врешті-решт прийдуть до ідеї незалежності України.

Цій меті служили і виступи М.Міхновського в різних аудиторіях. Досить часто він виступав на початку XX ст. у так званій українофільській їдальні – своєрідному клубі харківських прихильників національного відродження, який він заснував сам, активно працював у харківському "Обществе распространения в народе грамотности", де відстоював необхідність розвитку української школи, та ін.

Як адвокат М.Міхновський охоче йшов на участь у суперечливих, заплутаних судових справах, особливо зв'язаних з аграрними заворушеннями після поразки першої російської революції, сміливо розкривав політичні причини злиденного становища українського селянства, акцентуючи увагу на національному поневоленні України царизмом. Своїх підзахисних селян він оголошував жертвами темноти і соціального гніту, які "за свої вчинки не відповідають".

Для популяризації своїх поглядів М.Міхновський прагнув використати пресу. Він співпрацював з україномовними виданнями – газетами "Хлібороб" (Лубни), "Запорожець" (Катеринослав), "Сніп" і "Слобожанщина" (Харків), журналом "Самостійна Україна" (Львів), де опублікував проект конституції суверенної України, до якої мали увійти всі українські етнічні землі.

У 1906 р. була опублікована програма УНП, автором якої був М.Міхновський [1, с. 41-43]. Вона узагальнювала погляди УНП на соціально-економічний устрій самостійної України. Зміст програми свідчить, що Міхновського і його однодумців-самостійників не обминуло захоплення соціалістичними ідеями. Але соціалізм УНП разюче відрізнявся від соціалізму російських більшовиків і меншовиків і навіть українських соціал-демократів: він не поривав з ідеєю самостійності України, це був еволюційний соціалізм, який відкидав необхідність соціального перевороту.

Обов'язковою передумовою глибоких соціально-економічних перетворень в суспільстві програмою УНП передбачалося здобуття вільної, непідлеглої, самостійної української держави,

встановлення президентської республіки при обраному загальними виборами парламенті, який має служити противагою влади президента.

Не відкидалася і автономія України, але як крок до повної самостійності. Цим УНП відрізнялася від українських соціалістів і українських ліберадів, для яких автономія була кінцевою метою, а незалежність – утопічною і шкідливою.

Самостійники зустрічалися з нерозумінням, а то і неприхованою неприязню з боку українських соціалістів і ліберадів. З критикою самостійників і їхнього лідера виступали С.Петлюра, В.Винниченко, М.Грушевський. Поза досить вузьким колом своїх однодумців М.Міхновський залишався небажаним, незрозумілим і навіть небезпечним. Оцінки діяльності М.Міхновського, як правило, були упереджені.

З появою його у Харкові національний український рух тут значно пожвавився. З Міхновським охоче співпрацювали Г.Хоткевич, мати і дочка Х. і Х.Алчевські, професори університету М.Сумцов, А.Зайкевич і М.Пильчиков, вчителі, інженери, службовці. Харків був основним осередком діяльності цієї партії.

Виважену оцінку діяльності М.Міхновського дав О.Лотоцький, один з відомих діячів українського національного руху, член УРДП: "... Се була людина великої енергії та ініціативи громадської, - підкреслював він. – Була се людина дуже видатна серед українського громадянства".

Після поразки революції 1905-1907 рр. можливості пропаганди самостійницьких поглядів різко звузилися. Продовжуючи роботу законспірованої УНП, М.Міхновський разом з тим прагнув ефективніше використати усі можливі форми впливу на населення. Ним створено "3-є харківське товариство взаємного кредиту", "Товариство ім.Квітки-Основ'яненка", книгарню української літератури, засновано часопис "Сніп" та ін. (1909-1914 рр.).

З початком Першої світової війни М.Міхновський був призваний у діючу армію. Якийсь час як підпоручик перебував на Північному фронті, а на початку 1917 р. як юрист перейшов у розпорядження Київського окружного суду.

Лютневу революцію 1917 р. він зустрів у Києві. Уже 3 березня 1917 р. М.Міхновський здійснив спробу утворити організаційний центр самостійницьких сил, який зміг би стати органом тимчасового державного правління всіма сферами незалежної України і добитися скликання українського парламенту та створення уряду. На думку П.Мірчука, М.Міхновський прагнув

утворити "Українську Центральну Раду" дещо раніше, ніж це зробило Товариство українських поступовців. Цю версію підтверджує Р.Млиновецький, вказуючи, що вона містилася в домі Дмитра Антоновича. 29 березня 1917 р. відбулося злиття двох "Українських Центральних Рад" в одну [7, с. 98-101].

З перших днів революції М.Міхновському стало ясно, що майбутнє України у значній мірі залежить від того, чи зуміє вона створити власні, підпорядковані її представникам збройні сили. Але це очевидне з точки зору здорового глузду прагнення не було зрозумілим партнерам самостійників по УНР. Він проявляв надзвичайно високу активність у творенні національних збройних сил.

З початком березня 1917 р. М.Міхновський швидко налагоджував зв'язки з військовими, охоче виступав перед ними на різних зборах і нарадах: 6 березня з ідеєю утворення української національної армії він виступив перед 210 українцями-офіцерами, 9 – перед 4-тисячною аудиторією військових українців, 11 – перед військовими, які перебували в Києві проїздом і т.д.

16 березня 1917 р. за рішенням військової наради гарнізону Києва і околиць створено "Український військовий організаційний комітет" на чолі з полковником Глинським, до складу якого ввійшов і М.Міхновський. Завданням цього комітету була українізація військових частин в Україні, створення українських військових організацій і відкриття українського військового клубу (з кінця березня його очолив М.Міхновський) [5, с. 65].

Однак проти цього виступили офіційні особи, російська преса, українські соціалісти, особливо В.Винниченко. Незважаючи на їхню опозицію, в Києві на початку травня 1917 р. скликано військовий з'їзд, делегати якого представляли понад 1,5 млн. українців у російській армії (близько 50 % загального складу українців військових), за участю М.Міхновського, С.Петлюри.

Відповідно до рішень з'їзду в Україні формувалися військові підрозділи з українців. З'явилися нові українські полки: ім.Гонти в Умані, ім.Сагайдачного у Житомирі, ім.П.Полуботка в Ростові-на-Дону, ім. гетьмана Мазепи у Саратові, Український Запорізький полк у Москві.

У червні 1917 р. відбувся 2-й Всеукраїнський військовий з'їзд – ще більш представницький. З'їзд вимагав проголошення самостійності України, на що В.Винниченко заявив, що питання про самостійність України не можна буде ставити, принаймні, найближчі 50 років.

Поява самостійницької військової частини у Києві (близько 5 тис. чол.) – Другий Український ім. гетьмана Полуботка полк поряд з Першим Українським ім.Б.Хмельницького козачим полком – викликала занепокоєння українського керівництва. В.Винниченко відвідав другий полк і від імені Українського військового генерального комітету закликав солдат повернутися до тих військових частин, до яких вони приписані, і у їх складі відправитися на фронт.

У наступному після невдалої спроби повстання самостійників з метою примусити УЦР проголосити незалежність України М.Міхновського було заарештовано і без слідства за рекомендацією В.Винниченка як небезпечного конкурента під охороною військової жандармерії відправлено на Румунський фронт, де він мав продовжити службу. На фронті або у військових в'язницях опинилися і ряд інших військових-самостійників. Це був важкий удар по національно-визвольному руху українського народу [5, с. 69].

В Україну М.Міхновський повернувся восени 1917 р. Поселився він на рідній Полтавщині, де Лубенське земське зібрання обрало його мировим суддею повіту.

Саме в цей час, наприкінці 1917 р., йшла розбудова нової політичної організації – Української демократично-хліборобської партії. Її засновниками були Володимир і Сергій Шемети, а також відомий історик і політичний діяч В'ячеслав Липинський. У програмі УХДП (жовтень 1917 р.) була чітко сформульована самостійницька перспектива України. Майбутню українську державу УХДП уявляла республіканською з президентською формою правління. Президентська влада обмежувалася сеймом, який обирався на чотири роки в результаті демократичних виборів. Виконавчу владу мав здійснювати Генеральний Секретаріат або Рада Міністрів.

М.Міхновський, який назавжди позбавився соціалістичних ілюзій, пов'язував майбутнє України саме з реалізацією програми УХДП. Він поринув у діяльність УХДП, оскільки її програма якнайповніше відповідала поглядам М.Міхновського, прагнучи поширити її вплив не тільки на Полтавщині, але й за її межами. Але бажаних результатів хлібороби-демократи не досягли. Під час виборів до Всеросійських Установчих зборів вони одержали мізер голосів – 1,1 тис. проти 426,6 тис. українських есерів [5, с. 71].

Політична діяльність М.Міхновського на початку 1918 р. була перервана наступом на Полтавщину радянських військ.

Нова сторінка в його політичній біографії почалася після переїзду до Києва, який відбувся вже в умовах зайняття України німецькими та австро-угорськими військами. В цей час УХДП взяла активну участь у поваленні влади УЦР, внаслідок чого до влади прийшов П.Скоропадський. М.Міхновський (як і УХДП) став в опозицію до гетьманського режиму.

Але в умовах масового антигетьманського повстання представники УХДП виступили з ідеєю примирення сторін і створення національно-демократичного кабінету при збереженні гетьманату. Проте спроби мирного вирішення конфлікту бажаних результатів не дали – до влади прийшла Директорія.

До Директорії М.Міхновський ставився вкрай негативно. У ній він вбачав соціалістичний режим, який робив Україну безсилою у боротьбі з зовнішньою небезпекою, а особливо з більшовицькою Росією, розвалював економіку країни.

Наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. хлібороби-демократи розробили план усунення Директорії від влади, яка штовхала Україну до катастрофи, і встановлення режиму диктатури, намагаючись таким чином добитися нормалізації економічного і соціально-політичного життя, ліквідувати наслідки безладдя й анархії при опорі на життєздатні військові підрозділи ("Січові стрільці" Є.Коновальця і Запорізький корпус П.Болбочана) [5, с. 74-75].

Сповнений рішучості і надій М.Міхновський не зміг реалізувати свого плану, оскільки військові були нейтралізовані, а сам він, на нещастя, тяжко захворів і потрапив до лікарні, внаслідок чого був виключений з політичного життя.

Важка хвороба (плямистий тиф) підірвала його здоров'я. Він переїхав до себе на Полтавщину, де перебував під наглядом місцевої ЧК, потім подався на Херсонщину, а звідти на початку 1920 р. – до Новоросійська, де зробив невдалу спробу емігрувати. Наступні чотири роки він проживав на Кубані, де учителював. Про цей період його життя майже нічого не відомо.

Свої останні дні М.Міхновський проживав у Києві. Навесні 1924 р. він повернувся сюди, і через деякий час його заарештували органи ДПУ. Важко сказати, як велося в ДПУ слідство і чи була взагалі відкрита "справа Міхновського". Відомо лише, що після декількох допитів його звільнили з-під арешту. Але вже наступного дня – 3 травня 1924 р. – трапилася трагедія: М.Міхновського не стало. Його було знайдено повішеним у садку біля будинку, де він квартирував. З цього приводу С.О.Єфремов писав: "Повісився Микола Міхновський. Тижнів зо два тому його

арештовано на вулиці, подержано добу й випущено. З того часу він усе нервувався й нарешті не видержав. Лишив записку, що краще самому померти, аніж під вічним обухом жити" [4, с. 118]. І далі: "Дехто думає, що його обплутали під час арешту, вимогли з його щось таке, чого він знести не міг. Все може бути... А може й "манія переслідування" на нервовому грунті. Таємницю одну заніс він із собою в могилу" [4, с. 119-120]. Точної відповіді немає. У всякому разі, жодних доказів самогубства у радянській пресі наведено не було (очевидно, його інспірувало ДПУ) [5, с. 76].

Прожив М.Міхновський 51 рік. На політичній арені України він з'явився несподівано і вніс сум'яття в усталений світ українського суспільства. Він перший закликав до боротьби за самостійність України і обгрунтував необхідність, глибоку обумовленість цієї боротьби.

Публіцистика, політологічні статті і програмні документи М.Міхновського могли б уміститися в одному невеликому томі. Але склали вони цілу епоху в історії української суспільно-політичної думки. Ідеї, викладені в своїх працях, М.Міхновському доводилося відстоювати усе своє свідоме життя. Він започаткував політичну традицію, яка ніколи не переривалася – традицію новітнього українського самостійництва і робив відчайдушні спроби наблизити перспективу самостійності конкретними справами. І хоч майже всі його конкретні починання оберталися невдачами, вони належали до розряду тих, які в майбутньому відгукувалися тріумфом.

Сьогодні мусимо визнати, що без цих невдач самостійників не було б державної незалежності України, яку вона здобула в кінці XX століття. Те, до чого прагнув М.Міхновський, - самостійності, справедливого соціально-економічного ладу, побудованого на різних формах власності, всебічного розвитку культури і духовного життя, національного відродження – усі ці його прагнення відповідали найглибиннішим тенденціям історичного розвитку. До цього ми йдемо. До цього ми неминуче прийдемо.

Джерела та література

1. Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: програмні документи перших українських політичних партій. – К., 1992. – 94 с.
2. Волковинський В. Микола Міхновський // Історія України в особах. XIX-XX ст. – К.: Україна, 1995. – 479 с.
3. Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
4. Єфремов С.О. Щоденники, 1923-1929. – К., 1997. – 848 с.
5. Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М.І.Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. – 1992. - № 10-11.

6. Міхновський М. Самостійна Україна // Державність. - 1992. -№2. -С.55-60.
7. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917-1918. - Львів: Каменяр, 1994. – 571 с.
8. Самостійна Україна: Зб. програм українських політичних партій початку XX ст. - Тернопіль, 1991. – 94 с.

Гарат Р.М.
(Коломия)

РОЛЬ ТОВАРИСТВА "ПРОСВІТА" В ПІДВИЩЕННІ ОСВІТНЬОГО РІВНЯ НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ

Важливу роль у розвитку національної культури, освіти, формуванні національної самосвідомості українців Галичини відіграло товариство "Просвіта" – матір товариств руських, як його часто називали. Утворення "Просвіти" було підготовлене всім ходом історичного розвитку. Вона виникла як результат старання передових представників інтелігенції, котрі вважали своїм обов'язком присвятити життя підняттю освіти і культури рідного краю. Ще в січні 1868 р. о.Степан Качала (депутат, політичний і освітній діяч) виступив з думкою, яка була підтримана прогресивною молоддю, щоб створити товариство, котре мало б мету "спомагати народню освіту в напрямах моральнім, матеріальнім і політичнім через видання практичних книжок, брошур і т.д. в тій мові, якою народ говорить" [3, с.16]

У результаті великої підготовчої роботи 8 грудня 1868 р. у Львові було проведено перший збір "Просвіти", в якому взяли участь 64 львівських члени-засновники і один із провінції. Ним був парох з Долинщини о.Йосиф Заячківський, який виступив з палкою промовою і був дуже гаряче сприйнятий присутніми. В першому статуті товариства "Просвіта" було вказано, що основним його завданням є "пізнання і просвіта народу". За всю історію Товариства статут змінювався п'ять разів, але просвітня діяльність завжди була визначальною, стрижневою.

Відразу після створення Товариства просвітня секція приступила до видання популярних книжечок живою народною мовою. Але найбільше праці й заходів у перші роки присвятила "Просвіта" виданню підручників для середніх шкіл. Саме в 1867/68 навчальному році українці добилися української гімназії у Львові, що була першою середньою українською школою взагалі.

Її було створено з найстаршої у Львові "академічної" гімназії з німецькою мовою навчання. В зв'язку з тим, що ще не було вироблено навчальної української термінології для вивчення в старших класах фізики, хімії, математики та інших предметів, в гімназії лише в чотирьох нижчих класах навчання здійснювалось українською мовою. Це треба було негайно змінити.

Завдяки великій роботі Головного виділу (керівного комітету) "Просвіти" за короткий час було зроблено переклади до підручників з деяких предметів, які Товариство випустило літографським способом. Вилітографовано також виклади лекцій деяких професорів. Це дало можливість забезпечити учнів потрібними їм українськими книжками. В цей же час Виділ створив комітети знавців для створення шкільних підручників, звернувся до фахівців з відозвою взяти участь у підготовці підручників. Звідусіль, в тому числі і з Наддніпрянської України, автори присилали рукописи, що дозволило впродовж 1871-1876 рр. видати 17 шкільних підручників для української гімназії тиражем в 12300 примірників. Це були перші українські підручники для середніх шкіл.

Здавалося б, що 17 підручників це дуже мало, але якщо врахувати, що вони були перші в історії розвитку української школи, то стає зрозумілим, що проведена "Просвітою" робота мала епохальне значення. На загальних зборах "Просвіти" в 1879 р. Володимир Барвінський сказав, між іншим, таке: "Це діло – то один з найбільших наших народних подвигів. Було це створення українського шкільництва, це були, так сказати, - цивілізаційні хрестини українського народу в новій добі. Але історія запише його з таким натиском, як свого часу хрещення Руси" [4, с.121-122]

Видавнича діяльність "Просвіти" для школи цим не обмежилася. Було звернуто увагу на книжки для народних шкіл, підготовлено новий "Буквар" і "Читанки" для II-IV класів також народною мовою.

В 1876 р. друкування шкільних підручників передано в так званий "Крайовий фонд", хоч "Просвіта" мала в рукописах багато вже підготовлених підручників.

Старанням Виділу "Просвіти" 6 серпня 1881 р. засновано "Руське Товариство Педагогічне", яке на вимогу українського громадянства в 1912 р. змінило Статут і було перейменоване в "Українське Педагогічне Товариство". Створення цього Товариства звільнило "Просвіту" від обов'язків займатися шкільними справами. Так зародилась перша ластівка "Рідної школи" [10, с. 81]. Справу української літератури і науки перебрало на себе

засноване в 1873 р. "Товариство імені Шевченка", яке в 1893 р. перетворене на наукове. Члени Виділу "Просвіти" Омелян Огоновський (голова), о.Олександр Стефанович, д-р Кость Левицький та інші організували політичне товариство "Народна Рада", і від "Просвіти" відійшли, таким чином, політичні справи. 11 лютого 1894 р. у Львові засноване руханкове (тобто спортивне) товариство "Сокіл", яке виявилось дуже корисним для "Просвіти". Розміщуючись по селах при читальнях "Просвіти", воно доповнювало організаційно-просвітню працю "Просвіти" спортивною.

Керівництво "Просвіти" активно сприяло створенню нових організацій, щоб забезпечити всебічний розвиток культури в краї. Разом з тим "Просвіта" не відмежовувалась від новостворених організацій, а, навпаки, тісно співробітничала з ними. Наприклад, у 1887 р. разом з "Народною Радою" "Просвіта" внесла петицію до міністерства освіти і парламенту у Відні про заснування другої української гімназії у Галичині (в Перемишлі) та в справі українських учительських семінарій [5, с. 51].

У будинках "Просвіти" виділялись приміщення для роботи народних шкіл, курсів. "Просвіта" фінансувала створення шкіл, бурс, видання підручників. Наприклад, в 1937/38 н.р. в Станіславському воєводстві в читальнях "Просвіти" поміщалась Долинська школа ім.Маркіяна Шашкевича і школа в П'ядиках, в селах Іспасі і Нижньому Березові школи працювали в приміщення Народних Домів [11, с. 378].

Розширення числа громадських організацій дало можливість "Просвіті" зосередити зусилля на завданнях освіти народу. На основі статутів 1870 і 1891 років "Просвіта" вирішувала питання видання книг українською мовою "для ужитку в школах, особливо популярні для міського і сільського люду, закладання книгозбірень, бурс для убогої шкільної молоді,... уряджування публічних відчитів і музично-декламаторських вечорів" тощо. Головний виділ "Просвіти" велику увагу звертав на видання популярних книжечок. Першу з них підготував проф. учительської семінарії Омелян Партицький і видав у 1869 р. Це "Читаночка" для сільських людей, яку автор назвав "Зорею". За 50 років "Просвіта" опублікувала 348 популярних книжечок тиражем 2941115 примірників [2, с. 136].

Важливе місце у видавничій діяльності "Просвіти" мали календарі, серії "Українського письменства", "Учітеся, брати мої" та ін. З 1907 р. "Просвіта" почала видавати невеличкі брошури у

серії під назвою "Просвітні Листки", переважно по 1 аркушу друку в 2000 примірників. Вони мали популярний зміст і розходились в основному серед шкільної молоді. Крім того, в 1924 р. "Просвіта" видрукувала "Просвітні Листки" – серію в 10000 примірників для навчання неписьменних друкованого письма, а в 1927 р. - серію її в 5250 примірників для навчання писаного письма. Всього вийшло друком 60 випусків "Просвітніх Листків" тиражем 190450 примірників.

Для членів "Просвіти" на селі видавалися науково-популярні брошурки з різними порадами раціонального ведення господарства (т.зв. "членські книжечки"). До 1908 р. видано 36 книжечок господарського змісту, а від 1908 р. розпочалось видання окремої серії "Господарська бібліотека" під редакцією С.Коцюби, а потім С.Кузика.

Від 1909 р. видавались популярні книжки: "Пропам'ятна книга", співанки, сміховинки, букварі, порадники, церковні устави тощо. Видано 33 назви цих книжечок тиражем 170400 примірників, а всього до Першої світової війни вийшло 477 книжечок всіх серій тиражем 3479000 примірників.

У 1919 р. видавництво "Просвіта" поділено на чотири секції:

1. "Народня бібліотека", призначена для широких народних мас, замість колишніх "членських книжечок" та "Просвітніх Листків";

2. "Загальна бібілотека", призначена для більш досвідченого читача та інтелігенції;

3. "Українське письменство" (видавалися твори українських класиків);

4. Орган "Просвіти", яким мало стати відновлене "Письмо з Просвіти".

Отже, весь тираж видань "Просвіти" від 1868 р. до 1928 р. становив понад 4 млн. примірників.

Особливу роль у виконанні завдань, поставлених перед "Просвітою", відіграли читальні. Читальні на Галицькій землі старші від "Просвіти". Вони виникли як окремі товариства. Перша з них появилася в 1848 р. в Коломиї для інтелігенції, а далі й для міщан. У Львові перша читальня створена в духовній семінарії в 1849/50 н.р.

На основі рішення загального Збору "Просвіти" в 1890 р. виділ наділив читальні ширшими правами, щоб вони були не лише читальнями, де можна було б читати часописи й книжки, проводити вечорниці та давати гастрольні вистави, але щоб читальні могли ще й мати свої крамниці, позичкові каси, каси

ощадності, щоб могли вести рільничо-господарські, промислові й збіжеві спілки тощо. В 1891 р. створено перші 5 читалень Товариства "Просвіта".

Велику увагу Головний виділ приділяв фаховим школам. "Просвіта" заохочувала і спонукала молодь до навчання в цих школах стипендіями. Вперше оголосив Головний виділ "Просвіти" конкурс на шість таких стипендій у 1907 р. Від того часу до 1914 р. направила "Просвіта" 40 стипендіатів на студії хліборобства, молочарства і домашнього господарства – переважно в західні краї австрійської монархії та за кордон, до Західної Європи. Були це люди переважно з середньою освітою, між ними 4 богослови, що їздили за кордон студіювати кооперацію. Всього "Просвіта" станом на 1928 р. мала 62 стипендіальні фонди.

Підшукавши кваліфікованих спеціалістів та підготувавши нових на закордонних студіях, "Просвіта" приступила до заснування своїх власних перших українських фахових шкіл. Серед них - господарська школа в Миловані, яка 20 листопада 1909 р. на базі закуплених в 1908 р. у митрополита Шептицького ділянках доброго грунту і двоповерхового будинку, що був реконструйований, розпочала свою роботу. Перший випуск 6-тижневих курсів відбувся 1 січня 1910 р. – 30 осіб. У пізніші часи термін навчання становив 11 місяців. З 1 листопада 1912 р. почала навчання жіноча школа домашнього господарства в Угорнях Винявських. У ній навчалося 14 осіб. Термін навчання становив 5 місяців. У 1912 р. Головний виділ "Просвіти" побудував в Угорнях дім для захоронки (гуртожитку) ім.М.Маленького, який 5 вересня цього ж року посвячено й віддано до вжитку. 5 жовтня 1911 р. створена у Львові торговельна школа "Просвіти". Термін навчання в ній – два роки. Завданням школи було виховувати фахових діловодів для економічних спілок, для приватних купців і підприємців. (З 1925 р. Торговельна школа "Просвіти" за згодою і ухвалою Головного виділу "Просвіти" перейшла під фахову управу "Рідної школи").

В 1907 р. "Просвіта" організувала акцію створення курсів для неписьменних, активізувала видавничу діяльність і роботу в економічній галузі. 2 лютого 1909 р. відбувся перший український освітньо-економічний конгрес "Просвіти" у Львові, в якому взяли участь 768 визначних діячів освіти й економістів. В 1900-1914 рр. створено багато читальних, "Народних домів", де розміщалися читальні "Просвіти" й інші українські товариства.

У 1905 р. створено організацію "Взаємна поміч українського вчительства", куди входили учителі народних шкіл, а в 1908 р. - "Учительську громаду", яка об'єднувала учителів середніх і вищих шкіл. Вони мали друковані органи "Наша школа" і орган "Учительської громади", які видавались в 1909-1914 рр.

Перша світова війна нанесла великої шкоди діяльності Товариства "Просвіта". Було закрито і знищено російськими окупаційними військами велике число читалень, розграбовано школи у Милованню і в Угорнях Винявських, маєток у селі Грабівці і т.д.

До 1 серпня 1914 р. діяло 2944 читальні, а на 30 червня 1924 р. відновлено лише 1374, з яких нова польська адміністрація закрила 125 з політичних мотивів [1, с. 53]. Станом на 30 червня 1924 р. було 77 філій, з них діяло лише 63.

Але наполеглива праця членів "Просвіти" забезпечувала поступове відродження традицій Товариства. Так, лише в 1925 р. було внесено до уряду 396 прохань про нові читальні, будувалося 27 і ремонтувалося 50 читалень. Голова "Просвіти" в 1923-1931 рр. колишній директор Рогатинської гімназії Михайло Галущинський, визначаючи завдання Товариства, писав, що "освітня праця має мати насамперед виховне завдання, а його здійснення можна назвати програмою дальшою. Ця праця має:

1. За прикладом західноєвропейських товариств зірвати з традиційною в нас добродійністю в освітній праці та заступити її фаховістю.

2. Внести в освітню працю зміст.

3. Перевиховувати українське громадянство в тім напрямі, щоби перетворити душу галицького українця, який уміє в усьому орієнтуватися, в усьому означити себе, до всього заняти становище, маючи на оці вічні цінності, як віра, мораль, нація, інтерес колективу.

4. Розбудити серед української суспільності потребу й енергію самоосвіти й самовиховання, себто причинятися до поглиблення розуму та до виплекання характеру, вироблення гарту духа і сили волі.

5. Допровадити до оснування у Львові вищого інституту Освітознавства на зразок освітньо-виховного інституту ім.Масарика у Празі" [6, с. 107].

В статті "Освітній Конгрес "Просвіти" і головне завдання освіти під сю пору" газета "Нова зоря" відзначала, що псується сільська молодь: є злодійства, грабунки, пияцтво і т.д." Далі газета

пише: "При помочі карних (тобто дисциплінованих. – Р.Г.) організацій "Соколів", "Лугів" і "Пластів" можна, безперечно, дещо направити, але й ті організації, коли не мають зійти на пусту формалістику і звичайне наслідування чужих оригіналів, мусять мати здоровий духовий корм, той сам, що потрібний для всего народа, бо інакше буде зле і з ним, і з тим народом.

Треба дати народові відповідний духовний корм у формі хосенної (корисної. – Р.Г.) і добре написаної книги, літератури, яка скріпила б його характер і поставила б йому перед очі важкі проблеми добра і зла" [8, с. 2].

Аналіз стану справ спонукав членів "Просвіти" активізувати видавничу діяльність. У цей час виходили в світ місячник "Народня Просвіта" і два квартальники "Бібліотечний порадник" і "Аматорський театр", журнал "Життя і знання", в 1924 р. створено серію "Історичної бібліотеки". До 1928 р. після війни уже видано 126 книжок тиражем 51617 примірник. У 30-ті роки лише в Коломиї виходило 52 видання, серед них два педагогічні журнали. На території Галичини видавалося значне число чудово оформлених книг, в т.ч. ілюстрована "Екциклопедія України".

Розширюються форми освітньої роботи. З'являються методичні статті, де дається класифікація форм роботи, розглядається методика освітньої діяльності. Так, в журналі "Життя і знання" С.Магаляс пише, що "Існує поділ освітньої праці на масову (екстензивну) і поглиблену (інтенсивну). Масовою називаємо освітню працю, що її з великим числом слухачів, склад яких не є постійний і точно означений, а лише принагідний.

До цієї групи зачисляємо такі форми освітньої праці: голосне читання; виклади і гутірки (дискусії), вечері запитів і відповідей; народні свята і обходи; освітні віча, виставки фахових і аматорських театрів; інсценізовані суди; оглядання вистав, музеїв, прогульки; кіно тощо.

Поглиблена ж освітня праця є тоді, коли вона є систематичною з постійним числом слухачів. До цієї групи належать: всякого типу курси і цикли викладів; школи; народні університети; видавництва, пр. "Життя і знання і кольпартажа (ввіз іноземної періодики і преси. – Р.Г.); відповідно поставлене радіо і т.п. Окремою формою освітньої виховної праці є робота аматорських гуртків, яка різниться від двох перших відмінним характером" [7, с. 155-156].

Організація великого числа курсів, гуртків виявила нестачу референтів, постала потреба підготовки мандрівних учителів для цієї справи. Це наштовхнуло на думку створення у Львові в 1924-

1925 рр. курсу прилегентів, в яких брала б участь в основному студентська молодь.

Важливе значення надавалось самоосвіті і самовихованню населення. З цією метою рекомендувалось створення так званих гуртків, або спільноти праці під керівництвом опікуна, який має певну освіту. "Просвіті" необхідно було мати таких людей, що привело до думки створення курсів заочної освіти.

До основних статутних завдань "Просвіти" завжди належало подолання неписьменності. При Головному виділі існувала для цієї справи спеціальна комісія. В її склад входили представники, які мали активні зв'язки з центральними освітніми і господарськими організаціями.

Революційні події 1905-1906 рр. в Україні спричинилися до дозволу там на утворення товариств і об'єднань. На основі цього дозволу в багатьох містах теж почали виникати "Просвіти". Вони взяли на себе функції поширення знань серед населення і, зокрема, знань з історії України, географії, літератури, піклування про вивчення української мови. Як стверджується в історії "Просвіти", перше товариство виникло на Великій Україні в Одесі в 1905 р. Щоправда, С.Сірополко стверджує, що перша "Просвіта" виникла в Катеринославі (статут затверджено 8 жовтня 1905 р.) ще до затвердження правил про товариства від 4 березня 1906 р. [13, с. 147]

Пізніше товариства "Просвіта" утворено в Києві, Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Чернігові, Житомирі та в інших містах. Осередки та читальні "Просвіти" створювались не лише на Наддніпрянській Україні, але і на Кубані, в Сибіру і Середній Азії, на Далекому Сході (ліквідовані в 1922 р). В "Просвітах" працювали Б.Грінченко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський та багато інших відомих представників інтелігенції. "Просвіти" видавали літературу для населення, боролися за запровадження в школах навчання українською мовою, організовували театральні вистави, свята для дітей тощо.

Царська влада намагалася перешкодити відкриттю "Просвіт", а з наступом реакції всі "Просвіти" були закриті у відповідності з наказом Столипіна від 20 січня 1910 р., в якому міністр внутрішніх справ наказав губернаторам не давати дозволу на утворення "инородческих" товариств, бо вони загрожують громадському спокоєві.

Після буржуазно-демократичної революції 1917 р. в Росії населення України стало повсюди відкривати осередки товариства

"Просвіта" з метою проведення освітньої діяльності серед дорослих. Однак у 20-х роках почалося переслідування "Просвіт". Вони вважалися засобом "українських буржуазних націоналістів" для підриву співробітництва органів народної освіти УРСР і РСФСР, і тому їх повсюдно закрили [15, с. 13]. До 1922 р. діяльність "Просвіти" була припинена, а її осередки ліквідовані.

Згодом така ж доля "Просвіт" чекала і в Західній Україні, де в 1939 р. нова радянська влада закрила "Просвіту" як "буржуазно-націоналістичну організацію". Безумовно, це був погромницький акт більшовиків щодо цього багаторічного заслуженого перед українським народом Товариства.

Отже, товариство "Просвіта" відіграло визначну роль в піднесенні рівня освіти українського народу, його культури, збереження національної самосвідомості. З допомогою "Просвіти" в Галичині створювались молодіжні організації, драматичні товариства, розгорталась видавнича діяльність.

Через всю історію "Просвіти" проходить національно-освітня ідея. В сьогоднішніх умовах, вивчаючи історію "Просвіти", ми маємо пам'ятати, що перед нами величезна робота по національному і духовному відродженню, яка лише починається. І особливо актуальними сьогодні є слова, з якими звертався І.Франко до галицької української молоді: "Здобувайте знання, теоретичне і практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статочних мужів, повних любові до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожна нація і кожна історична доба, а вдвоє сильніше буде їх потребувати велика історична доба, коли всій нашій Україні перший раз у її історичнім житті всміхнеться хоч трохи повна горожанська (громадянська. – Р.Г.) і політична свобода" [14, с. 402]. І такий час настав. Нам сьогодні дуже потрібний досвід "Просвіти" для згуртування всіх суспільно-політичних сил в розбудові Української держави.

Джерела та література

1. Друкар. Інформаційний календар на 1925 р. – Львів, 1925. – 78 с.
2. Життя і знання. – 1932. - Ч. 7, додаток.
3. Життя і знання. – 1932. - Ч. 12, додаток.
4. Життя і знання. – 1933. - Ч. 5.
5. Життя і знання. – 1933. - Ч. 4, додаток.
6. Життя і знання. – 1933. - Ч. 5, додаток.
7. Життя і знання. – 1933. - Ч. 9, додаток.
8. Нова зоря. – 1929. - Ч. 69.

9. Наша "Просвіта" колись і тепер // Календар товариства "Просвіта". – Львів, 1919. – С. 52-64.
10.Просвітній рух в Галичині. Який досвід винесло з нього греко-католицьке духовенство? - Львів, 1937. – 132 с.
11.Рідна школа. - 1938. - Ч. 24.
12.Сірополко С. Історія освіти на Україні. - Львів, 1937. – 182 с.
13.Франко І.Я. Зібрання творів: В 50-ти т. – К., 1976. - Т. 45. – 638 с.
14.Ясницький Г.І.Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932). – К., 1965. – 254 с.

Дутчак П.В.
(Чернівці)

УКРАЇНСЬКЕ ЖІНОЦТВО В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ XIX - ПОЧАТКУ XX ст.

Вивчення та переосмислення проблем національно-культурного життя в Україні є важливою складовою частиною української історії. Однак його висвітлення у науково-дослідницькій літературі не охоплює всіх його напрямків та регіонів України, які в минулому входили до складу сусідніх держав. Досить побіжно висвітлюється, зокрема, роль українського жіноцтва в національно-культурному житті Галичини. Тому в добу українського державотворення, коли українська історіографія позбулась колишніх заслонів і має можливість допомогти читачеві зрозуміти витоки явищ, які властиві і сьогоденню, дуже важливо ширше розгорнути дослідження даної проблеми. Адже досвід, нагромаджений жіноцтвом Галичини у кінці XIX - на початку XX ст. є вагомим надбанням національно-культурної спадщини українського народу, яку потрібно знати і пропагувати.

Організоване українське жіноцтво Галичини в умовах бездержавності української нації було важливим етнозберігаючим чинником української культури, збагачувало її загальнолюдську духовну скарбницю. "У той час культура, - справедливо відзначає сучасний дослідник Наталія Антонюк, - зміцнювала творчу енергію народу, живила його прагнення до свободи і незалежності, була формою і засобом існування українства" [4, с. 3].

Національно-культурне життя у Галичині в другій половині XIX ст. характеризується пожвавленням українського культурно-освітнього і політичного руху, що сприяло зародженню тут перших українських жіночих організацій. Національний і соціальний гніт

польської шляхти та місцевої адміністрації штовхав українське населення, яке зберегло етнічну самобутність, рідну мову, звичаї, національну гідність, почуття єдності з усім українським народом, на визвольну боротьбу. В ній тісно переплiталися національні та соціальні мотиви. Визвольний рух не обмежувався однією соціальною верствою. Він мав прихильників серед селян, ремісників, духовної та світської інтелігенції, що були представлені і жінками - однією чи не найбільш знедоленою, безправною категорією населення краю.

"Смутна історія нашого народу і смутна доля його жіноцтва", - зауважувала піонерка українського жіночого руху Наталія Озаркевич-Кобринська [11, с. 42]. Справді, жінки, які становлять сьогодні більше половини населення України та відіграють значну роль у політичному, культурному і громадському житті, раніше, понад 150 років тому, були позбавлені політичних прав, не мали доступу до фахової і вищої освіти та залишались поза громадським життям. Згідно закону, жінка не могла розпоряджатись своїм майном (посагом), не могла мати підприємства на своє ім'я. Всім заправляв чоловік, а на випадок його смерті призначався опікун, тобто, жінку прирівнювали до малолітніх.

Без вищої та фахової освіти шлях до кращих заробітків для жінки був закритий, що принижувало її гідність та робило матеріально залежною від чоловіка. Особливо безрадісним було життя для вдів та дівчат. Типова його риса - темнота й безпросвітність селянки. Хоч у 1872 р. введено для дівчат загальнообов'язкове початкове навчання і перед страхом кари вони ходили до початкової школи, проте не усвідомлювали суспільну роль освіти і, як правило, рідко коли заглядали до книжки, тому швидко забували ті початки, яких у школі навчилися [24, с. 161].

Аналізуючи тодішній стан в українському суспільстві Галичини, Ю.Охрімович писав, що "дух рабства і послуху перед "сильними міра цього" запустив глибоке коріння в духовності галичан. Не тільки шляхта, але й духовенство та міщанство стало польським, приймало польські звичаї та славу. Українську націю творив виключно мужик, зневолений, затурканий, прибитий, несвідомий ні людських, ні національних прав, що тільки зі стихійною впертістю зберігав свій старосвітський побут" [18, с. 28].

Реакційний рутенсько-москвофільський світогляд, який запанував у суспільних настроях, важким тягарем ліг на душу народу, примусив усе свідоме й волелюбне українське населення у Галичині в котрий раз опинитися на краю своєї національної загибелі.

В умовах безправ'я, що стало традиційним для українського суспільства Галичини, проблему національного визволення бере у свої руки частина галицької молоді, для якої дороговказом були ідеї Т.Шевченка, кирило-мефодіївців та громадівського руху. Вітер зі Сходу пожвавив українські процеси в межах Австро-Угорщини. За влучним висловом М.Грушевського, "молодь Галичини відчула поряд з собою ту безмежно могутню Україну, що видала великих героїв козаччини й нових діячів українського відродження" [8, с. 510].

Так, на початку 60-х років серед молодої української інтелігенції в Галичині зародилася культурно-політична течія, яка проголосила клич любові до простого народу і самовідданого йому служіння. Прихильників цієї течії називали "народовцями" або "українофілами" [31, с. 198]. Згодом ця течія переросла в суспільно-політичний рух. Народовці чимало зробили для залучення прогресивного жіноцтва західноукраїнських земель до культурно-просвітницької праці, а через неї - й до організаційного оформлення жіночого руху в краї. Зокрема, у 1862 р. у Львові почав виходити перший у Галичині літературний часопис "Вечорниці" (ред. Ф.Зоревій, В.Шашкевич), який відіграв важливу роль у популяризації творів жінок, особливо Дідицької, Цибикової, Попелевої, Головацької [14, с. 3].

Зростала участь жінок у просвіті народу та організації фольклорно-етнографічних експедицій по населених пунктах Галичини і Буковини. У зборі фольклорних матеріалів відзначалися Є.Танчаковська, М.Курилович, О.Рошкевич, А.Гаморак, Ю.Нижанківська, а Є.Озаркевич влаштувала у 1885 р. у Відні виставку українських народних вишивок. У розвитку української пісенної культури певну роль відіграли М.Рошкевич, Емілія і Наталія Окуневські, Л.Бажанська, Є.Барвінська.

Остання у тому ж році в Тернополі організувала чоловічий і жіночий хор, у якому Соломія Крушельницька робила перші кроки своєї майбутньої світової слави [11, с. 69-70].

У середині 80-х років за ініціативою і участю Івана Франка була організована студентська експедиція по містах і селах Прикарпаття з метою підняти "природи красу, люду рідного бит". До збирання етнографічного і фольклорного матеріалу І.Франко залучив сестер Ольгу і Михайлину Рошкевич. Він допоміг О.Рошкевич видати зібраний матеріал під назвою "Обряди й весільні пісні українців села Лолин Стрийського повіту". Крім нього, високу оцінку цьому виданню дав польський етнограф І.Коперницький [20, с. 58].

І хоч до культурно-просвітницької праці серед народу в цей період залучалася невелика група жінок, головним чином вихідців із

священицьких родин, їхня діяльність мала велике значення. Вона виходила за межі вузького культурництва. Адже в умовах денаціоналізації українців, коли консервативна частина ополяченої й онімеченої галицької інтелігенції слідом за польськими шляхетськими ідеологами заперечували саме існування українського етносу в Галичині, голос національно-свідомих жінок краю, їхня сподвижницька просвітянська діяльність, пропаганда українських старовинних звичаїв, традицій, захист рідної мови свідчили про те, що галицькі українці є частиною всього українського народу. "Молода інтелігенція, - писав І.Франко, - власне йдучи за покликом Шевченка, почала сяк чи так вияснювати собі програму діяльності, вияснювати свої відносини до святоюрства, до поляків, до власного народу і його потреб" [30, с. 66].

Нова розстановка суспільних сил, що склалася у Галичині в кінці 80-х років, спричинилася до зародження радикальної течії, представленої молодою світською інтелігенцією, яка будила широкі народні маси, повела активну освітню і організаційну діяльність серед жіноцтва краю. В цьому напрямку активно діяли сестри Михайла Павлика - Ганна та Параска [10, с. 63].

Організований селянський і жіночий рух, на думку галицьких радикалів, зокрема І.Франка, М.Павлика, О.Терлецького, мав стати засобом національно-політичного виховання широких народних верств.

Так, 7 серпня 1884 р. Іван Франко взяв участь у студентському вічі в Коломиї, де обговорювалося наболіле питання рівноправності і участі жінок у суспільному житті. Тоді ж з ним і Михайлом Павликом особисто познайомилась Наталія Озаркевич-Кобринська. З дитячих років допитлива, активістка релігійного, культурного та громадського життя Н.Кобринська до того ж була, - справедливо відзначає дослідник історії українського жіночого руху Марта Богачевська-Хом'як, - "однією з найбільш освічених людей тогочасної Галичини" [31, с. 44]. Дружні поради І.Франка, як і поступові ідеї студентів віденської "Січі", з якими вона зустрічалась і які були прихильниками рівноправності жінок, стимулювали громадську працю Н.Кобринської серед українського жіноцтва, спрямовану на покращення його долі [11, с. 37; 19, с. 12; 20, с. 19].

Наталія Кобринська поділяла ідеї січовиків про необхідність культурного, суспільного і політичного визволення українського народу, водночас студенти віденської "Січі" поділяли її думки про необхідність справи відродження української жінки. Тому коломийське віче стало передвісником українського жіночого руху. Від-

чувши зацікавлення молоді жіночим рухом, Наталія Кобринська приступила до створення жіночої організації. Про необхідність її появи Іван Франко 7 грудня 1884 р. писав, що "... тільки той нарід здужає існувати тривале й повне національне життя, що в нього жінки поняті свідомістю й ідеалами цього життя ... , тільки розумні й освічені матері і жінки, що думають, можуть випроводити і виховати розумне й освічене покоління" [28, с. 3].

А вже наступного дня, 8 грудня 1884 р., в залі товариства "Руська бесіда" у м.Станіславі зібрались представниці прогресивного жіноцтва Галичини й Буковини на перші установчі збори. Там було засновано "Товариство руських (тобто українських - П.Д.) женщин", членами якого стали 95 жінок, в основному з священицьких родин, прийнято його статут.

Метою товариства було: подвижницька культурно-просвітницька праця серед жінок краю, залучення їх до активного громадсько-національного життя, дальша розбудова жіночих організацій на західноукраїнських землях. Головою товариства обрано Наталію Кобринську [6, с. 172; 5, с. 425].

Створення першої української жіночої організації на західноукраїнських землях мало великий резонанс серед української громадськості по обох боках Збруча, а також в Росії і Польщі [6, с. 173].

Для популяризації ідеї емансипації жінок, залучення їх до активного національно-культурного життя Наталія Кобринська в червні 1887 р. у Львові видає альманах "Перший вінок", який став загальноукраїнським жіночим виданням. У підготовці цього видання брали участь і були його дописувачами галичанки Уляна Кравченко, сестри Ольга і Михайлина Рошкевич, Климентина Попович, Олеся Бажанська, Анна Павлик, а також Олена Пчілка, Леся Українка, Ганна Барвінок, Людмила Старицька-Черняхівська з Наддніпрянської України. На думку Івана Франка, який редагував цей альманах, він був одним з найкращих і найзмістовніших видань того часу [5, с. 426; 11, с. 55].

Згодом, у 1893 р. у Стрию вийшов перший альманах жіночої бібліотеки "Наша доля", в якому розроблялись ідейні основи жіночого руху, соціальне і політичне становище жінки, визначалися її найближчі завдання. Два чергові видання "Нашої долі" появилися 1895 і 1896 р. у Львові в друкарні НТШ [19, с. 17]. Незважаючи на яскраво виражений культурно-просвітницький характер цих видань, поміркованість економічних, соціальних, політичних вимог, вони засвідчили, що перша світська жіноча організація на західноукраїнських землях мала виразно націона-

льний грунт, а свідоме українське жіноцтво, як стверджує дослідник з діаспори Дарія Бойчук, "готувалось до жертви для національної справи" [5, с. 426].

Цілком зрозуміло, що проти молодої організації виступили відразу консервативні сили - офіційні австрійські власті, польська адміністрація, москвофіли і частина народовців. Газети "Червона Русь", "Правда", москвофільське товариство "Общество русских дам" [17] звинуватили нову організацію в національному нігілізмі, намаганні знищити сім'ю [6, с. 173].

Незважаючи на перешкоди та різні звинувачення, "Товариство руських женщин" повело значну агітацію серед широких верств суспільства за пожвавлення різних напрямків національно-культурного життя українців Галичини. Так, у 1890 р. українські жінки Галичини внесли петицію до австрійського парламенту у справі допущення жінок до отримання ними вищої освіти. Розгляду цієї справи сприяв там депутат Іван Озаркевич, батько Наталії Кобринської [3, спр. 7, арк. 11].

З метою залучення широких верств суспільства і, зокрема жінок до політичної боротьби "Товариство руських женщин" розгорнуло агітацію за введення загального виборчого права. Головний провід товариства схвалив і підтримав ініціативу Наталії Кобринської провести жіноче віче, яке було скликане у Стрию 1 вересня 1891 р. Віче прийняло резолюції з вимогами допуску жіноцтва до вищої освіти, відкриття у Львові жіночої гімназії, а в селах - дитячих дошкільних закладів, заснування пересувної бібліотеки для жінок [3, спр. 7, арк. 11]. Схвалена вічем постанова засвідчила, що "Товариство руських женщин" активно включилося в національно-культурне життя Галичини, виховувало серед жінок краю почуття всеукраїнської національної єдності, намагалося вивести українок за межі домашніх обов'язків і залучити до українського національного руху.

У жовтні 1891 р. Наталія Кобринська виступила від імені жіноцтва на другому з'їзді Української радикальної партії. За її ініціативою прийнято резолюцію про посилення політичної та культурно-просвітницької роботи серед українського жіноцтва, селян і робітників Галичини шляхом вступу членів партії до різноманітних культурно-просвітніх товариств.

З початку 90-х років XIX ст. "Товариство руських женщин" посилило організаційну, культурно-просвітницьку роботу серед населення Галичини [3, спр. 7, арк. 4-12; 13, с. 2-10; 14, с. 11; 16, с. 51]. У 1892 р. таке ж товариство засновано у Стрию. Під керівництвом Осипи Нижанківської-Бобикевич воно проводило

значну громадсько-опікунську й культурно-меценатську діяльність. Зокрема, у 1902 р. товариство внесло чималу суму для придбання Народного Дому у Львові, у 1905 р. спільно з товариствами "Сільський Господар" та "Молочарський Союз" взяло активну участь у підготовці й проведенні першої в Галичині української хліборобської виставки в Стрию. Активними членами "Товариства руських женщин" у Стрию були видатні діячі національно-культуртного життя Галичини Ольга Бачинська, Марія Олесницька та інші [15, с. 16; 19, с. 20].

Наступного, 1893 р. зусиллями Герміни Шухевич та Марії Грушевської засновано у Львові подібне жіноче товариство під назвою "Клуб русинок", яке мало на меті пожвавити освітній рух жіноцтва. Його активістки, серед яких М.Білецька, Г.Шухевич, О.Барвінська, М.Грушевська, О.Гнатюк, розгорнули активну фольклорно-етнографічну діяльність у містечках і селах Галичини. Зібрані ними матеріали були широко представлені на Крайовій виставці жіночих робіт, присвяченій 100-літтю повстання Т.Костюшка, організованій у Львові в 1894 р. Кошти, зібрані від цієї виставки, були передані у фонд будівництва пам'ятника Тарасові Шевченкові у Львові [12, с. 17; 14, с. 3; 15, с. 5].

Протягом 1893-1894 рр. філії "Товариства руських женщин" з подібним напрямом роботи виникають у Коломиї, Городенці, Перемишлі, Тернополі, Рогатині та інших містах Галичини [14, с. 9; 24, с. 166]. За нашими підрахунками, у краї їх налічувалось 12.

Як бачимо, в цілому період середини 80 - кінця 90-х років XIX ст. в історії жіночого руху Галичини відзначався організаційним становленням жіночих організацій, переходом від вузької участі окремих національно-свідомих жінок у зборі фольклорно-етнографічних матеріалів до організованої різноманітної праці серед українського жіноцтва й масових громадських культурно-просвітницьких і політичних акцій.

Зростання національної самосвідомості українського народу, його політичне, культурне й економічне відродження на початку XX ст. внесли нові струмені в діяльність українського жіноцтва на західноукраїнських землях. На межі століть, у 1900 р. на двох протилежних кінцях України патріотично настроєна українська молодь заявила про свій ідеал - боротися за самостійну Україну. Вона активно включилася у розбудову жіночих організацій. У січні 1901 р. з ініціативи Наталії Будзиновської та Дарії Шухевич у Львові організовано "Кружок українських дівчат", до якого входили студентки як Галичини, так і Наддніпрянської України. Своїм

завданням організація поставила: просвітницьку працю серед українських дівчат міста і села, заснування шкіл для жінок, пропаганду ідей жіночого руху серед населення, активізацію боротьби за соціальні і політичні права жіноцтва [2, спр. 78, арк. 27; 25, с. 166].

За прикладом українського студентства, яке у 1900 р. провело у Львові публічне віче і прийняло резолюцію, у якій стверджувалося, що "найвищою ціллю, найвищою ідеєю національно-політичних змагань є незалежна Україна" [27, с. 76], "Товариство руських женщин" провело у 1902 р. в Станіславі жіноче віче. В ньому взяли участь представники більшості жіночих організацій Галичини, зокрема зі Львова, Перемишля, Рогатина, Тернополя, Коломиї, Бережан, Стрия та ін. Голова товариства Антонія Кульчицька у своєму виступі на вічі відмітила особливості і стан жіночого руху в краї та підкреслила, що жіночі організації повинні стати співтворцем національно-культурного життя в Галичині і долі для українського народу [5, с. 427]. У резолюції віча наголошувалось на матеріальній підтримці українського жіноцтва та піднесенні культурно-освітнього рівня. У видавничій справі передбачалося видавати журнал для жінок. Цей задум здійснив у 1908 р. "Кружок українських дівчат". Він випускав періодичний журнал "Мета" з підкреслено феміністичною програмою (ред. Д.Старосольська) [24, с. 166].

Поряд з питаннями духовного відродження народу в діяльності жіночих організацій Галичини широкого розмаху набули господарські питання. У краї з ініціативи "Товариства руських женщин", "Клубу русинок" засновується ціла мережа жіночих економічних установ і товариств. Так, у Львові в 1902 р. зусиллями товариства "Клуб русинок" засновано промисловий кооператив "Труд". Він утримував фабричну школу з 3-річним терміном навчання, курси ткацтва, крою і шиття, домашнього господарювання тощо. У 1905 р. майже після трьохрічного свого існування кооператив налічував 230 членів, а його річний прибуток перевищував 600 крон [26, с. 46].

У 1903 р. у Львові виник жіночий кооператив "Поміч промислова", що допомагав жінкам виготовляти високохудожні вироби домашнього промислу [2, спр. 78, арк. 32]. Аналогічний жіночий кооператив "Жіночий труд", що налічував 40 членів, було відкрито в 1906 р. у Перемишлі [25, с. 1]. З ініціативи жіночих організацій засновувалися крамниці, молочарні, вживалися заходи для піднесення культури господарсько-економічного мислення. В цьому плані, наприклад, значну роботу проводило "Товариство для господарського вишколу жінок" у Львові, що було організоване 13 листопада 1907 р. і згодом поширило свою діяльність на всю Галичину [1, спр. 2434, арк. 6, 40,

43], та "Товариство підтримки промислу жіночого", створене у Львові в 1913 р. [2, спр. 78, арк. 70]. Завдяки діяльності господарських кооперативів, що своїми розгалуженнями сягали більшості великих сіл, українське галицьке жіноцтво поліпшувало свої матеріальні умови, підносило культуру домашнього господарювання, національну свідомість.

Новий громадсько-політичний рух, який охоплював дедалі ширші верстви українського жіноцтва Галичини, його організаційне оформлення в товариства і організації та активна участь у національно-культурному житті були підтримкою жіночого руху на Буковині. Тут у 1906 р. заснована перша жіноча організація - "Жіноча громада", активними учасниками якої стали К.Малицька, Е.Малицька, Є.Стоцька, Є.Кумановська, Є.Топчій та інші [9, с. 694].

Отже, у передвоєнні роки українське жіноцтво включається у різні сфери національно-культурного життя Галичини, діє активно як на ниві культурно-освітній і господарській, так і на національно-політичній.

Активізація мас, з одного боку, та загроза польської шовіністичної політики в Галичині - з другого, посилювали консолідацію українських жіночих організацій. У 1909 р. два львівських товариства "Клуб русинок" і "Кружок українських дівчат" об'єднались в "Жіночу громаду" - триступеневу організацію з повітовими філіями та гуртками по селах. Її філії існували також у Празі і Відні. У проводі товариства працювали такі визначні діячі жіночого руху, як К.Малицька, С.Олеськів, І.Січинська, О.Охримович. Друкованим органом "Жіночої громади" у 1912 р. став додаток до львівського часопису "Діло" "Жіноче діло", редактором якого була О.Кисілевська [23, с. 208].

Завдяки організаційним заходам "Жіночої громади" в жіночий рух було внесено новий струмінь. Протягом 1909-1912 рр. у краї повсюдно виникають філії товариства. Зокрема на Станіславщині вони створені в Рогатині, Снятині, а згодом - у Дрогобичі [9, с. 694]. На початок 1914 р. у Галичині діяло вже 14 філій "Жіночої громади" [20].

Організоване галицьке жіноцтво краю вело дальшу боротьбу за політичні права жінки. "Жіноча громада", її філії скликали віча, слали до властей петиції зі своїми вимогами тощо. Деякі жінки брали участь в національно-політичному житті. Зокрема, в Українській соціал-демократичній партії (УСДП) активну діяльність розгортала Дарія Старосольська, а в Українській радикальній партії (УРП) - Анна Павлик, Наталія Кобринська та інші.

Напередодні і під час Першої світової війни організована жіноча діяльність була тісно пов'язана з національно-визвольним рухом і носила переважно допомогово-опікунський характер. Так, ще в 1913 р. у Львові з ініціативи "Жіночої громади" засновано курси медсестер, на яких навчалося чимало молодих галичанок. Деякі з них, такі, як Олена Степанів, Софія Галечко згодом були прийняті до чину січових старшин й відзначені нагородами за особисту мужність і відвагу. Подібну діяльність розгортала стрийська філія "Жіночої громади", з ініціативи якої засновано Комітет харчування УССів. До нього увійшли Т.Герасимова, О.Бобикевич, І.Петрушевич та інші [19, с. 21; 25, с. 166-167].

Ці та ряд інших форм діяльності жіночих товариств у Галичині поєднувалися з наполегливою культурно-просвітницькою працею серед населення краю. Створений у 1912 р. "Жіночий гурток імені Ганни Барвінок" при "Українському педагогічному товаристві" (УПТ) проводив курси для неписьменних, заходи по вшануванню пам'яті видатних українців тощо [2, спр. 78, арк. 69]. На Прикарпатті в березні 1914 р. організоване галицьке жіноцтво взяло участь у святковій маніфестації на честь 100-річчя від дня народження Т.Г.Шевченка, яка вилилася у мітинг протесту проти антиукраїнської національної політики офіційних властей. У прийнятій резолюції жіноцтво краю вимагало рівних професійних і політичних прав, виступало за доступ жінок до освіти на рідній мові, проти переслідувань українських культурно-освітніх інституцій тощо [7, с. 93-94].

Роки Першої світової війни і недовготривалий період української державності на західноукраїнських землях стали великими випробовуваннями для українських жіночих організацій. Тим не менше жіноцтво взяло активну участь в опікунській та санітарній праці, що надавалася Січовим Стрільцям і потерпілому від воєнних дій мирному населенню. У цьому плані слід відмітити, зокрема, наполегливу працю "Товариства руських женщин" в Станіславі, філії "Жіночої громади" в Рогатині і Стрию [21, с. 423].

Про значну опікунсько-виховну діяльність жінок Галичини в ці роки свідчить той факт, що 28 червня 1917 р. з ініціативи товариства "Жіноча громада" засновано Українське крайове товариство "Охорони дітей і опіки над молоддю", яке згодом поширило свою працю по всьому краю. Вже на початку 1918 р. його філії були засновані в селах і містечках Рава-Руського повіту, що на Львівщині, а згодом і в інших повітах Галичини [1, спр. 3202, арк. 5, 8].

Крім опікунсько-виховної роботи з дітьми та санітарно-опікунської допомоги Січовим Стрільцям, "Жіноча громада" приділяла значну увагу культурно-просвітницькій та освітній роботі серед населення краю. Як показують матеріали загальних зборів товариства, що відбулися у Львові 21 лютого 1917 р., з ініціативи керівництва товариства у 1914 р. у багатьох селах і містечках Галичини були проведені святкові вечори, присвячені Лесі Українці і Ользі Кобилянській, активно діяла пересувна бібліотека для жінок, засновано Шевченківський комітет. Активістки "Жіночої громади", що налічувала в цей час 14 філій і 15 гуртків, відзначалися наполегливою роботою в "Комітеті українського шкільного союзу", виступаючи в обороні національного шкільництва з рідною мовою викладання, в масових політичних акціях боротьби за Львівський український університет, вели активну пропагандистську роботу в справі відкриття у різних куточках краю дитячих дошкільних закладів - захоронок [3, спр. 2, арк. 3, 34; 3, спр. 3, арк. 1-4].

На цих же загальних зборах товариство "Жіноча громада" було перейменовано на "Союз українок", прийнято його статут, який 26 березня 1918 р. затверджено. У статуті сформульовані головна мета і завдання "Союзу українок", які полягали у культурно-просвітницькій, економічній і товариській організації українського жіноцтва. Головою товариства обрано Євгенію Макарушку [2, спр. 78, арк. 54; 3, спр. 1, арк. 1-11; 3, спр. 2, арк. 3-4; 3, спр. 36 арк. 1, 28-36].

Зі створенням "Союзу українок" та конкретизацією основних напрямків його діяльності жіночий рух у Галичині отримав новий імпульс у своєму розвитку і, в першу чергу, в організаційному плані. Незважаючи на труднощі воєнного часу, окупацію краю російськими військами, національно-культурне життя в Галичині не припиняється. Завдяки керівництву "Союзу українок" у краї відновлюють свою культурно-просвітницьку, культурно-економічну діяльність і створюються нові жіночі організації й товариства. Вже до травня 1917 р. в Галичині діяло 6 філій і 27 сільських осередків "Союзу українок" [3, спр. 2, арк. 10, 13, 14]. Наприкінці 1917 р. за ініціативою релігійно-гуманітарної секції цього товариства, яку очолювала М.Лициняк, засновано "Братство християнської любові". Його завданням було організовувати та надавати матеріальну допомогу біднякам і проводити культурно-просвітницьку роботу серед них. У 1917 р. матеріальну допомогу в сумі 1898 крон отримали 102 особи, більшість з яких почали відвідувати курси для неписьменних. Крім того, "Братство християнської любові" активно співпрацювало з релігійними жіночими організаціями Галичини, зокрема з "Това-

риством українських служниць", "Митрополичим рятунковим комітетом", а також з "Товариством охорони дітей і молоді" та з кооперативно-споживчими товариствами [1, спр. 3204, арк. 4; 2, спр. 60, арк. 2; 2, спр. 78, арк. 56; 3, спр. 26 арк. 14-16, 22, 23, 31].

Дбаючи про піднесення культурно-просвітнього рівня населення краю і насамперед жінок, "Союз українок" у квітні 1917 р. відкрив жіночу читальню в передмісті Городка, а у Львові - бібліотеку товариства, створював сирітські притулки для дітей, організовував та проводив курси для неписьменних, активізував роботу в читальнях "Просвіти" тощо [3, спр. 2, арк. 10, 13, 29].

Як бачимо, із започаткуванням Наталією Кобринською українського жіночого руху жіноцтво організовано включається в національно-культурне життя українців Галичини. Під кінець існування Австро-Угорської імперії на теренах Галичини організованим жіноцтвом було закладено міцні підвалини для подальшого розвитку політичної, економічної, культурно-просвітницької діяльності.

Характеризуючи жіночий рух початку XX століття, Мілена Рудницька назвала його "бойовою стадією фемінізму" [22, с. 9-10]. Цей войовничий фемінізм визначався тим, що він висунув чимало конкретних домагань і гасел, які шляхом доброчинної, економічної, культурно-просвітницької діяльності жіноцтво здійснювало у боротьбі з існуючим суспільним ладом.

У час відродження нації - боротьби за українську самостійність, галицьке жіноцтво доклало чимало зусиль, щоб якнайширше розгорнути працю в ділянках громадсько-політичного життя суспільства. Діяльність українок в жіночих організаціях свідчила про їх зростаючу громадську активність, яка сприяла зміні самосвідомості галицької української жінки щодо її ролі в суспільстві. А все більше зосередження участі жінок в національно-культурному житті вело до піднесення культурно-освітнього рівня як жіноцтва, так і всього населення краю.

Джерела та література

1. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Львівське воєводське управління (1921-1939 рр.). - Ф. 1, оп. 54.
2. ДАЛО. Львівське міське староство (1869-1939 рр.). - Ф. 110, оп. 5.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Центральне українське національне товариство "Союз українок", м.Львів (1919-1939 рр.). - Ф. 319, оп. 1.
4. Антонюк Н.В. Українське життя в "Генеральній Губернії" (1939-1944 рр.): За матеріалами періодичної преси. - Львів, 1997.

5. Бойчук Д. Слідами минулого. Спогади про працю жіноцтва у Станиславові //Альманах Станиславівської землі: Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини. - Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1975.
6. Воропай В. 80-ліття Українського жіночого руху //Відродження на чужині. - Лондон, 1967.
7. Грабовецький В. Нариси історії Івано-Франківська. - Івано-Франківськ, 1969.
8. Грушевський М. Ілюстрована історія України. - Київ-Відень, 1921.
9. Енциклопедія українознавства. - Т. 2. - Львів, 1993.
10. Злупко С. Сумління голос: А.І. Павлик - перша жінка-соціалістка на Прикарпатті. - Львів, 1989.
11. Книш І. Смолоскип у темряві. Наталя Кобринська й український жіночий рух. - Вінніпег, 1957.
12.Кобринська Н. Стремління жіночого руху // Наша Доля. - Кн.1. - Львів, 1895.
13.Кравченко У. Спомини про неї // Першому борцеві за права жінки. - Львів, 1921.
14.Малицька К. Про жіночий рух. - Львів, 1904.
15.Mikulowska C. "Ukrainski" ruch cobiecy. - Lwow, 1937.
16.Нагірна М. Охоронки // Наша Доля: Збірник праць різних авторів. - Львів, 1895.
17."Общество русских дам" - москвофільське товариство, засноване 30 листопада 1878 р. у Львові при церкві Успенія Пресвятої Богородиці. Мало своєю метою проводити філантропійну діяльність серед жінок.
18.Охрімович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. - Львів-Київ, 1922.
19.Пеленська І. Наше організоване жіноцтво // Стрийщина: Історико-меморіальний збірник: 2-х т. - Т.2. - Нью-Йорк-Торонто-Париж-Сідней, 1990.
20.Полєк В.Г. Іван Франко на Прикарпатті. - Ужгород, 1966.
21.Поташник-Воробець З. Філія "Союзу українок" в Рогатині //Рогатинська Земля. - Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1989.
22.Рудницька М. Новий етап жіночого руху // Діло. - 1925. - 19 квітня. - Ч. 86.
23.Сесь Г. Олена Кисілевська // Відродження на чужині. - Лондон, 1967.
24.Сесь Г. Постання і розвиток українського жіночого руху // Відродження на чужині. - Лондон, 1967.
25.Справозданє дирекції "Жіночий Труд" в Перемишлі за 1908 рік. - Перемишль, 1908.
26.Товариш. Ілюстрований календар товариства "Просвіта" за 1905 рік. - Львів, 1906.
27.Українська суспільно-політична думка в XX столітті. Документи і матеріали. - Т. 1. - К., 1983.
28.Франко І. Перед збором руського товариства у Станіславі // Діло. - 1884. - 7 грудня. - Ч.147.
29.Франко І. Українські "народовці" і радикали. Зібрання творів: У 50-ти т. - К., 1980. - Т. 28.
30.Франко І. Ukraina irredenta // Вивід прав України. - Львів, 1991.
31.Хом'як М. Дума України - жіночого роду. - К., 1993.

Гуйванюк М.Р.
(Чернівці)

МАРКО ЧЕРЕМШИНА ТА СІЧОВИЙ РУХ У ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Початок XX ст. характеризується позитивними змінами у плані національного відродження на українських землях, які перебували у складі Австро-Угорщини, піднесенням національної свідомості серед широкого загалу української спільноти. Чималу роль у цьому відіграли українські часописи, збірки творів письменників та поетів, що виходили рідною мовою. Чільне місце в українському відродженні зайняли політичні партії та громадські національно-культурні організації, які вбачали своїм головним завданням - поширення української національної ідеї.Особливо до цієї справи спричинилися пожежно-гімнастичні товариства "Січ", започатковані в 1900 р. у покутському селі Завалля відомим коломийським адвокатом К.Трильовським. "Січі" стали товариствами, де українське селянство змогло самовиразитися, показати свою любов до рідного краю. Саме завдяки "Січам" українське селянство, яке становило понад 60 % усього населення Галичини [11, с. 67], включилося в громадсько-політичне життя, брало активну участь у різноманітних акціях, що проводила українська інтелігенція краю. Серед них - січові свята, передвиборні віча, де січовики активно виступали за українських кандидатів до Галицького сойму та австрійського парламенту і продемонстрували сусідам (німцям, полякам, євреям), що українці поряд з ними є повноправними господарями на своїй землі. Посильну допомогу "Січам" у всіх аспектах їхньої діяльності надавали представники нової української генерації: окремі священики, вчителі, адвокати. Серед них особливо: о. І.Попель, о.К.Гаморак, М.Павлик, В. Стефаник, Л.Мартович, а також І.Семанюк, який увійшов в історію української літератури як Марко Черемшина, що поєднав у собі талант письменника та адвоката і все своє свідоме життя присвятив служінню рідному народу.

Ще під час навчання у Відні він почав задумуватись над скривдженою долею свого народу і разом зі своїми земляками кинувся у вир культурно-громадської роботи. Молодий Черемшина пройшов гарт у віденському товаристві українських студентів "Січ", де зблизився з видатними діячами українського національного руху: З.Кузелею, А.Вахнянином, О.Партицьким, Ю.Бачинським

та іншими. Завжди брав активну учать у всіх акціях товариства, зокрема у виступах за відкриття українського університету у Львові, проти угоди з поляками, яка увійшла в історію як "Нова ера", у протестах проти антиукраїнських дій російського царизму на Наддніпрянщині [8, с. 47]. Саме тут у студента І.Семанюка зародився дух соборності, він відчув себе представником великого українського народу, який став жертвою імперських інтересів сусідніх держав. Вже тоді Марко Черемшина здійснив спробу показати широким верствам суспільства нелегку долю українського селянства. В 1899-1901 рр. у часописах: "Літературно-науковому вістнику", "Громадському голосі", "Буковині" друкуються його новели: "Злодія зловили", "Раз мати родила", "Основини", "Більмо", "Карби", "Бабин хід", які були в більшості читалень краю. З творами Марка Черемшини мала змогу ознайомитись значна кількість українських селян, які були членами пожежно-гімнастичних товариств "Січ". У середині 1901 р. у Чернівцях вийшла друком збірка письменника - "Карби", у якій вміщено п'ятнадцять новел. Вона зразу ж набула популярності серед української громадськості. Як згадує сучасник, "... збірка ходила з рук в руки, з хати до хати... новели "Святий Николай у гарті" та "Раз мати родила" інсценізували..." [9, с. 128]. Підтвердженням цього є численні повідомлення тогочасної української періодики про громадсько-культурну діяльність "Січей", в репертуарах їхніх вистав. У переліку прозових творів, прочитаних для широкого загалу, зустрічаємо чимало новел Марка Черемшини. Також і в численних звітах про стан "Січей", надісланих на вимогу Українського Січового Союзу з усіх повітів Галичини, в описах січових бібліотек нерідко трапляються новели письменника (2, арк. 32), що свідчить про великий авторитет Марка Черемшини серед січовиків.

У 1906 р. І.Семанюк стає помічником адвоката М.Лагодинського у Делятині (Надвірнянський повіт) і зразу ж вступає в активне громадське життя. Як згодом згадував сам письменник, "... тут перебував я шість чи сім годів, і займався січовою організацією та просвітою селян... В кождім селі знала мене і мала дитина, мужики мене дуже любили..." [6, с. 349]. Зазначимо , що селяни поважали письменника за його щирість і простоту, за мудрість та непокірливість можновладцям. Люди про нього говорили: "... це дорогий чоловік, вийшов з нашого мужицького роду на пана, але сардака не цурається..." [9, с. 127].

Марко Чермшина брав активну участь у заснуванні та оформленні необхідної документації кількох "Січей" Надвірнянського пов. У липні 1907 р. при його активній організаторській діяльності засновано товариство "Січ" у Ворохті. На перших загальних зборах письменник виступив із змістовним рефератом про значення січової організації, після чого до "Січі" записалось 50 чоловіків та 30 жінок [7, с. 166], і в цьому була чимала його заслуга. У Делятині Марко Черемшина належав до головного проводу "Січі" і брав активну участь у її діяльності до 1912 р. В час, коли М.Лагодинський займався депутатськими справами у Відні, І.Семанюк повністю його заступав на посаді адвоката і був чи не головним захисником покривджених січовиків Надвірнянського пов., адже в той час галицькі "Січі" продовжували зазнавати переслідувань з боку польської адміністрації краю.

Завдяки активній громадській діяльності адвоката І.Семанюка з 1906 по 1912 р. Делятин перетворився в один із центрів січового руху на Надвірнянщині. Сюди регулярно сходилися січовики і прихильники Радикальної партії на січові свята, віча, збори, на яких він виступав з палкими промовами [10, с. 171].

Відзначимо, що Марко Черемшина підтримував тісні зв'язки з членами Української Радикальної партії та завжди брав активну участь в її заходах. Так, коли у 1906 р. М.Павлик написав листа від імені українських селян-радикалів Галичини та Буковини до селян-депутатів російської Державної думи, закликав їх відстоювати права українців у Російській імперії та давав конкретні поради, щоб досягти "...нашого національного і політичного ідеалу - Української всенародної республіки.." [5, с.10), Марко Черемшина активно залучився до збору підписів січовиків під вище згаданим листом. Письменник разом з В.Охримовичем, Л.Бачинським, В.Стефаником на вічах, організованих січовиками в різних населених пунктах Галичини, проводив агітацію за українських кандидатів, роз'яснював необхідність загального виборчого права.

За рекомендацією членів Радикальної партії І.Семанюк у 1912 р. відкрив адвокатську канцелярію в м.Снятин, яка швидко стала місцем цікавих зустрічей з селянами-січовиками та місцевими інтелігентами. За два передвоєнні роки Марко Черемшина відвідав по кілька разів усі "Січі" Снятинського пов., яких нараховувалось на той час 52 [4. - Ч. 1, с. 8]. Там письменник заприятлював із сеймовим депутатом кошовим Карлівської "Січі" І.Сандуляком, кошовим "Січі" Тулова І.Харуком-Галайдою, народним бесідни-

ком Г.Запаринюком, який був активним членом Вовчківської "Січі" і палким агітатором на всіх вічах і зборах, що проводились на Покутті.

Адвокат І.Семанюк завжди захищав січовиків від утисків снятинського старости Левицького, який не хотів визнавати постанов Галицького намісництва щодо припинення переслідування "Січей" після 1910 р. Широкого розголосу серед громадськості набув випадок, коли І. Семанюк змусив місцевого суддю, відомого своїм неприхильним ставленням до українців, з повагою поставитися до січовика з с.Вовчківці Г. Запаринюка та винести справедливий вирок у судовій справі на його користь.

Марко Черемшина взяв активну участь у відзначенні 100-літніх роковин Т.Шевченка весною 1914 р., виступаючи у січових читальнях з рефератами про життя Кобзаря, а також на мітингах при відкриттю пам'ятників Т.Шевченку - високих могил, насипаних в багатьох населених пунктах Галичини.

Подальшій співпраці письменника з січовим рухом завадила Перша світова війна. З окупацією краю російськими військами твори Марка Черемшини разом з українськими часописами та іншими україномовними виданнями були заборонені як шкідливі для російської влади і підлягали вилученню та знищенню [1, арк. 2].

Отже, січовий рух, що на початку XX ст. набув значного поширення на українських теренах Галичини і привернув до себе значну частину української інтелігенції краю, здійснив великий вплив на адвоката та письменника І.Семанюка і на кілька років став невід'ємним атрибутом його життя. В особі Марка Черемшини галицькі січовики завжди знаходили підтримку, яка ставала важливим фактором у боротьбі українців за свої національні права і свободи на своїй землі, а творчість письменника давала їм наснагу в боротьбі за кращу долю.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України у м.Києві. Київський охоронний відділ Київського губернського жандармського управління. - Ф. 274, оп. 5, спр. 26.
2. Центральний державний історичний архів України у м.Львові. Головний січовий комітет. - Ф. 847, оп. 1, спр. 4.
3. Громадський голос (м.Львів). - 1907-1914
4. Січові вісті (м.Львів). – 1913.
5. Павлик М. Письмо українських селян-радикалів із Галичини та Буковини до селян-послів Російської Державної думи. - Львів, 1906. - 16 с.
6.Черемшина Марко. Твори. - К.: Наукова думка, 1987. - 444 с.

7.Гаврилюк М. "Січ" - Ворохта, пов.Надвірна // Гей, там на горі "Січ" іде. – К.: ВІПОЛ, 1993. - С. 166-168.
8.Леник В. Українська організована молодь. - Мюнхен-Львів, 1994 - 180 с.
9.Осічний Д. Мої зустрічі з Марком Черемшиною // Жовтень. - 1957. - № 4. - С. 127-130.
10.Небелюк І. "Січ" - Делятин, пов. Надвірна // Гей, там на горі "Січ" іде. - К.: ВІПОЛ, 1993. – С. 170-172.
11.Bujak Fr. Galicya. – Lwow-Warszawa, 1908. – T. I. – 562 s.

Литвин С.Х.
(Севастополь)

РОЛЬ С.ПЕТЛЮРИ У СТВОРЕННІ ВІЙСЬКА УНР НАПРИКІНЦІ 1917 р.

В українській історіографії серед найсуперечливіших щодо постаті С.Петлюри проблем є висвітлення його ролі в започаткуванні національних збройних формувань та причетності до організації відпору більшовицькій агресії наприкінці 1917 р.

Петроградський більшовицький переворот 25 жовтня 1917 р. (тут і далі дати подаються за старим стилем) прискорив розмежування політичних сил в Україні, підштовхнув їх до рішучих дій. В результаті протиборства ворогуючих сторін 29-31 жовтня Центральна Рада перебрала на себе всю повноту влади. 7 листопада 3-м Універсалом Центральної Ради було проголошено Українську Народну Республіку (УНР), що поставило Україну в становище фактично самостійної держави. С.Петлюра на відміну від інших лідерів української революції ясно зрозумів, що російські політичні течії є проти самостійності України, що російське розуміння соціалізму і демократії є протилежне українському і що найсерйозніша небезпека для свободи й незалежності українського народу загрожує з боку більшовиків. Він усвідомлював загрозу розташованих на території України збільшовичених російських військ як фронтових, так і тилових, а також створюваної більшовиками місцевої червоної гвардії.

Український військовий рух та українізація армії, що здійснювалась за активної участі і під безпосереднім керівництвом С.Петлюри, створили передумови для формування національної збройної сили. Але слід зауважити, що від весни 1917 р. Петлюра був головою Українського Генерального Військового Комітету (УГВК) - по суті, громадської організації. Тобто, він виконував

функції будівничого українського війська на громадських засадах, що суттєво впливало на результати його діяльності, обмежувало в правах і можливостях. Однак опоненти Петлюри часто не надають цьому факту належної уваги, через що суттєво зміщуються акценти. До того ж в своїй діяльності Петлюра наштовхувався на нерозуміння ваги розбудови власної армії в самому соціалістичному керівництві Центральної Ради і Генерального Секретаріату. Лише 31 листопада згідно постанови Центральної Ради він офіційно призначається генеральним секретарем з військових справ, набувши статусу міністра. Але й за цей двомісячний період С.Петлюра докладав усіх зусиль, щоб створити українську військову силу проти небезпеки, що насувалася.

Проте в історіографії поширені безпідставні звинувачення С.Петлюри в нехтуванні військовими питаннями, неспроможності та некомпетентності створити армію, організувати захист української землі. Але ж численні факти та документи промовисто свідчать протилежне.

Як голова військового відомства С.Петлюра вже 2 листопада 1917 р. розіслав у Ставку російської армії, в усі штаби фронтів, округів та інші військові організації телеграму, в якій, зокрема, повідомляв: "Волею Центральної Ради мене поставлено на чолі військової влади України. Я прийняв цю владу і призначив на посади інших людей. Всі вищі краєві установи працюють. Головне їх завдання зберегти непорушний лад в Києві, його окрузі і на Україні, упорядкувати рух залізниць, постачання військові як людей, так і всіх життєвих та бойових припасів. Я не буду втручатися в розпорядження командуючих фронтами, але в тилу всі розпорядження даю я через командуючих округами або через своїх уповноважених... Беручи на себе вищу військову владу в Україні, за винятком фронту, всі розпорядження в тилу виходять виключно від Генерального Військового Комісаріату України і тому жодних інших наказів не треба виконувати" [27, 4 листоп.].

6 листопада 1917 р. делегацією Генерального Секретаріату в складі О.Лотоцького і Д.Дорошенка у Могилеві підписана військова угода з російським військовим командуванням про створення Українського фронту. Цей документ залишається маловідомим, хоча він був опублікований у Віснику Генерального Секретаріату й переданий С.Петлюрою телеграфом на фронти і в штаби військових округів. В угоді обумовлювалося створення постійного представництва Генерального Секретаріату при Ставці головнокомандуючого, визнавалось бажаним територіальне комплектування частин і

зосередження українських військ на Південно-Західному й Румунському фронтах, передбачалось створення українських фронтових комітетів, а також надавалось Генеральному Секретаріату право залучати офіцерів і військових чиновників для постійної роботи в українських штабах [8, 23 листоп.]. Досягнута угода свідчила про розуміння верховним російським генералітетом ролі Центральної Ради і української армії в боротьбі з більшовизмом й анархією. За умов обвальної більшовизації армії Ставка погоджувалася задовольнити практично всі вимоги Генерального Секретаріату, дозволяла беззастережну українізацію військових частин. Було зрозумілим, що угода з Ставкою носить формальний характер, оскільки остання вже не мала реальної влади, однак Генеральний Секретаріат використав її для підтримки свого авторитету і своїх дій. На фронтах розгорнулося формування добровільних гайдамацьких частин, і швидкими темпами продовжувалась українізація в російських частинах.

7 листопада Петлюра віддав наказ про створення Українського фронту, але військовим керівництвом всіляко гальмувалося його виконання. Лише 23 листопада Генеральний Секретаріат оголосив про злиття Південно-Західного і Румунського фронтів в єдиний Український фронт під командуванням генерала Д.Щербачова. І хоч єдиного фронту створити так і не вдалось, ця справа набула широкого розголосу. Залишаючи позиції на інших фронтах, кидаючи гарнізонну службу в містах Росії, зукраїнізовані підрозділи пробивались на Україну.

С.Петлюра зробив рішучі і важливі кроки на шляху реформування регулярної армії, відновлення дисципліни у війську. Зокрема, 8 листопада він видав наказ-звернення до українських військових частин, в якому повідомляв: "Внаслідок останніх подій вся влада на Україні перейшла до Центральної Ради, української народної, й її Генерального Секретаріату органу українського селянства, вояцтва й робітництва... Вище військове командування призначається тепер нею з людей, які б відповідали народним бажанням і могли б бути захисниками народних інтересів..." В зв'язку з цим усі несанкціоновані призначення або усунення з посад в армії, як зазначалося у наказі, "будуть вважатись анархічними і як порушуючі інтереси Української Народної Республіки, належним чином припинятися" [9, 1 груд.].

Але дії більшовиків вели до подальшої дезорганізації і розвалу фронту. 9 листопада більшовицька Рада Народних Комісарів (РНК) призначила верховним головнокомандуючим російської армії

прапорщика Криленка, змістивши з цієї посади генерал-лейтенанта Духоніна. Того ж дня С.Петлюра мав розмову по прямому проводу з генералом Духоніним. Главковерх повідомив про своє рішення не підпорядковуватись рішенню РНК і не здавати свою посаду [8, 23 листоп.]. Однак 10 листопада більшовики захопили Ставку в Могильові і розстріляли генерала Духоніна. З огляду на агресивні дії більшовиків Центральна Рада активізувала заходи по створенню Українського фронту. Петлюра віддав наказ всім військовим-українцям, де б вони не перебували, не виконувати розпоряджень РНК, а прибути в Україну в розпорядження командування Українського фронту. Він вимагав, щоб війська Українського фронту підкорялись лише наказам, які виходять від Військового Генерального секретарства. Розпорядження Ставки і Верховного головнокомандування належало виконувати лише після того, "якщо вони будуть схвалені Генеральним Секретаріатом Української Республіки" [8, 23 листоп.].

С.Петлюрою був скасований наказ Криленка про виборність командного складу, ліквідацію звань та нагород в армії. Він затвердив штати всіх відділів військового секретарства, видав ряд наказів про повну українізацію корпусів і дивізій, управлінь та установ. У безпосереднє розпорядження Генерального Секретаріату були передані українізовані 6-й і 34-й армійські корпуси та 14-й запасний полк. 6-й корпус був перейменований в 2-й Січовий Запорізький корпус. Командиром призначено генерала Мандрику. На Румунському фронті Центральна Рада підпорядкувала собі 26-й і 10-й армійські корпуси 9-ї армії, що нараховували 30 тис. солдат [34, с. 36-41].

Була здійснена також українізація штабів Київського і Одеського військових округів. С.Петлюра називав цей процес "найважливішими заходами по створенню української армії" і висловив сподівання, що "штаби Київського і Одеського військових округів розгорнуть формування українських піхотних і спеціальних частин" [43]. Центральна Рада призначала в штаби округів своїх комісарів.

Завдяки цим заходам у розпорядження Центральної Ради на фронті, в Києві і на місцях переходили надійні військові частини. Генеральний Секретаріат і С.Петлюра перебирали керівництво українізованими військовими частинами на себе і користувалися у війську великим авторитетом. Це дало можливість всюди створювати українські військові ради і продовжувати уаїнізацію фронтових і тилових частин.

Для забезпечення належного фахового рівня безпосереднього керівництва військами за дорученням С.Петлюри 10 листопада було започатковано Український Генеральний штаб, склад якого затверджено 7 грудня 1917 р. наказом по Військовому Секретаріату № 87 [44, с. 1-31]. Начальником Генерального штабу став тодішній голова української військової громади у Двінську генерал Б.Бобровський. Заступниками призначено підполковників О.Сливинського і Е.Кільчевського. В Генштабі організовано відділи: організаційний, загальний, артилерії, зв'язку, постачання, військових шкіл, воєнно-комісарський, інтендантський та воєнно-політичне управління. До складу Генштабу входили генерали Кондратович, Омелянович-Павленко, Дельвіг, старшини Акінтьєвський, Данченко, Козьма, Колос, Матяшевич, Пащенко, Пилькевич, Пономаревський-Свідерський, Селецький, Удовиченко та інші [38, 338].

Зусилля Генерального Секретаріату і С.Петлюри спрямовувались на припинення свавільних дій фронтових більшовицьких військово-революційних комітетів (ВРК), які заявили про ігнорування Центральної Ради і Генерального Секретаріату, підкорили своєму впливу Особливу 7-му, 8-му і 11-ту армії. Найбільш збільшовиченими були 2-й гвардійський (в 7-й армії), 1-й Туркестанський (в Особливій армії) та 12-й (у 8-й армії) армійські корпуси. Українські частини (1-й Український та 2-й Запорізький корпуси) відмовилися підпорядковуватися фронтовим ВРК. У них діяли виборні українські військові ради, які повністю визнавали своє підпорядкування Центральній Раді.

Дедалі гострішими ставали стосунки Центральної Ради з російською більшовицькою Радою Народних Комісарів (РНК). До особливої напруги дійшло після рішення Генерального Секретаріату від 24 листопада проти пропуску через Україну на Дон російських військ для придушення Донської козацької республіки та за безперешкодний пропуск через Україну на Дон козачих військ, юнкерів, георгіївських кавалерів, 2-ої школи прапорщиків тощо. С.Петлюра і М.Порш повідомили про це Криленка, а той РНК.

Того ж дня В.Ленін телеграфував Криленку: "Ми вважаємо, що після вчорашньої заяви, зробленої Петлюрою, Рада явно і рішуче стала на бік кадетсько-корніловської і каледінської контрреволюції. Рахуйтеся з цим твердо при всіх заходах і кроках" [2, с. 169].

У зверненні "До всього населення" від 25 листопада 1917 р., написаному В.Леніним, Раднарком оголосив Центральну Раду "буржуазною" і закликав "діяти з усією рішучістю проти ворогів народу", заборонив будь-які переговори з Каледіним і Радою,

загрожуючи місцевому населенню і залізничному персоналу суворою карою за сприяння "контрреволюціонерам" [14, с. 154-155]. Окремі політичні сили в Україні розцінили цей документ як наближення братовбивчої війни. Газета "Пролетарская мысль" писала: "Перемога більшовиків - це загибель свободи і щастя українського народу. Війна України з Росією наближується" [28, 1 дек.].

Тоді ж, 25 листопада загін балтійських моряків під командуванням Н.А.Ховріна і відомого анархіста А.Железнякова отримав директиву В.Леніна відправитися з Москви до Харкова і на Донбас "на допомогу робітникам і селянам України" [39, с. 94].

Більшовики діяли по зазделегідь розробленому і затвердженому Раднаркомом плану. Командуючий більшовицькими військами на Україні В.Антонов-Овсієнко в соїх "Записках..." зізнавався, що після звернення РНК від 25 листопада 1917 р. він дав розпорядження привести у дію спеціальний план - направити північні загони з Гомеля, Брянська, Воронежа на південь, комісарам Шерстобитову і Любицькому організувати наступ чорноморських матросів із Севастополя в Донецько-Криворізький басейн, представникові Ставки Фейєрабенду направити на Київ 2-й гвардійський корпус. Особливе значення надавалось "широкому охватові України з боку Південно-Західного і Румунського фронтів" [1, с. 24-26].

У тодішній пресі сповіщалось про бої більшовицьких загонів, що направлялись на Україну, з українськими військами, які розташовувалися в прикордонних населених пунктах. Так, "Пролетарская мысль" повідомляла, що сформований в Севастополі загін матросів чисельністю 2,5 тис. чол. веде бої з українськими частинами під Ростовом і Бєлгородом [28, 29 нояб.].

Ці факти переконливо спростовують твердження радянської історіографії, ніби військa РНК в листопаді - грудні 1917 р. бойових дій з українськими військами не вели і дають підстави вважати 25 листопада фактичним початком першої російсько-української війни.

Однак навіть сучасні дослідники допускаються прикрої помилки щодо початку російсько-української війни. Так, у дисертації Л.Зінкевича [21, с. 17]. називається дата - 25 грудня. В дослідженні В.Задунайського про збройні сили УНР теж мова йде лише про "концентричний наступ з 25 грудня" [19, с. 16]

Ці, на перший погляд, несуттєві неточності услід за фальсифікаціями в радянській історіографії приховують дійсно тривалий термін війни, її підступний і жорстокий характер, продовжують замовчувати істинну роль С.Петлюри в формуванні українського війська, організації протидії ворогові.

Важливою ланкою більшовицького плану війни було підняття загального повстання проти Центральної Ради, яке київські більшовики готували на 30 листопада. Вони відкрито створювали і озброювали нові загони червоної гвардії, запросили допомоги фронтовими частинами, зокрема 2-го гвардійського корпусу. С.Петлюра, вірно оцінивши ситуацію, запобіжними заходами випередив повстання. В ніч з 29 на 30 листопада ним блискуче була проведена акція повного роззброєння десятитисячного збольшевиченого вояцтва і арешту більшовицьких ватажків. Операція пройшла майже безкровно, в ній лише під час роззброєння 3-го авіапарку було вбито одного та поранено чотирьох українських вояків полку імені Б.Хмельницького. В операції по роззброєнню взяли участь усі без винятку українські підрозділи київського гарнізону. Більше того - два полки Першого Українського корпусу генерала П.Скоропадського прибули до Києва на допомогу військам Центральної Ради.

Про масштаби повстання, що готувалося, подається у спогадах більшовицького лідера Затонського: "Більшовики готували широкомасштабне повстання на 30 листопада під керівництвом військово-революційного комітету. Центром і опорною базою повстання був Печерськ (Арсенал і 3-й авіапарк). Намічалось широке залучення артилерії. Головну ударну групу становили арсенальці, 2-й запасний телеграфний батальйон, саперна рота, 1-ша кінно-гірська батарея, червона гвардія Шулявки і 5-й авіапарк" [20, с. 76].

Акція роззброєння, здійснена виключно за ініціативою і під керівництвом С.Петлюри, неправомірно замовчувана і недостатньо висвітлювана в історіографії. Проте важко уявити, яким кровопроллиттям і якими наслідками могло обернутися для Києва і взагалі для української революції більшовицьке повстання, коли б воно не було так успішно і безкровно зірване.

Найважливіша роль у планах розгрому Центральної Ради РНК відводила збільшевиченим фронтовим частинам. Більшовицькі РВК направляли в корпуси і дивізії телеграми і радіограми із закликами підніматися на боротьбу з "контрреволюційною" Центральною Радою, не допускати українізації військ, оголосили Петлюру ворогом українських і російських солдат, робітників і селян [4, с. 477-480].

На Південно-Західному фронті активні бойові дії розпочалися 24 листопада, коли комісар РВК Особливої армії Ю.Гузарський віддав наказ 1-му Туркестанському корпусу заарештувати корпусну українську військову раду і розпочати боротьбу з її військами в районі Здолбунова. 30 листопада частини 2-го гвардійського корпусу

і загони червоної гвардії з наказу ВРК 7 армії зайняли Жмеринку [25, с. 105].

2 грудня частини 19-ї дивізії 12-го армійського корпусу почали бої з військами Центральної Ради в районі Кам'янця-Подільського. Вони захопили штаб корпусу в місті Жард'є, заарештували командира корпусу генерала Аржиєва, а також Подільського губернського комісара Центральної Ради Степуру [11, с. 117].

Ставка наполягала на відправці військ на Київ. 2 грудня Криленко наказав ВРК Південно-Західного фронту і комісару Г.Чудновському направити 2-й гвардійський корпус на Київ, подати для цього ешелони на станції Жмеринка, Сербинівці, Бар, Митищі і Матейкове. В той же день Криленко в телеграмі фронтовим і армійським РВК наказав: "Зняти війська з фронту і розгромити контрреволюційне гніздо в Бердичеві" - штаб Українського фронту, очолюваний Певним.

Щоб перешкодити заколоту з боку частин Південно-Західного фронту, С.Петлюра у відповідь на накази і розпорядження Криленка розіслав телеграми штабам і фронтовим комітетам не виконувати їх, не посилати військо на Київ для розправи з українцями [24, 3 дек.]. Водночас він звернувся з відозвою до українського війська, в якій закликав українських вояків "стояти на сторожі прав Української республіки, боротися з погромами, грабіжниками, не давати ворожому нам військові переїздити по залізниці" [27, 3 груд.].

За наказом С.Петлюри частини 1-го Українського корпусу генерала П.Скоропадського перекрили залізничний шлях на Київ на лініях Жмеринка-Козятин, Шепетівка-Козятин, Христинівка-Вапнярка і приступили до роззброєння частин 2-го гвардійського корпусу. Лише більшовицькі авангардні частини на чолі з Є.Бош пробились до Козятина, де також в результаті енергійних й рішучих дій українських військ швидко і без кровопролиття були роззброєні [24, 5 дек.]. Таким чином, спроба використати 2-й гвардійський корпус проти Центральної Ради закінчилася невдачею.

За дорученням Петлюри 3 грудня генерал П.Скоропадський провів операцію по знешкодженню ВРК фронту в Бердичеві. ВРК було розпущено, а керівників заарештовано. Петлюра скерував туди зукраїнізовані частини з фронту, зокрема 10-ту кавалерійську дивізію, 27-й запасний полк, 9-ту кінну дивізію та частини 2-го Запорізького корпусу. За його дорученням полковником М.Капустянським і полковником Н.Никоновим 5 грудня була проведена операція по взяттю Шепетівки, Бердичева, Житомира, Старокостянтинова і Проскурова. При підтримці вищого командування

фронту та за участю гайдамацьких відділів С.Петлюрі вдалося також обеззброїти анархічні революційні гарнізони в Конотопі, Жмеринці, Козятині. Війська Центральної Ради зайняли Здолбунів, Сарни, Коростень, внаслідок чого частини Особливої армії опинилися блокованими.

Сміливі й рішучі заходи С.Петлюри зірвали плани більшовиків і змусили їх припинити активні дії. Це ж підтверджував у своїх "Записках..." В.Антонов-Овсієнко: "Розраховувати на натиск до Києва з боку частин Південно-Західного фронту не доводилось. Все, що можна було зробити з цього боку, то це відволікати на захід увагу Центральної Ради від наступу з Гомеля на Бахмач" [1, с. 130-131].

Наступ більшовицьких військ на цьому напрямку розпочався 1 грудня. Доктор історичних наук Л.Гарчева в своєму дисертаційному дослідженні так описує ці події: "Частини Мінського революційного загону наступали з Гомеля на Бахмач, де зустріли рішучий опір 622-го українського полку і відступили до станції Сновської. На допомогу їм Берзін направив із Гомеля 60-й піхотний Сибірський полк з артбатареєю, 3-тю колону балтійських матросів під командуванням Яковлєва, бронепоїзд Пролигіна і 2 броньовики. 5 грудня командуючий Західним фронтом Каменщиков наказав Берзіну взяти Бахмач, щоб там не було. Але, як виявилось, зробити це було непросто" [13, с. 79].

Через станцію Бахмач більшовики намагалися провести на Дон потужні червоногвардійські з'єднання. В.Антонов-Овсієнко так писав з цього приводу: "Даремно Берзін вимагав від начальника колони Волобуєва рішучих дій. Волобуєв вступив у переговори з українським полком, що зайняв Бахмач і розібрав залізницю. Українці заявляли, що ні в якому разі не пропустять наш загін і будуть стріляти. Волобуєв за таких обставин не рішився діяти" [1, с. 32].

В.Антонов-Овсієнко подає також чисельність сил обох сторін на цьому напрямку: "Ставка зосередила дві дивізії в Гомелі та по одній в Калинковичах, Новозибкові і Брянську. На цьому напрямку їм протистояло 1500 гайдамаків у Чернігові, стільки ж у Гродно, "курінь смерті" і 622-й український полк в Бахмачі. Всього до 20 українських груп не більше 5 тисяч чоловік" [1, 131].

Отже, як бачимо, збільшовичені фронтові частини створювали небезпечне протистояння з заходу і з півночі. Але цьому важливому фактору чомусь в історіографії не надається належного значення. Адже їх активність на Південно-Західному фронті та на Бахмацькому напрямку не давала Петлюрі змоги перекинути жодної частини на харківський напрямок, де більшовики в цей час сконцентровували

великі сили регулярних військ та червоної гвардії для наступу з південного сходу.

За таких умов фактичного ведення війни Раднарком 4 грудня звернувся з "Маніфестом до українського народу з ультимативними вимогами до Української Центральної ради" за підписом В.Леніна і Л.Троцького, в якому всю вину за загострення ситуації лицемірно поклав на Центральну Раду [4, с. 443]. Не вдаючись до детального аналізу зазначеного документа, наведемо лише ультимативні вимоги, що мали місце в ньому:

"1. Чи зобов'язується Рада відмовитися від спроб дезорганізації загального фронту?

2. Чи зобов'язується Рада не пропускати без згоди верховного головнокомандуючого ніяких військових частин, які направляються на Дон, на Урал, чи в інші місця?

3. Чи зобов'язується Рада співдіяти з революційними військами в боротьбі з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням?

4. Чи зобов'язується Рада припинити всі свої спроби роззброєння радянських полків і робітничої червоної гвардії на Україні і повернути негайно зброю тим, у кого її було забрано? В разі неотримання задовільної відповіді на ці питання впродовж строку - сорока восьми годин, Рада Народних Комісарів буде вважати Раду в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні" [30, с. 60].

Отримавши ультиматум, Генеральний Секретаріат негайно вислав РНК відповідь за підписами В.Винниченка і С.Петлюри, в якій відкинув усі вимоги РНК, належно обгрунтовуючи їхню недоречність [8, 15 груд.].

Виступаючи з повідомленням про ультиматум на Всеукраїнському з'їзді Рад, що проходив у Києві 5 грудня, С.Петлюра розцінював його як порушення національних прав і незалежності українського народу, втручання в його внутрішні справи. Він повідомив, що оперативними базами російських більшовиків є міста Старокостантинів, Гомель і Брянськ, куди вони стягують війська вже з 24 листопада для війни з Україною і назвав це "ударом в спину Українській Народній Республіці", закликав "не пустити насильників на нашу землю" [26, 8 груд.]. З'їзд прийняв відозву "До всіх робітників і селян Великоросії про припинення війни між двома братніми народами"[24, 6 дек.] і затвердив відповідь Генерального Секретаріату на ультиматум РНК. З протестом проти "Ультиматуму" виступили також делегати Другого українського військового з'їзду Південно-Західного фронту і Українська військова рада 34-го армійського корпусу [27, 8 груд.].

Раднарком розглянув відповідь Генерального Секретаріату на своєму засіданні 5 грудня і прийняв постанову, в якій, зокрема, говорилось: "Визнати відповідь Ради незадовільною, вважати Раду в стані війни з нами". На цьому ж засіданні командуючим військами РНК у війні з Україною був затверджений В.Антонов-Овсієнко. В постанові записано: "Прямим завданням тов. Антонова повинна бути організація боротьби і бойових дій з Радою" [4, с. 443].

В.Ленін дав указівку Криленку якомога скоріше зосередити в Харкові надійні війська і в більшій кількості [3, с. 25-27]. Бойові операції проти України набирали розмаху. 8 грудня з Білгорода до Харкова вдерлися зведений загін Сіверса, загін балтійських матросів Ховріна і Железнякова, загін петроградських червоногвардійців Зайцева та чорноморських матросів Мокроусова. 12-13 грудня в Харків прибули зведений загін червоної гвардії Петрограда (900 чол.) під командуванням Ф.Трифонова, два зведених червоноармійські загони і два загони солдат з Москви з артилерією і кулеметами [4, с. 496, 504]. В ті дні на Харків рухався суцільний потік ешелонів з військами і військовими вантажами. Це були в основному зведені добровольчі загони, які нараховували від декількох сотень до тисячі чоловік. В їх складі - кулеметні команди, артилерійські батареї, а нерідко і бронепотяги. До 12 грудня більшовики зайняли всі залізничні магістралі, вузлові станції і міста південніше Харкова. Тривалі бої йшли за станцію Лозова, яку обороняв Сімферопольський полк ім.Дорошенка.

Формально дотримуючись принципу самовизначення націй, РНК ставила за мету ліквідувати суверенну УНР. Не оголошуючи війни, РНК вела широку агресію. Лише у грудні, за підрахунками Л.Гарчевої, відбулося більше 80 боїв та збройних сутичок [12, с. 25], що переконливо спростовує твердження про початок війни з 25 грудня.

Ситуація вимагала рішучих дій. Але український уряд не приймав адекватних рішень і дій. Лише Петлюра, передбачаючи, що справа йде до справжньої збройної, кривавої і дуже запеклої війни, поспішав організувати військо, здатне протистояти ворогові. Підтвердженням цього були накази С.Петлюри тої пори, до яких тепер став можливим доступ у архівних фондах. Наведемо декілька з них.

Так, при погодженні з Радою Вільного Козацтва С.Петлюра видав наказ про мобілізацію вільного козацтва по всій Україні [27, 6 груд.]. Важливе значення для послаблення більшовицького впливу мало рішення про відпустку за місцем проживання вояків всіх запасних і тилових частин, що були призвані не з України. Виконуючи наказ С.Петлюри № 88 від 10 грудня 1917 р. [49], штаби фронтів дуже

оперативно провели цю роботу. Після тритижневої відпустки солдати-росіяни зобов'язані були зголошуватися до російських повітових військових начальників. Українців же зводили в українські військові частини, які поповнювались українцями, що прибували з військових частин, дислокованих в Росії.

Цей захід дав кадри для створення доволі численних національних частин. Згідно з наказом С.Петлюри було створено ряд запасних українських полків. Так, 6 грудня створено 3-й Український запасний полк під командуванням полковника Янченка. Полк розташувався у Чернігові і став потужною бойовою частиною [46]. Згідно з наказом від 29 листопада створено 1-й український авіазагін, на озброєнні якого було 12 літаків [47]. Досить рішуче почали також створюватися різні українські, окремі від російських, тилові установи. Зокрема, наказом № 65 від 30 листопада оголошено формування Генеральної Військової Санітарної Управи військово-медичного управління [45].

За безпосередньою участю Петлюри позитивно вирішилось клопотання полонених українських січових стрільців зорганізуватися в окрему військову частину, чим було дано початок славній бойовій формації - Куреня Січових Стрільців під командуванням Євгена Коновальця.

С.Петлюра намагався задовольнити всі потреби українських частин. На початку грудня саме за його наполяганням Генеральний Секретаріат, зважаючи на катастрофічний стан постачання солдатам продовольства та військового спорядження, постановив відпустити на потреби фронту 20500 тис. крб., взявши 10 млн. крб. у Державному банку і 10500 тис. позичково з переказних сум поштово-телеграфного відомства і сум правлінь залізниць України [42].

В історіографії існує велика розбіжність думок щодо загальної чисельності військ. Багато авторів, в тому числі й сучасні дослідники, посилаючись на Винниченка та інших авторів (а іноді і без посилання), твердять, начебто наприкінці 1917 р. Центральна Рада "фактично не мала в своєму розпорядженні ніякої реальної сили і, крім відділів добровольців, український уряд не мав на кого спертися" [22, с. 155].

Проте різноманітні джерела підтверджують протилежне. Так, посилаючись на дані розвідки, В.Антонов-Овсієнко писав про 100 тис. українських вояків, що захищали підступи Києва з боку фронту [1, с. 131]. Радянський історик А.Ткачук ще в 60-х роках наводив дані про те, що в грудні "в очолюваній С.Петлюрою українській армії уже було майже 400 тис. чол., в тому числі 180 тис. в діючій армії, 150 тис. в тилових гарнізонах України, 60 тис. в загонах "вільного

козацтва" [35, с. 75-84]. Тоді ж дослідник П.Гарчев також доводив, що "з кінця жовтня до середини грудня 1917 року збройні сили Центральної Ради мали перевагу над більшовицькими формуваннями і придушували їх виступи у всіх регіонах України" [11, с. 89].

В своєму дисертаційному дослідженні Л.Гарчева називає щодо чисельності військ Центральної Ради в кінці 1917 р. такі цифри: 180 тис. в українізованих частинах на фронті, 150 тис. в тилових гарнізонах і 60 тис. в загонах вільного козацтва, тобто майже 400 тис. чоловік. "Лише така кількість, - стверджує вона, - могла вести війну з військами Раднаркому і Червоною гвардією та російськими частинами фронту" [13, с. 40].

Великі розбіжності є також і в підрахунках чисельності більшовицьких сил в Україні. Ще в середині 60-х років П.Гарчев зробив спробу підрахувати чисельність військ, направлених Раднаркомом на Україну. Він стверджує, що було відправлено до 20 тис. солдат, матросів і червоногвардійців у грудні, а в січні - ще 12 тис. [10, с. 103-109]. Л.Гарчева на основі вивчення архівних матеріалів приходить до висновку, що Муравйов мав у своєму розпорядженні 60 тис. військовослужбовців та червоногвардійців, 14 літаків, 150 тис. гвинтівок, 342 важких кулемети і 2400 - легких" [12, с. 42-43]. За її підрахунками, Ставка залучила до боротьби з Центральною Радою не менше 500 тис. солдат [13, с. 364]. Суперечності існують і щодо чисельності загонів Червоної гвардії. Дослідники називають цифри від 40 до 100 тис. чол.

Отже, з огляду на наведені дані не можна погодитися з авторами, які стверджують про відсутність у Центральної Ради війська. Такі твердження приховують масштабність більшовицької агресії в Україні, всенародний характер спротиву більшовикам, жорстокість та безглуздість братовбивчої українсько-російської війни, зводять її до конфлікту з "купкою прибічників буржуазії". Разом з тим замовчування справжньої чисельності українського війська є намаганням применшити роль С.Петлюри в створенні армії та його організаторські здібності в керівництві цією найважливішою ланкою державного будівництва.

Щоправда, в українізованих і національних частинах не вистачало тоді командних кадрів. Офіцери і генерали російської армії, навіть етнічні українці, не поспішали переходити до українських частин. Але є десятки свідчень, що на відміну від інших українських лідерів С.Петлюра уважно ставився до питання залучення військових спеціалістів до українських частин. Тоді, як більшовики знімали з посад генералів і офіцерів, заміняли їх солдатами і молодшими

офіцерами, і це вело армію до повного розвалу, в українські частини переходили висококваліфіковані спеціалісти. С.Петлюра розумів, що армія вимагає фахівців, тому залучив до служби в українській армії численних старшин з військовою освітою, придбаною за царських часів. Найбільш далекоглядна частина генералів і офіцерів, побачивши в Центральній Раді єдину силу, здатну протистояти більшовизму і анархії, не вагаючись, перейшли на службу до української армії. Серед них - командуючий Південно-Західним фронтом генерал Володченко, командуючий Румунським фронтом генерал Щербачов, командуючий Одеським військовим округом генерал Єльчанинов, командуючий Чорноморським флотом адмірал Немитц. Багато з них були свідомими українськими патріотами-державниками до кінця свого життя.

Саме завдяки С.Петлюрі багато талановитих воєначальників, патріотів України прийшли на службу до української армії. Одним з них був М.Юнаків, талановитий командарм, військовий вчений, який про це писав: "Згодом, коли я довідався, що С.В. (Петлюра. - С.Л.) являється одним з головних будівничих новопосталої Української Держави, я побачив у цьому запоруку успішного завершення української справи, і у мене потай з'явилася думка про те, щоб стати його ближчим співробітником" [36, с. 5]. Отже, безпідставними є твердження деяких авторів, зокрема, Д.Дорошенка, який стверджує, що Петлюра оточив себе молодими прапорщиками, матросами, писарями, військовими чиновниками, з недовірою ставився до "старих" офіцерів [16, с. 89].

Щоправда, з боку соціалістичного керівництва Центральної Ради і Генерального Секретаріату мало місце підозріле ставлення до військових кадрів. Відомий приклад, коли В.Липинський виявив бажання власним коштом формувати кавалерійську частину, йому в цьому відмовили як поміщикові, який, начебто, обов'язково зрадить інтереси трудящих. Постійну підозру в "буржуазності" відчували генерали О.Греков, В.Кирей, К.Прісовський, О.Бурківський, П.Кудрявцев, підполковник Б.Сулківський та інші [33, с. 4-7]. Адже програмні положення соціалістичних партій продовжували наполягати на недоцільності існування в майбутньому регулярних збройних сил

Рішучу їх протидію викликає спроба командуючого Київським військовим округом підполковника Павленка при підтримці С.Петлюри об'єднати в струнку організаційну форму всі поодинокі українські військові частини, що перебували в Києві. Виконуючи це доручення, Павленко організував Першу Сердюцьку дивізію під

командуванням полковника Капкана. Наказ про її формування відданий С.Петлюрою 7 грудня 1917 р. До її складу ввійшли полки імені гетьмана Полуботка, імені Богдана Хмельницького, імені Дорошенка, імені Богуна. При дивізії сформовано гарматну бригаду імені Грушевського, кінний полк та саперну сотню. Пізніше розпочалось формування Другої Сердюцької дивізії під командуванням генерала Грекова, але встигли лише зорганізувати кадри для одного пішого полку [33, с. 20]. 9-ту кінну дивізію перейменовано в Третю Сердюцьку кінну. В ній були українізовані та перейменовані на Сердюцькі 9-й Київський гусарський та 9-й Бузький уланський полки. Дивізією командував генерал О.Ревішин [48].

Однак діяльність "сердюків" викликала роздратування В.Винниченка. У "Робітничій газеті" з'явилася низка публікацій, у яких твердилося, що "утворення сердюцьких полків не являється в інтересах ні селянства, ні робітників, є затією буржуазних кіл громадянства чи їх прихвостнів, і тому вся демократія мусить об'явить цим буржуазним намірам найрішучішу війну" [29, № 191]. Під тиском В.Винниченка В.Павленко був змушений подати у відставку; на його місце - командуючого КВО - призначено штабс-капітана М.Шинкаря, який пізніше перейшов на бік більшовиків.

В історіографії ж поширені звинувачення Петлюри в розформуванні сердюцьких дивізій. Початок їм поклав Д.Дорошенко в своїй праці "Історія України 1917-1923 роки", де стверджував, що проти сердюків виступило Генеральне військове секретарство С.Петлюри [17, с. 199]. На жаль, і деякі сучасні дослідники повторюють вслід за Дорошенком його міфи і неправомірні звинувачення, ніби "з наказу Петлюри вже сформовані сердюцькі дивізії чисельністю в 15 тисяч чоловік були розпущені як контрреволюційні" [22, с. 153]. І це тоді, коли саме С.Петлюра був ініціатором їхнього створення, а розформування відбулося вже після його відставки. Це ж підтверджує і генерал О.Греків, що саме С.Петлюра доручав йому сформувати 2-гу Сердюцьку дивізію [50].

С.Петлюра вважав за потрібне негайно готувати українські війська до збройної відсічі більшовикам і неодноразово наголошував на цьому в своїх виступах на засіданнях Центральної Ради та Генерального Секретаріату. Але ці намагання йшли врозріз з політичними настановами українських соціалістичних лідерів, які продовжували вбачати в них загрозу для революції. Навіть у цей небезпечний час, коли повним ходом і на всіх напрямках фактично вже йшла війна російсько-більшовицьких військ проти військ Центральної Ради, намагання Петлюри створити армію не знаходили

підтримки українських соціалістичних керманичів і, в першу чергу, В.Винниченка, що викликало гострий конфлікт між ним і Петлюрою. Винниченко мав розрахунок на успіх мирних переговорів з РНК. Він звинувачував Петлюру в негнучкій політиці та в ескалації напруги у відносинах з РНК, що нібито стало причиною сумнозвісного ультиматуму РНК Центральній Раді. Розходження з лідерами Центральної Ради поглиблювались. С.Петлюра все більше наражався на нерозуміння.

До крайнього загострення стосунків дійшло на засіданні Генерального Секретаріату 12 грудня, де Петлюра зайняв принципову позицію щодо пропуску козаків на Дон. Вважаємо, що не останню роль у претензіях до Петлюри відіграв лист Сталіна "До українців тилу й фронту" від 12 грудня, в якому, зокрема, говорилось: "Конфлікт почався з наказів по фронту члена Генерального Секретаріату Петлюри, що загрожували цілковито дезорганізувати фронт. Не зважаючи на Ставку й інтереси фронту, незважаючи на мирні переговори і справу миру взагалі, Петлюра почав у своїх наказах скликати на Україну всі українські частини армії і флоту. Я не знаю, чи свідомий був Петлюра, що своїми нерозсудливими наказами він ламає фронт і зриває справу миру..." [15, с. 64].

15 грудня на засіданні Генерального Секретаріату обговорювалось питання "Про ріст більшовизму в масах і українському війську". Петлюра висловився про необхідність взяти Харків як "оплот більшовизму в Україні " [32, с. 63]. Замість публічного розвінчування агресії, мобілізації всіх сил на відсіч більшовикам Генеральний Секретаріат приймає за пропозицією В.Винниченка цілком безглузду постанову - терміново з'ясувати з РНК, чи воює він з Радою, чи ні.

17 грудня на засіданні соціал-демократичної фракції Центральної Ради замість визнання ролі і оцінки заслуг Петлюри партійні колеги-соціалісти накинулися з гострою критикою його активних і рішучих дій. Винниченко визнавав пізніше: "Йому було поставлено в вину й його любов до парадів, до зовнішніх ефектів, його нездатність до організаційної праці, його неуцтво в військових справах, його метушливість і саморекламу... Але, розуміється, той закид, що він найбільше завинив у наших неудачах, не є справедливий" [6, с. 217-218].

Повний політичного розчарування, С.Петлюра 18 грудня покидає урядовий пост. Сам факт звільнення С.Петлюри (вважаємо, що саме звільнення, а не відставки) чомусь не знайшов належного висвітлення в історії. Жодний дослідник, жодний автор спогадів, жодний газетний репортер того часу детально не висвітлив і не проаналізував цю

подію. Адже коли звільняли таку широко знану і авторитетну людину, якою був на той час Петлюра, то це було неабиякою подією.

Навіть Д.Дорошенко дуже поверхово витрактував цей факт: "В кінці грудня 1917 року Симон Петлюра подався до демісії, причиною якої були постійні непорозуміння між ним та В.Винниченком, які часом приймали дуже гострі форми" [17, с. 373].

В.Винниченко писав, що нібито "Центральна Рада винесла Петлюрі догану і дала відставку за розвал роботи на посту Генерального секретаря з військових справ [7, с. 26]. Але про догану більш ніде не йдеться.

Газета "Нова громада" в замітці "Отставка С.В.Петлюры" повідомляла про відхід його з посади з особистих мотивів і процитувала постанову фракції УСДРП Центральної Ради з цього питання. В ній говорилося, що "відклик Петлюри небажаний в зв'язку з політичним моментом, але враховуючи його заяву про фізичну перевтому, фракція рахується з цим, як сумним фактом" [26, 23 груд.].

Відомий історик української діаспори В.Косик вважає причиною відставки його незгоду з посилкою делегації на переговори до Берестя через його антантівську настанову [37, с. 65].

Деякі автори пов'язують його відставку з розформуванням "сердюцьких" дивізій. Зокрема, В.Верстюк пише: "Не знайшовши підтримки у Голови Центральної Ради та Голови Генерального Секретаріату у формуванні сердюцьких дивізій, як ядра майбутньої Української Армії, Петлюра подав у відставку..." [37, с. 143].

Всебічний аналіз даної проблеми дозволяє вважати, що причиною відставки була ціла низка причин. Це і постанова уряду включитися у мирні переговори з Центральними державами, це і образливі, несправедливі звинувачення на засіданні Генерального Секретаріату 15 грудня в невмінні справитися з анархо-більшовизмом в Україні й протистояти захопленню більшовиками Харківщини, це і претензії, висловлені на соціал-демократичній фракції 17 грудня, це і (що, на думку автора, найголовніше) незгода з керівництвом Генерального Секретаріату і, головно, з В.Винниченком у питаннях організації збройної відсічі більшовикам.

Відставка С.Петлюри була великою невиправною помилкою. Адже М.Порш, призначений на його місце, виявився просто нездатним виконувати свої функції, не орієнтувався в ситуації, втратив усі важелі управління військами. Роботу Генерального Військового Секретарства було, по суті, зірвано. Більшість його членів залишили цю установу.

А ще більш невиправданим було рішення про повну демобілізацію армії згідно з законом, прийнятим Центральною Радою 3 січня 1918 р. Існуюче військо повинно було демобілізовуватися, регулярна армія скасовувалася повністю. Генеральному Секретаріатові доручалося "негайно приступити до вироблення обчислень по організації української народної міліції і корпусів інструкторських кадрів" [41]. Цей закон і заходи, ним передбачені, за умов триваючої війни з більшовицькою Росією були руйнівними для української армії.

В більшості історичних праць автори покладають вину на С.Петлюру за непідготовленість до війни, за сам неуспіх бойових дій, за інші безглузді рішення і невиправдані заходи. При цьому зумисно чи за недбалістю, замовчується те, що він у цей час був усунутим від вищого державного і військового керівництва і тому безпосередньо не ніс відповідальності за поразку в українсько-російській війні грудня 1917 - січня 1918 рр.

Бойові дії впродовж двох місяців на всіх напрямках, гідний спротив українських частин більшовицькому наступові, десятиденна оборона Києва спростовують поширені твердження про відсутність війська і підтверджують наявність українських частин, що такими титанічними зусиллями С.Петлюри були привернуті на бік Центральної Ради.

Підсумовуючи викладене, відзначимо, що С.Петлюра першим зрозумів, що інтереси української нації та інтереси Росії - різні. Він побачив завойовницьку загрозу російського більшовизму, розірвав з бездарною політикою тупцювання і відстоював точку зору, що без військової сили держава не забезпечить своє існування ні внутрішньо, ні зовнішньо. Розуміючи, що лише збройною силою, власною армією в боротьбі з ворогами можна закріпити державну незалежність України, він перейшов до практичної її організації, що згодом створило справжню традицію визвольної боротьби. Саме завдяки заходам Петлюри українські військові формування постали наприкінці 1917 р. як реальна військова сила.

Наведений в статті аналіз конкретних фактів, різноманітних історіографічних і джерельних матеріалів та документів дозволяє нам всупереч усталеним твердженням дійти висновку, що вже від часу петроградського перевороту С.Петлюра твердо став на грунт створення національної збройної сили. Його зусиллями як генерального секретаря з військових справ, вдалося створити національні збройні формування, які здатні були протистояти більшовицькій агресії, а з її розширенням і початком російсько-української війни чинити відчутний спротив російським військам.

Джерела та література

1. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне: В 4 т. - Т.1. - М.-Л., 1924.
2. В.И.Ленин. Биографическая хроника. - М., 1970.
3. В.И.Ленин. Военная переписка. - М., 1987.
4. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине (февраль 1917 - февраль 1918): Хроника событий: В 2 ч. - К., 1982. - Ч.2.
5. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. (февраль 1917 - апрель 1918): Сборник документов и материалов: У 3 т. - К., 1957. - Т.3.
6. Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч. - К., 1991. - Ч.2.
7. Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч. - К., 1991. - Ч.3.
8. Вісник Генерального Секретаріату УНР. - 1917.
9. Вісник Генерального секретарства з військових справ УНР. - 1917.
10. Гарчев П. Збройна допомога російського народу трудящим України (грудень 1917 - січень 1918 рр.) //Укр. істор. журнал. - 1966. - № 11.
11. Гарчев П. Червона гвардія України у боротьбі за владу Рад. - Харків, 1969.
12. Гарчева Л. Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною (1917 - початок 1918 рр.): Автореф. дисерт... докт. іст. наук. - Львів, 1995.
13. Гарчева Л. Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною (1917 - початок 1918 рр.): Дисерт... докт. іст. наук. - Львів, 1995.
14. Декреты Советской власти: У 3 т. - М., 1957. - Т.1.
15. До історії першого періоду радянської влади на Україні: Архівні матеріали. - Харків, 1927.
16. Дорошенко Д. Война и революция на Украине. // Революция на Украине по мемуарам белых. - М.-Л., 1930.
17. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 роки: У 2 т. - Ужгород, 1932. - Т.1.
18. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. - Львів, 1992.
19. Задунайський В. Збройні сили Української Народної Республіки (1917 - 1920 рр.). Автореф. дисерт... канд. іст. наук. - Донецьк, 1995.
20. Затонский В. Октябрь 1917 года в Киеве. //Из истории Октябрьской революции в Киеве. Воспоминания участников. - Харьков, 1927.
21. Зінкевич Л. Розпад російської армії та український військовий рух в умовах національної революції на Україні (березень 1917 - лютий 1918). Автореф. дисерт... канд. іст. наук. - Львів, 1995.
22. Зінкевич Р. Діяльність українських політичних партій серед армій і тилових гарнізонів і Південно-Західного та Румунського фронтів (лютий 1917 - січень 1918). Дисерт... канд. іст. наук. - Львів, 1995.
23. Історія українського війська. /Опрац. І.Крип'якевич. - Вінніпег, 1953.
24. Киевская мысль. - 1917.
25. Кичий И. Борьба за власть Советов на Правобережной Украине. Львов, 1986.
26. Нова громада. - 1917.
27. Нова Рада. - 1917.
28. Пролетарська мысль. - 1917.
29. Робітнича газета. - 1917.

30.Рубач М. К истории конфликта между Совнаркомом и Центральной Радой. //Летопись Революции. - Харьков, 1925. - Ч.2.
31.Сальський В. Головний Отаман Симон Петлюра і Армія УНР //Табор. - Каліш, 1927. - Ч.3.
32.Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць Другого конкурсу петлюрознавців України. - К., 1995.
33.Тинченко Я. Останній бій генерала. //Академія (гуманітарний альманах) - К, 1995. - Ч.2.
34.Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 - березень 1918). - Київ - Львів, 1996.
35.Ткачук А. Крах спроб Центральної Ради використати українізовані військові формування в 1917 році // Укр. істор. журнал. - 1967. - № 8.
36.Тризуб. - 1931. - Ч.31-32.
37.У 70-річчя паризької трагедії. 1926-1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри. - К., 1997.
38.Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. - К., 1996. - Т.2.
39.Ховрин Н. Ми подружились в боях. //Матрос Железняк. - М., 1960.
40.Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 - 1920 років: В 4 т. - Прага, 1921. - Т.2.
41.ЦДАВОУ: - Ф.1115. - Оп.1. - Спр.29. - Арк.2.
42.ЦДАВОУ: Ф.1063. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.18.
43.ЦДАВОУ: Ф.1075. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.18-20.
44.ЦДАВОУ: Ф.1076. - Оп.1. - Спр.1-а. - Арк.1-31.
45.ЦДАВОУ: Ф.1076. - Оп.1. - Спр.1-а. - Арк.13.
46.ЦДАВОУ: Ф.1076. - Оп.1. - Спр.1а. - Арк.2.
47.ЦДАВОУ: Ф.1076. - Оп.1. - Спр.1а. Арк.12.
48.ЦДАВОУ: Ф.1076. - Оп.3. - Спр.7-а. - Арк.1-3.
49.ЦДАВОУ: Ф1076. - Оп.1. - Спр.1-а. - Арк.6.
50.ЦДАГОУ: Ф.263. - Оп.1. - Спр.62149. - Арк.89.

Савчук Б.П.
(Івано-Франківськ)

ТОВАРИСТВО "ЛУГ" У КОНТЕКСТІ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНИХ ТА ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН В ГАЛИЧИНІ (1926-1939 рр.)

Товариство "Луг" зайняло важливе й специфічне місце в національному суспільному житті галицького українства у міжвоєнні роки. Воно виступило як громадська організація, покликана об'єднувати й виховувати сільську молодь. Разом з тим складні, суперечливі процеси, що супроводжували її поступ, суттєво вплинули на характер відносин в українському партійно-політичному таборі,

а також польсько-українські стосунки у краї загалом. Вони створили важливий прецедент для можливої корекції розвитку всього українського громадського руху.

В українській історіографії недостатньо глибоко та комплексно з'ясована проблема розвитку товариства "Луг", яка водночас була предметом широких і гострих дискусій серед української спільноти Галичини в 30-ті роки. Одна з перших присвячена їй історико-популярна праця В.Федорчака [14], не позбавлена партійних нашарувань. Сучасні дослідники, зокрема І. Андрухів [9] при її висвітленні опираються на ширшу джерельну базу. Важко повністю погодитися з концептуальним підходом, що панує в ґрунтовних працях з історії молодіжних товариств О. Вацеби [11] та Б. Трофим'яка [13], де "Луг", як і "Сокіл", "Січ", "Пласт", інші товариства розглядаються, в першу чергу, в контексті спортивного руху, хоча вони, крім того, мали складні ідеологічні та ідейно-виховні системи, а також суттєво впливали на національне суспільне життя краю.

Зважаючи на сказане, у даній статті акцентується увага на таких найбільш складних проблемах організаційно-ідеологічного становлення "Лугу", як причини і суть його розколу, а також вплив пов"язаних з цим процесів на розвиток суспільно-політичних відносин в українському таборі. Крім періодичного органу товариства [3] та матеріалів української й польської преси, важливим джерелом для їх вивчення є документи польських органів безпеки, що зберігаються в облдержархівах.

Складна й суперечлива історія "Лугу" значною мірою зумовлюється "спадщиною", яку він отримав від свого попередника - "Січі", що виникла навесні 1900 р. заходами К.Трильовського й була покликана сприяти зміцненню радикальної течії в українському суспільно-політичному русі. З встановленням у міжвоєнні роки польської влади в Галичині серед старих українських масових громадських об'єднань лише січовому товариству не вдалося відновити своєї діяльності. Створена в січні 1922 р. "Повітова "Січ" у Львові на чолі з командантом артилерії Січових Стрільців, впливовою й суперечливою історичною постаттю Р.Дашкевичем через протидію польської влади не змогла реанімувати довоєнної організаційної структури. На кінець 1923 р. залишилася 51 з 96 відновлених "Січей". Остання була заборонена в Горбаях Львівського повіту в квітні 1929 р. [3. - 1930. - Ч.6, с. 14-15; 7. - 1924. - Ч. 1-2, с. 9-10].

Коли стало зрозуміло, що "Січ" приречена на знищення, її керівництво формально від трьох сільських громад внесло до Львівського воєводства по суті ідентичні статути товариств під

назвою "Січ", "Братство" та "Луг". Два останніх були затверджені 25 березня 1925 р. Назва "Луг" краще відображала ідейну наступність козацької традиції, тому була взята за основу для наступного розвитку. Перший осередок у Підбереззі [15] дав початок впливовій "луговій течії" в молодіжному громадському русі Галичини.

Згідно зі статутом за характером "Луг" був "пожежно-руханковим", культурно-освітнім товариством. Водночас жодна з існуючих у міжвоєнні роки в краї українських громадських організацій відкрито не проголошувала на всіх крайових з'їздах (1926, 1933, 1934, 1937 рр.) таку головну мету: "Йти, використовуючи всі можливі засоби", "до здобуття державності над Дніпром". Оскільки вона могла виникнути тільки "революційно чи серед воєнного конфлікту", то "Луг" як "залізний обруч на колесі нашого громадського життя" мав "організаційно і психологічно" підготувати "ядро майбутньої української армії", виховуючи у своїх членів "карність (дисциплінованість. – Б.С.) та послух, як найцінніші риси характеру кожної нації" [3. - 1934. - Ч. 4, с. 2-14; 1937. - Ч. 9, с. 156-157; 14, с. 10-45].

Після заборони в червні 1926 р. "Повітової "Січі", яка стала на чолі "лугового" руху, її провідники в серпні та вересні висували проекти нових крайових керівних структур під назвою "Великий "Луг" і "Луг-Батько". Влада не затвердила їхні статути з мотивів, ніби вони передбачали військовий вишкіл, на який був потрібен дозвіл військових органів [3. - 1926. - Ч. 1, с. 1]. Тоді на грудневому того ж року крайовому з'їзді було створено "Виконавчий комітет центральної ради Лугів", куди ввійшли Р.Дашкевич (голова), М.Козланюк, В.Федорчак, О.Корцеба, П.Панкевич та ін. Протягом кількох наступних місяців виникло до 220 його повітових і сільських "комітетів". Але в серпні 1927 р. уся ця структура, що охопила Львівське, Станіславське, Тернопільське воєводства, була ліквідована як "нелегальна" [3. -1931. - Ч. 1, с. 6-7; 1931. - Ч. 1, с. 10-11; 1934. - Ч. 1, с. 2-8]. За таких умов функції координаційно-керівного центру до 1933 р. фактично виконувала редакція часопису "Вісті з Лугу", що виходили з липня 1926 р.

Тріумфальний поступ лугового руху у перші роки зумовлювався популярністю "Січей", відмовою від властивого для неї до війни антиклерикалізму, а також зростанням національної свідомості й готовністю сільської молоді до самоорганізації. Вже на кінець 1926 р. діяло 600 лугових осередків — "гнізд", а 1928 р. — 926. Усього зі створюваних до осені 1930 р. 1187 осередків (80% дійових) через адміністративні заборони залишилось 750 з близько 37-40 тис. членами [3. - 1928. - Ч. 1, с. 6-7; 1931. - Ч. 1, с. 10-11; 1934. - Ч. 1, с. 2-8; 14, с. 2-27].

Та разом з тим історія "Лугу" дала й приклад внутрішнього розколу, що не мав аналогу в розвитку національного громадського руху Галичини. Розкол відбувся спочатку по лінії партійно-політичних, а потім внутрішніх суперечностей і став одним з джерел напруженості в українській спільноті. Він був зумовлений двома головними факторами: наростаючими утисками з боку польської влади та поглибленням протистояння в українському політичному таборі.

Протягом 20-30-х років паралельно з ідеологічною модернізацією в українській партійно-політичній системі Галичини наростали відцентрові тенденції. Створене в липні 1925 р. Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), підкреслюючи "надпартійність" та "позакласовість", виступило найвпливовішою політичною силою. Спочатку воно претендувало на роль загальнонаціонального руху, який мав з'єднати всі стани без різниці ідейних поглядів для протистояння польському наступу, але 1935 р. підтримало запропоновану проурядовими колами політику "нормалізації" польсько-українських відносин. Українська соціалістична радикальна партія (УСРП) відзначалася гострим антиклерикалізмом й непримиримістю до інших ідейних течій, що проявлялося в спрямованості її органу "Громадський голос". Хвиля повоєнного радянофільства дала ґрунт для активізації нелегальної Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), яка вела боротьбу за впливи на робітничо-селянські маси.

Партійно-політична колотнеча постійно лихоманила "Луг", який створювався на місці забороненої "Січі", отже, під протекторатом радикальної партії. Проте вже в жовтні 1925 р. провід "Повітової "Січі" ухвалив, що "лугова" організація не може бути "зверхньою вивіскою" однієї політичної групи [14, с. 9-10]. Безпрецедентним актом стало обкладення 1926 р. "лугових" гнізд "податком" на користь УСРП, який, складав, зокрема на Коломийщині та Делятинщині, по 10-30 зл. [3. - 1926. - Ч. 5, с. 16-17; 4. - 1926. - 6 лист.]. Це посилило відкрите невдоволення "луговиків", з-поміж яких було багато прихильників УНДО. Після позбавлення радикалів монопольних впливів у товаристві наростає внутрішня напруга.

Перший відкритий розкол відбувся на І крайовому з'їзді "Лугу" 8 грудня 1926 р. Радикальна опозиція складала всього 20 зі 123 делегатів. Вони залишили зібрання, і їм оголосили бойкот. Обраному Центральному комітету (Р.Дашкевич, голова, М.Козланюк, В.Федорчак, А.Стефанишин та ін.) підпорядковувався орган "Вісті з Лугу" [3. - 1926. - Ч. 6, с. 3-4; 5. - 1926. - 10 груд.]. Напруженість посилювали закиди прокомуністичної преси про те, що товариство

"запродалось західним капіталістам" і "готує легіони для Польщі" [3. - 1931. - Ч. 12, с. 4].

З'їзд УСРП, що відбувся того ж місяця, оцінив цю подію як "реакційний партійний акт" та виключив Р.Дашкевича і М.Козланюка зі своїх рядів за "шкідливу для партії діяльність". На виконання його ухвали щодо "поновлення опанування Лугу" [1, спр. 562, арк. 6-7] на початку 1927 р. була створена "Тимчасова головна Лугова рада" (голова О.Коберський) зі своїм органом "Луговик" [1, спр. 562, арк. 7-8]. На основі прийнятого нею в січні 1927 р. програмного звернення про заснування "соціалістичної лугової організації" стала формуватися її структура з базою на Покутті. На зразок "Повітової лугової ради" в Коломиї такі ж організації почали виникати в інших містах. За цим настала кампанія щодо їх легалізації та об'єднання. Проте, звинувативши в спробах відновити заборонену "Січ", польська влада припинила цю акцію. Старости й поліція почали домагатися від воєвод, а ті від міністерства внутрішніх справ повної ліквідації "Лугу" [1, спр. 569, арк. 74-78, 95-96, 201-203].

Ці події зумовили посилення наступу УНДО, яке, зокрема, втягнуло до акції й інші громадські товариства. Так, читальні "Просвіти" ухвалювали рішення про бойкот "Лугів", що знаходилися під впливом УСРП. Тоді остання відмовилася від подальшої організаційної діяльності та спрямувала зусилля на контрпропаганду. Архівні матеріали засвідчують безпрецедентне явище, коли "лугові" гнізда по кілька разів змінювалися на "радикальні" та "ундівські". З конфіденційних донесень поліції випливає, що це часто обумовлювалося фінансовою допомогою партій.

За умов негативного ставлення польського режиму до всіх проявів національної смоорганізації українства виникло цікаве явище, коли "Луг" наче "змагався" з владою, створюючи на місце ліквідованих організацій у сусідніх громадах нові. Вже перша хвиля заборон 1926 р. припинили діяльність товариства в Дрогобицькому, Рогатинському, Самбірському та інших повітах. Тоді від її повного знищення врятувало розпорядження міністерства внутрішніх справ, де стверджувалася необхідність толерантнішого ставлення до "лугової" організації. Воно було видано відразу після червневих 1927 р. переговорів Р.Дашкевича і П.Панкевича з представниками уряду [14, с. 18]. Можливо, тоді було закладено підґрунтя для наступного переходу під "державний протекторат".

Репресивний польський наступ проти українських громадських товариств іноді чергувався із загравання, тому набирав витончених форм. Це висувало нові складні проблеми, передовсім перед молодіжними організаціями.

Саме друга хвиля польських утисків зумовила остаточний внутрішній розкол "лугового" руху. Після того, як 1929-1933 рр. кількість гнізд зменшилася з 750 до 236, вся організація опинилася перед дилемою: розділити долю "Січі" або піти на компроміс, підпорядкувавшись проурядовим чинникам. Був обраний другий шлях. Новий статут, затверджений у листопаді 1933 р., головним завданням визначав "фізичне і моральне виховання", зберігав внутрішній устрій "Лугу", але зміст і форми діяльності мали визначатись урядовим відділом фізичного виховання та військової підготовки [12]. Після семирічних домагань було відразу визнано діяльність "Великого Лугу". Головним натхненником цих процесів виступив Р.Дашкевич.

Цей акт викликав гостру критику з боку різних громадських й політичних сил. Унаслідок "роздвоєння" організації вже на 1934 р. діяло 340 "нових" "Лугів", що прийняли змінений статут, та 200 "старих", які його не визнали, отже, існували формально. Перші через закиди в "національній зраді" й "перетворення у державну структуру" спочатку опинилися в ізоляції. Другі на 1936 р. зникли в результаті реорганізації чи заборон [3. - 1934. - Ч. 4, с. 2-8; 1937. - Ч. 7, с. 102-104; Ч. 9, с. 149-50; 8. - 1937. - №. 16, с. 187].

Важко дати однозначну оцінку цим процесам. Всі українські організації формально діяли в межах законодавства, контролювались адміністративними структурами, проте самостійно визначали характер і зміст своєї діяльності. Суть проблеми полягає в тому, чи втрачав "Луг" через добровільне підпорядкування владним органам свій національний характер? Наскільки це відповідало інтересам українського народу або польської держави?

З одного боку, "Луг" так і не отримав права здійснювати військовий вишкіл, хоча ще з середини 20-х років товариством напівлегально складалися списки українських військовослужбовців запасу. Їх кількість у повітових організаціях на 1927 р. коливалась від 225 у Городенківській, до 64 у Станіславській та 35 у Стрийській [1, спр. 569, арк. 17-73]. З'явилися "пропольські" тенденції у його ідеологічній платформі. Підсумовуючи історичний шлях організації, липневий 1937 р. з'їзд допустив можливість її спільної участі як ядра української армії з польським військом у "майбутній війні із Совєтами", щоб "здобути свою державу" [3. - 1937. - Ч. 3, с. 153].

З другого боку, завдяки "продержавному маневру" "Луг" був збережений. Цей акт вважаємо одним з "передвісників" політики "нормалізації" польсько-українських відносин. З її наростанням у другій половині 30-х років колотнеча навколо товариства, крім

виступів "лівих" сил, вщухла і воно знову зайняло "своє місце" в українському громадському русі. На 1937 р. майже без перешкод виникло й діяло майже 800 його осередків [3. - 1937. - Ч. 7, с. 102-103]. Отже, зважаючи, що в них гуртувалося близько 30 тис. селянської молоді, яка таким чином отримувала можливість фізичного й духовного виховання, відтягувалася від пияцтва та інших антисоціальних явищ, цей крок приніс більше користі, ніж шкоди.

Після підпорядкування державній структурі протистояння навколо "Лугу" переноситься в нову площину. Не виявлено матеріалів, які б безпосередньо підтверджували причетність до цього акту УНДО, але, безумовно, це не був "одноосібний крок Дашкевича", як часто стверджувалось у пресі. УСРП категорично засудила його як "приклад угодового крутійства" [4. - 1933. - 4 берез.]. "Двояку", а насправді схвалюючу позицію зайняло УНДО. В лютому 1933 р. його Центральний комітет, формально оцінивши цей крок як "похибку", що "суперечить" принципам українського життя, насправді погодився з ним, бо з "національного становища" він дозволяв "гідно вести справу національної організації" [1, спр. 569, арк. 7-8; 5. - 1933. - 25 лют.]. У критичних виступах радикалів УНДО вбачало лише "партійний розрахунок" з Р.Дашкевичем [5. - 1933. - 13 берез.].

Проти такої лінії виступив Фронт національної єдності - внутрішня опозиція УНДО на чолі з Д.Палієвим та В.Коханом. Вона доводила, що це суперечить програмним засадам партії, а "апробата" добровільного перепідпорядкування може мати "далекосяжні" наслідки і бути використана для знищення українських самодіяльних організацій [6. - 1933. - 23 лют.]. Через органи "Батьківщина" та "Українські вісті" гострота критичної кампанії спрямовувалася проти керівництва "Лугу", який відкрито фінансувався УНДО.

До речі, схожі думки висловлював "Biuletyn Polsko-Ukrainski", який трактував справу під кутом "нормалізаційної" політики. Після з'ясування проблеми в одній з передових статей [1934. - № 42, с. 2-3] робився висновок: якщо "експеримент" щодо "свободи розвитку", яку отримали "Луги", вдасться, то це позитивно вплине на такий курс, може бути поширено й на інші відтинки суспільного життя.

ЦК КПЗУ "справу "Лугу" висунув у число "найважливіших", що вимагає змін "усієї тактичної лінії". В лютому 1933 р. він закликав до створення "єдиного фронту" проти "нових" "Лугів", спираючись на який сподівався розгорнути широкий наступ на всі легальні й нелегальні українські політичні сили. За цим наступило масове поширення протестаційних листівок проти "перетворення луговиків у стрільців" [2, спр. 203, арк. 85-174].

Р.Дашкевич повсякчасно в публічних виступах доводив "надпартійність" і "надкласовість" лугового руху. На липневому 1937 р. з'їзді він заявив, що члени "можуть належати до різних партій", крім тих, які "заперечують змагання до української державності", тобто комуністичних. Більш відверті його соратники (З.Пеленський та ін.) стверджували, що вони повинні співпрацювати з УНДО, яке має "однакову" з "Лугом" ідеологію [3. - 1937. - Ч. 9, с. 152-153].

Такого всеохоплюючого й гострого внутрішнього протиборства, спричиненого партійною боротьбою, не пережила жодна громадська організація. Кожна сторона перебільшувала свої впливи, тому важко визначити реальні зміни в співвідношенні сил. Твердження, ніби на кінець 1928 р. із 721 осередка залишилося лише 36 "радикальних" [3. - 1929. - Ч. 1, с. 6-7], не відповідають дійсності. Менш упередженими в даному випадку виглядають донесення органів безпеки. З них випливає, що 1927 р. у Станіславському воєводстві існувала така розстановка: під патронатом УСРП – 170 "Лугів", УНДО — 22; на 1930 р. пропорція складала 43 і 36, 1937 р. — 14 і 130. Під впливом КПЗУ знаходилося сім осередків, а їх кількість, де жодна з партій не мала "виразних переваг", зросла з 20 до 40% [1, спр. 562, арк. 4-51; 2, спр. 143, арк. 4-290; спр. 203, арк. 5-130; 8. - 1937. - № 16, с. 187]. Інтенсивніше УНДО здобувало позиції у Тернопільському і особливо Львівському воєводствах.

На розвитку "Лугу" позначилася також боротьба за впливи, яку вело націоналістичне підпілля. Закиди польської преси 1929-1932 рр. щодо перетворення товариства в "експозитуру УВО" були небезпідставними. На базі багатьох гнізд діяли осередки УВО-ОУН, "луговики", як і члени інших молодіжних організацій, розглядалися, як "засіб для рекрутування" кадрів бойовиків для революційно-терористичної діяльності.

Підпорядкування "Лугу" урядовій структурі об'єктивно послаблювало в ньому позиції підпілля. З кінця 1933 р. ОУН розгорнула критичну кампанію проти товариства, яке плямувалося як "зараза... на народному тілі", як "один з ланцюгів" у "системі опортунізму" [1, спр. 1283, арк. 63]. Націоналісти вдавалися до публічних образ й навіть фізичних розправ над "луговиками", як наприклад, 1933 р. під час свят "Українська молодь - Христові", панахид по С.Петлюрі, відкриття пам'ятника І.Франкові у Львові та ін. Це загрожувало ще однією лінією розколу в "луговій" організації, але її керівництву, що послідовно орієнтувалося на закордонний Провід українських націоналістів та УНДО, вдавалося утримувати "єдність", навіть шляхом ліквідації опозиційних осередків.

Таким чином, виступивши одним з наймасовіших громадських об'єднань української молоді Галичини у міжвоєнні роки, товариство "Луг" пройшло складний і суперечливий шлях розвитку. Воно відіграло важливу роль у згуртуванні та поглибленні її ідейного, морального й фізичного виховання. Разом з тим жодна з українських національних громадських організацій не зазнала такого трагічного та всеохоплюючого внутрішнього розколу.

Явища і тенденції, що супроводжували організаційно-ідеологічне становлення "Лугу", стали одним з виявів загальних процесів, які переживав український громадський рух Галичини. Вони засвідчили, що важливими перешкодами на шляху реалізації його внутрішнього потенціалу були не тільки утиски польської влади, але й внутрішні суперечності в національному таборі. З окреслених явищ випливає, наскільки "тонкими" й "прозорими" були межі між "антипольськими" настроями та "угодовством", а також між орієнтаціями на різні українські політичні сили, які, незважаючи на це, не могли поставити загальнонаціональні інтереси вище за внутріпартійні. В цьому — важливі досвід й уроки, що дає історія і для сьогодення.

Джерела та література

1. Державний архів Івано-Франківської області (далі - ДАІ-ФО). Станіславівське воєводське управління, м. Станіславів. – Ф. 2 сч, оп. 1.
2. ДАІ-ФО. Станіславівське воєводське управління державної поліції, м. Станіславів. - Ф. 68, оп. 2.
3. Вісті з Лугу. Місячник Української Лугової Організації. - Львів, 1926-1939.
4. Громадський голос. Орган Української радикальної партії. - Львів, 1921-1939.
5. Діло. Щоденник. - Львів, 1880-1939.
6. Новий час. - Львів, 1923-1939.
7. Січові вісті. - Львів, 1922-1924.
8. Biuletyn Polsko-Ukrainski. - Warszawa, 1932-1939 .
9. Андрухів І. Західноукраїнські молодіжні товариства "Сокіл", "Січ", "Пласт", "Луг". - Івано-Франківськ, 1992. - 79 с.
10.Без пуття // Громадський голос. -1926. - 6 листопада.
11.Вацеба О. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. - 232 с.
12.Статут Українського руханкового спортового товариства "Луг". - Львів, 1933. - 16 с.
13.Трофим'як Б.Є. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років XIX ст. до 1939 р.) - К., 1997. - 419 с.
14.Федорчак В. Лугова організація в рр. 1925-1935. Історичний нарис. - Львів, 1935. - 56 с.
15.Як зложено перший "Луг"? // Вісті з Лугу. – 1926. - Ч.3. - С. 4-5.

Пальчевський Р.С.
(Львів)

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ РУХАНКОВО-СПОРТИВНІ ТОВАРИСТВА ЯК БАЗА ДЛЯ ПОПОВНЕННЯ РЯДІВ УВО-ОУН (20-30-ті роки XX ст.)

Націоналістичний рух є невід'ємною складовою частиною спектру сучасного громадсько-політичного життя незалежної України. Він виступає вагомим чинником багатьох суспільних процесів, які так чи інакше впливають на загальноісторичний розвиток країни. Оскільки у міжвоєнний період XX ст. цей рух найповніше був представлений Українською Військовою Організацією (УВО) та Організацією українських націоналістів (ОУН), доцільно було б прослідкувати його витоки, ті джерела, які дозволяли поповнювати ряди згаданих організацій представниками найбільш радикально настроєної націоналістичної молоді.

Поза всяким сумнівом, слід зауважити, що націоналістична течія, в першу чергу, захопила студентство та старших учнів українських гімназій. Останні, будучи об'єднані в так званій "Організації вищих кляс українських гімназій" (ОВКУГ), висунули із своїх рядів таких провідних діячів націоналістичного руху, як Роман Шухевич та Степан Бандера [1, с. 56]. Із лав студентської націоналістичної організації "Союзу української націоналістичної молоді" (СУНМ) вийшли такі відомі діячі цього руху, як Степан Охримович, Богдан Кравців, Степан Ленкавський – делегати Першого Конгресу українських націоналістів.

Однак середньошкільна та студентська молодь не відмежовувалося від робітничої та селянської. Наприклад, ряди СУНМу у Львові та інших західноукраїнських містах незабаром після його організації швидко почали поповнюватися молодими представниками робітництва й селянства [1, с. 59].

Та найбільш повне об'єднання різних соціальних верств української молоді в згадуваний період відбувалося в руханково-спортивних товариствах "Січ", "Сокіл", "Луг", "Пласт". Часто-густо учні українських гімназій, студенти, приїжджаючи додому на канікули, ставали ініціаторами, а згодом і керівниками новостворених руханково-спортивних товариств. Наприклад, Межиріцький "Пласт" (Рівненщина) очолювали брати Тижуки, що навчались в Рівненській українській гімназії. Вони організовували дівочий курінь ім. Лесі Українки та юнацький ім. ген. Тютюнника [2, с. 118].

І це не дивно, бо студіююча молодь, першою пройнявшись ідеями ідеологів українського націоналізму Миколи Міхновського та Дмитра Донцова, поспішала матеріалізувати їхні теоретичні основи. М.Міхновський ще на початку століття вважав, що головною причиною нещасть української нації є брак націоналізму серед широкого її загалу [3, с. 362]. Таким чином, націоналізм в уяві юних ставав важливим засобом порятунку нації від незгод. Поняття ж нації в трактуванні Д.Донцова виступало, як "... скупчення мільйонів воль довкола образу спільного ідеалу" [4, с. 301]. Таким ідеалом для молодих людей покликаний був стати образ самостійної України. Однак "... України, якої прагнемо, ще нема, але ми можемо створити її в нашій душі. Можемо й повинні оплатити цю ідею вогнем фанатичного прив'язання, і тоді цей вогонь з'їсть у нас нашу рабську "соромливість" себе, що нищить нас, як соромливість своєї правди знищила французьку аристократію" [4, с. 302].

Отже, необхідно було якщо не створити, то надійно закріпити в уяві юнаків і дівчат образ вільної, незалежної України, бо "... емоційне, чуттєве забарвлення ідеалу стереже його від найсильніших логічних нападів... оточує міцним муром фанатизму" [4, с. 312, 313].

Такий емоційно-чуттєвий образ вільної незалежної України у значній мірі покликані були створити українські руханково-спортивні товариства. У творенні цього образу вони широко опирались на одне з найбільших багатств українського народу – його народну творчість, культуру. Так, статут руханково-спортивного товариства "Сокіл" передбачав: "... устроювання концертів, вечорниць, фестивалів, аматорських вистав... удержування бібліотеки" [5, с. 2]. Це, безумовно, сприяло вихованню рис патріотизму. "Союз сокільських товариств", як координаційна структура, ставив своїм завданням плекання і ширення вправ тілесних в Галичині і на Буковині". А це "плекання і ширення" якраз і вело до підготовки майбутнього воїна-захисника України [6, с. 61].

В дусі любові до України, готовності до національно-визвольної боротьби виховувало молодь і товариство "Січ", останній осередок якого через переслідування польських властей припинив своє існування в 1929 р. Більшість членів товариства перейшла в новостворену організацію "Луг", близьку за характером роботи до "Січей". Уже сама назва нового товариства, як і попереднього, сягала своїм корінням в далеку героїчну козацьку добу. Як колись непрохідні плавні Великого Лугу по лівому боці Дніпра були надійним захистом для козаків від "татарина-бусурманина" і "поганого ляха", так тепер "Луг" повинен був захистити українців і їхню мову та культуру від національного та соціального гніту Польської держави [7, с. 60].

В зв'язку з цим показовим є звіт луговиків з Косівщини, які писали, що впродовж 1927 р. вони проводили свої сходи 3-5 разів на тиждень, на яких читали реферати з історії України, розучували українські народні пісні, танці, п'єси, організовували фестини (свята), збирали пожертви для Будинку українських інвалідів, вчили неписьменних читати й писати [8, с. 14]. На своїх повітових лугових святах луговики, як соколи та січовики виконували загальнофізичні вправи, вели хоровиди, танцювали народні танки "Катерину", "Чумаки" та інші.

Через "руханкові вправи" часто виникали конфлікти з поліцією. Стосовно їх станіславський воєвода у своїх таємних циркулярах від 10 червня і 30 вересня 1926 р. наголошував, що "хоча товариство "Луг" і має за статутом гуманітарну та культурно-освітню діяльність, проте в ряді товариств його діяльність є антидержавною, бо виховує молодь в дусі військовім під приводом гімнастичних вправ... Дальшим доказом є те, що члени товариства діляться на чети, ходять в колоні по чотири, а також вправи з топірцями, які нагадують карабіни" [8, с. 1].

На відміну від інших руханково-спортивних організацій, які працювали переважно із зрілою молоддю, "Пласт" починав формувати риси національного характеру з дошкільного і шкільного віку, бо в душі західноукраїнських дітей насильно закладалися паростки чужої культури. Тому його члени вивчали історію і географію України, записували народні пісні, перекази, легенди; доглядали за могилами українських січових стрільців, присвоювали пластовим полкам імена видатних українських діячів, національних героїв. Одним із головних принципів пластунів був: "Служіння Богу і Україні".

Таким чином, всі руханково-спортивні товариства націлювали свою роботу на виховання свідомого патріота-українця, сприяли захисту й розвитку української мови, народної культури та традицій. В цьому напрямку їхні програмні цілі в значній мірі збігалися з програмними цілями ОУН, передвісницею якої була УВО. Молодь, яка займалася в руханково-спортивних товариствах, приваблювали ті рядки постанови Великого Збору Організації Українських Націоналістів (1929 р.), де йшлося про те, що "... український націоналізм є духовний і політичний рух, який зародився з внутрішньої природи української нації в час її засильної боротьби за підстави і цілі творчого буття" [10, с. 3].

Особливо близькою для юнацтва була та частина постанови, що стосувалася шкільної політики ОУН: "В основу народного шкільництва ляже система, яка забезпечуватиме всебічний гармонійний розвиток людини та обніматиме й практичне, фахово-професійне

виховання" [10, с. 14]. В поєднанні з обіцянками налагодження господарського життя країни на основі співпраці держави, кооперації та приватного капіталу; представництва в органах державної влади, працевлаштування молодих, восьмигодинного робочого дня, приватної власності на землю, а головне – створення політично-правової організації, означеної як Українська Самостійна Соборна Держава, - все це створювало різкий контраст з оточуючою дійсністю і не могло не захоплювати багатьох членів руханково-спортивних товариств.

Програмні цілі Організації Українських Націоналістів у значній мірі визрівали в середовищі згаданих товариств. Інакше чим пояснити те, що багато визначних діячів українського національного руху починали свою громадську діяльність в складі руханково-спортивних товариств.

Так, наприклад, Євген Коновалець, організатор УВО, а згодом і ОУН, в свої юні 18 років, відчуваючи важливість організації молоді до суспільного життя, закладає в селі Зашкові гімнастично-пожежне товариство "Сокіл", яке появилося в той час в містах і селах Галичини. Його сучасник Осип Зінкевич в зв'язку з цим згадував: "Свою підготовленість до організаційної праці, свою настирливість у виконуванні взятого зобов'язання Євген Коновалець дістав, зокрема, у професора Івана Боберського, активного націонал-демократа і голови товариства "Сокіл" [11, с. 91].

Шлях іншого провідника ОУН на західноукраїнських землях Степана Бандери також проліг через участь спочатку в діяльності гімназійно-юнацької ланки УВО, 5-го Пластового куреня, а згодом Куреня старших пластунів "Червона Калина" [12, с. 14]. Тут він вперше познайомився з політично-програмною працею Миколи Міхновського "Самостійна Україна" та іншими його творами, виданими Українською Народною Партією ще на початку XX ст. Таке знайомство привело до створення на базі пластового товариства однієї з перших націоналістичних організацій на західноукраїнських теренах – "Організації учнів вищих кляс українських гімназій". Як відомо, вона стала передвісницею ОУН.

Націоналістичні гімназії та студентські організації, будучи тісно зв'язані з руханково-спортивними товариствами та УВО, стали базою для утворення ОУН. Логічний хід цього процесу образно змальовує свідок тих подій Дарія Ребет: "Здається, це була нефірмована діяльність Групи Української Націоналістичної Молоді (ГУНМ) або Союзу Української Націоналістичної Молоді (СУНМ), коли в 20-х роках в невеличкому галицькому містечку хтось із старших товаришів серед білого дня зібрав у пластовій домівці дещо

ширший круг гімназійної та семінарійної молоді для розмови про не-пластові справи. Була мова про невдалі визвольні змагання, про потребу дальших дій і підготовку, про необхідність рішучого спротиву ворогам, про ідею соборности, про національну честь і гордість, про виховання й працю над собою, про конечність обізнаности з політичними справами, про орієнтацію в світових подіях і т.д. Мабуть, пішла по руках якась брошура, і віяло напівтаємничим духом. На сходинах були присутні вже давні організовані члени УВО. Були й такі, яких досі ніхто не запідозрював у підпільних контактах. Не названо ніякої організації, не сформовано якоїсь окресленої групи, не визначено конкретних завдань. Щось подібне повторювалось небагато разів, і учасники таких зустрічей не знали ще тоді, що в той час підготовлялося вже створення однієї націоналістичної організації – ОУН" [13, с. 484].

Особливо великий вплив УВО та ОУН мали на "Пласт". Нерідко з участю членів цієї організації проводилось ряд заходів, зініційованих ОУН. В першу чергу, мається на увазі серія терористичних актів, здійснених 1930 р.; нищення державного та поміщицького майна, шкільні бойкоти. Безкарно для організованої молоді це, звичайно, не проходило. Так, в кінці серпня 1930 р. під Бібркою був здійснений напад на поштову карету, у ході його загинув Гриць Пісецький - старший пластун 11-го пластового куреня в Станіславі. Він був знайдений поліцією на місці нападу у пластунській формі, що відразу викликало підозру стосовно всього товариства "Пласт" і стало причиною його повної заборони. Поліція проводила обшуки і арешти старших пластунів, шукаючи заборонену літературу та зброю. В ухвалі Львівського староства 26 вересня 1930 р. було записано: "Львівське міське староство дня 26.09.1930 р. ліквідувало організацію "Пласт" і Головне Управління Пластового Уладу, бо акції відділів Пласту мають виразний антипольський характер і зобов'язує Головний Відділ Українського Крайового Товариства охорони дітей і опіки молоді протягом 14 днів розв'язати (розпустити. – Р.П.) всі відділи Пласту" [14].

Дещо суперечливими на сьогоднішній день є дані про вплив УВО-ОУН на руханково-спортивні організації. Петро Мірчук, один з організаторів ОУН в Західній Україні, заявляє, що "... в 1928 р. націоналісти повністю перебрали керівництво в студентських товариствах та установах, здобули ключові позиції в "Пласті" та пластовій пресі; повністю або переважно здобули безпосередній вплив на маси молоді, організованої в "Соколах" і "Лугах", ставши інструкторами та виховниками в тих молодіжних товариствах" [1, с. 61].

За підрахунками дослідника Андрухова І., проведеними на основі аналізу реєстраційних карток лугових осередків у повітах Станіславського воєводства станом на червень 1930 р., із 124 "Лугів" (7756 чол.) в 43 осередках вплив мала УСРП, в 36 осередках - УНДО, в 3 осередках - КПЗУ [7, с. 67], а в 42 осередках переваг не мала жодна з політичних партій [15, с. 1-167]. В тому ж воєводстві станом на червень 1937 р. із 68 "Лугів" (4661 чол.) у 29 осередках вплив був УНДО, в 15 – УСРП, в 3 – ОУН, в 1 - КПЗУ і в 1 осередку - ФНЄ. В решті осередків не мала явного впливу ні одна з політичних партій [16, с. 1-315].

Безумовно, ОУН черпала свої людські ресурси, в першу чергу, з поріділих уже на той час рядів УВО. Головною базою її продовжувала залишатись молодь, насамперед студентська, яка в переважній своїй більшості була вихована на традиціях руханково-спортивних товариств, що діяли часто-густо завдяки студентській ініціативі. В зв'язку з цим Петро Мірчук згадує: "І студентські гуртки при університетах, і мережа студентських організацій на провінції служили суцільно як головні резерви для ОУН. Велику ролю на початках організації відіграв теж відомий Академічний Дім у Львові, в якому сконцентрувалося все студентське життя і де законспіровано містилася Краєва Екзекутива ОУН. В Академічному домі мешкали студенти з усіх сторін Західної України, тут мали свій осідок різні студентські установи, відбувалися відчити, збори, дискусії тощо. І відси йшли всі нитки революційної роботи на провінцію" [1, с. 529].

Однак не слід забувати, що УВО-ОУН були нелегальними організаціями радикального напрямку. І хоч в "Енциклопедії українознавства" стверджується, що в 30-х роках ОУН стала "... провідним чинником української політики" на західноукраїнських землях [17, с. 87], число її членів у зв'язку з нелегальністю становило приблизно 5 тис. чол., в той час коли членів УНДО було близько 10000, УСРП – 20000 [18, с. 1146]. Руханково-спортивні товариства завдяки легальній діяльності нараховували ще більше членів. Наприклад, в 1939 р. 934 лугових осередків у Галичині об'єднували 30 тис. членів [18, с. 9].

Однак кількісні показники в даному випадку не були визначальними. Визначальною була сила впливу громадсько-політичне життя краю. Вона ж характеризувалась "... щораз більшим впливом на симпатиків ОУН" [18, с. 1146].

Благодатний грунт знаходили ідеї ОУН на Закарпатті та Буковині. Наприклад, молоді націоналісти Закарпаття Іван Кедюлич, Юрко Шпилька, Іван Роман, Єлисавета Кузьма виховувались у пластових таборах у Апші та Солочині [20, с. 197].

Велику організуючу роль відіграла "Карпатська Січ" в підготовці до оборони молодої української держави - Карпатської України. В організації цієї оборони - вагома доля участі тих представників ОУН, які нелегально прибували з Галичини для допомоги закарпатцям.

На Буковині УВО та ОУН не діяли так, як в Галичині та на Волині. В свідомості багатьох буковинців переважала думка, що доля України вирішується в Києві чи Львові, а не в Чернівцях [21, с. 561]. Після поразки визвольних змагань тут спочатку діяв таємний гурток з колишніх вояків та старшин армій УГА і УНР, метою якого була революційно-збройна боротьба проти нового окупанта. Але з часом цей гурток припинив свою діяльність. Старша генерація місцевого українства, вихована на традиціях легальної боротьби в межах Австро-Угорщини, зневірившись у власних силах, вернулась до випробуваних форм боротьби за "українське право" в рамках румунської конституції.

Дії ОУН на Буковині набрали специфічних форм, оскільки в цьому краї вона підпорядковувалась безпосередньо Проводу Українських націоналістів /ПУН/ за рубежем. Замість руханково-спортивних організацій в 30-х роках в селах краю були поширені так звані спортові дружини. ОУН, перебираючи керівництво ними до своїх рук, створила таємний координаційний центр. Сам провід ОУН складався тут з молодих людей, і тому націоналізм на Буковині виступав як рух молоді, друкований орган якого "Самостійність" редагував "комітет молоді" [22, с. 217].

Отже, руханково-спортивні товариства, створюючи можливість для реалізації молодечої енергії, самовираження національної суті юнаків і дівчат, зумовили логічне продовження діяльності своїх найактивніших членів в рядах УВО-ОУН. Значну роль тут зіграла студіююча молодь, яка, часто очолюючи згадувані молодіжні товариства, знайомилась з працями теоретиків українського націоналізму. Приваблював молодь у ряди націоналістів також ореол таємничості і романтики. Але найважливішим чинником, який зумовив прихід в ряди УВО-ОУН молодих енергійних юнаків та дівчат, були ті конкретні соціально-історичні умови і завдання визвольного руху, які характеризували міжвоєнний період.

Джерела та література

1. Мірчук П. Нарис історії ОУН. - Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968. - Т. І.
2. Державний архів Рівненської області. - Ф. 30, оп. 18, спр. 1430.
3. Бойдуник Осип. Як дійшло до створення Організації Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974.
4. Донцов Д. Націоналізм. - Лондон, 1966.

5. Статут руханково-спортивного товариства "Сокіл". - Львів, 1935.
6. Правда (Львів). - 1896. - 2 лютого.
7. Андрухів І. Західноукраїнські молодіжні товариства "Сокіл", "Січ", "Пласт", "Луг". - Івано-Франківськ: Державний архів Івано-Франківської області, 1992.
8. Луговик (Львів). - 1927. - Грудень.
9. Державний архів Івано-Франківської області (далі - ДАІФО). -Ф. 11, оп. 1, спр. 60.
10.ОУН в світлі Постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. Видання закордонних частин Організації Українських Націоналістів, 1955.
11.Зінкевич Осип. Студентські роки Євгена Коновальця //Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974.
12.Мірчук П. Степан Бандера: символ революційної безкомпромісності. - Нью-Йорк-Торонто, 1961.
13.Ребет Дарія. Націоналістична молодь і молодечий націоналізм // Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974. - С. 482-502.
14.Новий час. - 1930. - 6 жовтня.
15.ДАІФО. - Ф. 2. оп. 3, спр. 223.
16.ДАІФО. - Ф. 2, оп. 1, спр. 143.
17.Енциклопедія українознавства. Словникова частина (Доповнення) / За ред. Кубійовича В. - Париж-Нью-Йорк, 1995.
18.Енциклопедія українознавства. Т.І. /За ред. Кубійовича В. і Кузелі З. - Мюнхен-Нью-Йорк, 1949.
19.ДАІФО. - Ф. 69, оп. 1, спр. 899.
20.Організація Українських Націоналістів. 1929-1954. Видання Першої Української Друкарні у Франції. - 1955.
21.Квітковський Д. Є.Коновалець і Буковина // Євген Коновалець та його доба. - Мюхен, 1974. - С. 561-577.
22.Шипинський В. Український націоналізм на Буковині // Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974. - С. 213-229.

Газін В.П.
(Кам'янець-Подільський)

РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКІ СТОСУНКИ ТА УКРАЇНА (20-ті - початок 30-х років)

Рапалльський договір, підписаний 16 квітня 1922 р. між Німеччиною і Радянським Союзом, поклав початок більш як 10-річному співробітництву обох держав у військово-технічній та торгово-економічній галузях. Договір розповсюджувався й на інші радянські республіки, в тому числі й на Україну.

Договірні сторони знаходилися тоді в складному економічному становищі: Росія була розорена комуністичними експериментами та

кривавою громадянською війною, Німеччина - доведена до відчаю непосильними репараційними платежами, накладеними Версальським договором. Спільними для обох країн виявилися й зовнішньополітичні противники. Для Німеччини західні держави були конструкторами й стражами версальських кайданів, для Радянської Росії - головними ворогами світового пролетаріату й соціалізму. Неприязнь до Англії та Франції зближувала комуністичну Росію та переможену Німеччину. А тому задовго до 16 квітня 1922 р., тобто до угоди Чичеріна-Ратенау обидві держави вели секретні переговори про військову співпрацю. Німці шукали потайну базу для випробування нових зразків важкої зброї, виробництво якої було заборонено Німеччині мирним договором, а Росія - технології та технічний досвід з метою створення потужної воєнної промисловості для збереження невизнаної світом системи й підтримки майбутніх соціалістичних революцій у світі. Разом з тим радянське керівництво розглядало Рапалльський договір як початок реалізації зовнішньополітичного аспекту непу, вираженого у проголошенні принципу мирного співіснування країн з різними соціальними системами. Для Німеччини добрі стосунки з СРСР склали важливу ланку в системі балансування між Сходом і Заходом, для СРСР - серйозну гарантію від єдиного антибільшовицького фронту європейських країн.

Сприяло договору й те, що обидві сторони були вкрай зацікавлені в розриві ізоляції, в якій опинилися з різних причин, а тому швидко й рішуче розчистили поле для його підписання. У статті 2 Рапалльського договору зазначалось: "Німеччина відмовляється від усіх претензій, що витікають із застосування законів і заходів радянського уряду до німецьких підданих, що мало місце до цих пір. Вона відмовляється також від усіх прав Німецької держави щодо Росії, а також від претензій, що витікають із заходів радянського уряду або його органів відносно німецьких громадян та їх особистих прав" [13, с. 586]. Означена стаття складала основу Рапалльського договору й фіксувала взаємну відмову веймарської Німеччини та Радянської Росії: від націоналізованої в Росії німецької власності з боку Німеччини, а з боку Росії - від частини німецьких репарацій, що їй належали.

Однак не слід упускати з уваги те, що співпраця налагоджувалася між країнами, одна з яких вперше несміливо й навіть вимушено, скоріше під тиском зовнішніх обставин (поразка у війні 1914-1918 рр., Версальський мирний договір 1919 р.) вступила на шлях демократії, інша, сп'яніла від руйнівної перемоги у громадянській війні, заявила свої претензії на виключне право розпоряджатися за

своїм розсудом світовим пролетаріатом, діяти від його імені. І тут не варто шукати упередженості. У такій формі поведінки віддзеркалювалася релігія комуністичного "прогресу", його суть і цілеспрямованість. Так, підкреслюючи економічне значення Рапалло для Німеччини, яке "врятує німецьку незалежність та господарство і полегшить вирішення репараційного питання", радянське керівництво неодмінно при цьому наголошувало, що "той кабінет, який знайде спільну економічну і політичну мову з Радянським Союзом, буде користуватися довір"ям і широкою підтримкою пролетарських мас Німеччини" [10, ф. 4, оп. 1, спр. 697, арк. 8]. Таким чином, німецькому керівництву обіцялася класова підтримка, яка набирала чинності разом з Рапалльським договором. Цим самим німецьким можновладцям давалося зрозуміти й те, що російські більшовики залишають за собою право на свободу революційних дій у Німеччині, оскільки представляють і захищають там інтереси німецького пролетаріату. Переконане в справедливості й непогрішності своїх дій, спрямованих на "ощасливлювання" народів, радянське керівництво вважало цілком пристойним і природним контроль за настроями і класовими виступами німецьких робітників. Вірний своїй ідеології і далекий від визнання й дотримання норм міжнародного права, уряд Радянської Росії фінансував комуністичну агітацію і пропаганду в Німеччині [10, ф. 4, оп. 1, спр. 550, арк. 13], а 1923 р. гарячково готував "революційний штурм" з метою насадження там комунізму [2, с. 125-127]. Як відомо, здійсненню пролетарської революції в Німеччині Ленін надавав виняткового значення як головній умові переможної світової комуністичної революції.

Незважаючи на всі суперечливості та непорозуміння ідеологічного й суспільного характеру, Рапалльський договір відкрив шлях до активної співпраці СРСР і Німеччини, в якій значне місце належало Україні: більше половини хлібного експорту з України йшло в Німеччину [6, ф. 6, спр. 3, арк. 4], у вищі навчальні заклади республіки звідти поступала значна кількість навчальної літератури [6, ф. 47, спр. 226, 229; ф. 16, оп. 1, спр. 10, арк. 10], на території Німеччини проходили підготовку кадри для промислових підприємств [10, ф. 572, оп. 1, спр. 1154], вчені з України відряджувалися в Німеччину з метою вивчення досвіду державного регулювання банків, виробничих об'єднань тощо [10, ф. 166, оп. 7, спр. 749, арк. 14-21].

З переходом СРСР до т.зв. соціалістичної індустріалізації економічні відносини з Німеччиною значно поглибилися. Більшовики, що зруйнували все „до основ", знищили або вигнали за кордон частину інтеліґенції Російської імперії, піддали репресіям ту, яка

залишилася на батьківщині, не тільки змушені були вдатися до закупівлі зарубіжного устаткування, але й використання іноземних інженерних та технічних кадрів, кваліфікованих робітників.

Взятий у 1925 р. курс на індустріалізацію різко активізував інтерес радянської сторони до економічної співпраці з Німеччиною, однією з найбільш розвинутих у технічному розумінні країн світу. Німеччина стала головним експортером устаткування і машин в СРСР. Україна, якій у майбутній індустріальній комуністичній державі відводилася роль виробника металу та енергії, стала об"єктом поставок устаткування й машин, насамперед для видобувної та металургійної промисловості, будов енергетики. Уже в жовтні 1925 - січні 1926 р. спеціальна комісія тресту „Донвугілля" під керівництвом комерційного директора П.Б.Білика закупила устаткування таких німецьких фірм, як „Брати Ейхгоф" (врубові машини, конвейєри), „Вольф" (акумуляторні лампи), „Зультцер", „Егерсдорф", „Вейзе і син" (насоси), „Демаг" (механічне устаткування), „Фельтон і Гільом" (кабель), „Сіменс-Шукерт" (електромеханічне устаткування) та інші [10, ф. 4181, оп. 1, спр. 113, арк. 1-6] - всього на суму 3127500 крб. Поставки устаткування ставали все масштабнішими, чому сприяла підписана в червні 1926 р. кредитна угода, яка відкривала шлях до широкої участі Німеччини в реконструкції промисловості та індустріалізації СРСР.

Цим же трестом "Донвугілля" за період з 23 квітня 1926 р. по 7 січня 1927 р. закуплено ліцензій і розміщено замовлень на суму 18428500 крб. Зокрема, німецькі фірми „Отто", „Штиль", „Бамаг", „Копперс" та інші поставили в Україну комплектні коксові установки для Донбасу на суму більше 16 млн.крб. У номенклатурі замовлень значилися врубові машини, турбогенератори, підстанції, розподільчі пристрої тощо [10, ф. 4181, оп. 1, спр. 238, арк. 126-127]. Означені фірми повністю брали на себе нагляд за будівництвом хімічних заводів, монтажем печей та відповідальність за їх роботу. Таким чином, мова йшла не лише про поставки устаткування, але й технічне сприяння, що передбачало посилку в Радянський Союз німецьких спеціалістів.

Ще більш інтенсивно закуплялися машини та устаткування для металургійної промисловості України. Як видно з доповіді члена металевої комісії „Головметалу" М.М.Гогоцького від 23 квітня 1927 р., обсяг участі заводів „Південсталі" у закордонних замовленнях визначався у 46031000 марок, з яких 40 млн. марок припадало на німецький капітал.

У виконанні замовлення брали участь такі відомі у всьому світі німецькі фірми, як „Тіссен", „Демаг", „Крупп", „АЕГ", „Сіменс-

Шукерт". У переліку продукції, що поступала від цих фірм, було устаткування металургійних заводів, силові підстанції, електричні прилади, гірниче устаткування, металообробні верстати, вимірювальна апаратура, лабораторні прилади тощо. І тут німецькі фірми були попереду - 91 % усіх замовлень [10, ф. 106, оп. 1, спр. 635, арк. 7-14]. Лише для підприємств дніпропетровської групи „Південсталі" з 1925 р. було замовлено імпортного устаткування на суму понад 9 млн. крб. [3, спр. 743, арк. 17].

Не менш значною була частка німецьких поставок при будівництві Дніпрогесу. Наприкінці 1927 р. в Німеччині були розміщені замовлення на загальну суму 1261 тис. дол. Фірма „Крупп" (Магдебург) поставила устаткування для 2 каменедробильних і 2 бетонних заводів для правого та лівого берега Дніпра, фірма „Ібаг" - 11 стаціонарних бетонозмішувачів із запасними частинами, фірма „Заксенверк" - електромотори з припасами, „Клінге" - приводні паси, „Асбест унд Гуміверке" - резинові стрічки для транспортерів, „Вагнер-Біро" - 2 мостових крани. У цілому замовлення нараховувало 269 найменувань [4, спр. 67, арк. 3; спр. 256, арк. 48-68].

Німецько-українська співпраця не обмежувалася лише економічними і торговими зв'язками. Невдовзі виявилася нагальна необхідність у висококваліфікованих кадрах інженерів, техніків, робітників. У закритому для зовнішнього світу комуністичному Радянському Союзі це стало не тільки господарською, але й політичною проблемою. Адже іноземні громадяни могли на практиці переконатися, як „дбала" диктатура пролетаріату про робітників і селян.

До пори до часу радянське керівництво намагалося не допустити витоку інформації про життя населення СРСР. Так, у 1923 р., коли через окупацію Руру франко-бельгійськими військами німецька економіка опинилася в стані паралічу, негативною була реакція Народного комісаріату закордонних справ СРСР (НКЗС СРСР) на запит консульського відділу представництва України в Німеччині про бажання багатьох німців виїхати на роботу до Радянського Союзу. Не вплинув й аргумент, що „більшість з них, як такі, що працювали на великих німецьких заводах, були б дуже корисні для України" [10, ф. 4, оп. 1, спр. 873, арк. 3-5]. Однак пізніше, коли вже повним ходом йшла індустріалізація, і висококваліфіковані спеціалісти були вкрай потрібні промисловим Донбасу і Придніпров'ю, німецькі робітники, підписавши контракти на роботу в СРСР, опинилися в умовах, про які й гадки не мали. Кореспондент німецької газети „Дас нойє Дорф", що відвідав їх 1930 р., чув розмови, „що в Німеччині за таких умов давно б влаштували страйк". А робітник

Гігеман лаяв радянську владу, говорив, „що в Німеччині він розповість, як компартія обманює робітничий клас" [11, спр. 3117, арк. 6].

Цікаві матеріали про поневіряння німців, які повірили байкам про щасливе і вільне життя в Радянському Союзі, опубліковані у 1996 р. директором Прес-центру Управління СБУ по Дніпропетровській області Ченцовим В.В. [12, с. 164-174]. Про важкі умови життя німецьких робітників, бажання багатьох повернутися назад до фатерлянду повідомляв також у доповідній записці в ЦК КП(б)У 6 жовтня 1930 р. секретар Ровеньківського райпарткому Гібабішев [11, спр. 31178, арк. 20]. Про свої митарства в СРСР писали у статті „Назад з комуністичного раю", надрукованій 20 серпня 1932 р. у „Дер Абенд" (вечірній додаток до соціал-демократичної газети „Форвертс") рурські робітники Бруно Вробель і Густав Рокіттер [11, спр. 3117, арк. 32].

Репресії в СРСР, що різко посилилися з початком колективізації, значною мірою торкнулися німців-колоністів, що мешкали на півдні України. Багато з них були заможними селянами. У зв'язку з колективізацією та розкуркуленням серед них розгорнувся масовий рух за виїзд з СРСР. Як видно з таємного бюлетеня пресбюро Управління уповноваженого НКЗС при уряді УСРР, адресованого до ЦК КП(б)У 17 листопада 1929 р., серед німців-колоністів, християн-меннонітів за віруванням „виник масовий рух за переселення з СРСР до своїх канадських єдиновірців. У Москві скупчилося кілька тисяч колоністів, які чекали віз на виїзд, а Канада ухиляється від їх видачі". Там же повідомлялося про незадоволення німецького МЗС цією справою і „вчиненням арештів німецьких громадян під закидом у шпигунстві", „перешкодами, що чиняться тим німецьким громадянам, які ліквідують своє майно та виїжджають на батьківщину, в одержанні дозволу на вивезення грошей за продане майно". Уповноважений у даному випадку попереджав про можливі відповідні заходи з боку німецького уряду [11, спр. 2911, арк. 6]. Окремі інспіровані радянським керівництвом акції проти німецьких спеціалістів набрали широкого резонансу у світі. Так, арешт 6 німецьких інженерів і техніків, звинувачених у зв'язку з спровокованою радянським режимом так званою „шахтинською справою", викликав справедливе обурення серед німецького загалу. Німецькі промисловці побачили в цьому й особисту образу, зневагу до німецької промисловості, яка так багато зробила для індустріалізації СРСР [5, с. 360]. Союз німецьких промисловців навіть пригрозив відкликанням своїх експертів. У березні 1928 р. в пам'ятній записці

міністра закордонних справ Німеччини Г.Штреземана радянському уряду вказувалось, що „в подібних обставинах ми не можемо продовжувати переговори з економічних питань... Звідси випливає, що програма співпраці між Радянською Росією та Німеччиною взагалі нездійсненна, якщо можливі подібні явища" [8, с. 225].

Треба віддати належне німецькій стороні: вона вела себе досить стримано, сподіваючись на розуміння з радянського боку. Причина такої поведінки лежала на поверхні. Нормальні стосунки з СРСР складали важливу ланку східної політики Веймарської республіки. Антипольська політика Німеччини,що була стрижнем німецького реваншизму у той час, не могла б стати такою відверто агресивною, якби не підкріплювалася антипольським курсом Радянського Союзу. Німеччина та Радянський Союз мали територіальні претензії до Польщі. Та й друга сторона розглядали польську незалежність як тимчасове непорозуміння історії. З другого боку, Радянський Союз був солідним ринком збуту німецької промислової продукції і постачальником чималої кількості сировини. А в роки великої депресії 1929-1933 рр. СРСР став чи не єдиним рятівним кругом німецької індустрії.

З іншого боку, на радянсько-німецькі відносини впливав реальний стан речей: як капіталістична держава, Німеччина тяжіла до антирадянської політики західних держав, але як держава, що знаходилася в принизливому становищі, продиктованому переможцями, шукала опори та підтримки в СРСР. „А тому, - писав у червні 1928 р. Г.В.Чичеріну Повноважний представник СРСР у Франції В.Довгалевський, - Німеччина продовжує сидіти між двома стільцями. І як би їй не хотілося міцніше сісти на західний стілець, час цьому, однак, не прийшов... Східна опора потрібна Німеччині і в політичному, і в економічному розумінні" [5, с. 393]. Радянське керівництво, з свого боку, було занепокоєне гравітацією Німеччини у бік Заходу, чому сприяли рішення Локарнської конференції 1925 р.

Радянська преса також сприяла згортанню рапалльської політики. Виконуючи замовлення класового підходу, вона подавала на своїх сторінках матеріали, які з точки зору німецького уряду були відверто підбурювальними й мали характер грубого втручання у внутрішні справи. Так, уряд Г.Лютера характеризувався „як викінчений буржуазний кабінет, ворожа пролетаріату політика" якого „прискорить дозрівання революційної свідомості мас у Німеччині" [15, с. 323]. Німецький посол у СРСР Герберт Дірксен у своїх мемуарах згадує про ведення Радянським Союзом передач на німецькій мові, що теж послуговувало погіршенню радянсько-німецьких стосунків

[14, с. 101]. Незважаючи на слушні докази дипломатів, зокрема повпреда в Німеччині М.М.Крестинського, який в листах намагався переконати заступника голови Реввійськради СРСР І.Уншліхта (18.1.1927 р.) та Й.Сталіна (28.12.1928 р.), що співробітництво з німцями корисне і його слід зберегти [1, с. 118-120], високе радянське партійно-державне керівництво, навпаки, схилялось до того, що „співробітництво з німцями практично нічого не дає" [1, с. 15]. У книзі з символічною назвою „Війна і революція" (1930 р.) один з діячів Комуністичної партії Німеччини Герман Реммеле, підіграючи Кремлю, писав: „На основі Рапалльського договору Німеччина видає себе за „кращого друга" Росії. Але Рапалльський договір, який створює видимість мирних стосунків між Німеччиною й СРСР, давно вже внаслідок цілого ланцюгу ворожих дій Німеччини перетворився на клаптик паперу" [9, с. 28]. Виправдувальними мотивами для Сталіна послужили поступовий поворот Німеччини в бік Заходу, небажання дальшого сприяння зміцненню радянської воєнної промисловості.

Усе це разом взяте та внутрішньополітичні процеси, що відбувалися в СРСР у другій половині 20 – на початку 30-х років, негативно впливали на радянсько-німецькі стосунки, породжували настороженість, недовіру і поступове згортання радянсько-німецької співпраці.

Разом з тим користь СРСР від економічної співпраці з Німеччиною була дуже значною в роки „стрибка в індустріалізацію", що не знайшло ще належної оцінки в українській історіографії, хоча давно відомо, що реконструйовані і новозбудовані заводи України оснащувалися тодішньою першокласною німецькою технікою. Сотні й тисячі німецьких спеціалістів - інженерів, техніків, робітників високої кваліфікації - брали участь в індустріалізації Радянського Союзу, передавали свій досвід, знання, професійні навики і раціоналізаторські здібності в багатьох промислових районах СРСР. Особливо багато німецьких спеціалістів було задіяно на металургійних, машинобудівних та хімічних підприємствах України. Так, за даними дніпропетровського історика В.І.Кабанова, лише на Дніпропетровщині на 1 травня 1932 р. трудився 221 іноземний спеціаліст. Більшість із них прибула з Німеччини. Із 63 іноземних спеціалістів у самому Дніпропетровську 57 були німці. В основному це були спеціалісти чорної металургії. Багато з них користувалися заслуженим авторитетом у колективах, де працювали. У цілому ж, як стверджує названий історик, „численні німецькі робітники та інженери разом із знаннями й досвідом принесли на землю

Дніпропетровщини працелюбність і вміння, подали посильну допомогу в технічній реконструкції й раціоналізації виробництва. Ознайомлення українських колег з досягненнями західної науково-технічної думки дало вагому економію багатьох засобів виробництва [7, с. 163]. Сказане стосується не тільки спеціалістів, які працювали на Дніпропетровщині.

У цілому ж, даючи оцінку німецько-радянським стосункам періоду Веймарської республіки як прийнятним і вкрай необхідним для обох сторін, слід розглядати їх як тимчасовий, чисто тактичний компроміс антагоністичних систем, в якому обидві сторони до пори до часу шукали свої інтереси. Однак ніхто не може заперечити того, що важливим галузям важкої промисловості України саме тоді суттєво прислужилися німецькі машини та устаткування.

Джерела та література

1. Ахтамзян А.А. Военное сотрудничество СССР и Германии 1920-1933 гг. (по новым документам) // ННИ.- 1990.- № 5
2. Бабиченко Л.Г. Политбюро ЦК РКП(б), Коминтерн и события в Германии в 1923 г. Новые архивные материалы // ННИ.- 1994.- № 2.
3. Державний архів Дніпропетровської області. - Ф. парт. 7, оп. 7.
4. Державний архів Запорізької області. – Ф. 995, оп. 14.
5. Документы внешней политики СССР. – М., 1966. – Т. 11.
6. Інститут рукописів ЦНБ ім. В.Вернадського
7. Кабанов В.И. Участие немецких специалистов в реконструкции промышленных предприятий Приднепровья (конец 20 - начало 30-х годов) // Вопросы германской истории. - Днепропетровск.- 1966.
8. Никонова С.В. Очерк европейской политики Германии в 1924-1929 гг. - М. - 1977.
9. Реммеле Г. Война и революция. - М. - 1930.
10.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
11.Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 20, ч. 2
12.Ченцов В.В. Проблема политических репрессий против немцев Украины в свете документов НКВД // Вопросы германской истории. Немцы в Украине. - Днепропетровск. - 1996.
13.Deutsch-sowjetische Beziehungen von den Verhandlungen in Brest-Litowsk bis zum Abschluss des Rapallovertrages. - Berlin.- 1971.
14.Dirksen H.v. Moskau. Tokio. London.- Stuttgart. - 1949.
15.Luther H. Politiker ohne Partei. Erinnerungen. - Stuttgart. - 1960.

Фостій І.П.
(Чернівці)

ГЕРОЇЧНО-ТРАГІЧНИЙ ПОДВИГ 16-го МЕХАНІЗОВАНОГО КОРПУСУ

Доля 16-го механізованого корпусу мало кому відома на Буковині. Всі знають чи майже всі, що тут у 1940-1941 рр. стояв 17-й гірський стрілецький корпус, який входив до складу 12-ї армії. Командував ним генерал-майор Іван Васильович Галанін. А що відомо про 16-й механізований? Майже нічого... Ні наші науковці, ні публіцисти це військове з'єднання навіть не згадували. Між тим 16-й механізований корпус у перші дні війни знаходився на Буковині і вів бої з наступаючим ворогом.

Формування корпусу почалося в березні 1941 р. Його з'єднання були зосереджені за правим флангом 17-го стрілецького корпусу в районі Чернівців і Снятина. Укомплектованість танками, тракторами і машинами була невисокою. Переважали танки типів – БТ –5, БТ – 7, Т-26, серед яких боєздатних було 30 відсотків. У 1941 р. йшло його переозброєння новими танками КВ та Т-34, але у зв'язку з війною не було завершене.

Командував корпусом комдив О.Д.Соколов. Політичну роботу забезпечував бригадний комісар В.Ф.Сергеєв. Штаб очолював полковник Л.Б. Берлін.

До складу корпусу входили 15-та і 39-та танкові та 240-ва мотострілецька дивізії.

Відомо, що 22 червня о пів на першу ночі всім прикордонним військовим округам була направлена директива Народного комісара оборони СРСР і начальника Генерального штабу про приведення протягом ночі всіх військ у повну бойову готовність. Згідно з планом прикриття вони мали зайняти оборону вздовж кордону, роззосередити авіацію на польових аеродромах.

Підняті по тривозі о 4-30 частини 17-го стрілецького корпусу зайняли оборонний рубіж вздовж радянсько-румунського кордону від Шепота до Липкан, маючи попереду заслін із прикордонних застав.

На правому фланзі корпусу, в передгір'ях Карпат оборонялась 96-та гірська стрілецька, в центрі, прикриваючи напрямки Радівці, Глибока, Чернівці, позиції займали 60-та гірська стрілецька дивізія. На лівому фланзі відбивала атаки румунських військ 164-та стрілецька дивізія. На кожну дивізію припадало по 45-65 кілометрів

фронту. 17-й стрілецький корпус мав 312 гармат і мінометів (без урахування 45-мм гармат і 50 мм мінометів).

16-й механізований корпус мав своєю ударною силою і маневреністю цементувати оборону всіх з'єднань 17-го стрілецького корпусу, завдавати контрударів по противнику, який вклинювався в оборону радянських військ.

З оперзведення штабу 12-ї армії Південно-Західного фронту від 23 червня 1941 р., поданого о 7.00, відомо, що 16-й мехкорпус з 5.00 другого дня війни закінчував зосередження 15-ї танкової дивізії в районі Кіцманя, Садгори і Юрківців. Штаб цієї дивізії знаходився у с.Малий Кучурів. 39-та танкова дивізія, яка теж входила до складу 16-го мехкорпусу і стояла в Чернівцях, цього ж дня була зосереджена в районі сіл Тарашани, Верхні Луківці і на східній околиці с.Чагор. 240-а мотострілецька дивізія без 86-го механізованого стрілецького полку знаходилась у цей час на марші. Головою колони вона вже вийшла на лінію Глибочок-Мамаївці. Штаб корпусу знаходився в Кіцмані.

Відомості про участь 16-го механізованого корпусу у боях на території Чернівецької області не дуже багаті. В бойовому донесенні штабу 12-ї армії від 24 червня 1941 р., поданого о 6 год. 26 хв., зазначається, зокрема, що в 17-му стрілецькому корпусі убито в перший день війни 19, поранено 102 бійці. Від 16-го механізованого корпусу донесень за перший день війни не було.

Директивою Народного комісара оборони № 04 від 24.06.41 р. для об'єднаних дій радянських військ проти військ противника, розгорнутих в Румунії, було створено Південний фронт. Його командуючим призначено командуючого Московським військовим округом в 1940-1941 рр., генерала армії Івана Володимировича Тюленєва, членом військової ради – армійського комісара 1 рангу Олександра Івановича Запорожця, начальником штабу фронту – генерал-майора Г.Д. Шишеніна.

25 червня 1941 р. о 9.00 штаб Південного фронту видав директиву № 01/ОП. Вона визначала, які саме військові з'єднання підпорядковуються йому.

12-та армія залишалася в складі Південно-Західного фронту, але 17-й стрілецький корпус у складі 96-ї і 60-ї гірських стрілецьких і 164-ї стрілецької дивізій та 16-й механізований корпус у складі 39-ї і 15-ї танкових та 240-ї механізованої дивізії, а також 64-та авіаційна і 44-та змішана авіаційна дивізії без 161-го винищувального авіаполку передавались до складу 18-ї армії, штаб якої з 25 червня 1941 р. мав знаходитися в Кам'янці-Подільському, але ще перебував у дорозі.

Командуючим армією призначено командуючого Харківським військовим округом генерал-полковника Андрія Кириловича Смирнова.

У зв'язку з тим, що штаб 18-ї армії на 10 годину ранку 25 червня 1941 р. ще перебував у дорозі до свого місця призначення, повідомлень про бойову діяльність з'єднань цієї армії за 24 червня штаб фронту не одержав. Не було їх і за 25 червня. В оперзведенні за 26 червня, поданому о 7 годині ранку, зазначено, що керівництво армії закінчує своє зосередження в Кам'янці-Подільському. Інших даних не було.

Проте зі спогадів учасників бойових дій та інших архівних документів відомо, що танкові полки 39-ї дивізії брали участь у боях на Буковині. До складу 16-го механізованого корпусу на той час входило 608 танків. Це, прямо скажемо, сила немала. Очевидці пам'ятають, що танками на Буковині були заповнені у багатьох місцях сади і узлісся.

В ніч на 23 червня командування 17-го стрілецького корпусу перегрупувало свої сили у відповідності з обстановкою, яка на той час склалася на фронті. Глибоцький і Герцаївський напрямки, де противник проявляв найбільшу активність, були підсилені артилерією, а ударні групи 60-ї гірської стрілецької дивізії – 77-мм та 78-мм танковими полками 39-ї танкової дивізії.

Як свідчив у своїх спогадах колишній працівник штабу 60-ї гсд, майор запасу М.А.Шолін, на світанку 23 червня полки дивізії сильними контратаками відкинули противника за лінію кордону. Неодноразові його спроби знову перейти в наступ закінчилися в той день невдачею. Він зазнав великих втрат.

Не вдалося румунським військам здолати оборону 60-ї гсд, як і інших дивізій, і в наступні дні. Лінія фронту на Буковині стояла непорушно. В цей час окремі з'єднання Південно-Західного фронту були уже відтиснуті від кордону на 300-400 кілометрів. Щоб уникнути зайвих втрат і вчасно перегрупувати і поповнити війська, Ставка 30 червня наказала командуючим Південно-Західного і Південного фронтів до 9 липня відвести війська на рубіж укріпрайонів старого державного кордону. 1 липня почали відступ війська 12-ї, а 4 липня – 18-ї армій. 16-й механізований корпус без 39-ї танкової дивізії відійшов у район Дунаївців і далі з боями відступив на схід. А 4 липня за наказом Ставки він знову був переданий зі складу 18-ї армії Південного фронту в розпорядження Південно-Західного фронту. Треба було рятувати становище в районі Нового Мирополя, Бердичева та Житомира, де фашистські танки і механізовані війська

48-го німецького моторизованого корпусу прорвали лінію оборони частин 19-го механізованого і 7-го стрілецького корпусів між Новгород-Волинським та Новим Мирополем на лінії старого укріпрайону і мчали на Бердичів. 7 липня близько 11 години дня передові частини 11-ї танкової дивізії німців захопили м.Чуднів Житомирської області, а о 16.00 уже гарцювали на вулицях Бердичева. Ні в штабі Південно-Західного фронту, ні в штабі 6-ї армії про це покищо не відали. Дізнавшись про те, що трапилося на цій ділянці фронту, командуючий фронтом генерал-полковник Михайло Петрович Кирпонос доповів у Москву. Звідти надійшов суворий наказ "Негайно закрити укріпрайон, противника, який прорвався, знищити!" 16-й мехкорпус, якому перед тим було наказано йти в район Мозиря, передавався в підпорядкування 6-ї армії. Але частини корпусу були на марші на дорогах південно-західніше Вінниці. На Бердичів було кинуто групу генерала Сергія Яковича Огурцова, яка складалася із зведених загонів 15-го механізованого корпусу і частини 14-ї кавалерійської дивізії. Вони завдали сильного удару по 11-й танковій дивізії німців у Бердичеві, розгромили її штаб, перерізали комунікації, закрили 11-у танкову дивізію в місті і заблокували її систематичним контратакам. Налякані цими зухвалими діями групи С.Я.Огурцова, німці почали стягувати до Бердичева нові сили, зокрема 60-ту моторизовану дивізію. В той же час із Житомира, захопленого німцями 9 липня, на Київ рвалося 300 танків. Ситуація на цій найважливішій ділянці фронту складалася надміру критична. Ставка щоденно вимагала наявними силами відрізати механізовані частини німців, які прорвалися на Київському напрямку, і знищити їх, закрити розрив між 5-ю і 6-ю арміями, відновити оборону по лінії старих укріпрайонів. Та фронт не мав належних сил для швидкого і ефективного виконання цього завдання. Командуючий 6-ю армією генерал Іван Миколайович Музиченко великі надії покладав на 16-й механізований корпус, який підходив до Бердичева. Його боєздатність і укомплектованість були на той час не дуже високими. Та все ж це була сила, яку можна було в критичний момент використати. Полки і дивізії корпусу кидали в бій в міру їх підходу.

Корпусом, як вже згадувалося, командував досвідчений і хоробрий генерал Олександр Дмитрович Соколов. У ці критичні дні, що склалися в згаданому вище районі, корпус і окремі його дивізії та полки кидалися на виручку то на одну ділянку фронту, то на іншу. Гинули в боях рядові бійці і офіцери. З кожним боєм меншала кількість танків. Складно було з боєприпасами і пальним.

Для поповнення з'єднання сюди 8 липня прибула 44-та танкова дивізія під командуванням полковника Кримова. Учасник тих подій капітан запасу А.А.Каменцев мав нагоду чути палкі промови і схвильовані бесіди О.Д. Соколова, бачив його в бою, коли комкор з двома танками КВ-2 розбив більше десяти німецьких броньованих потвор, виручаючи у складні хвилини бою на Бердичівському аеродромі танкістів 44-ої дивізії.

"На узліссі гаю, що за околицею села з поетичною назвою Райгородок, - пише А.А.Каменцев, - декілька танків, надійно замаскованих вітами. Серед кущів – бліндажі й щілини. Тут КП 16-го механізованого корпусу. Командир його генерал О.Д.Соколов тільки що відірвався від телефонного апарата і почав слухати доповідь полковника у танкістській формі.

- Частини 44-ої танкової дивізії зайняли вогневий рубіж! – доповів комкору полковник Кримов.

Генерал Соколов поцікавився наявністю боєприпасів, пального, готовністю екіпажів. Полковник Кримов доповів, що боєприпасів півтора боєкомплекту, а пальне тільки в баках – три чверті норми.

-І боєприпасів, і пального мало. Будемо діставати! Воювати ж треба! – жваво промовив Соколов. І після паузи продовжив: - Хочеться познайомитися з вашим народом.

І ось Соколов уже серед воїнів поблизу розташованого 87-го танкового полку, яким командує підполковник Турбін. Танкісти зібрались на узліссі дубового гаю. Стали тісно один біля одного. Дивляться на генерала. Плечистий, підтягнутий, з чорною шевелюрою на лобастій голові, він здавався зовсім молодим. Але два ромби на кожній петлиці і золотисті шеврони на рукавах говорили про те, що це людина з великим життєвим і військовим досвідом".

І ще одне свідчення А.А.Каменцева: "Загальна обстановка на цій ділянці фронту для наших частин складалася несприятливо. Відступали. Але жоден з підрозділів корпусу не залишав рубежу без наказу вищого командування. Частини прикривали одна одну. Там, де було найтрудніше, де більше всього натискав ворог, там появлявся комкор Соколов зі своїм воєнним досвідом, зі своєю наполегливістю і залізною волею".

9 липня частини 6-ї армії генерала І.М.Музиченка завдали контрудару на Бердичівському напрямку. Їх підтримала бердичівська група 16-го механізованого корпусу, до якої приєдналися підрозділи 15-го механізованого корпусу під командуванням генерал-майора С.Я. Огурцова. Це на тиждень затримало просування

головних сил двох механізованих корпусів противника. Але він швидко поповнив свої втрати і знову рвався вперед.

І.М.Музиченко надсилав у штаб фронту донесення, які не потребують коментарів: "Армія не має сил і засобів парирувати всеохоплюючі удари ворога і прикрити напрямки Житомира та Бердичева, оскільки противник рухається швидше, а ми не в змозі в потрібний момент провести перегрупування механізованого корпусу через відсутність матеріальної частини..."

"Відсутній зв'язок, не вистачає транспорту, нікудишні шляхи роблять армію погано керованою".

10 липня Музиченко надіслав у штаб фронту таке донесення: "6 армія танковими частинами групи Клейста розрізана на 2 ізольовані частини, які не можуть управлятися з єдиного центру".

Зі штабу фронту надійшло бойове розпорядження: 11 липня зранку завдати контрудару із району Ігнатівки в напрямку на Романівку. Якими силами виконувати це розпорядження, мав вирішувати командарм – 6. Кардинальними заходами посилювався Київський укріпрайон. Між тим становище 6-ї та 12-ї армій з кожним днем ускладнювалося. Щоб укріпити південне крило фронту, Ставка 25 липня об'єднала ослаблені війська обох армій в групу Понєдєліна (командуючого 12-ю армією) і перевела їх зі складу Південно-Західного до складу Південного фронту. Та це не могло врятувати становища. В середині липня правий фланг 6-ї армії німці почали поступово відтісняти на південний схід, в бік Умані. Розрив у лінії фронту з кожним днем ширшав. Командуючий фронтом, як свідчив тодішній заступник начальника штабу фронту І.Х.Баграмян, наказав завдати удару по наступаючих силах противника із трьох напрямків. 16-й мехкорпус мав наступати з Козятина на Житомир, 5-та армія і 27-й стрілецький корпус з півночі – на Брусилів та Житомир і 5-й кавалерійський та 6-й стрілецький корпуси – з півдня на Брусилів і Попельню. Двома останніми корпусами мав командувати командуючий 26-ю армією генерал Ф.Я. Костенко.

Оскільки усі радянські війська були виснажені і вимотані попередніми боями, а противник тиснув зі всіх сил танковими з'єднаннями, цей наказ був виконаний лише частково і ситуації на фронті не змінив. Довелося залишити Білу Церкву, яку противник обійшов із заходу. В районі Козятина правий фланг 6-ї армії відступив на південний захід. 16-й мехкорпус опинився в критичному становищі. Тим часом танки Клейста в чотирьох місцях прорвали фронт 12-ї армії і помчали на Жмеринку і Вінницю, захопивши їх відповідно 17-21 липня.

16-й механізований корпус з боями відступив з-під Бердичева на південний схід. Щоб не опинитися в оточенні, він ще 15 липня залишив Козятин і, перебуваючи весь час у фронтових боях, прикривав бойові дії 49-го стрілецького корпусу в районі Оратова.

30 липня танкові з'єднання фельдмаршала Клейста через Шполу прорвалися до Новоархангельська, а 2 серпня вийшли до Первомайська, з'єдналися з 17-ю польовою армією, яка наступала зі Жмеринки – Вінниці, створивши навколо 6-ї, 12-ї і окремих частин 18-ї армій подвійне кільце. Почалася нещадна ліквідація оточених військ.

Як же діяв у ці дні 16-й механізований корпус? Ми не маємо зараз змоги простежити його бойові дії день за днем. Але скористаємось донесеннями начальника служби тилу штабу 6-ї армії підполковника Федотова у штаб Південного фронту, з якого дізнаємось, що станом на 31 липня 16-й механізований корпус у складі 173-ї стрілецької дивізії (близько 250 бійців), 143-ї стрілецької дивізії (240 бійців) і 44-ї танкової дивізії (кількість танків не зазначена. – І.Ф.) разом з частинами 49-го і 37-го стрілецьких корпусів були відкинуті з оборонних рубежів, які вони займали до 15.00 31 липня в районі Умані.

"У другій половині дня, - говориться в донесенні, - противник силою до піхотної дивізії з танками розпочав наступ, зосереджуючи головні зусилля на лівому фланзі оборони механізованого корпусу. З району Горобецьке, на південний схід від села, наступало близько батальйону піхоти, з боку Полянки до північно-західної околиці Кочержинців –близько полку піхоти з 15-20 танками. З боку Кузьминої Греблі на машинах просувалось близько батальйону піхоти, а з півдня на Громи –приблизно така ж кількість ворожих військ".

Опинившись в оточенні, командуючі 6-ю і 12-ю арміями генерали І.М.Музиченко і П.Г.Понєдєлін вживали всіх заходів, щоб вирватись з ворожого кільця і не потрапити в полон. Думав над цим і командуючий 16-м механізованим корпусом генерал О.Д.Соколов. Він звернувся з листом до військової ради обох армій, в якому пропонував маршрути виходу з оточення 2-го,8-го і 16-го механізованих, 13-го, 37-го і 49-го стрілецьких корпусів на головний оборонний рубіж: В'язова–Лебедин–Новомиргород–Панчеве. Він навіть розробив проміжні рубежі для кожного із цих з'єднань. Та події розвивалися так бурхливо, що до здійснення цих планів не дійшло.

Російський письменник Євген Долматовський, який був учасником цих подій, у своїй документальній повісті "Зелена брама" поряд з іншими цікавими відомостями, подає щоденник фронтових подій 6-ї і 12-ї армій від 1 до 14 серпня 1941 р. Тут ішли бої не на життя, а на смерть. Населені пункти переходили із рук в руки. Атаки

одних змінювалися контратаками інших, авіаційне бомбардування –артилерійським. Обпалена і обпечена земля була заслана тілами полеглих. Горіли автомобілі і танки, копиці сіна і будівлі. Живих воїнів з кожним днем залишалося все менше і менше.

Подію, яка трапилася тут 4 серпня, хочу подати у викладі автора: "На пшеничному полі між західною околицею села Підвисоке і Копенкуватим стоять без пального останні танки 15-ї дивізії. (Вона почала війну на Буковині. – І.Ф.). Це Т-26, їх вісім, у них діють тільки кулемети. Їх обгорілі остови противник потім гордо зарахує в свої трофеї.

І ось із діброви, яка тут щільно підійшла до ниви, виривається "тридцятичетвірка". Спочатку навіть важко було зрозуміти, що це таке: броня, башта – все обліплено бійцями в натільній білизні. Поранені – всі до одного, очевидно, покинувши госпіталь, щоби битися. Більшість без касок – не натягнеш її на забинтовану голову!...

Як гігантський білий клубок мчиться "тридцятичетвірка". Гармата мовчить – снаряди витрачені. Зате поранені ведуть вогонь із німецьких автоматів, підібраних тут же, жбурляють лимонки, кричать – не розібрати що: прокляття, матюки, ура, за Батьківщину! Половина Копенкуватого відбита цим трагічним десантом".

Але такі вибухи відчайдушного героїзму не рятували справу. Управління військами було порушено.

Командир корпусу в цій складній ситуації рішив діяти на власний розсуд. Зібравши в кулак воїнів 87-го полку 44-ї танкової дивізії, уцілілі бойові машини і боєприпаси, він з жорстокими боями вирвався з оточення і вибалками та лісами рушив до Дніпра. Німці кинули навздогін авіацію і додаткові механізовані сили. Перший бій відбувся на території Голованівського району Кіровоградської області. Німці вивели з ладу майже всі танки й гармати соколовців, завдали їм значних втрат у живій силі. Та це не зламало волі відважних воїнів, не змусило їх покоритись. Зібравши усіх, хто міг пересуватись і володіти зброєю, генерал О.Д.Соколов повів у психічну багнетну атаку. Збивши гітлерівців із залізничного насипу, сміливці дійшли до річки Синюхи і форсували її. Комкор, розділивши на правому березі групу на три загони, направив кожну з них своїм маршрутом із суворим наказом вийти з оточення. І сам теж повів свій загін на схід, де його вже чекали німецькі танки і піхотинці. За час відступу і боїв загін витратив усі патрони і гранати. Воювати було нічим. Генерал знову піднімає бійців в атаку.

Науковець з Одеси Д.М.Клюєнко в статті "Трагічна доля 6-ї та 12-ї радянських армій в Україні (червень-серпень 1941 р.),

опублікований в "Українському історичному журналі" № 5 за 1994 р., приділив значну увагу і бойовій діяльності 16-го механізованого корпусу та його командира генерала О.Д.Соколова, про загибель якого пише так:

"Гітлерівці, помітивши, що у бійців відсутні набої, пішли в зустрічну атаку. Застигли серед степу сталеві ворожі машини. Проти десятка червоноармійців рушили півсотні чужинців. Три бійці прикривали собою командира, намагаючись врятувати його життя. Але у тяжкому стані вороги схопили пораненого генерала, відправили його до лазарету в Новоукраїнку. В німецьких газетах незабаром з'явилося повідомлення: "Під час боїв біля Умані потрапив у полон тяжко поранений командир 16-го механізованого корпусу генерал О.Д.Соколов, визначний діяч Червоної армії".

"Фашисти жорстоко знущалися над непокірним командиром, - пише далі Д.М.Клюєнко. – Почалися надлюдські тортури у Новоукраїнській в'язниці. Розстріляного генерала вороги закопали біля в'язниці й зрівняли могилу із землею. Але вночі місцеві жителі нагорнули на могилу землі і поклали на неї прострілену військову каску. Після війни новоукраїнці поставили обеліск мужньому генералові, посадили на могилі квіти".

Оглядаючи бойову діяльність 16-го механізованого корпусу, мусимо сказати, що його бійці й командири вписали славні сторінки мужності й хоробрості в перші дні війни, захищаючи рідну землю безпосередньо на території Чернівецької області і особливо в районі Бердичева, Козятина, Оратова, Умані, Голованівська, Підвисокого, Новоукраїнки в гарячі липнево-серпневі дні 1941 р. Опинившись у ворожому оточенні, вони все зробили, щоб вирватися з нього. Немало воїнів скропили рідну землю гарячою кров'ю, прикрили її своїми тілами. Не всі їх імена відомі широкому загалу. Цей подвиг досі належно не оцінений. Історична наука ще повинна сказати своє правдиве слово про це бойове з'єднання.

Джерела та література

1. Центральний архів Міністерства оборони Російської федерації, (далі ЦАМОРФ). - Ф. 228, оп. 754, спр. 76; ф. 229, оп. 164, спр. 8; ф. 334, оп. 5307, спр. 10; ф. 359, оп. 6435, спр. 1.
2. Баграмян И.Х. Так начиналась война. – М., 1971. – 512 с.
3. Битва за Буковину. – Ужгород, 1967. – 192 с.
4. Бойове донесення штабу 12-ї армії Південно-Західного фронту // Український історичний журнал. – 1991. - № 6. – С. 85.
5. Военный Энциклопедический словарь. – М.: Воениздат., 1983. – 864 с.
6. Восемнадцатая в сражениях за Родину. Боевой путь 18-й армии. – М., 1982. – 528 с.

7. Директива штабу Південного фронту № 01/ОП 25 червня 1941 р. // Український історичний журнал - 1991. - № 6. - С. 89.
8. Долматовський Є. Зеленая брама. - М.: Политиздат, 1983. – 303 с.
9. История Великой Отечественной войні Советского Союза 1941-1945. – М., 1961. – Т. 2. – 678 с.
10.Каменцев А.А. Верность долгу // Год 1941. Юго-Западный фронт. – Львов, 1970. – С. 227-235.
11.Клюєнко Д.М. Трагічна доля 6-ї та 12-ї радянських армій в Україні (червень-серпень 1941) // Український історичний журнал. – 1994. - № 5. – С. 40-48.
12.Об организации обороны Киевского укрепрайона. Запись переговоров по прямому проводу И.В. Сталина с командующим Юго-Западным фронтом М.П. Кирпоносом 8 августа 1941 г. // Известия ЦК КПСС. – 1990. - № 9. – С. 199-200.
13.О выходе из окружения частей 6-й и 12-й армий Южного фронта. Запись переговоров по прямому проводу члена ГКО Г.М. Маленкова с командующим Южного фронта 9 августа 1941 г. // Известия ЦК КПСС. – 1990. - № 9. – С. 200-201.
14. Оперзведення штабу 12-ї армії Південно-Західного фронту 23 червня 1941 р. // Український історичний журнал. – 1991. - № 6. – С. 82.
15.Освобождение городов. Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941-1945. – М., 1985. – 598 с.
16.Суворов В. Ледокол. День "М". – М.: АСТ. 1997. – 574 с.
17.Суворов В. Последняя Республика. – М.: АСТ, 1997. – 480 с.

Мизак Н.С.
(Чернівці)

АНТИФАШИСТСЬКА БОРОТЬБА ОУН-УПА НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННИХ РАЙОНІВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Питання ролі українського національного фактора у Другій світовій війні, зваженості і об'єктивності в оцінці українсько-німецьких взаємин не з легких. Запропонована стаття – це спроба розвінчати існуючі стереотипи про агентурність та співпрацю ОУН з німецьким нацизмом, які залишились нам у спадок від радянської ідеології.

Як відомо, у роки Другої світової війни Україна стала ареною жорстоких битв фашистської Німеччини та імперського Радянського Союзу.

Організація Українських Націоналістів-революціонерів, керована Степаном Бандерою, у цей критичний час почала розгортати широку

політичну і організаційну роботу. 23 червня 1941 р. німецькому уряду був вручений меморандум ОУН з власними політичними поглядами на війну, в якому наголошувалось: "Навіть якщо при вході в Україну німецькі війська спочатку будуть, самозрозуміле, зустрічати як визволителів, таке ставлення може швидко змінитися, якщо Німеччина увійде на Україну без наміру відновлення Української держави й використання відповідних гасел ... Без незалежної Української держави новий порядок в Європі неможливий" [5, с.502].

Нацисти не зреагували на меморандум. Проте оунівці не збиралися погоджуватися з таким ігноруванням. 30 червня 1941 р. у Львові Національні збори проголосили Акт відновлення Української Держави.

"Волею українського народу, - йшлося у документі, - Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України".

Акт ОУН 30 червня 1941 р. викликав у німецької окупаційної влади роздратування і рішучі дії. 5 липня у Кракові заарештували Степана Бандеру. На допитах у Берліні на запитання генерал-губернатора Бюлера "Хто і з чийого наказу проголосив Акт у Львові?", він рішуче відповів: "Мої люди і з моєго розпорядження" [6, с.82]. Відкликати акт принципово відмовився.

Тими ж днями у Кракові заарештували й інших провідних діячів Проводу ОУН. Це штовхнуло ОУН на боротьбу проти німецьких нацистів.

Ставши на засади антифашистської боротьби, Організація Українських Націоналістів зіткнулася з великими труднощами. Вона не мала вишколених кадрів військовиків, зброї, амуніції, ліків. Не могла сподіватися і на допомогу іззовні. За нею не стояла "Велика земля", яка утримувала червоних партизанів та енкаведівську верхівку і навіть оплачувала їм заробітну плату. [1, с.315]. ОУН могла розраховувати лише на власні сили.

У вересні 1941 р. перша конференція ОУН прийняла постанову про необхідність невідкладної пропагандистсько-роз'яснювальної роботи щодо підготовки до активної боротьби з гітлерівськими окупантами, розвінчування їхніх планів поневолення і колонізації України, збирання зброї та вишколу провідних кадрів [7, с.26].

У квітні 1942 р. друга конференція ОУН конкретизувала стратегічні і тактичні напрями революційної боротьби на випадок розгрому СРСР та внутрішнього виснаження Німеччини. Московсько-більшовицькій концепції так званого інтернаціоналізму і

німецькій концепції "нової Європи" ОУН протиставила міжнародну концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи за принципом "Свобода народам і людині" [5, с.561].

Для здійснення цих завдань Військова референтура Проводу ОУН утворила Крайовий Військовий Штаб на чолі з військовим референтом Проводу ОУН Дмитром Грицаєм ("Перебийніс"). Згодом він стане генералом і шефом штабу УПА [7, с.26].

Виконуючи наказ Проводу і КВШ, місцеві групи ОУН приступили до кадрового забезпечення збройної боротьби, організації боївок, їх вишколу, налагодження зв'язку та іншої повстанської інфраструктури. Хоча ряди ОУН зазнали важких втрат від першої більшовицької окупації та репресивних німецьких акцій, віддані національній ідеї люди склали славну когорту організаторів і борців збройного підпілля та УПА в Західній Україні, у тому числі й на Тернопіллі. Подамо насамперед короткі відомості про окремих з них.

Одним із найстаріших, найдосвідченіших провідних діячів Надзбруччя був Андрій Петрович Назарків ("Зелений"). Народився він 1909 р. в с.Гермаківка. Просвітній діяч за польської окупації, член ОУН. Уникнувши більшовицького арешту у 1940 р., довгих тринадцять літ прослужився боротьбі за незалежність України.

Павло Іванович Прудивус ("Іван") народився 1922 р. у сім'ї селянина в с.Іване-Пусте. Член районного Проводу, друг і соратник "Зеленого". Освіту мав семикласну. У 1939-41 р. навчався у Чортківській педагогічній школі. Член ОУН з 1940 р. За німецької окупації активно включився до організації сільського підпілля ОУН, товариств "Просвіта" та "Січ".

Із Іване-Пусте вийшли ще два повітові провідники ОУН - Роман Петришин ("Гнат"), син відомого учителя, та Микола Никифорчин ("Колос").

Михайло Петрович Гаврилюк, член ОУН, знаний під псевдонімом "Сурма", народився 1900 р. в Мельниці-Подільській. За ним постійно наглядала польська поліція. Кожного разу на час державних свят і виборів до польського сейму його заарештовували. Коли фашисти розпочали арешти націоналістів у Мельниці, М.Гаврилюк перейшов у підпілля і займався його організаційним становленням.

Василь Методійович Андрійчук ("Орел", "Бор", "Остап", "Максим") народився 1919 р. в с.Шишківці. Закінчив 7 класів Королівської школи. Не маючи змоги продовжувати навчання, здобував знання самотужки. У 1940 р. вступив до ОУН. Був призваний до Червоної армії. Брав участь у боях на радянсько-німецькому фронті в околиці Москви та В'язьми. Будучи пораненим, потрапив до німецького

концтабору. У березні 1942 р. йому вдалося втекти з концтабору і повернутися додому. Окружний Провід ОУН призначив його районним референтом Служби Безпеки під псевдо "Орел". На Мельниччині В.Андрійчук заклав міцну оунівську розвідувальну мережу і ліквідував польську агентуру підпільної Армії Крайової. У 1944 р. його призначили повітовим референтом господарської служби УПА під псевдо "Бор". Від серпня 1945 р. очолив Борщівську районну інформаційну мережу Служби Безпеки під псевдо "Остап". Цього ж року став районним політреферентом під псевдо "Максим".

Степан Якимович Слишинський, член ОУН ("Комар", "Маркіян"). Народився 1923 р. в с.Завалля. У дитинстві виховувався на засадах національно-християнського патріотизму, який прищепили йому монахи Василіянської обителі, розташованої поблизу села. У 1941-1944 рр. працював у Іване-Пустенській повітово-споживчій кооперації. З переходом на борщівський терен В.Андрійчука ("Бор") призначений мельнице-подільським районним провідником СБ. На цьому посту перебував до самої смерті. Загинув 1953 р. останнім з повстанців Надзбруччя.

Михайло Іванович Зарицький ("Рись", "Слов'ян") народився 1916 р. в с.Сапогів. Займав пост районного військового референта Борщівського районного Проводу. Закінчив 4 класи народної школи. За польської окупації працював у культурно-освітніх установах села. У 1938 р. став симпатиком ОУН. Служив у польській армії. З 1941 по 1944 р. організовував військові вишколи членів збройного підпілля. Свої обов'язки виконував сумлінно, виявляючи організаторські здібності та відданість нації.

Іван Михайлович Стецко ("Меткий") народився 1921 р. в с.Стрілківці. Відзначався як надзвичайно кмітливий підпільник. Зарекомендував себе талановитим військовим організатором Чортківського надрайону. Про "Меткого" позитивно відгукувався Окружний Провід ОУН.

Павло Антонович Охітва ("Буй-тур") народився 1924 р. в с.Глибочок. Займав пост організаційного референта Борщівського Проводу ОУН. Перебуваючи у багатьох селах, налагоджував структури самооборонних кущових відділів.

Петро Миколайович Сов'як ("Промінь") народився 1914 р. в с.Глибочок. Був талановитим повстанським командиром. Німці і більшовики за будь-яку ціну намагалися знешкодити його.

Михайло Васильович Лукій ("Нечай", "Прометей") народився 1926 р. в с.Бабинці. Був студентом Чортківської гімназії. За німецької окупації створив у селі підпільну організацію "Орли". Очолював Службу Безпеки Борщівського р-ну.

Плеяду провідницьких кадрів зростила для національної боротьби повстанська Скалеччина. Найбільше їх вийшло з села Іванків, понад 120 борців. Через десять років після знищення революційно-повстанського опору у краї борщівський оперуповноважений РВ МДБ Капустін доповідав у вищестоящі інстанції: "Наибольшим очагом распространения украинского буржуаного национализма в Борщевском повите было село Иванков" [9, с. 4].

Серед провідного активу вихідців з Іванкова відомий ряд імен:

Юрій Іванович Дідур ("Син") — повітовий провідник юнацтва, заарештований більшовиками 1941 р.

Михайло Васильович Ярчук ("Гарт", "Клим"). Будучи студентом Станіславської гімназії, у 1940 році вступив до юнацтва ОУН. Провідник районної, з 1948 р. Чортківської надрайонної референтури служби безпеки.

Микола Петрович Штойко ("Богун") був талановитим політичним організатором ОУН і улюбленцем мас.

Іван Манолійович Хороший ("Моряк") — повітовий провідник юнацтва.

Володимир Гнибіда ("Неплюй") відомий як невтомний працівник служби безпеки.

Володимир Миколайович Пакуляк ("Приходько", "Бій"), Володимир Васильович Бугера ("Панас", "Твердий"), Василь Миколайович Івасечко ("Роман") геройськи загинули у двобої з тоталітарним режимом.

Найбільш досвідчені кадри стояли біля керма Чортківського окружного (надрайонного) Проводу ОУН. Головами Проводу були у 1939-1944 рр. Володимир Шиманський ("Мартин"), Михайло Татарнюк ("Бій", "Хорив"), Василь Галаса ("Орест", "В'юн"), "Володимир", "Еней", "Сидор" (справжні прізвища невідомі). Після загибелі "Сидора" 1947 р. провідником став Іларій Сказінський ("Крига") із с.Мшана Зборівського р-ну Львівської обл.

Референтуру Служби Безпеки очолював Богдан Курдидик ("Дик") з Рогатинського повіту, після його загибелі — Іван Пінязь ("Око") із села Голгоча Підгаєцького р-ну, а потім - Михайло Ярчук ("Клим") з Іванкова.

Окружну Службу Червоного Хреста провадила Марія Понятишин ("Леся"), яка народилася у с. Підгора Теребовлянського р-ну. Після смерті її заступила Марія Болещук ("Мотря") із с.Слобідка Струсівська того ж району.

Референтуру пропаганди вела Мирослава Юрчинська ("Іскра"), донька відомого чортківського адвоката. Коли вона потрапила до

полону, цей високий обов'язок взяли на себе Микола Папчук ("Іскра"), що народився у с.Зелена Вільховецька на Мельниччині. Після його полону — Михайло Чорпіта ("Зір") із Скали-Подільської.

Господарську Службу ОУН започаткував Теодор Батринчук ("Гриць"), який народився у с.Озеряни Борщівського пов.. Він контролював відділ фінансових справ підпілля під орудою Олекси Дмитровича Домчука ("Назар", "Старий"), який народився 1914 р. на Буковині.

Провідницею окружної дівочої сітки була стійка підпільниця "Криця". На жаль, справжнє прізвище невідоме.

Завдяки організаційним заходам провідників та рядових членів ОУН під час німецької окупації у 1942-1944 рр. села і містечка краю були охоплені підпільними структурами, які не могли здолати німці, а згодом і більшовики.

В організаційній системі ОУН за німецької окупації існували такі адміністративно-територіальні структури: край, округ, повіт, підрайон, станиця. Борщівський пов. входив до складу Чортківського округу ОУН з підпорядкуванням Львівському Крайовому Проводу. У військовому поділі він належав до Чортківського тактичного відтинку 18 "Стрипа", Подільського округу "Лисоня" 3, УПА "Захід".

Окружний, повітовий, районні Проводи ОУН складалися з референтур (відділів): організаційної військової або оргвійськової, пропаганди, Служби Безпеки, Українського Червоного Хреста (УЧХ), господарської і молодіжної.

Організаційна референтура створювала підпільну мережу, приймала нових членів ОУН, кількість яких у 1944 р. різко зросла. Наприклад, у Гермаківці було прийнято 30 чл. ОУН, Скала-Подільській - 24, Іване-Пустому -28, Іванкові - 32, Гуштинці - 10, Бережанці - 17, Трійці - 6 і т.д.

Військова референтура проводила військовий вишкіл членів ОУН і їх симпатиків, формувала оперативні самооборонні кущові відділи. У майбутньому через нестачу кадрів функції організаційного і військових референтів поєднувалися.

Пропагандистська референтура доносила ідеї національно-визвольної боротьби за незалежність України та виховувала пропагандистські кадри на місцях. Публічними виступами, друкованою продукцією (листівками, брошурами), особистим прикладом пропагандисти ОУН зміцнювали морально-психологічні, ідейні та політичні настрої серед населення, вояків кущових відділів та збройного підпілля. До речі, на кожного учасника збройної боротьби ОУН, УПА також покладалися пропагандистські функції.

Референтура Служби Безпеки (СБ) оберігала ОУН, УПА та збройне підпілля від проникнення у їх ряди німецької та радянської агентури, деморалізаційних впливів, фактів мародерства, сексотства та інших негативних явищ, які плямували ідею революційно-повстанської визвольної боротьби. Служба Безпеки мала окремий апарат і боївки, до яких за рекомендацією ОУН підбиралися найбільш стійкі і віддані кадри. До структури СБ входили дільничні інспектори, агентура, слідчі, які виконували свої обов'язки згідно з повстанським карним кодексом.

Господарська референтура піклувалася про заготівлю продуктів харчування, теплого одягу для стрільців УПА, будувала криївки, закладала склади зі зброєю, розповсюджувала повстанські облігації, так звані "бофони" (бойовий фонд).

Референтура Українського Червоного Хреста (УЧХ) опікувалася пораненими та хворими стрільцями УПА і мирним населенням. Через нестачу медичного персоналу, ліків, "шпитальок" (лікарських пунктів) та перев'язочного матеріалу була найслабшою ланкою серед названих референтур. Очолювали її переважно жінки та дівчата.

Молодіжна референтура опікувалася молоддю та їх організаційною сіткою "Юнак", створеною у 1932 р. Під час боротьби підпілля постійно дбало про молоде поповнення, яке мало замінити старших у подальшій борні і національному державному будівництві. "Український юначе! - закликала революційна ОУН. — Вдихай своїми молодими грудьми запах вогкої української землі, просякнутої святою кров'ю борців. Готуй своє тіло і дух для майбутніх звитяг".

Вступ до ОУН вивищував гідність молодих людей, позбавляючи їх відчуття меншовартості, на порядку денному для них поставали культ зброї і боротьби. Революційні ідеї Тараса Шевченка та високоморальні ідейні заповіді ОУН захоплювали молодих. Як і сама боротьба зі зброєю в руках, атрибутика підпільного життя. Присяга на хресті і пістолеті при свічці, присвоєння псевда, нічні сходи. У 1942-43 рр. молодіжні осередки ОУН заснувалися у багатьох надзбручанських селах - Бурдяківцях, Кудринцях, Гермаківці, Горошовій, Пилипчі, Іване-Пустому та інших. В Іване-Пустому поповнення склали відважні Степан Греськів ("Грізний"), Петро Бойко ("Сокіл"), Іван Гурлик ("Федько"), Іван Греськів ("Бистрий"). В Іванкові гурток організували Ілля Федорович Паламар ("Вовк"), Миськів Василь Миколайович, Андрійців Микола Іванович. Окремо діяв гурток симпатиків "Юнака", який очолив Іван Пакуляк, 1922 р. народження. До нього входили Роман Зьомко, Микола Ратушняк (обидва 1930 р.н.) і багато ровесників-однодумців.

Велика юнацька організація, як уже мовилось, була створена у Борщівській торговельній школі, більшість юнаків і дівчат з якої поповнила ряди повстанців.

Значний відсоток членів та симпатиків "юнацтва" з Борщівщини навчався у Чортківській гімназії. Зокрема, Василь Андрійчук ("Сокіл"), 1921 р.н. із с.Бабинці. Він очолював бойову групу ОУН. 25 листопада 1942 р. В.Андрійчука серед 28 заручників розстріляли німці за Янівським цвинтарем у Львові.

9 лютого 1944 р. під гарматну канонаду, що долинала зі сходу, відбувся останній випуск гімназистів Чорткова. Доля кожного з них стала трагічною. Юстину Богдановську замучили "совіти" у мельницькій катівні, загинули в УПА Степан Греськів, Іван Крупчак з Іване-Пустого та інші.

Очолював організацію "Юнака" відповідний молодіжний провід на чолі з Іваном Хорошим ("Моряк"), який народився у с.Іванків. Входили до нього Роман Савчук, Теофіл Саган (обидва з Борщева), Ярослав Рудка з Гермаківки, Дмитро Малиник з Вовківців.

На Мельниччині біля керма Проводу "Юнака" стояли Степан Колодрубський ("Хмара") та його заступник Іван Греськів ("Грізний"), родом із Іване-Пустого, на Скалеччині - Богдан Буяр ("Марко"), 1923 р. народження із с.Цигани.

Борщівський район нині по праву гордиться визнаним діячем серед "юнацтва" Льонгином Івановичем Шиманським ("Гармаш", "Остюк", "Крига", "Ржа"). Народився Льонгин 1921 р. у Борщеві у багатодітній патріотичній сім'ї. Закінчив 7 класів. За німецької окупації навчався у Чортківській гімназії. У 1942-1943 рр. працював окружним, обласним військовим референтом молодіжної організації. Арештовувався гестапо. З 1943 р. — член крайового Проводу "Юнака".

"Гармаш" був завжди очікуваним на теренах краю. Вольовий, витривалий, кмітливий, він відвідав кожну станицю Надзбруччя, засновуючи мережу ОУН.

З лютого 1944 р. Льонгин працював політвиховником старшинської школи УПА "Олені" в Карпатах. 4 березня 1944 р., перебуваючи у Львові із завданням, був смертельно поранений у перестрілці з німецькою жандармерією. За визначні заслуги у боротьбі з німецькими окупантами Головний Військовий Штаб УПА у квітні 1945 р. посмертно нагородив його Бронзовим Хрестом.

Станичні проводи мали таку структуру: станичний ОУН, військовик, господарчий, пропагандист, інформатор СБ, зв'язковий, санітар. Вони забезпечували життєдіяльність повстанського руху — харчували рейдуючі відділи, будували криївки, збирали зброю,

підтримували організаційний зв'язок на теренах. Виконуючи свої обов'язки, станичні перебували на передньому краї боротьби, тому часто гинули.

Серед перших станичних у селах відомі Василь Малящук ("Крук") у с.Мушкатівка, Петро Костюк ("Чех"), Йосип Красновський ("Чумак") у с.Більче-Золоте, Петро Шимків ("Змій") у с.Мушкарів, Іван Гуска ("Султан") у с.Бабинці, Ярослав Ганущак ("Гроза") у с.Сков'ятин, Іван Семенів ("Гай") у с.Іване-Пусте, Іван Карачко у с.Пилипче, Василь Долинюк (рідний брат чоловіка відомої за радянських часів ланкової двічі Героя Соціалістичної Праці Євгенії Долинюк) у с.Боришківцях, Василь Григорик у с.Вовківці (Дністрове) та інші.

Становлення збройного підпілля краю приспішив наказ командира Української Повстанської Армії Клима Савура (Клячківського) (ч. 8) від 30 серпня 1943 р. у преамбулі якого говорилось: "Під впливом невдач на фронті, внутрішнього розкладу вороги в останніх конвульсіях намагаються знищити наш народ. При цьому не перебирають в засобах, вживають проти безборонного населення добре озброєних військових частин, найманих банд сексотів, послуговуються підступом, провокацією. У зв'язку з цим наказую: ... У воєнних округах негайно приступити до організації самооборони, систематичного військового вишколу молоді, вчити військового порядку, діяти практично на маршах, в пробних атаках, у польовій службі". Всі мусили добре знати територію. Кожен захід самооборони потрібно було готувати і впроваджувати у життя в таємниці, дотримуючись загальних засад конспірації. Організаційно-мобілізаційним референтам наказувалося звітувати про стан організації самооборони 25 числа кожного місяця.

До наказу додавалась інструкція щодо організації самооборони: "...Маємо ворогів: 1) німців, 2) поляків, що є на услугах німців, і більшовиків. У селах мусять бути призначені люди з добрим зором, які повинні знати умовні знаки. Контролювати усі ліси, загайники, дебри, поля. Всі обшири лісів і полів мусять бути в цілі щоденного розвідування їх поділені між поодинокі села. Командири і коменданти перевіряють справність розвідчого і зв'язкового апаратів. Запровадити сувору кару за невиконання завдань" [7, с.279].

Виконуючи наказ К.Савура, у Галичині, хоч і не такими швидкими темпами, як на Волині, почали організовуватися збройні відділи Української народної самооборони. Це ще не були ті регулярні загони УПА, які діяли у 1944 р. В основному вони мали захистити населення краю від репресій польських боївок. Бійці самооборони в основному

перебували вдома на господарстві, зброю застосовували тільки у разі необхідності.

Тенденція до організації самооборони у Західній Україні намітилася ще в 1941 р., коли населення сприймало німців як визволителів. У селах чоловіки шили речові мішки, сушили сухарі, готували перев'язочні матеріали.

Через кілька місяців, коли німці почали переслідувати ОУН та розстрілювати за незаявлену зброю людей, праця над створенням УНСО дещо припинилася. До боїв з німцями у 1942 р. краю майже не доходило, відчувався брак зброї і вишколу.

У 1943 р. збройне підпілля здійснило перший терористичний акт. Влітку (на жаль, точної дати не встановлено) у Чорткові вбили серед білого дня шефа кримінальної поліції і забрали у нього зброю. У відповідь німці під чортківською тюрмою розстріляли 25 українських заручників. Незважаючи на жорстоку розправу, виступи з боку ОУН продовжувались. У цю пору вбили гестапівця у с.Торському Заліщицького р-ну. Пізніше у Чорткові з рук двох гестапівців вирвався підпільник. Коли його підводили до тюрми, він ударив двох німців так, що ті попадали. За сміливцем посипався град куль, але він втік. Невдовзі ще один патріот вислизнув від гестапо на залізничному шляху Гусятин-Чортків і зник у лісі. І таких випадків було немало.

Згодом замахи та втечі замінили збройні сутички, які почалися з появою у краї юнацького загону УПА під командою "Дзвінка" (справжнє прізвище не встановлено) [10, с.4]. Мало відомостей залишилося і про стрільців відділу. Знаємо лише двох - Володимира Кіндратовича Юрківа (1923 р.н. із с.Сосулівка Чортківського р-ну), який загинув у 1943 р., та Ярослава Гнатюка ("Береза", 1927 р. н., с. Худиївці), загинув 10 листопада 1945 р. у Шупарці.

Влітку 1943 р. юнацька боївка напала на банк, крамницю і жандармерію у Борщеві та Іване-Пустому. Реквізувавши гроші і товар, вона відійшла на місце постою [3, с.546].

На початку вересня 1943 р. відділ самооборони ОУН вів бій з німцями у с. Жилинці. Причиною сутички була спроба гестапо арештувати підпільника ОУН Дмитра Миколайовича Данилюка ("Грім") та захопити підпільний архів. Останній вдалося відбити, а "Грома" не врятували. Його розстріляли у чортківській тюрмі [3, с.601].

Наступного дня німці влаштували каральну акцію на селі. Есесівці шукали пораненого стрільця під псевдо "Граніт". Шукали ретельно у кожному господарстві. Повстанець ховався у криївці під вуликом на обійсті зв'язкової ОУН Ганни Данилюк ("Русалка"). Озлоблені

невдачею, німецькі каратели зігнали людей на фільварок у Пилатківцях. Перекладач Петро Пастернак намагався допомогти людям, але польські вислужники вказали на Володимира Даниловича, станичного ОУН, Дмитра Марківа, Петра Василіва, Михайла Гнутеля, Михайла Рибуся, Дмитра Данилюка, яких розстріляли у Чорткові [3, с.601].

Наприкінці 1943 р. сутички з німецькими загарбниками почастішали. 14 листопада члени іванківського підпілля роззброїли у Гуштинці двох німецьких прикордонників [2, с.2]. У грудні 1943 р. за наказом Чортківського Проводу ОУН боївка УПА "Сокола" напала на друкарню у Борщеві. Повстанці забрали друкарські машинки, шрифти, велику кількість паперу, які використали для організації власної друкарні в Озерянах. Як оповідав підпільник Франко Йосипович Забродський (1925 р. н., м.Борщів, пс. "Шплінт"), друкарню розмістили тимчасово у хаті самітнього господаря Володимира Паюка ("Кум"). Вхід до неї відкривався через кухонну піч. У друкарні працювали Ярослав Грицків з Верхняківців, підпільник "Звук" (справжнє прізвище невідоме). Сюди заходили підпільники Петро Муха та Ілля Данилюк з Жилинців, Михайло Татарнюк з Озерян. Незабаром для друкарні підготували бункер у лісовій околиці "Липники" біля Озерян і криївку неподалік Жилинського лісу. Друкарня випускала короткого змісту антинімецькі листівки, брошури "За що бореться УПА?", а з приходом Червоної армії - великими тиражами листівки російською мовою, що розповсюджувалися серед червоноармійців [11]. Один примірник брошури російською мовою віднайдено у бібліотеці Академії Наук ім.Вернадського. Ймовірно, що його виготовили в озерянській підпільній друкарні ОУН.

У 1943 р. на терені Чортківського тактичного відтинка УПА почалося формування першої сотні УПА "Сірі вовки" під командуванням Петра Михайловича Хамчука ("Бистрий"). Ось деякі дані про нього.

Народився 26.06.1919 р. в с.Великі Чорнокінці. Член ОУН. Освіта середня. У 1939 р. закінчив Чортківську гімназію. Знав німецьку мову. В 1940 р. мобілізований до Червоної армії, звідки його направили на вишкіл до офіцерської школи в Маріуполі. З початком війни перебував на фронті. Потрапив до німецького полону, служив у шуцманшафті на Поліссі, звідки втік і повернувся додому. Від листопада 1943 р. - командир сотні "Сірі вовки", старший булавний з 1945 р. Командир 18-го Чортківського тактичного відтинка військової округи "Лисоня-3". У другій половині 1944 р. сотня "Бистрого" виросла до куреня.

Загін "Бистрого" провів ряд значних і доволі успішних боїв з німецькими військами, перебіг яких подаємо за 12 томом "Літопису УПА": "... 16 грудня 1943 р. сотня квартирувала у лісі біля с.Коростятин Коропецького р-ну. Того ж самого дня о год. 9-тій німці напали на табір молодої, ще не вишколеної й не цілком озброєної сотні. Здавалося, що молоді рекрути-повстанці під напором добре озброєних і вишколених німців розбіжаться. Але вони зайняли оборону й планово з боєм залишили табір. На полі бою лишилося троє ранених повстанців, яких німці відшукали в кущах і постріляли. Цим боєм командував чотовий "Довбуш".

"Бистрий" не брав участі в бою, та, прибувши до сотні, повів її у наступ. Німці не сподівалися контратаки і панічно втекли з лісу, залишивши на полі бою кількох убитих і поранених. Повстанці по-вояцьки поховали трьох своїх друзів - "Шума", "Максима", "Захара" [8, с.27-28].

Великий бій з фашистами відбувся біля с.Затурин Підгаєцького р-ну: "...Під час стабілізації німецько-більшовицького фронту на Стрипі сотня "Сірих вовків" опинилася у прифронтовій смузі на Бучаччині. Через обставини, що склалися, "Бистрий" поділив сотню. У такому стані вона діяла від березня до травня 1944 р.

У травні "Бистрий" заново зорганізував сотню і наприкінці місяця відійшов з нею в рейд понад Золоту Липу. До відділу мобілізували багато новобранців, так що він начислив 300 стрільців.

25 червня відділ квартирував у лісі біля с.Затурин Підгаєцького р-ну. Того ж дня німці зробили наскок на відділ. На відтинку чоти "Сича" німці-кіннотники завважили стійку й закидали її гранатами, на правому крилі на лінії підстрілили санітара. Яром до табору посувалася друга група. Одна серія з кулемета нашої застави - й усіх німців побито. З криком німці почали наступати на табір. Підпустивши їх на близьку відстань, стрільці дали сальву (залп. - Н.М.). Впали трупи, а решта втекла. Стрільці кинулися в погоню, стріляючи впритул, кололи штиками. До полудня були атаки на різних відтинках кількакратно, але їх кожноразово відбито.

Після полудня довкола лісу було чути великий клекіт та шум моторів - німці стягали на відділ великі сили. О год. 14-тій почалась мінометна підготовка - на табір стріляла артилерія. Декого зі стрільців ранили осколки. Німці новими силами почали підновлювати атаки. Під сильними ударами захиталась лінія нашої оборони. О год. 16-тій на відтинку чоти "Макара" почали наступати танки "тигри". Вогнем з гарматок наносили нам втрат.

Відділ почав відступати. О год. 17-тій цілковито опущено (залишено. - Н.М.) табір. Пробиваючись через ворожі застави на кожній лінії, сотня почала відступати на південь. Частина відділу вийшла на поле й звела короткий бій з ворожими танкетками й знову звернула у ліс. О год. 19-тій відділ опинився перед с.Нова Гута Монастириського р-ну й натрапив на мадярські частини. По лісі чулися шум моторів, стріли, вибухи та крики німців. Зайнявши вогневі позиції, відділ законспірувався у кущах. Одначе німці віднайшли його й почали бити з мінометів і скорострілів. Заховавши поранених і розділившись на дві частини (одна під командою к-ра "Бистрого", а друга під командою чотаря "Сича"), відділ пішов на прорив.

Першою прорвалась частина "Сича". Друга - залягла в малому квадраті кущів, її перша спроба прорватись - не вдалась. На шляху були сильні німецькі застави. Підпустивши ворога на 20 метрів, стрільці сипнули вогнем і кинулись до прориву на північному напрямі. Німці пішли врозтіч. Вирвавшись на поле, відділ звів ще короткий бій з танкетками, після чого перейшов у другий ліс.

Затуринський бій - один з найбільших, що їх зводили "Сірі вовки". В облаві на ліс брало участь майже 3000 німців, в тому числі мадярі та дві сотні "власовців". Бій відбувався при взаємодії всіх родів легкої та важкої зброї (гранатомети, артилерія, танки та розвідувальні літаки). Невеликий ліс довжиною 4 км і шириною 4 км, був густо оточений німцями. Це перше бойове хрещення сотні "Сірі вовки", яке закінчилось повною перемогою молодої УПА. У цьому бою ворог утратив майже 300 вбитих, багато поранених. Наші втрати – 4 вбитих, 12 поранених..." [8, с.30-31].

На підмогу революційно-повстанському руху влітку 1943 р. до краю з Волині почали пробиватися перші повстанські відділи, що вступали в бої з німецькими окупантами. Сотня "Тополі" (справжнє ім'я невідоме) мала підібрати і підготувати резерв УПА. У листопаді цього року повстанці "Тополі" здійснили успішну акцію проти п'ятдесяти німців-збирачів контингенту у с.Вовківці. Подія розгорталася так. Дівчата-розвідниці Текля Довганюк і Євдокія Жолобанюк детально вивчили розташування ворога. Окупанти спали у двох кімнатах, зброю тримали на веранді. Горіли карбідові лампи, тож усе було на видноті. Знявши вартового, повстанці обступили хату й закомандували: "Хенде хох!" Побачивши цівки кулеметів у вікнах, німці здалися. Їх, правда, не вбивали, щоб не спровадити каральної акції на село, а тут же, на ослоні, відміряли кожному по 25 буків і відпустили. Наступного дня німецькі війська за напад спалили третину села [4, с.30-32].

У грудні 1943 р. на Скалеччину з Волині примаршрував курінь УПА "Крука". Очолював його Богдан Федик, 1919 р.н., с. Мечищів Бережанського р-ну Тернопільської обл. У 1934-1941 роках перебував за кордоном. Служив у батальйоні "Нахтігаль" від квітня 1941-го. З вересня 1943-го був командиром сотні "Холодноярці" військової округи "Лисоня" на Бережанщині. Важкопоранений у боях. Відділ наробив великого переполоху серед німців. Але біля с. Іванків його оточила моторизована група чортківського гауптштурмбанфюрера Гідельмана. Відбувся бій, в якому повстанці зазнали втрат у живій силі і зброї (1 гармата, боєприпаси, польова аптека, література). Вирвавшись з оточення, подалися на Чортківщину [12, с.82].

Курінь "Крука" був одним з перших військових формувань УПА. Добре вишколений, озброєний, він прославився рейдами по Волині та Галичині. Потрапивши влітку 1944 р. в зону великих більшовицьких облав, "Крук" повністю втратив своїх людей. 7 травня 1944 р. у бою з "совітами" під Сосулівкою, що в Чортківському р-ні, Богдан Федик загинув.

20 грудня 1943 р. на хутірці при дорозі з Іванкова до Циган відбулася ще одна сутичка між німцями і повстанцями. Фашисти над'їхали зі Скали-Подільської на двох автомашинах. Під час бою загинули чотири стрільці УПА, одного важко поранили. Загорілася стодола господаря Івана Даниловича Пакуляка, у якій перебували упівці. Озлоблені німці за це розстріляли сусіда Івана Олексійовича Гречуху, а Пакуляка зв'язали і живцем кинули у палаючу стодолу. Повстанці відійшли. Загиблих поховали за залізницею, а померлого пораненого - у Грабовецькому лісі.

Навесні 1944 р., щоб роздобути зброю, підпільники декілька разів намагалися роззброїти відступаючих окупантів. 18 березня бойова група ОУН у Іванкові відібрала в мадярів 4 гвинтівки, але ті зчинили крик, підоспіла допомога. Окупанти забрали з собою 4-х заручників — Василя Дісяка, Петра Придку, Василя Придку та Миколу Буртняка. Петра Придку, напевне, розстріляли, бо він не повернувся, інших відпустили.

1 березня 1944 р. у цьому ж селі в хаті Петра Пакуляка відбулася перестрілка німців з повстанцями, під час якої загинули упівець "Кобець" з Волині і селянин Іван Калуцький [2, с.3].

Того ж дня відділ провідника Івана Стецка успішно роззброїв кількох мадярів та німців у Олексинцях.

У березні при відступі німці пригнали 200 овець на фільварок у село Вовківці. Повстанці фільварок спалили, а овець перегнали до Сапогова у розпорядження сотника "Тополі".

Успішну засідку на відступаючих здійснили повстанці в урочищі Сапогівська печера, де захопили шість автомашин зі зброєю [4, с.34].

З наближенням радянсько-німецького фронту ОУН повела широку кампанію серед населення за здобуття зброї. Відгукнувшись на клич: "Кожний українець і українка здобувають зброю і військове майно!", сільська молодь поспішила на поля битв. В акціях пошуку зброї брали участь також дівчата. Станична з села Капустинці Павліна Біноні (член ОУН з 1943 р.) у своєму спомині зауважує: "Я приладнала старий дірявий мішок, щоб видно було кропиву, і носила в ньому з поля гранати, автомати, навіть поламані набої, диски автоматні, кулеметні... Те все ремонтувалось і магазинувалось"...

Зародження УПА на Волині та Поліссі, пропагандистські рейди волинських загонів у Надзбруччі, поява у краю перших повстанських боївок піднесли бойовий дух населення. Нарешті припинилися балачки про можливість чи неможливість створення власних сил, про безперспективність у будівництві Самостійної Соборної Держави. "Український велет двигнув плечима. Запахло духом революції", - писав речник ОУН [5, с. 618].

Таким чином, неспростовні факти, нові документи та свідчення про події на півдні Тернопілля підтверджують участь ОУН-УПА у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у Другій світовій війні, переконливо доводять, що ОУН-УПА справді була збройним борцем проти німецького фашизму.

Джерела та література

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Книга друга. - К., 1994. - 185 с.
2. Буртняк М. Історія ОУН-УПА (с.Іванків) // Галицький вісник. - 1995. - 11, 18 лютого.
3. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. - Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1974. - 923 с.
4. Ковцун В. "Спогади." Рукопис. Архів Борщівського краєзнавчого музею. (Без номера). - 50 с.
5. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. - 659 с.
6. Мірчук П. Степан Бандера - символ революційної безкомпромісовості. - Нью-Йорк-Торонто, 1961. - 143 с.
7. Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942-1952. Документи і матеріали. - Львів, 1961. - 447 с.
8. Літопис УПА. Третя подільська воєнна округа УПА ("Лисоня"). - Т. 12. Торонто, 1989. - 352 с.
9. Справка об истории национализма в г.Борщев. 13.09.1961. (Без номера). З архіву колишнього КДБ Борщівського району. - 6 с.
10.Список стрільців УПА і членів збройного підпілля, впавших 1944-46 рр. Район Борщів. Рукопис. (Архів автора) - 9 с.

11.Татарнюк М. "Спогади". Ванкувер. - 1998. Машинопис. (Архів автора). -10 с.
12.Шанковський Л. Історія Українського Війська. - К., 1991. - 189 с.; Савка Б. Ходили у рейди повстанці // Свобода. - 1996. - 20 лютого.

Марусик Т.В.
(Чернівці)

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ СУСПІЛЬНО-ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-х РОКІВ XX ст.

У період, який отримав в історії назву "відлиги", можна простежити і виділити кілька напрямків діяльності інтелігенції по збереженню і розвитку національної культури. По-перше, активна участь у реабілітації репресованих діячів науки і мистецтва України. Важко підрахувати, скільки талановитих людей було знищено і, цілком зрозуміло, ми ніколи не дізнаємося, скільки їх було задушено у зародку, які не встигли сказати своє слово. Досліджуючи трагічні долі тих, хто вписав своє ім'я в літопис науки та мистецтва, можна побачити, як працювала машина сталінських репресій. Одні були вислані, розстріляні або ж згнили у таборах, інші – затравлені ідеологічною інквізицією, треті – потрапили до психлікарень, четверті опинилися без учнів, які потрапили у незчисленну кількість "ворогів народу", п'яті врятовувалися втечею за кордон. Перед нами безпрецедентний в історії людства феномен репресованої культури.

Дехто вважав, що потрібно говорити про репресії інтелігенції, мартирологи, про списки розстріляних, засланих, виключених. Проте справа в тому, що об'єктом репресій стали не лише окремі особистості, а національна еліта взагалі, її ментальність, її життя у всіх її проявах. Мова повинна йти не тільки про репресованих науковців та митців, а про репресовані ідеї та спрямування, культурні установи й центри, книги, журнали, засекречені архіви.

Українська інтелігенція, вірна заповітам боротьби за незалежність України попередніх поколінь, ідеї безкорисливого служіння народу, позбавлялася можливості передати новому поколінню високі принципи цього століття – незалежність думки та чистоту мислення.

Сталін розробив свою концепція керівництва ідеологією. Її суть визначали два напрямки: протиставлення радянської культури західній (яка вважалася суто буржуазною) з метою не допустити

духовне та культурне зближення з народами цих країн, що надто небезпечно для тоталітарного способу мислення; самовозвеличення та самоствердження за допомогою позанаукових засобів власної особистості як найвищого еталону в питаннях не тільки політики та економіки, а й культури.

Після смерті Сталіна розпочалася реабілітація репресованих діячів культури, насамперед тих, хто був несправедливо заарештований чи знищений у 30-ті роки, часи згортання "українізації". До листопада 1959 р. органами КДБ та прокуратури УРСР переглянуто 4263 справ "Діючого та архівного оперативного обліку на 5480 осіб". Реабілітовано 2684 осіб, тобто всього 58,2 % [3, с. 15].

Створені в серпні 1956 р. комісії з впорядкування посмертної спадщини опрацювали твори несправедливо забутих письменників В.Елана-Блакитного, В.Чумака, репресованих М.Ірчана, Г.Косинки, М.Куліша. В цьому ж році у членстві спілки письменників УРСР поновлені Н.Забіла, З.Тулуб, Б.Коваленко. В результаті клопотання В.Сосюри та М.Рильського Верховним судом СРСР переглянуто справу відомого письменника А.Абчука, якого посмертно реабілітували [2, с. 38].

Скасуванню обвинувачення В.Бобинського у 1956 р. активно сприяла Спілка письменників України, зокрема, П.Козланюк, А.Турчинська, М.Гаско, Б.Буряк.

Період "відлиги" позначився піднесенням літературно-мистецького життя. З'являються роман О.Гончара "Людина і зброя", виходять з друку поетичні збірки В.Симоненка "Тиша і грім", М.Вінграновського "Атоми і Прелюди", І.Драча "Соняшник", "Червоний заспів" В.Чумака, "Людолови" З.Тулуб, два томи "Вибраних творів" М.Ірчана, "Вибрані поезії" М.Вороного. Проте всі вони підлягали переробці, друкувалися з доповненнями чи куп'юрами цензури. Твори деяких поетів та письменників увійшли до "Антології української поезії" (К., 1957) та збірника "Революційні поети Західної України" (К., 1958) [4, с. 46-50].

У 60-ті роки українці так і не побачили повністю творчої спадщини В.Винниченка. Спілка письменників України звернулася з листом до ЦК партії, у якому, зокрема, зазначалося, що "шлях В.Винниченка складний і нерівний. Його перу належить багато чужих народові творів, де він перекручено відображав революційно-визвольну боротьбу трудящих. Великої шкоди він завдав як політичний діяч у складі контрреволюційних Центральної Ради та Директорії". Але тут же зазначалося, що в останні роки життя письменник засудив своє минуле і виступив проти ворожої діяльності

"націоналістичних недобитків" [10, ф. 590, оп. 1, спр. 282, арк. 92]. Тому його творчу спадщину повинні сприймати критично, відкидаючи все геть чуже, вороже, антирадянське, надрукувати його кращі твори (повість "Голота", оповідання "Краса і сила", "Біля машини" тощо. При цьому подати вступну статтю, де висловити марксистсько-ленінську оцінку літературної творчості письменника, його політичної діяльності, пояснивши, що навіть у такого письменника, який заподіяв багато шкоди радянському народові, радянське суспільство відбирає і зберігає для читача все цінне і прогресивне, що створив письменник на різних етапах свого життя. Тобто, перш за все, при оцінці творів, бралася до уваги політична діяльність, ідейні переконання, а художня вартість враховувалася вже потім. Це було обумовлено тим, що кожний прояв української національної думки розцінювався тоталітарною системою, як прояв "українського буржуазного націоналізму", який було визнано головною небезпекою для українського народу. Але навіть таке зверхлояльне обгрунтування не допомогло в реабілітації В.Винниченка.

Так само навіть на хвилі деякої "лібералізації", що виходила з політики ослаблення самоізоляції системи, не могла пробитися до українського читача література діаспори. Як відзначав американо-український літературознавець Г.Грабович, лише протягом 1945-1951 рр., тобто за шість років в діаспорі було видано понад 1200 книжок і памфлетів з різних проблем, близько 250 з них – це публікації оригінальних творів поезії, прози та драми. Крім того, видавалися передруки, переклади, критичні праці і твори дитячої літератури. Серед письменників діаспори, твори яких виходили в світ в ці роки, були такі талановиті літератори, як Ю.Клен, В.Барка, І.Багряний [1, с. 9, 13].

Ідентичний підхід спостерігався і до творчості талановитого поета - емігранта О.Олеся (О.Кандиби). До Чехословаччини навіть була споряджена спеціальна комісія у складі членів Спілки письменників України Ю.Мельничука та О.Бабишкіна з метою ознайомлення з літературною та громадсько-політичною діяльністю О.Олеся [10, ф. 590, оп. 1, спр. 282, арк. 85].

У зв'язку з реабілітацією чесне ім'я було повернуто деяким діячам культури, проте у багатьох випадках у цих процесах була відсутня об'єктивність та завершеність. Зокрема, на партійних зборах Спілки художників України творчість художника М.Бойчука оцінювалася за критерієм "його вміння говорити з трибуни", а бачити його картини при цьому необов'язково.

"Відлига" в Україні повертала із небуття не тільки імена і твори української інтелігенції, а й вернула на Батьківщину деяких її представників. У 1959 р. зі США повернувся український поет та громадський діяч М.Тарновський з сім'єю і за клопотанням Спілки письменників України йому було повернуто членство у Спілці [10, ф. 590, оп. 1, спр. 387, арк. 43].

У 50-ті роки в Україні розгорнувся рух за ліквідацію "деформацій" в офіційній національно-мовній політиці, яка виходила з догматів сталінської ідеологічної системи про пріоритетність інтернаціонального над національним. Особливо гостро представники української інтелігенції виступали проти порушення статусу української мови, за утвердження її у офіційному спілкуванні, у сфері культури, освіти, науки, побуті. Проте в практиці національно-культурної політики КПРС принципових змін не сталося: офіційні структури нездатні були відмовитися від ідеологічних догм сталінізму.

Про те, наскільки не хотіли розуміти партійні лідери республіки сутність подій, що розгорнулися в суспільстві, зокрема в його духовній сфері навіть після XX з'їзду КПРС, свідчить їхнє прагнення не допустити всебічного викриття сталінщини. Почалися пошуки ворогів. Звичайно, що в Україні ними стали "українські буржуазні націоналісти". Вже на пленумі ЦК Компартії України у травні 1959 р. при розгляді питання "Завдання партійних організацій України по посиленню масово-політичної роботи серед трудящих" звучали суворі застереження щодо тих, хто виступав за повне розвінчання культу особи, демократизацію суспільного життя, зокрема культурного. У виступі першого секретаря ЦК КПУ О.Кириченка відзначалося: "Але було б помилкою не розібратися в нездорових тенденціях, поглядах, настроях деяких безпартійних і навіть комуністів... Дехто показав хибне розуміння партійної, радянської демократії і принципу колегіальності. У нас почалися розмови, що, мовляв, всі рівні, всі однакові. Це абсолютно неправильно" [9, ф. 1, оп. 6, спр. 2460, арк. 12, 20]. У доповіді секретаря ЦК КПУ С.Червоненка наголошувалося на необхідності боротьби проти націоналізму, застерігалося проти реабілітації наукової та літературної творчості ряду українських діячів, зокрема О.Досвітнього, В.Винниченка, Г.Михайличенка. Така позиція характеризувала й дальше упереджене ставлення офіційних структур до національної духовної спадщини [9, ф. 1, оп. 6, спр. 1549, арк. 36].

Другим напрямом діяльності інтелігенції у зазначений період було намагання покращити видавничу справу, внести корективи у розвиток освіти, науки, сприяти її гуманізації тощо. Стан видавництва друкованої продукції у той час був незадовільний.

Щороку видавалося 70-80 назв книжок, в той час як до війни - 100-120. Середній річний тираж дитячих книг не перевищував 7,5 млн. примірників, що становило приблизно 1,5 книжки на кожного школяра щороку [10, ф. 590, оп. 1, спр. 216, арк. 50].

Результатом діяльності інтелігенції у цьому напрямку було створення у 1956 р. Державного видавництва дитячої літератури. Поширювала друковану продукцію у Києві Державна республіканська бібліотека ім. КПРС [8, ф. 5116, оп. 1, спр. 65, арк. 160], хоча це була партійно-ідеологічно структурна одиниця.

Ще в гіршому стані перебувало видавництво спеціальної літератури. Так, у 1959 р. із 57 музичних творів, які мали друкуватися, надруковано лише 17. З 1957 по 1961 рік пролежав у видавництві рукопис нарисів з історії українського образотворчого мистецтва, але його не поспішали друкувати. [10, ф. 590, оп. 1, спр. 216, арк. 64]. З метою формування естетичних смаків у населення з 1958 р. у республіці почали проводитися дні художника. У цьому ж році спілка художників України організувала 86 персональних і групових виставок. Значною популярністю в цей період користувалися картини Г.Меліхова "Тарас Бульба", Т.Яблонської "На бульварі", "Весна", скульптури О.Олійника, М.Лисенка, графіка А.Горської, П.Заливахи, В.Кас'яна. Таким чином, у республіці було багато талановитих митців, проте влада і видавництва не завжди допомагали їм у популяризації їхніх творів.

Досить повільно реагувала на зміни у суспільстві більшість українських істориків. У 50-х роках вони виконували головне завдання: інтерпретація історії всіх неросійських народів як історії відносин з Росією, їхнє "добровільне" входження до складу цієї країни. Зокрема, зі змісту 2-х томної "Історії Української РСР" виходило, що впродовж століть український народ боровся головним чином проти власної національної незалежності. Історики опинилися у скрутному становищі. Вони були змушені дотримуватися партійно-директивних вказівок або ж замовчувати деякі незаперечні факти української історії. В одній із своїх статей, опублікованій в Західній Німеччині, Я.Пеленський вказував: "Типово, що радянські історики завжди замовчують битву під Конотопом (липень 1659), де І.Виговський завдав поразки російській армії. А ні Соловйов, а ні жоден представник російської імперської школи істориків не наважувався приховувати такі історичні факти" [Цит. за: 11, с. 160]. І таких прикладів замовчування немало. Деякі історики, які мали іншу думку, відмінну від офіційної, дозволеної, видавали свої твори Самвидавом (М.Брайчевський, О.Апанович).

Відбулися помітні зрушення у розвитку національного кіномистецтва. У кінці 50-х років випускалося 16-20 картин на рік. Цьому сприяло утворення нової Ялтинської кіностудії, майстерна гра відомих українських акторів А.Бучми, Ю.Шумського, Н.Ужвій, постановка режисерів (особливо С.Параджанова "Тіні забутих предків"). Фільм Ю.Іллєнка "Білий птах з чорною ознакою" у 1957 р. був нагороджений золотою медаллю на УІІ Міжнародному кінофестивалі у Москві.

Разом з тим кіностудії України мали досить обмежені права. Пролонгація строку виробництва кожного художнього фільму могла бути дозволена тільки міністром культури СРСР за спеціальним клопотанням міністерства культури союзної республіки або директора кіностудії союзного підпорядкування [8, ф. 5116, оп. 1, спр. 108, арк. 99].

Окремо слід наголосити на праці української інтелігенції у напрямку збереження культурних цінностей українського народу. З 1956 р. все частіше інтелігенцією з відкритих трибун піднімається питання статусу української мови. М.Рильський наголошував учителям: "Викладати мову – це передовсім прищеплювати любов до мови" [6]. Л.Дмитерко на нараді театральних діячів закликав "боротися з націонал-нігілізмом, зі зневагою до української мови" [7].

Проте стаття 9 закону СРСР "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР" надавала батькам право вибирати своїм дітям мову навчання. Щоб полегшити навчання своїм дітям, батьки, особливо у містах віддавали дітей до російських шкіл.

Захищаючи українську мову, національна інтелігенція ніколи не ставила питання нетерпимості до інших мов, а лише боролася за її збереження. Про це свідчить активна участь українців у розширенні культурних, наукових та технічних зв'язків з іншими народами, адже Україна була членом 50 різних міжнародних організацій, в тому числі, членом ООН. Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (створене у 1926 р.) співпрацювало з 808 організаціями 112 країн світу [5, с. 6]

Найбільш плідним напрямком діяльності інтелігенції було домагання збереження національних особливостей української культури. З протестами проти утисків національних особливостей української культури виступали українські письменники. Одним з перших виступив А.Малишко. Проте він переоцінював можливості "відлиги", його виступ "друзі" розкритикували і навіть запропонували виключити його з партії. Пізніше він змушений був засудити свої "помилки".

Великої ваги у справі відродження національного духу української культури набули клуби творчої молоді, вечори пам'яті, громадські зібрання. У 1959 р. групи колядників і щедрувальників із студентів київських театрального інституту і консерваторії об'єдналися у клуб творчої молоді "Сучасник". Президентом його став Лесь Танюк. З ініціативи А.Горської до них приєдналися художники. При клубі організовувалися секції за інтересами: кіно, театральна, художня, музична, письменницька. Театральна перетворилася на неофіційний другий український театр у Києві, де ставилися напівзаборонені п'єси М.Куліша. Історики читали лекції з історії України. Письменники влаштовували вечори поезії за участю М.Вінграновського, І.Драча, Л.Костенко. При музичній секції організовано перший в місті джазовий ансамбль "Джаз міськкому комсомолу". У Львові в цей час діяв клуб "Пролісок", який очолив філолог М.Косів.

Так поступово клуби перетворювалися на національно-культурні осередки, в діяльності яких питання суто мистецькі та літературні набували громадського звучання.

Отже, після смерті Сталіна в СРСР поступово розпочалися процеси демократизації життя суспільства, які не могли не зачепити і культуру, в тому числі й українську. Щоправда, проходили вони нелегко. Частина представників української інтелігенції ще довго залишалася паралізованою після років "викривальної політики". Але життя брало своє. Переборювалися настрої загальної підозри, страху, почалося оздоровлення морального клімату, а з ним і культурного життя в Україні.

Джерела та література

1. Грабович Г. У пошуках великої літератури. – К., 1993.
2. З порога смерті: Письменники України - жертви сталінських репресій. – К., 1991.
3. Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К.: Наукова думка, 1995.
4. Кравців Б. Вибрані твори. – К., 1994. – Т.3.
5. Колосова К.А. Міжнародні культурні зв'язки України. – К., 1965.
6. Радянська освіта. – 1956. – 8 груд.
7. Радянська культура. – 1957. – 6 січ.
8. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України).
9. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України).
10. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (ЦДАЛМ України).
11. Шевченко Л.А. Тенденції культурних процесів в Україні в умовах "відлиги" (ІІ половина 50-х – початок 60-х років XX ст.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип.2. – К., 1996.

Бурдяк В.І.
(Чернівці)

УКРАЇНА ТА БОЛГАРІЯ:
порівняльний аналіз внутрішнього політичного протистояння

Під час трансформаційних змін та демократизації суспільства, коли старі інститути зруйновані, колишні цінності деактуалізовані, а нові ще не вкорінилися й сприймаються населенням як щось тимчасове, а часто, й минуще, питання збереження стабільності у суспільстві набуває особливого значення. Природно, що у такій ситуації всяка "нова влада" прагне зміцнити свій режим, а супротивники силкуються цьому перешкодити. Так було і раніше. Відомий громадський діяч і письменник буковинського краю Осип Маковей у XIX ст. своє ставлення до протистояння у суспільстві висловив так: "Як поодинокий чоловік майже ніколи не може сказати, що єсть зі всього вдоволений, так і суспільність ніколи не може дійти до такого розвою, щоб могла собі сказати: "Досить з мене; я вже вдоволена, мені не треба нічого!" Нові потреби виринають з кожним днем, і коли они не заспокоюються (задовольняються. - В.Б.), то витворюють невдоволене, спонукують до опозиції супротив тих, що мають ті потреби заспокоїти" [2, с. 1].

Протистояння чи опозиція - не нове явище у політичному житті більшості країн світу. Це - характерна ознака минулого і сьогодення, і ніякий режим неспроможний знищити її вщент, оскільки вона може існувати у відкритій або латентній формі. Здебільшого політичну опозицію визначають як протистояння влади і певної політичної сили, протидію партії офіційному курсу правлячих кіл, її прагнення боротися, коли не за владу, то хоча б за вплив на неї, за прихильність виборців; це - політичний інститут, що прагне взяти владу з рук правлячої партії і передати іншій політичній силі. Абстрактно мислячи, політичну опозицію можна окреслити як будь-які вияви інакомислення та невдоволення існуючим режимом.

Водночас наявність опозиції сприяє свободі думок, поглядів, діяльності різноманітних суспільних об'єднань, незалежності ЗМІ. Соціальну базу опозиції становить, як правило, інтелігенція, інтелектуальний опір якої проявляється навіть тоді, коли вона повністю лояльна до правлячого режиму.

Взяття влади з рук правлячої партії і передача її до рук іншої – лише одне із завдань опозиції. Сили, що змагаються за владу,

прагнуть захопити державну машину, щоб реалізувати певну політичну доктрину чи програму. Цивілізована опозиція допомагає забезпечувати баланс влади, контроль, критикує дії уряду, вносить конструктивні пропозиції, спрямовані на реформування державно-правових органів. Німецький учений Г.Оберройтер відзначає, що про цивілізовану опозицію може йтися тільки тоді, коли суперечності між більшістю і меншістю грунтуються на "фундаментальній єдності по цей і другий бік альтернативи і не ставлять під загрозу основи конституційної і правової системи". Кожна розвинута країна має свою модель політичної опозиції. Більш динамічно її правовий статус та роль виражені при парламентській демократії, в меншій мірі – при президентській формі правління, які створюють різні умови для її розвитку.

Досліджуючи партійне протистояння в Україні та Болгарії, бачимо, що тут цивілізована опозиція лише починає формуватися. І це зрозуміло. Адже вона можлива лише при багатопартійній системі, яка відродилася недавно, в руслі трансформаційних процесів переходу до демократичного устрою, що характеризують сьогодні суспільне життя цих країн.

Чому саме Україна і Болгарія? Ці дві країни багато що єднає – і спільне слов'янське коріння, і майже однаковий економічний та суспільно-політичний розвиток, і відмінне від Росії ставлення до НАТО, і прагнення позбутися енергетичної та сировинної залежності від Москви, і чорноморське сусідство. Народи та уряди прагнуть до співробітництва, спільного розв'язання проблеми повернення до Європи. Яскравим свідченням цього став візит Президента Болгарії Петра Стоянова до Києва у червні 1999 р. Уряд України переконаний, що візит Президента РБ до нашої країни сприятиме активізації двостороннього співробітництва в усіх сферах, зокрема в науково-технічній, легкій промисловості, енергетиці, металургійному та агропромисловому комплексах, оскільки АПК – пріоритет для обох країн.

Болгарська опозиція тоталітарній владі виникла у 1989 р. під впливом політичних змін у Центральній та Східній Європі. В листопаді за прикладом сусідніх країн болгари здійснили "оксамитову революцію". Поштовх до демократичних змін дали "зверху" – по-реформаторськи настроєні керівники, коли на пленумі ЦК БКП цілком законним конституційним шляхом звільнили Т.Живкова з усіх посад [13, с. 4]. БКП залишалася суб'єктом влади, хоча про всевладдя мова вже не йшла. Суспільно-політичне життя значно активізувалося, з'явилися нові та відновили свою діяльність

"історичні", заборонені у 1947 р. політичні партії і рухи. Впродовж місяця основні опозиційно настроєні до БКП партії та угруповання (більше 15 різних організацій) об'єдналися в Союз демократичних сил (СДС). У 1989 р. зареєструвалися понад 80 партій, рухів та організацій, здебільшого – антиавторитарної спрямованості, а у 1994 р. - більше 200 [7, с. 28; 10, с. 14].

Формування багатопартійної політичної системи в Україні розпочалося наприкінці 80-х років. Дослідники одностайні в думці, виділяючи три етапи цього процесу, хоча хронологічні рамки і назви етапів у їх працях різні. Проаналізуємо це стосовно виникнення опозиції існуючій владі. Перший етап - створення передумов багатопартійності. Політичні настрої у суспільстві зростають, йде їх стратифікація. Розпочинають діяльність опозиційні КПРС неформальні об'єднання, трансформовані згодом у політичні партії - Українську демократичну спілку (УДС) та Українську Гельсінську спілку (УГС) [4, с. 20], які з початку виникнення мали антикомуністичне спрямування, декларували необхідність побудови самостійної Української держави. З УГС вийшли відомі політики - Л.Лук'яненко, В.Чорновіл, М. та Б.Горині, О.Шевченко. Особливий внесок у створення передумов багатопартійності зробив Народний Рух України, спричинивши появу якісно нових форм політичного життя.

Другий етап – безпосереднє створення початкової багатопартійності - характеризується виникненням значної кількості невеликих за чисельністю політичних партій. Від 1989 р. до серпневих подій 1991 р. їх у республіці зареєструвалося понад 20, що мали майже 30 тис. членів. Усі ці структури об'єднувала ідея національного відродження, боротьба проти Комуністичної партії України як керівної інституції, проти залежності від панування Москви.

Третій етап формування політичного спектра в Україні – посткомуністичний, пов'язаний з невдалою спробою державного заколоту в серпні 1991 р. у Москві, кардинальними змінами в розстановці політичних сил у республіці. Заборона КПУ, крах радянської імперії, проголошення Акта незалежності України і майже одностайна його підтримка під час грудневого референдуму створили сприятливі умови для діяльності політичних партій. Але несподіванок не сталося, головні програмні завдання більшості новостворених партій щодо ліквідації Союзу та скасування монополії на владу КПРС були "достроково виконані". Замість переосмислення своєї ролі і місця, стратегії і тактики партії, втративши звичний образ зовнішнього і внутрішнього ворога, розгубилися, що згодом перейшло у кризу, посилену відсутністю міцної соціальної бази,

масової підтримки їх населенням, більшість котрого нейтрально - байдуже або негативно дивилася на "політичні ігри".

Вияснилося, що нові партії в тому їх вигляді були або приречені на зникнення з суспільного життя, або не мали серйозних політичних перспектив. Результати перших в історії України загальнонародних президентських виборів підтвердили правомірність цієї думки – всі кандидати від партій набрали лише приблизно 11 % голосів, аналогічно як згодом і під час виборів у 1994 р. [14, с. 256]. А саме результати виборів допомагають масштабно і майже безпомилково вивчити громадську думку відносно політичних переваг, побачити розклад сил у країні. При демократичному режимі найважливішим інститутом політичної опозиції є саме масова політика, і вона її використовує максимально легально, впливаючи на прийняття бажаних рішень, на включення своїх представників у політичний процес, на його інститути та норми. Тільки це дає змогу виявити, хто складає опозицію, а хто – більшість.

Якщо взяти за основу принцип поділу політичних партій за класичними ідейними напрямками, то 30 із 45 партій українського політичного спектру, напередодні виборів 1994 р., можна поділити на: "лівих" ортодоксів - КПУ, СПУ, СелПУ, ПСПУ, Трудова Україна, Всеукраїнська партія трудящих, партія "Союз" та Всеукраїнська партія захисників Вітчизни; "правих" - Національний фронт, ХДПУ, РХП, УНА та "Менше слів"; "центр", в тому числі і правий - НРУ, ПРП та НДП. Про ці партії виборці мали уявлення або з їх історії, або з назви. Решта 15 партій та блоків, як правило, новостворені мали невизначену програму, і голоси між ними розподілилися хаотично-кон'юнктурно [11, с. 14].

"На мою думку, - наголошував у січні 1992 р., виступаючи на сесії ВР України Президент Л.М.Кравчук, - не визначили принципово в цей тривожний час свого місця і ролі деякі політичні партії. Замість того, щоб бути ініціаторами формування міцної влади, виступати справжніми посередниками між державою і суспільством, вони здебільшого віддають свою соціальну енергію боротьбі. І між собою, і проти будь-якої влади... " [14, с. 257]. Невміння партій зосередити свій потенціал на головному посилюється їх розпорошеністю, регіональним характером, падінням рівня авторитету тих політиків, які в кінці 80-х очолили націю, втратою довіри до органів влади з боку електорату, зумовленої тривалою кризою, затяжним конфліктом між гілками влади, відсутністю ефективно діючих громадських організацій загальноукраїнського масштабу. Усе це можна відслідкувати і сьогодні на політичному ландшафті України.

Разом з тим львівський учений Ю.Шведа вважає, що в Україні існує досить "високий ступінь консолідації лівих політичних сил, ... вимальовуються доволі чіткі контури лівокомуністичної та правонаціоналістичної опозиції" [15, с. 27]. Враховуючи думку колеги, вважаємо, що говорити про якусь хоча б сформовану, не те що цивілізовану опозицію в Україні ще рано. Зрозуміло, що маємо на увазі конструктивну опозицію, традиційну для парламентської системи, де має місце поділ на правлячу більшість і меншість, що не бере участі в управлінні і створює чітко оформлену постійну противагу офіційній владі. У зв'язку з цим, пригадуються слова О.Субтельного, викладені у часописі "Сучасність". Він вважає, що на уламках муру підрадянської України не варто чекати якогось цивілізованого утворення типу громадянського суспільства європейського зразка. Бо ми не виборювали незалежності, а дістали її у спадок від розваленого Союзу РСР. Ми не потерпали за ідею, а просто проголосували у грудні 1991 р., тому й "наповнювати її реальним змістом" зовсім немає потреби. "Незалежність звалилася нам "з панського столу", - пише О.Доній, - ця теза стала панівною в колах київських інтелектуалів від історика Володимира Полохала до культуролога Вадима Скуратівського. Такі висловлювання щодо подій 80-х – початку 90-х рр. стали загальноприйнятими, оскільки фактично поціновуються не самі події, а їхні сьогоднішні невтішні наслідки..." [5, с. 71].

У східноєвропейських країнах до подій 1989 р. вже існували сильні опозиційні рухи – "Солідарність" в Польщі, "Громадянський форум" в Чехословаччині, "Демократичний форум" в Угорщині, які вплинули на суть і глибину перетворень в цих країнах. В Болгарії ситуація складалася зовсім інакше. Один із лідерів опозиції, а згодом Президент Республіки Желю Желєв писав: "У Болгарії не було ні одного повстання, ні одного заколоту, ні одного бунту, ні одного політичного страйку чи студентської демонстрації. За ці роки по Європейському континенту не раз прокочувалися хвилі студентських рухів, але вони завжди зупинялися, досягнувши межі нашої країни. Нам не вистачає практичного досвіду повалення тоталітарної системи. Нам не вистачає репетицій. І тепер потрібно надолужувати на ходу, не зупиняючись" [6, с. 327].

Щоб не грішити проти істини, варто все ж відзначити, що в Болгарії, на противагу Україні та іншим "братнім" країнам, у яких впродовж десятиліть зміцнювали свої позиції у суспільстві однопартійні політичні системи, існувала двопартійна система. Поряд з БКП, починаючи з повоєнних років, діяв ще й Болгарський

землеробський союз (БЗНС) - без власної програми, політично слухняний придаток БКП. Інакше і не могло бути при комуністичній системі. Пригадаймо хоча б слова одного із більшовицьких лідерів М.П.Томського, який писав, що "в обстановці диктатури пролетаріату можуть бути і дві, і три, і чотири партії, але лише при одній умові: одна партія буде при владі, а всі інші у тюрмі" [8, с. 132]. Отже, фактична відсутність у Болгарії будь-якої опозиції, що "мала би реальне суспільне значення в країні, надала інший характер і вигляд процесам змін" [9, с. 10] у порівнянні з сусідніми постсоціалістичними країнами. Суть відмінностей полягала у тому, що, незважаючи на таку відчутну політичну стратифікацію (утворилося ж більше 80 нових партій), БКП реформувалася і, змінивши назву на Болгарську соціалістичну партію (БСП), залишилася при владі до червня 1990 р. На червневих виборах до Великих Народних Зборів БСП знову одержала більше половини місць у парламенті і залишалася при владі до наступних виборів, що відбулися у жовтні 1991 р. БСП відіграла вирішальну роль у формуванні коаліційного уряду за участю ряду опозиційних партій. Ці обставини дали змогу болгарському ученому Г.Костову зробити висновок про "мирний перехід Болгарії до ринкового господарства і демократичного суспільства" [9, с. 10]. Якщо ж судити про внутріполітичну ситуацію за такими показниками, як стабільність персонального складу вищих органів влади, реальна (в порівнянні з нормативною) протяжність строків їх функціонування, то в цьому відношенні Болгарія зовсім не здається прикладом "тихого пристанища". Так, у 1990-1997 рр. у країні чотири рази проводилися вибори до Великих Народних Зборів. Це означає, що перші три склади парламенту достроково склали свої повноваження (чи використає повністю свій мандат сучасний уряд за Конституцією – 4 роки також навряд чи можна з повною впевненістю стверджувати). Хоча уряд зумів протягом 1998 р. утримати національну грошову одиницю від падіння, але зміни у кращу сторону у народному господарстві йдуть з надзвичайно важкими потугами. Причин багато. Це і небажання Заходу вкладати кошти у Болгарію через перманентний процес війни у сусідній Югославії та підсилене цим становище нестабільності на Балканах, і гальмування процесів роздержавлення власності, і майже відсутність приватного сектора у сільському господарстві, і безпрецедентне обезлюднення болгарського села, особливо в південних районах, звідки у 1989 р. емігрувало більше 300 тисяч туркомовного (мусульманського) населення в Туреччину, і величезне зростання злочинності та рекету. З приводу життєздатності нового парламенту та уряду,

сформованого опозиційною більшістю, звучать найрізноманітніші думки, пророцтва громадсько-політичних діячів, публіцистів, спеціалістів-політологів. Проте співвідношення оптимізму та песимізму у всіх цих судженнях залежить не лише від компетентності, але і від ідейно-політичної заангажованості їх авторів.

У цивілізованому суспільстві політична опозиція має такі обов'язкові риси, як політичний плюралізм, конструктивізм, конкурентність у рамках закону та політична боротьба у межах моралі. Спробуємо порівняти процеси становлення багатопартійності в досліджуваних країнах, як одного з інститутів існування опозиції, оскільки політичний плюралізм виступає як антипод індивідуалізму і включає такі поняття, як "свобода вибору", "демократія участі", "рівність можливостей", "важливість протилежностей".

По-перше, нові партії України виникли після сімдесятирічного відриву громадян від політики, тобто, як і у Болгарії спостерігається відсутність у населення досвіду опозиційної діяльності. Але на відміну від БКП/БСП правляча КПРС/КПУ виявила в роки "перебудови" свою неспроможність реформуватися, а також провести демократичні перетворення у суспільстві.

По-друге, досвід партій, що діяли в Україні на початку XX ст., було втрачено. Натомість у Болгарії серед опозиційних партій, що увійшли до СДС, є ряд видатних політичних діячів, які були членами відроджених партій ще на початку 40-х рр. Вони акумулювали досвід опозиційної партійної боротьби, не втратили революційного запалу, відомі в країні і в "політичному мисленні болгар... займають стійке становище, на яке слабо впливає кон'юнктура політичної боротьби і метушня миттєвих політичних пристрастей" [12, с. 2]. Це найстаріший болгарський соціал-демократ Атанас Москов, нинішній лідер БСДП Петр Дертлієв, депутат парламенту, колишній політичний в'язень з 17-літнім стажем, нині - лідер БЗНС "Никола Петков" Мілан Дренчев та ін. А, як відомо, у створенні політичної опозиції важливе місце належить такому її елементу, як інститут лідерства, і особисті риси характеру лідерів тут посідають перше місце.

По-третє, як і в Болгарії багатопартійність в Україні фактично була дозволена "згори" постановами вищих державних органів влади, а потім і скасуванням ст. 6 Конституції про керівну роль КПРС. Так само перші громадські об'єднання, зокрема Народний Рух України та "Екогласність" у Болгарії спочатку заявляли про підтримку політики перебудови. В цьому можна побачити ще один елемент інституціалізації політичної опозиції - політичне узгодження.

Так, об'єднуючи інтереси політичних груп, що не ввійшли до правлячої коаліції, опозиція Болгарії – СДС розширювала поле своєї діяльності, поглиблюючи тим самим соціальну базу. Офіційна влада також вдавалася до політичного узгодження з опозицією, йшла на поступки в кризових ситуаціях ("національний круглий стіл", вироблення проекту Конституції Болгарії тощо).

По - четверте, оформленню крайніх флангів політичного спектра і появі нових партій сприяло загострення соціально-економічної і політичної ситуації в суспільстві обох країн, коли спад в економіці набрав окреслених форм.

Отже, спільного у розвитку політичних подій в Україні та Болгарії на початку 90-х років більше, ніж відмінностей. Здавалося б, тут саме час для формування в Україні конструктивної опозиції, як це зробили болгари в себе.

Політичне життя в Україні на цьому етапі також відзначається значною активністю та інтенсивністю. Тон було задано ще 21 січня 1990 р. у день відзначення роковин Злуки УНР і ЗУНР, коли організований Рухом людський ланцюг, що включав, за даними МВС УРСР, приблизно 450 тис., а за твердженням одного з тодішніх діячів Руху М.Поровського, - 5 млн. осіб, протягнувся від Києва до Львова [1, с. 15].

Наступним кроком у політичній соціалізації населення республіки були вибори у березні 1990 р. народних депутатів до Верховної Ради України та місцевих рад народних депутатів. Вихід на політичну арену значної кількості партій та нових особистостей суттєво змінив сам характер виборів, зробивши основний акцент на їх альтернативності (на 450 мандатів до ВР УРСР претендувало близько 3 тис. кандидатів).

У Верховній Раді України утворилося два крила. Це парламентська більшість (група "239"), де поряд із прагматиками, що адекватно реагували на зміни обставин, було чимало прямолінійних консерваторів, і парламентська опозиція – Народна Рада, до складу якої увійшло 125 чоловік. Відзначимо, що опозиція з перших днів відкриття сесії ВР відігравала у її роботі помітну роль. Зауважимо, що представники опозиції (І.Юхновський, О.Ємець, Д.Павличко, Л.Танюк, В.Яворівський та ін.) очолили 7 із 23 постійних комісій парламенту. Згодом депутати від Руху та різних партій і організацій демократичного спрямування об'єднувалися, щоб протистояти парламентській більшості та проводити в життя певні рішення. З ініціативи Демократичного блоку 16 липня 1990 р. прийнято Декларацію про державний суверенітет України. Далі, вони взяли

участь у роботі об'єднання "Нова Україна" для організації кампанії за відставку уряду В.Фокіна, збирали підписи за проведення референдуму з вимогами розпуску ВР та нових парламентських виборів [3, с. 77].

Поляризація, конфронтація політичних сил у республіці наростали, досягнувши свого піку в осінньому протистоянні опозиції та офіційної влади. Восени 1990 р. страйкові, робітничі і профспілкові комітети України вирішили провести 1 жовтня Всеукраїнський попереджувальний одноденний політичний страйк. Вже 30 вересня у Києві відбувся грандіозний мітинг, чисельністю 100-120 тис. чоловік, який організувала опозиція. На ньому було прийнято звернення із закликом негайно провести "круглий стіл" усіх політичних сил України, щоб "знайти шляхи до створення уряду народного довір'я". Проте опозиція не розрахувала сил і Всеукраїнський страйк провалився, а В.Чорновіл на II з'їзді Руху назвав його "величезною політичною помилкою".

Але, незважаючи на це, опозиція не потерпіла поразки. Водночас з 2 по 7 жовтня 1990 р. у Києві на площі Жовтневої революції з'явилися намети голодуючих студентів. Акція жменьки студентів, політизованої молоді - 158 чоловік із 24 міст України - була підтримана практично всіма однолітками. Застрайкував весь студентський Київ, конкретизувавши спільні вимоги: відставка уряду, надання Декларації про державний суверенітет України конституційної сили, перевибори Верховної Ради, заборона відбування військової служби громадянами України за її межами, націоналізація майна КПРС та ВЛКСМ на території республіки. Студенти припинили голодування лише після відставки тодішнього голови уряду республіки В.Масола. Вони були горді з того, що в табір голодуючих приходили живі легенди української "тіньової політики" дисиденти і пророки: Л.Лук'яненко, М.Горинь, І.Драч. Але ореол розвіявся - парламентарі "Народної Ради" виступили проти вимоги перевиборів законодавчого органу. Вони боялися втратити мандати народних депутатів. У сферу трансвікових інтересів експансіювала буденна політична кон'юнктура. Ось тоді і змарнували рідкісну нагоду - на хвилі загального піднесення і тимчасової втрати номенклатурою самоконтролю вдатися до опозиційного радикального політичного реформування [5, с. 73]. Це був поки що найвищий злет активізації опозиції в Україні, можна припускати, що не останній.

Загалом же, всі ці події засвідчують, що Україна вирішила стати на шлях політичної, соціальної та економічної трансформації, поступово просуваючись до утвердження в країні демократії, і це,

безперечно, не могло відбутися без діяльності опозиційних сил, без докорінних змін у свідомості самого народу. Дієздатність опозиції визначається мірою її ідейної та організаційної єдності, яка є перепоною для зміщення курсу уряду надто далеко ліворуч чи праворуч, і, таким чином, гарантує політичну стабільність у суспільстві. Наявність опозиції мінімізує вірогідність різних перепадів політичного і соціально-економічного курсу при зміні адміністрації, оскільки програми розвитку виробляються та здійснюються з урахуванням думки опозиції. У разі приходу опозиції до влади вона включається в роботу без адаптаційного періоду, тобто це відбуватиметься так, щоб різка зміна влади не позначилася негативно на становищі народу.

Отже, наявність "цивілізованої", дієздатної опозиції, функціонуючої у взаємодії з урядом, є гарантом соціальної стабільності, нормального політичного клімату і поступу до створення громадянського суспільства.

Досягти цього простіше у межах двопартійної системи, де центром консолідації опозиції об'єктивно виступає партія, яка зазнала поразки на останніх виборах. При багатопартійних структурах, як в Україні та Болгарії, опозиція більш аморфна. Партіям, що програли вибори, дуже складно знаходити спільну мову, дотримуватися компромісів. Між ними зберігається конкуренція як на макрорівні – за право відігравати домінуючу роль в опозиційному таборі, так і на мікрорівні – за користування популярними в суспільстві ідеями та гаслами.

Однак можна сказати, що в Болгарії політична опозиція в організаційному вимірі пішла вперед, у певній мірі інституціалізувалася, на відміну від України, де ще йде процес її формування, і цю роль виконують окремі партії, угруповання, об'єднання, які не мають постійного характеру опозиції і здійснюють тиск на верхівку влади для модифікації політики держави у вигідному для них напрямку, видаючи це за інтереси народу.

Джерела та література

1. Бойко О.Д. Україна 1991 – 1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього? – К.: " Магістр–S", 1996. – 207 с.
2. Буковина. – 1895. – 27 червня. – Ч. 63. – С. 1-3.
3. Висоцький О. Соціал-демократи в сучасній Україні: досвід політичної опозиції // Політологічні читання. – 1995. - № 3. – С. 73-79.
4. Гарань О.В. Від створення Руху до багатопартійності. - К., 1992. - 48 с.
5. Доній Олесь. Покоління оксамитової революції (Як нам дожити до 2009 року?) // Сучасність. - 1999. - № 1. – С. 71-78.

6. Желев Желю. Фашизм. Тоталитарное государство. / Пер. с болгар. - М.: Новости, 1991. - 335 с.
7. Зудинов Ю.Ф. Болгария: политические метаморфозы первого посттоталитарного пятилетия // Политический ландшафт стран Восточной Европы середины 90-х годов. - М., 1997. – С. 12-53.
8. Кириллина А. Рикошет, или сколько человек было убито выстрелом в Смольном. – СПб., 1993. – 274 с.
9. Костов Г. Смяната на социтално-икономическа система // Ново време. – София, 1991. - Г. 66, № 10. – С. 9-32.
10.Кръстев Иван Й. Полупарламентарният режим // Преходът в България през погледа на социалните науки. - София: Академично издателство "Проф. Марин Дринов", 1997. – С. 11-23.
11.Кужелюк Ю. Українські політичні партії: тенденції сучасного розвитку/ / Українські варіанти. - 1998. - № 3-4. - С. 14-19.
12.Марков Г. След възкресението – само 16 месеца // Свободен народ. – София, 1991. – 22 март.
13.Младенов Петр. Болгария. Прорыв к обновлению // Международная жизнь. - 1990. - № 4. – С. 4-8.
14.Україна: друга половина XX століття (нариси історії) / За ред. Панченка П.П., Плюща М.Р., Шевченко Л.А. та ін. – К.: Либідь, 1997. – 352 с.
15.Шведа Ю. Партійна система України на шляху до поляризованого плюралізму // Українські варіанти. - 1998. - № 3-4. – С.26-29.

Моцок В.І.
(Чернівці)

ІСТОРІЯ ВЧИТЬ: ТІЛЬКИ ШЛЯХ ДО ПОРОЗУМІННЯ І ЄДНАННЯ
(декілька аспектів сучасної українсько-польської співпраці)

Згадуючи вислів відомого польського державника Ю.Пілсудського про те, що без самостійної України не може існувати незалежна Польща, важко не перейнятись впевненістю, що сучасний процес налагодження українсько-польської співпраці має шанс на успіх.

Починаючи з кінця 80-х років перед політичним керівництвом Польщі, партіями, громадськими організаціями постало питання вироблення нової стратегії і тактики відносно України, як новоприбулого гравця на політичній арені Європи. Важливо наголосити, що польська політична еліта не помилилася у власних прогнозах щодо майбутньої ролі України на континенті, переваг співпраці і, зрештою, продемонструвала, що вона готова до налагодження міждержавних стосунків на якісно новому рівні. Найважливішим проявом цієї політики стало визнання України

незалежною державою вже 2 грудня 1991 р. Але ще з 1990 р. з моменту проголошення Верховною Радою України Декларації про державний суверенітет в усіх спільних українсько-польських документах підкреслюється, що зміцнення добросусідських відносин, підтримання і розвиток співробітництва є національними інтересами як Республіки Польща, так і України.

На міждержавний рівень ці стосунки вийшли вже під час візиту міністра закордонних справ Польщі Кшиштофа Скубішевського у жовтні 1990 р. до Києва, під час якого була підписана українсько-польська Декларація про принципи і основні напрями розвитку українсько-польських відносин, яка містила в собі всі ознаки міждержавного договору.

Вже з підписанням цієї Декларації українські націонал-демократи відчули істотну підтримку з боку польської сторони. Польща була відразу налаштована на визнання незалежності України. Так, за словами Юрія Щербака, одного з провідних українських демократів, ще у вересні 1991 р. під час зустрічі з Скубішевським було домовлено змінити консульський відділ Польщі в Києві на статус спеціальної місії польського уряду. Також досягнуто домовленості, що Польща негайно визнає незалежність України після позитивного результату референдуму. Українська політична еліта того часу дуже цінувала подібну позицію Польщі [21, р. 48]

Українська національна верхівка також пітримала майбутнє українсько-польського партнерства. Після невдалого серпневого перевороту 1991 р. в Москві Юрій Щербак заявив у газеті "Gazeta Wyborcza", що польська політика щодо України буде впливати на всю українську зовнішню політику. Так само Іван Драч, на той час голова Руху, заявив газеті "Tygodnik Powszechny", що український шлях в Європу пролягає через Польщу [22]. Подібну політику підтримували й польські колеги. Ще восени 1989 р. група польських парламентарів брала участь у роботі першого з'їзду НРУ [9, с. 61]. Саме тоді закладено фундамент нової моделі українсько-польських відносин.

Впродовж останніх років стосунки між Україною і Польщею пройшли певну якісну еволюцію становлення і набули нового виміру. Уважний дослідник може пов'язати це як з внутрішніми, так і зовнішніми чинниками в політиці обох держав. Варто нагадати, що Україна підписала з Польщею десятки угод, двосторонніх документів і спільних декларацій, включаючи повномасштабний міждержавний договір про добросусідство, дружні відносини і співпрацю від 18 травня 1992 р. Безперечно, найвагомішим кроком з моральної точки

зору було підписання 21 травня 1997 р. Спільної заяви президентів України і Республіки Польща "До порозуміння і єднання", яка ознаменувала собою виведення двосторонніх відносин на рівень стратегічного партнерства і засудила сумні події українсько-польського протистояння [16]. В цій декларації йдеться про спільне бажання як української, так і польської держав не розглядати майбутню конструкцію взаємовідносин через призму трагічних помилок історії. Щодо цієї Спільної заяви, то найбільш переконливу оцінку їй дала лідер Польсько-українського Форуму Ганна Сухоцька: *"Це дуже добре, що в декларації Президентів знаходяться посилання на похмурі події минулого і що обидві сторони дистанціюються від цього. Тільки в такий спосіб можна добитись того, щоб минуле не стало бар'єром для майбутнього"* [17]. Хоча підписана декларація і не була законодавчим документом, вона визначила у значній мірі моральну атмосферу для обидвох суспільств і надала нового імпульсу міждержавним відносинам.

Дев'яності роки були свідками якісного прориву в українсько-польських стосунках. Сьогодні як польські офіційні кола, так і українська політична еліта широко вживають термін "стратегічне партнерство", характеризуючи стан стосунків між обома державами. Передбачається, що Україна й Польща дотримуватимуться спільної політичної стратегії у зовнішніх відносинах, політики найбільшого сприяння в економічному співробітництві, здійснюватимуть взаємну посильну підтримку щодо входження в загальноєвропейські структури (ЄС, НАТО тощо). Одним словом, країни - стратегічні партнери - домовляються узгоджувати свої позиції і взаємно підтримувати одна одну у вирішенні найважливіших політичних і економічних питань [2, с. 99].

Польща здійснює доволі сильну підтримку спробам України закріпити свої зв'язки із Заходом і приєднатись до європейських організацій. Варто згадати, як Варшава проводила досить активну лоббістську діяльність "за кулісами" Ради Європи і Центрально-європейської ініціативи, підтримуючи прийняття України в їх члени [4, с. 74]. До конкретних проявів політики "стратегічного партнерства" можна також додати створення в 1992 р. Консультаційного комітету при президентах Республіки Польща та України, завданням якого було підтримування постійного діалогу та стимулювання розвитку взаємних політичних, військових, господарських та культурних стосунків; діяльність створеної у Сеймі РП польсько-української міжпарламентської групи; заходи щодо лібералізації двосторонньої торгівлі; створення спільного українсько-польського

миротворчого батальйону тощо [7, с. 78]. Важливо наголосити, що польські посадові особи найвищого рангу достатньо серйозно сприймають власні забов'язання щодо політики "стратегічного партнерства" стосовно України. Президент А.Квасневський неодноразово висловлював готовність Польщі посприяти Україні у співпраці з Міжнародним валютним фондом, Всесвітнім банком та Європейським союзом [13]. За словами польського міністра закордонних справ Броніслава Геремека, Польща сподівається, що Європейський союз буде будувати такі відносини з Україною, які б могли забезпечувати надання їй вагомої підтримки. "*Ми з надзвичайним задоволенням сприйняли рішення ЄС опрацювати спільну стратегію щодо цієї країни,* - заявив він. - *Польща підтримує всі ініціативи й програми ЄС, що цементують зв'язки України й ведуть до зміцнення української держави та її економіки. Зі свого боку Польща взяла на себе зобов'язання на ділі сприяти реалізації європейського прагнення України. У березні [1999 р.] ми, започаткували постійні міжурядові консультації для розгляду питань, пов'язаних з європейською інтеграцією...особливе значення мають питання міжнародної безпеки...Польща повинна бути готовою надати конкретну допомогу Україні самостійно чи разом з іншими зацікавленими країнами, підтримуючи її власні зусилля*" [15; 3, с. 74]. Доказом позиції Польщі - захищати інтереси України - був протест Москві, спрямований по дипломатичних каналах у зв'язку з рішенням Державної Думи Росії від 9 липня 1993 р. про визнання Севастополя невід'ємною частиною Росії [10, с. 54-55].

Взагалі, ідея допомоги Україні настільки стала популярною в Польщі, що лунають заклики створити спільний польсько-український університет, спільне телебачення, радіостанції, осередки соціологічного моніторингу в польсько-українському прикордонні, товариства економічного співробітництва [1, с. 14]. Говорячи про аспекти культурно-освітньої співпраці, варто наголосити, що останніми роками український культурний елемент в Польщі отримав "нове дихання". Завдячуючи зусиллям Об'єднання українців у Польщі відбулося розширення мережі шкіл, з'явилась ціла низка громадських організацій, фестивалів, виставок. Необхідність тісних як економічних, так і політичних стосунків між Україною і Республікою Польща може бути пояснена і прагматичними цілями. Взаємозв'язки між окремими регіонами є важливою частиною українсько-польської економічної співпраці. Особливо помітною вона є в межах єврорегіонів "Карпати" і "Буг".

Подібний курс польської політики стосовно України має своє пояснення. У польської політичної еліти (як в цілому в суспільстві) існує консенсус з питань зовнішніх відносин країни, в тому числі і в українському напрямку. Створення в квітні 1997 р. Українсько-польського та Польсько-українського Форумів – громадських організацій, що об'єднують зусилля науковців, представників політичних партій і рухів та широке коло громадськості у справі українсько-польського зближення, - є тому вагомим доказом. В структурі Форуму діють 4 комісії: політична, з гуманітарних питань, економічна та комісія з регіонального співробітництва [14, с. 6].

Взагалі, польська східна політика керується такими основними положеннями: створення політичних основ взаємної довіри, підтримка взаємовигідних економічних стосунків, відсутність територіальних претензій, співробітництво у військовій та правоохоронній сферах, підтримання культурних інтересів Польщі та сприяння польській меншині [19, p. 22].

Згідно з думкою фахівців українсько-польських стосунків, співпраця між країнами могла б бути ще інтенсивнішою, якщо б не негативний спадок в суспільній свідомості, пов'язаний більшою мірою з трагічними подіями Другої світової війни. Першим вагомим кроком на шляху до подолання цього негативного спадку українсько-польських стосунків стало засудження Сенатом Республіки Польща 3 серпня 1990 р. сумнозвісної акції "Вісла". В ухвалі йдеться, що Сенат РП буде намагатись, щоб (наскільки це можливо) виправити наслідки цієї акції. У відповідь на це у Заяві Верховної Ради УРСР від 9 жовтня того ж року читаємо *"ВР висловлює впевненість, що спільними зусиллями українці та поляки подолають наслідки трагічної спадщини"* [11]. Незважаючи на серйозні суперечності як серед владних структур, так і серед громадськості Польщі, обнадійливим є те, що сеймова комісія національних меншин 8 жовтня 1996 р. висловилася за необхідне повернути майно громадянам, виселеним під час акції "Вісла" [5, с. 581]. Так само на найвищому міждержавному рівні польська сторона не втрачає жодної можливості проголосити про необхідність засудження цієї акції. Так, під час перебування Леха Валенси у Львові в травні 1993 р. тодішній Президент Польщі висловився за повернення втраченого майна і українських церков у Польщі та реабілітацію покривджених цією операцією українців. Валенса сказав, що зробить усе, щоб так і сталось, що немає жодних політичних перешкод, але є лише фінансові [19, p. 31]. Оптимізму додає той факт, що польські посадові особи тримають руку на пульсі цієї проблеми та намагаються її вирішити. Важливою є позиція

польського МЗС та особисто її шефа Б.Геремека: "*Створюючи найкращий клімат у польсько-українських взаєминах, ми хочемо подолати тяжку спадщину минулого. У зв'язку з цим послідовно прагнемо до врегулювання питань, пов'язаних з охороною та увіковіченням місць пам'яті й поховань жертв війни і репресій. Очікуємо таких самих дій з боку українських властей. Розраховуючи на добру волю, виявляємо її самі*" [3, с. 74].

Іншою проблемою, яка здатна відбитись на міждержавних стосунках, є питання охорони культурних пам'яток. Вже починаючи зі Спільної декларації про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин від 13 жовтня 1990 р. йдеться про те, що сторони приділятимуть необхідну увагу охороні пам'яток польської історії та культури в Україні і української історії та культури в Польщі [12]. Іншим підтвердженням даної стратегії ліквідації наслідків Другої світової війни і українсько-польського конфлікту в культурній сфері були статті Угоди між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 р.

Важливим питанням, яке пов'язано з ліквідацією наслідків українсько-польського протистояння залишається також потреба деміфологізації суспільної свідомості. Ще й досі в польській суспільній думці практикується негативний стереотип українця-нищильниками, який має своїм походженням події Другої світової війни та українсько-польського конфлікту 1943-1947 рр. Не дивно, що за даними соціологічних опитувань, поляки найменше довіряють українцям з-поміж усіх своїх сусідів. Опитування 1996 р. засвідчило, що 60 % поляків усе ще відчувають антипатію до українців [18]. Характерною є також антипольська громадська думка на Західній Україні. Подоланню подібної реакції на українсько-польські конфлікти повинна сприяти створена у вересні 1993 р. польсько-українська історична комісія, яка займається підручниками і програмами з історії. Ця комісія спрямовує свою діяльність на об'єктивне висвітлення трагічних подій Другої світової війни та післявоєнного часу [19, p. 89].

"*Одним з найважливіших завдань польської зовнішньої політики*, - зазначає посол РП в Україні Єжи Козакевич, - *є поширення і зміцнення різноманітних двосторонніх інструментаріїв наших відносин з Україною, які б полегшили її шлях до європейських інституцій*" [20, p. 68]. Одним з таких інструментів, який здатний вплинути на формування більш тісних взаємовідносин, зокрема, у практичній площині, є військове співробітництво. Значення цих зв'язків має

постійно зростаючу вагу, особливо в контексті розширення НАТО. Більш тісна співпраця між українськими військовими і військовими країн Центральної Європи, в першу чергу Польщі, може якщо не прямим, то опосередкованим шляхом наблизити Україну до цієї надпотужної військової організації.

На початку 90-х років була зроблена спроба координації польсько-української оборонної політики. Особливе значення набуває в цьому контексті створення українсько-польського миротворчого батальйону. Незважаючи на те, що він прийде в бойову готовність лише через декілька років, його активізація закладає принципи, на яких в майбутньому зможе бути заснована більш глибока військова співпраця з іншими державами-членами НАТО. Можна також припустити, що Альянс скористається з польсько-української військової співпраці для зміцнення своїх зв'язків з Києвом. Вирішальним інструментом в цьому процесі є програма НАТО "Партнерство заради миру". Цей проект охоплює заходи в галузі освіти, підготовки фахівців, військові контакти та спільні навчання. Польща однією з перших 2 лютого 1994 р. приєдналася до цієї програми. Україна зробила це першою з країн СНД 8 лютого 1994 р. Підписання 14 січня 1992 р. Угоди про військове співробітництво між Варшавою і Києвом стало доказом зростання взаємної українсько-польської військової довіри. Правову основу українсько-польського військово-політичного співробітництва посилила також Угода щодо співробітництва Генеральних штабів від 3 лютого 1993 р., яка передбачає обмін досвідом у галузі військової освіти, спільні маневри та співробітництво в процесі роззброєння. Згідно з підписаними документами можливість українсько-польської військової співпраці була перевірена під час спільних військових навчань 12-16 вересня 1994 р. ("Cooperative Bridge 94"). Підписана 25 червня 1996 р. Президентами Л.Кучмою і А.Квасневським "Декларація стратегічного партнерства України та Польщі в Європі" надала нового імпульсу українсько-польському оборонному співробітництву. Конкретні питання активізації військового співробітництва між Києвом і Варшавою, зокрема діяльність спільного миротворчого батальйону, були розглянуті під час візиту в Київ 11-12 вересня 1996 р. начальника Генштабу Війська Польського Т.Білецького [6, с. 39-41]. В цьому контексті зростає роль спільної військової співпраці в рамках Веймарського об'єднання, яке синтезує зусилля Франції, Німеччини та Польщі в галузі безпеки. Долучення до цього трикутника українського компонента буде сприяти формуванню нової європейської системи безпеки з

врахуванням інтересів національної безпеки як України, так і сусідніх держав.

Сьогодні Україна та Польща стоять перед важливим завданням сучасності - побудови справді нових, добросусідських стосунків. Для розвитку і зміцнення всебічних зв'язків обох країн на сучасному етапі є всі необхідні передумови. Це і давня спільна історія, і слов'янська спорідненість двох народів і культур, і спільна воля національних еліт як Польщі, так і України будувати міждержавні стосунки на якісно новому рівні "стратегічного партнерства" та, що найголовніше, взаємний економічний інтерес. З моменту проголошення Державного суверенітету України, Польща неодноразово доводила, що український напрямок її зовнішньої політики має важливе значення. Зі свого боку Українська держава розглядає Польщу цінним партнером у співпраці.

Література

1. Бахман К. Що можна і чого не можна робити для сусіда? Не викликати надій, які не можна виконати // Україна-Польща: роль та місце у європейський інтеграції. - 1998. - № 14. - С.12-17.
2. Бурант С. Україна і Польща: до стратегічного партнерства // Політична думка. - 1997. - № 3. - С. 99-111.
3. Геремек Б. Основні напрямки зовнішньої політики Польщі // Політична думка. - 1998. - № 1. - С. 62-75.
4. Ларраби Ф. Стивен. Сложная эквилибристика Украины // Survival. - 1996. - осень. - С. 67-79.
5. Макар Ю. Характер та наслідки акції "Вісла" // Етносоціальний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії, конфліктності, проблеми та прогнози на порозі XXI століття. Мат. 5 Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ-Чернівці, 1997. – Ч. 1. - С. 574-582.
6. Мартинов А. Українсько-німецько-польське військово-політичне співробітництво в контексті розширення НАТО // Студії політологічного центру Генеза. - 1997. - № 1. - С. 39-41.
7. На рівні стратегічного партнерства // Політика і час. – 1996. - № 11. - С. 76-78.
8. Наше слово. - 1998. - 15 березня.
9. Несук М., Репринцев В., Камінський Є. Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях XX ст. // Політична думка. - 1995. - № 2-3. -С. 50-70.
10. Пушкарев Юрий. Стратегия отторжения // Российская Федерация сегодня. - 1998. - № 17. - С. 54-55.
11. Радянська Україна. - 1990. - 10 жовтня.
12. Радянська Україна. - 1990.- 17 жовтня.
13. Робітнича газета. - 1999. - 21 січня.
14. Україна і Польща: нові взаємини, перспективи // Українська культура. – 1997. - № 7. - С. 6-8.
15. Урядовий кур'єр. - 1999. - № 144.
16. Урядовий кур'єр. - 1997. - 24 травня.

17. Час. - 1997. - 27 травня.
18. Gazeta Wyborcza. - 1996. - 17-18 August.
19. Gill W., Gill N. Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989-1993. - Toruń-Poznań.: Adam Marszałek, 1994. – 123 p.
20. Isaievych J. Ukrainians and Poles: Recent Developments in Politics and National Historiographies // Journal of Ukrainian studies.- 1996.- Summer-Winter. - Vol. 21. - № 1-2. - P. 67-79.
21. Scherbak Y. The strategic role of Ukraine.- Cambridge, Mass.: Harvard-Univ, Ukrainian research institute, 1998. - 143 p.
22. Tygodnik Powszechny. - 1991. - 13 October.

Брицький П.П., Юрійчук Є.П.
(Чернівці)

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ЗАПОРУКА ЛЕГІТИМНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Українське суспільство переживає зараз складні часи поступового конституювання нової політичної системи, що виникла в Україні після здобуття нею незалежності. Спостерігаємо оновлення цієї політичної системи, яке відбувається безперервно. Особливо важливим є визнання її, схвалення та надання підтримки з боку населення країни, що означає фактично її легітимацію. Тобто, відбувається процес, внаслідок якого державна влада, політична система набуває легітимності.

Прийняття Законів України "Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР" та "Закону "Про Президента Української РСР від 5 липня 1991 р., а також "Акта проголошення незалежності України" від 24 серпня 1991 р. і наступне схвалення їх абсолютною більшістю населення нашої держави на Референдумі 1 грудня 1991 р. свідчить про визнання народом України цих дій державної влади легітимними. Законне становлення влади, офіційне визнання її самим суспільством та закордонними державами сприяє утвердженню консенсусу у відносинах суспільства та політичної влади, визнанню цим суспільством, народом права на керівну роль. Фактично легітимація політичної влади надає авторитету владі, політичній системі і дозволяє їй застосовувати засоби примусу. Але, на жаль, саме по собі законне становлення влади не є гарантією того, що в подальшому ця політична влада повністю виправдає довір'я народу.

Легітимність політичної влади є обставиною, якій надається важливого значення. Бо, на думку відомого російського дослідника В.Є.Чіркіна, "вона пов'язана із ... комплексом переживань, внутрішніх установок людей, із уявленнями різних верств населення про дотримання державною владою норм соціальної справедливості, прав людини, захистом" [1, с. 66]. Інший російський вчений, доктор юридичних наук Л.С.Мамут підкреслює: "Терпимість до політичної системи, її виправданість у свідомості мас виростає із переконання, що саме вона гарантує елементарний порядок в суспільстві і дозволяє індивідам вдовольняти їх потреби та інтереси" [2, с. 199]. Прослідкуємо, наскільки взаємопов'язані легітимність політичної влади та реалізація основних прав людини в Україні.

Парадоксальним фактом є сьогодні те, що Україна, яка однією з перших брала участь у розробці Основних засад у галузі прав людини для світової цивілізації, не домоглася забезпечення цих прав для громадян своєї держави. Делегація України активно працювала над виробленням Загальної декларації прав людини, послідовно проводила думку про захист прав і свободи особи. Глава делегації, нарком закордонних справ УРСР Д.З.Мануїльський був обраний головою Першого комітету (з політичних питань і безпеки) першої сесії Генеральної Асамблеї ООН, яка відкрилася в січні 1946 р. в Лондоні.

Значний внесок у розробку прав і свобод людини зробив відомий український поет і громадський діяч (на той час заступник голови Ради Народних комісарів УРСР) М.Бажан, який на першій сесії ГА ООН вніс ряд пропозицій, що згодом були втілені в Загальній декларації прав людини.

Представники України послідовно виступали на захист прав колоніальних народів. Видатний діяч Індії Джавахарлал Неру восени 1946 р. висловив у телеграмі вдячність радянській Україні за підтримку інтересів індійців за кордоном.

Український юрист П.О.Недбайло, відомий спеціаліст у галузі теорії держави і права з 1958 р. був постійним представником УРСР в Комісії з прав людини ООН. У грудні 1968 р. Генеральна Асамблея ООН присудила йому "Премію ООН за видатні досягнення в галузі прав людини". У 1992 р. вчений-юрист, відомий фахівець з міжнародного права, професор В.Буткевич на конкурсній основі був обраний експертом з прав людини Підкомісії з попередження дискримінації і захисту меншин Економічної і Соціальної Рад ООН від України.

Все вище зазначене свідчить про значний внесок України в розвиток питань прав людини та її безпосередню активну участь у

світових процесах з вирішення проблем прав людини і захисту її свобод.

Та в умовах авторитарно-адміністративної системи, яка панувала тоді в СРСР, в Організації Об'єднаних Націй, як і в інших міжнародних організаціях, УРСР ніколи не відхилялася від позицій, які займав СРСР з цього питання. Інколи це створювало курйозні ситуації. Так, представники України входили до Комісії ООН з прав людини (з 1946 р.), брали участь у виробленні Загальної декларації прав людини, прийнятої ГА ООН 10 грудня 1948 р., а делегація УРСР не голосувала за неї, бо не голосувала делегація СРСР.

Фактично Радянський Союз, який проголошував свою Конституцію найдемократичнішою у світі, затаврував Загальну декларацію прав людини як виключно буржуазну, бо в ній нібито нема реальних гарантій проголошених прав, не передбачено таких важливих прав, як право народів і націй на самовизначення, права національних меншин користуватися рідною мовою тощо. СРСР підписав Декларацію лише через 25 років після її прийняття ООН, і то тільки з огляду на кон'юнктурні політичні міркування, пов'язані з підготовкою Загальноєвропейської наради з питань безпеки і співробітництва в Хельсінкі. Опублікована ж вона була лише через п'ятнадцять років по тому, в 1988 р. [3], чим грубо порушувалася Ст. 48 Конституції УРСР про "забезпечення ... широкого розповсюдження інформації".

На жаль, інерція нехтування правами людини продовжується і в незалежній Україні. Як і в попередні десятиліття, уряд з великим запізненням і досить обмежено інформує своїх громадян про такі важливі міжнародні зобов'язання щодо прав людини, як Конвенція про запобігання злочинові геноциду і покарання за нього (1948 р.), Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (1965 р.), Конвенція про незастосування давності до воєнних злочинів проти людства (1968 р.), Конвенція про політичні права жінок тощо (1952 р.). Не кожна з міжнародних конвенцій опублікована в пресі України.

У Зверненні Верховної Ради України "До парламентів і народів світу" від 5 грудня 1991 р. проголошувалося: "Україна будує демократичну, правову державу, першочерговою метою якої є забезпечення прав і свобод людини. З цією метою Україна буде неухильно дотримуватися норм міжнародного права, керуючись Загальною декларацією прав людини, міжнародними пактами про права людини, які Україна ратифікувала, та іншими відповідними міжнародними документами" [4].

Як же втілюються в життя правові норми, проголошені у цьому Зверненні? Після його опублікування минуло сім років. За цей період

законодавчою владою України зроблено чимало з питань розробки й прийняття державних законів, тобто конституювання нової політичної системи та легалізації політичної влади. Основним з них є Конституція України, в якій закріплені основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Але реальна дійсність підтверджує, що проголошені в Конституції України права і свободи людини реалізуються не повною мірою. Слід визнати як декларацію ототожнення права, втіленого у правових нормах, з правом, здійснюваним у житті в правових стосунках і в індивідуальних правах та обов'язках. Видані закони ще не стали реально діючим правом. У Конституції та інших законах записане одне право, а в житті існує інше, за яким живе більшість громадян. Тобто, різниця між Конституцією юридичною і фактичною досить велика.

Порівняльний аналіз свідчить, що чинне законодавство, яке регулює соціальну сферу, часто не узгоджується з конституційними правами громадян, не кажучи вже й про міжнародні пакти і хартії. Нерідко життєві зв'язки розвиваються у напрямі, протилежному тому, який диктує закон. Склалася ситуація, коли стає незрозуміло, чи життя пристосовується до закону, чи, навпаки, закон пристосовується до життя. Навіть чимало добре продуманих, раціональних законів виявилися в Україні безсилими, вони часто не діють, дедалі наростає безправ'я особистості. Створюється враження, що судова система залежить від певних кланів вищої влади і різних структур, судді беззахисні, а судочинство здійснюється за старими механізмами і залежне не від правових норм, а, як це було в минулому, від окремих впливових осіб, які нехтують правовими нормами, що приводить до адміністративного свавілля.

Відсутня реально діюча судова система свідомо чи несвідомо штовхає зневірену людину праці на шлях прихильності до ідеї становлення жорсткого порядку, який був при тоталітарному режимі, появи ностальгії "за твердою рукою", що підточує основи молодої, ще покищо слабкої, недосконало сформованої демократії. Але авторитарність влади не замінює її авторитетності. Підвищення престижу політичної системи, посилення її підтримки суспільством неможливе без чіткого функціонування справедливої судової системи.

Вкрай негативним, недопустимим явищем є порушення прав людини, закріплених в Конституції України, вищою законодавчою і виконавчою владою – Президентом, Верховною Радою і Кабінетом Міністрів. Передусім це стосується найважливішого соціального закону про право на працю і відповідно – одержаня заробітної плати, а також права на соціальний захист – своєчасної виплати пенсії,

основного джерела існування людини похилого віку. З року в рік хронічно тягнеться величезна заборгованість держави у виплаті заробітної плати і пенсії, в оплаті закупленої сільськогосподарської продукції. Всупереч закону діє практика примусових відпусток без оплати, або з частковою оплатою праці. Це призводить до численних страйків, соціальних протестів і свідчить про втрату довіри населення до політичної влади та її уряду, тобто зниження легітимності цієї влади.

Як тут не згадати правові міркування російського юриста Й.О.Покровського, який на початку XX ст. у нарисі "Право на існування" писав: "... сумління сучасної людини не може миритися з тим, що при нашій культурі та вченості майже перед очима в усіх люди можуть конати з голоду або накладати на себе руки, не маючи засобів до існування. Пекуче почуття сорому й обурення, яким ми переймаємося при цьому, свідчить про те, що тут ми маємо справу з якоюсь вадою в самій організації суспільства. Очевидно, тут не виконаний якийсь обов'язок, до того ж обов'язок не моральний, а правовий" [5]. Після публікації цього болючого висновку минуло 90 років, але суть його змісту й оцінка багато в чому відповідають становищу, яке склалося сьогодні в нашому суспільстві незалежної України.

Україна вже наближається до першого десятиліття проголошення своєї незалежності. Але й до цього часу з року в рік владні структури посилаються на складне становище в державі, що нібито перешкоджає покращенню соціального становища громадян, яке все гіршає й гіршає. Чи не криється тут неспроможність і недолугість виконавчої влади вирішувати складні державні проблеми?

Інший приклад порушення на державному рівні конституційного права людини. Ст.49 Конституції проголошує, що кожен громадянин "має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування". Стверджується також, що "у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена". На практиці спостерігається протилежне: в більшості селищ існуючі дільничні лікарні закриваються, а з відому Міністерства охорони здоров'я надавалися платні послуги в медичних закладах і було скорочено десятки тисяч медичних спеціалістів - лікарів та медсестер, на підготовку яких держава витратила величезні кошти, бо їх навчання відбувалося в період, коли Україна вже була незалежною державою. Чи притягнутий до відповідальності той, хто здійснював таке планування підготовки медичних кадрів і той, хто їх скоротив? Адже

їх працевлаштування після закриття дільничних лікарень створює нову соціальну проблему для держави.

Порушуються й права молоді в Україні, зокрема тієї, що навчається у вузах різних рівнів акредитації. Розмір цих стипендій вкрай низький та й виплачуються вони з великими затримками.

Ст. 10 Конституції стверджує, що держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Насправді ж у сфері культури і мови "здобутки" підколоніального становища не тільки збереглися, а й у дечому примножуються. За висновком академіка НАН України І.Дзюби, "українська преса сьогодні практично витіснена з суспільного побуту. Українське книгодрукування і книготоргівля знищені, навіть ті цікаві малотиражні видання, що останнім часом з'являються, до читача не доходять. Дев'ятий вал російськомовної "масової культури" заливає руїни культурної інфраструктури України" [6, с. 5 – 6].

Про яке "забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови" може йти мова, коли гарант Конституції Президент України наклав вето на прийнятий Верховною Радою Закон "Про вибори народних депутатів", у якому містився пункт, що передбачав вимогу володіння українською мовою для кандидатів у народні депутати? Президент зарахував його до тих, які не відповідають Конституції України і мають бути скасовані. Верховна Рада із захопленням вилучила неприйнятний для багатьох депутатів пункт. Зрозуміло, що легітимація дій політичної влади пов'язана не із схваленням всім суспільством того чи іншого рішення, а із прийняттям її більшістю населеня при захисті прав меншості. У даному випадку порушуються права саме більшості.

Ст. 55 Конституції України стверджує, що "кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб". Формально, на папері це право зафіксоване. В реальному житті відсутнє належне реагування на скарги громадян з боку посадових осіб, значна частина скарг громадян не розглядається, або взагалі залишається без розгляду. Окремі посадові особи формально і бездушно ставляться до вирішення життєво важливих питань громадян, у т.ч. і найменш соціально захищених, що викликає їхнє справедливе обурення, недовіру до органів влади, компрометує ці органи влади.

Лише у 1996 р. до місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування надійшло майже 2 мільйони листів. Не

добившись справедливого вирішення своїх питань на місці, значна частина громадян змушена була звертатися за допомогою до вищих органів влади й управління, у тому числі і до Президента України, на ім'я якого в 1996 р. надійшло близько 110 тисяч звернень [7]. На жаль, не опубліковані дані, до яких порушників Конституції було застосовано заходи "примусового характеру, пов'язані з обмеженням особистої свободи громадян", як цього вимагається від прокуратури Ст. 121 (п. 4) Конституції України.

Натомість Президент 19 березня 1997 р. видає Указ "Про заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян на звернення", у якому важко знайти, яку ж конкретно будуть нести "персональну відповідальність" посадові особи за стан розгляду звернень громадян. Зате в Указі наявний словесний набір з постанов колишніх компартійних органів типу "виявляти", "аналізувати", "усувати", "посилити", "організовувати", "спрямовувати", "забезпечити", "попередити" і т.п. Навіщо взагалі було видавати цей Указ, коли до цього був прийнятий Закон України "Про звернення громадян". Логічно було б домогтися, щоб цей закон діяв.

Підсумовуючи сказане щодо прав людини в Україні, доходимо до висновку, що наявність нормативно-юридичних прав, проголошених в Конституції України і інших законах, зовсім не означає, що вони реалізуються в повсякденному житті в повному обсязі. Їх чинність відбувається на недостатньому і низькому рівні. Але якщо право не втілюється у житті, у суспільних відносинах та установах, то воно не є правом. На цю обставину звернув увагу видатний український юрист минулого, один із засновників Української Академії Наук, Б.Кістяківський, який підкреслював, що "об'єктивне право", якщо навіть воно дістало у писаному "праві своєрідну зовнішню форму, завжди зостається лише відображенням нашого погляду на право і, подібно як будь-який інший продукт нашого психічного життя, має в дійсності своє справжнє існування тільки в душах переважно самих членів правових зносин" [8, с. 101].

Проблема чинності права є надзвичайно складною і важкою. Основною причиною цього є, передусім, низька моральна культура і правосвідомість багатьох посадових і службових осіб, які не усвідомили того, що найбільшою цінністю з усіх, які створила природа, є людина. У минулому впродовж багатьох десятиліть в центрі суспільного розвитку була держава, а не людина, а тому не тільки окрема людина, а й навіть весь народ в СРСР був підпорядкований і залежний від держави. На першому плані був захист інтересів держави. На жаль, і сьогодні в незалежній Україні до певної міри цей стереотип спрацьовує по інерції. Правда, він дещо

видозмінений: замість захисту інтересів держави окремі можновладці проголошують захист інтересів нації, протиставляючи цей принцип захисту прав і свобод людини. Це приводить до зневіри громадян незалежної України в демократії, втрати довіри народу до державної влади, політичної апатії і т.п., тобто втрати політичною владою її легітимності. В легітимації політичної влади велику роль відіграє особа державного діяча, зокрема Президента, як гаранта легітимності. В Ст.102 Конституції України зазначається, що Президент України є гарантом її додержання, прав і свобод людини і громадянина, тобто він є гарантом легітимності.

Завдання всіх гілок державної влади полягає в тому, щоб проголошені в Конституції права і свободи людини, особливо соціального і економічного характеру, не залишалися на папері, а втілювалися в життя. Для цього повинні бути вироблені чіткі механізми їх реалізації, що є однією з найважливіших умов становлення правової держави, у якій демократія, захист прав, свобод, соціальних цінностей і гідності людини будуть у центрі уваги, а вирішальним критерієм легітимності політичної влади буде її відповідність загальнолюдським цінностям. Не можна не погодитись із думкою сучасного філософа Томаса Неґела, який вважає, що "коли широкий загал погоджується з тими принципами, які лежать в основі політичного устрою, це сприяє політичній стабільності... При певному реальному діапазоні цінностей, інтересів і мотивів у суспільстві і при певному способі виправдання людиною політичних установ рішення, відповідно до закону, може і не бути, і тоді людині доведеться вибирати: або незаконний уряд, або відсутність уряду" [9, с. 371]. Якщо Україна прагне розвиватись далі на демократичних і правових началах, то потрібно чітко усвідомити, що українське суспільство і політична влада здатні зберігати своє демократично-правове обличчя лише остільки, оскільки народна згода з існуючою політичною системою не декларується голослівно, а постійно підтверджується. Причому, підтверджується реально перш за все активною і заінтересованою участю людей у справах суспільства та держави.

Література

1. Чиркин Б.Е. Легализация и легитимация государственной власти // Государство и право. – 1995. – № 8. – С. 65-73.
2. Мамут Л.С. Политический процесс // Политология: Курс лекций. – М.: Зерцало, 1997. – С. 196-207.
3. Голос України. – 1992. – 27 жовтня.
4. До парламентів і народів світу. Звернення Верховної Ради України від 5 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 8.

5. Покровский И.А. Право на существование // Свобода и культура (СПб). – 1906. – № 4. – С. 35-43.
6. Дзюба Іван. Інтернаціоналізм чи русифікація? - К.: Видавничий дім "КМ – Academia", 1998. - 272 с.
7. Урядовий кур'єр. – 1997. – 27 березня.
8. Кістяківський Богдан. Вибране. – К.: Абрис, 1996. – 474 с.
9.Неґел Т. Моральний конфлікт і політична законність // Сучасна політична філософія. – К.: Основи, 1998. – С. 368-399.

Калашніков А.В.
(Львів)

ПРО ДЕЯКІ НОВІ РЕАЛІЇ В СВІТІ, ЄВРОПІ, УКРАЇНІ, ЩО ВИНИКЛИ ВНАСЛІДОК РОЗПАДУ ОРГАНІЗАЦІЇ ВАРШАВСЬКОГО ДОГОВОРУ

Події останнього десятиріччя незаперечне доводять, що НАТО, США, країни Заходу в цілому вийшли переможцями в історичному змаганні з Організацією Варшавського Договору, з СРСР - провідною силою могутнього повоєнного комуністичного військово-політичного блоку. Це вражаюче, істинно історичне явище нині всебічно досліджується впливовими політиками, науковцями, журналістами. Переважає достатньо об'єктивний погляд, що було б не зовсім коректно пов'язувати припинення дії Організації Варшавського Договору, розпад СРСР виключно з переважаючою економічною, військовою могутністю країн НАТО, зокрема США, а тим більше з їх постійно зростаючим військовим натиском. Більшість дослідників небезпідставно сходиться на тому, що Організація Варшавського Договору, СРСР стали "жертвами" власних саморуйнівних процесів, обумовлених дією багатьох об'єктивних, частково суб'єктивних чинників. Насамперед зазначимо, що країни комуністичного блоку під тиском гігантських, вкрай виснажливих військових видатків поступово все відчутніше стали втрачати динамізм і відчайдушно завойовані позиції в економічному й, зокрема, у мілітарному змаганні з країнами НАТО, з США та іншими країнами Заходу. Нове покоління радянських керівників все частіше переконувалося в недосконалості внутрішньої системи, наростанні невідворотної політичної кризи, набиранні сили різноманітними опозиційними, дисидентськими рухами. Як явно запізнілий, мало рятівний крок радянського керівництва слід розглядати його відмову від одіозної конституційної статті, яка

законодавчо закріплювала "керівну і спрямовуючу" роль комуністичної партії в радянському суспільстві. Ще більш провально наростали негативні наслідки авантюрних зовнішньополітичних дій СРСР, його амбіційного прагнення до світового панування. Повним крахом завершилася безславна агресія СРСР проти Афганістану. Одна за одною відходили від нав'язаної СРСР, міжнародним комуністичним рухом країни "соціалістичної орієнтації" - Ефіопія, Ангола, Алжир, Сирія, Лівія, Єгипет, Бірма, Індонезія, Нікарагуа і багато інших країн, колись традиційно "прорадянської орієнтації".

Історія свідчить, що всі великі імперії минулого розпадалися не тільки і не стільки в силу збройного тиску ззовні, скільки в силу наростання їх внутрішньої недосконалості, руйнівних політичних, економічних, військових, національних роз'єднавчих процесів. Не виправдала себе практика завойовницьки утворюваних аморфних багатонаціональних держав. Так сталося і з СРСР. Без тиску ззовні, "без єдиного пострілу" припинила своє існування колись могутня Організація Варшавського Договору. І це явище було достатньо закономірним, оскільки, як показали наступні події, перебування європейських соціалістичних країн в Організації Варшавського Договору суперечило їхнім суверенним національним інтересам. Нові політичні сили, що прийшли до влади в країнах Східної і Центральної Європи внаслідок розвалу ОВД - СРСР, одностайно заявили про вихід з Організації Варшавського Договору, твердо ставши на шлях відродження демократичного політичного ладу. Це, в свою чергу, привело до повністю підтриманого народами всіх європейських соціалістичних країн відсторонення комуністичних партій від влади.

Отже, стало незаперечним фактом, що "холодна війна" прийшла до свого довгоочікуваного кінця, віджили ті фундаментальні причини, що її породили. Неупереджений аналіз фактів, що в минулому приховувалися або навмисне перекручувалися, показав, що відповідальність за розгортання "холодної війни" після завершення Другої світової війни несуть як США, так і СРСР (всупереч поглядам тих, хто намагався покласти вину за це на ту або іншу сторону в залежності від позиції). Ці дві країни вирішальною мірою спричинилися до закінчення "холодної війни", правда, з різними для себе наслідками.

Розпад СРСР, припинення дії Організації Варшавського Договору обумовили цілком нову розстановку політичних сил в Європі і світі. Виникла настійна потреба у створенні такої надійної системи колективної безпеки, яка б виключала будь-коли в майбутньому повторення такого явища, як "холодна війна".

Ці надії людства у все більшій мірі пов'язуються нині із зростаючою лідерською, стабілізуючою роллю Сполучених Штатів Америки, новими, значно більш впливовими позиціями у світі НАТО. Мається на увазі не лише їхня велика політична вага, а головне - їхній велетенський потенціал, що здатний протистояти будь-яким екстремістським силам у світі.

Розмірковуючи над новою роллю США у світі і причинами розпаду СРСР, відомий американський політолог Зб.Бжезінський відзначає: "Поразка Німеччини була завершена двома позаєвропейськими переможцями – Сполученими Штатами і Радянським Союзом, які стали наступниками незавершеної в Європі суперечки за світове панування.

Наступні 50 років ознаменувалися домінуванням двополюсної американо-радянської боротьби за світове панування. В деяких аспектах суперництво між Сполученими Штатами і Радянським Союзом являло собою здійснення улюблених теорій геополітиків: воно протипоставляло провідну в світі військово-морську державу, що панувала як над Атлантичним океаном, так і над Тихим, найбільшій у світі сухопутній державі, яка займала більшу частину євразійських земель. Геополітичний розклад не міг бути яснішим: Північна Америка проти Євразії у суперечці за весь світ. Переможець добивався б справжнього панування на земній кулі. Як тільки перемога була б остаточно досягнута, ніхто не зміг би перешкодити цьому.

Комбінація глобального геополітичного розмаху і проголошувана універсальність догм, що змагалися між собою, надавали суперництву безпрецедентної гостроти. Однак додатковий фактор, також наповнений глобальним підтекстом, робив суперництво справді унікальним. Поява ядерної зброї означала, що наступна війна класичного типу між двома головними суперниками не тільки приведе до їх взаємного знищення, але й може мати згубні наслідки для значної частини людства. Інтенсивність конфлікту, таким чином, стримувалась витримкою, що проявлялась з боку обох противників. Політична життєздатність, ідеологічна гнучкість, динамічність економіки і привабливість культурних цінностей стали вирішальними факторами суперництва. Автор робить слушний висновок про те, що фактично радянська воєнна могутність і страх, який вона навіювала представниками Заходу протягом тривалого часу, приховувала існуючу асиметрію між суперниками. В той же час Америка була значно багатшою, значно дальше пішла в галузі розвитку технологій, була більш гнучкою і передовою у військовій галузі і більш творчою, будівничою, привабливою в соціальному

відношенні. Обмеження ідеологічного характеру теж підривали творчий потенціал Радянського Союзу, роблячи його систему все більш рутинною, а його економіку все більш марнотратною і менш конкурентноздатною в науково-технічному плані. В ході мирного змагання історичні терези мусіли схилитися на користь Америки. В результаті краху суперника Сполучені Штати виявились в унікальному стані: вони стали першою і єдиною світовою державою" [1, 16-19].

Визнання Зб.Бжезінського заслуговує уваги. Протягом останніх років Сполучені Штати Америки не раз демонстрували свої провідні лідерські позиції у світі, конструктивно і разом з тим твердо, рішуче впливаючи на подолання регіональних, міжрегіональних конфліктів (Ірак-Кувейт, Боснія-Герцеговина, Північна-Південна Корея, Пакистан-Індія та ін.). Сьогодні важко уявити спроможність успішно розв'язати будь-яку із складних глобальних економічних, соціальних, військових, екологічних проблем без конструктивної, а часто і матеріальної, фінансової участі США.

Напередодні XXI сторіччя, в умовах триваючої міжнародної напруги, все ще виникаючих збройних конфліктів народи Європи, як і всього світу, шукають шляхів до створення надійної системи безпеки, яка наблизила б світ до стабільного, цивілізованого міжнародного порядку. В основі такого порядку, за загальним визнанням, має лежати насамперед повага до прав і свобод людини, національних меншин, надійний захист державного суверенітету народів світу.

З розпадом Організації Варшавського Договору, припиненням "холодної війни", розбудовою на цілком нових засадах колективної безпеки заради зміцнення стабільності й миру в Європі і світі в цілому незрівнянно зростає роль та відповідальність Північно-Атлантичного Альянсу, його політичних і військових структур.

Останнім часом у зв'язку з драматичним розвитком подій в Косовому (колишній Югославії), застосуванням НАТО своїх збройних формувань для припинення насильства в цьому краї, нанесенням масових бомбових ударів по військових об'єктах в Югославії НАТО піддавалася гострій критиці, зокрема і засобами масової інформації Росії. Тепер загально визнається, що військова акція НАТО була, по суті, єдино можливою спробою відновити мир на Балканах, врятувати життя етнічно різних груп населення Косовського краю. НАТО попри всі складності останнього часу розглядається як сила, що спроможна забезпечити стабільний мир і надійну міжнародну безпеку.

Припинення військового суперництва з ОВД не ставить під сумнів доцільність подальшого існування НАТО. Більше того, мова йде про розширення Альянсу, надання йому більшого універсалізму, розширення його складу, збільшення обсягів і меж компетентності. Треба враховувати, що останнім часом виявили бажання вступити до НАТО країни Центральної і Східної Європи - колишні члени ОВД, окремі держави - колишні республіки - СРСР, що здобули незалежність після розпаду Радянського Союзу (Польща, Чехія, Угорщина уже стали членами НАТО). Для означених країн вступ до НАТО - це, по суті, питання про утвердження насамперед у власних очах своєї європейської ідентичності, питання про інтеграцію в економічні і політичні структури Європейського Союзу. Входження в НАТО розглядається ними як найкоротший шлях до вирішення своїх соціальних, економічних і оборонних проблем на засадах інтеграції в європейські структури. В їх очах вступ в Альянс - це свого роду гарантія безпеки в умовах ризику і нестабільності, які начебто виходять від Росії. Необхідно підкреслити, що в цьому питанні ініціатива належить швидше країнам Центральної і Східної Європи, ніж Заходу. Ще додамо, що США на сьогоднішній день залишаються необхідним стабілізуючим компонентом європейського балансу сил, а Північно-Атлантичний Альянс являє собою основу військово-стратегічного партнерства США і Європи. В свою чергу, США - це одна з головних опор НАТО. 1993-1994 роки стали переломними в питанні про розширення НАТО за рахунок країн-членів колишнього Варшавського Договору. Програма "Партнерство заради миру", ініційована американським Президентом Біллом Клінтоном, прийнята в січні 1994 р., вперше після закінчення "холодної війни" відкрила двері Північноатлантичного Альянсу для потенційних нових членів. Було затверджено рішення про прийняття в Альянс нових членів із числа країн Східної Європи. У вересні 1995 р. Рада НАТО визначила умови і методи розширення блоку. Нові держави будуть допускатися в союз поступово, а рішення прийматимуться по кожній країні окремо, виходячи із оцінки міцності демократичних інститутів в цій країні, а також її бажання і здатності виконувати досить серйозні зобов'язання, пов'язані з членством в НАТО.

Окремо слід розглянути програму військового співробітництва НАТО з країнами, які не входять в Альянс, відому як "Партнерство заради миру". За час її прийняття на вищому рівні в січні 1994 р. до неї приєдналось 27 держав. Програма стимулювала ріст військового співробітництва, довіри і взаємодії між силами НАТО і країн-партнерів: вона має на меті сміливі й далекосяжні цілі. Як записано в Декларації, прийнятій на зустрічі глав держав і урядів країн-членів

НАТО, програма покликана "закласти основи нових відносин безпеки між Північно-Атлантичним Альянсом і його новими партнерами" [5, с. 20; 6, 7]. Саме цього програмі "Партнерство заради миру" вдалося досягти за відносно короткий період часу, причому у такій мірі, що сьогодні уже важко уявити собі НАТО без нових партнерів, а справжнє партнерство - без конкретних механізмів співробітництва на новій основі.

Для багатьох колишніх країн-учасниць Варшавського пакту, які вступили в Раду Північно-Атлантичного співробітництва в 1991 і 1992 рр., зв'язок з НАТО символізував розрив з минулим, утвердження їх незалежності і демонстрував стремління інтегруватися в систему безпеки й економічні організації Заходу.

Розпад СРСР, припинення дії Організації Варшавського Договору створили цілком нові реалії для міжнародного статусу незалежної України. Для України як однієї з держав-фундаторів ООН, мільйони громадян якої стали жертвами Другої світової війни та радянського тоталітарного режиму, стабільність у світі, Європі була і залишається безумовно пріоритетом. З часу здобуття незалежності у 1991 р. Україна зробила вагомий внесок в утвердження міжнародної безпеки, взаємного довір'я між державами. Важко переоцінити, наприклад, історичне значення безпрецедентного рішення України добровільно позбутися ядерної зброї та приєднатися у ранзі неядерної держави до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Повне виведення ядерної зброї з території України, що є вагомим внеском у зменшення ядерної загрози і створення єдиного світового, європейського простору безпеки, знайшло одностайне схвалення у впливових політичних колах світу, відбито у документах ООН, в рішенні Ліссабонського самміту Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) 1996 р.

Не можна уявити стабільність Європи без стабільності всіх європейських країн. Повернення України до родини демократичних європейських держав і її активна участь у розбудові нової архітектури європйської безпеки є неможливою без налагодження контактів з такою впливовою міжнародною організацією, як НАТО.

8 лютого 1994 р. Україна першою з країн СНД приєдналась до програми НАТО "Партнерство заради миру". Схвалюючи цю програму НАТО, політичне керівництво України виходило з того, що, як вважалося, по-перше, участь у цій програмі підніме міжнародний престиж України; по-друге, ця програма забезпечить додаткові гарантії безпеки; по-третє, буде зроблено важливий крок на шляху до створення системи безпеки в Європі та об'єднання країн Східної й Західної Європи, допоможе також демілітаризувати

Чорноморський регіон; по-четверте, участь України в цій програмі дозволила б урівноважити зовнішню політику стосовно НАТО і військового блоку СНД. І, головне - програма "Партнерство заради миру" допомогла б Україні подолати штучну ізоляцію від Європи та повернутися до складу провідних держав континенту.

Крім того, участь у програмі НАТО "Партнерство заради миру" дозволила Україні: збільшити кількість військ, вишколених для участі в операціях, які проводяться під егідою ООН та ОБСЄ; проводити об'єднані наукові дослідження; піднести боєздатність Збройних Сил України до рівня відповідних стандартів НАТО; брати участь в програмі "Партнерство заради миру" на рівних засадах з Росією; здійснити подальшу демократизацію Збройних Сил України, посилити контроль за ними з боку громадськості; і далі удосконалювати військову доктрину та систему національної безпеки, а також одержати доступ та користуватися новими технологіями НАТО [5, с. 20].

Час підтвердив правильність прийнятих Україною рішень.

14 вересня 1995 р. затверджено "Індивідуальну програму партнерства України з НАТО на 1999 рік". У "Спільній Заяві України і НАТО" з цього приводу проголошувалося зміцнення широкомасштабних відносин НАТО і України, у тому числі й розвиток розширених і поглиблених відносин як у межах, так і поза межами програми ПЗМ і діяльності Ради Північно-Атлантичного Співробітництва.

У ході переговорів у штаб-квартирі НАТО у вересні 1995 р. сторони підкреслили, що реальний розвиток відносин між Україною і НАТО стане внеском у зміцнення європейської безпеки. Союзники по НАТО також підтвердили свою підтримку суверенітету і політичної незалежності, територіальної цілісності, внутрішньої стабільності, демократичного розвитку, економічного добробуту України та її статусу як держави, що не володіє ядерною зброєю. Вони особливо зазначили, що незалежна, демократична і стабільна Україна є одним з ключових чинників стабілізації і безпеки в Європі.

Партнерство з НАТО має гарантувати Україні право голосу при обговоренні та вирішенні проблем міжнародного співробітництва, включаючи питання безпеки. На найвищому рівні офіційно визнано, що у довгостроковій перспективі інтеграція до Європейського Союзу є стратегічною метою України, якій мають бути підпорядковані й інші заходи в плані зовнішньої та внутрішньої політики держави [5, с. 22]

Важливою подією міжнародного життя, яка істотно вплинула на подальші взаємини України і НАТО, став Самміт глав держав-членів Північно-Атлантичного Альянсу, який відбувся в липні 1997 р. в Мадриді. 9 липня 1995 р. на Самміті підписано документ великої

політичної ваги – "Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО". Хартію підписали від імені України - Президент України, від НАТО – Генеральний секретар НАТО і глави держав та урядів усіх держав-членів Альянсу. Виходячи з ролі, яку відіграють Україна та НАТО у створюваній системі євроатлантичної безпеки, сторони визнали за необхідне розвивати відносини "особливого і ефективного" партнерства, яке сприятиме більшій стабільності і просуванню спільних демократичних цінностей в Центрально-Східній Європі. У Хартії визнається, що незалежна, демократична та стабільна Україна є одним з ключових факторів забезпечення стабільності в Центрально-Східній Європі та на континенті в цілому.

Відзначено, що країни-члени НАТО продовжуватимуть підтримувати суверенітет та незалежність України, її територіальну цілісність, принцип непорушності кордонів, демократичний розвиток, економічне процвітання та її статус без'ядерної держави як ключові фактори стабільності й безпеки в Центрально-Східній Європі та на континенті. Хартія визначила факт готовності НАТО адаптуватись до нових реалій в Європі, врахувати позицію країн-партнерів, зокрема України, у процесі трансформації і розширення Альянсу. Зменшено для України можливість негативних наслідків розширення Альянсу у зв'язку зі специфічною позицією Росії та попередніми планами Альянсу щодо розташування ядерної зброї у країнах ЦСЄ. НАТО визнала і підтримала стратегічний курс України на інтеграцію до європейських та Євроатлантичних структур. Україна вперше була визнана невід'ємною складовою частиною Центрально-Східної Європи. Хартією України-НАТО та Актом Росія-НАТО фактично створена передумова безконфліктного розширення Альянсу. Створені засади для розбудови фактично нової системи безпеки в Європі.

Лідери всіх 16 країн-членів НАТО відзначили одну з ключових ролей, яку відіграє сьогодні Україна в європейській політиці. Хартія про особливі взаємини між НАТО та Україною стане діючим інструментом, який творитиме безпеку і стабільність в Україні, а отже, безпеку і стабільність в Європі. Національні інтереси України стосовно НАТО визначаються з огляду на ту роль, яку Північно-Атлантичний Альянс відіграє у підтриманні міжнародного миру, стабільності і безпеки, сприянні покращенню загального клімату довір'я в Європі, виробленню підходів до проблем роззброєння і контролю над озброєннями та запобігання розповсюдженню зброї масового знищення.

В період "холодної війни" НАТО довела свою здатність до підтримання міжнародного миру і безпеки в Європі, а після її закінчення - щодо активної адаптації до нових реалій та викликів

часу і свого трансформування і виключно оборонного союзу у військовополітичну структуру євроатлантичної безпеки через прийняття нових зобов'язань у сфері миротворчої діяльності, спрямованих на підтримання зусиль ООН та ОБСЄ. На сьогодні НАТО залишається єдиною організацією демократичних держав Євроатлантичного простору в галузі оборони і безпеки, що довела свою ефективність і життєздатність.

Розвиток стабільних стосунків з НАТО безпосередньо сприятиме зміцненню зовнішніх гарантій національної безпеки України. НАТО та держави-члени Північно-Атлантичного Альянсу можуть: сприяти забезпеченню політичної незалежності, територіальної цілісності і непорушеності кордонів України; протистояти будь-яким спробам відновлення неоімперського домінування та новим загрозам стабільності і безпеці в регіоні Центрально-Східної Європи, невід'ємною частиною якого є Україна; активно сприяти входженню України в європейські структури безпеки та її участі у створенні нової архітектури й системи безпеки в Європі; сприяти реформуванню і розбудові сучасних Збройних Сил України на основі принципів демократичного контролю [5, с. 23-24].

Принципово важливе значення мають стосунки України і НАТО з огляду на активізацію ролі останньої у сфері миротворчої діяльності, яка здійснюється під політичним керівництвом ООН.

Розвиваючи курс на поглиблення співпраці між Україною і НАТО, обидві сторони у повній мірі враховують те, що майбутня орієнтація України в сфері її безпеки буде мати чималий політичний вплив на НАТО і навпаки.

Незалежна Україна виступає в ролі стратегічного бар'єра між Росією і Заходом. Якщо б цей бар'єр зник, НАТО довелось би переглянути свої оборонні плани. Присутність російського фактора відчувалась би країнами Східної і Центральної Європи значно гостріше, особливо якщо б російські війська розташувались на території України. Плани розширення НАТО теж набули б іншого вигляду. В нинішній стратегічній ситуації НАТО не бачить особливої необхідності розташовувати іноземні бойові підрозділи або ядерну зброю на території майбутніх нових країн-членів блоку. Але це становище могло б змінитися, якщо б Україна була включена в оборонну структуру під керівництвом Росії, і російські війська отримали б можливість розташовуватись на українській території.

Геополітичне розташування України на водорозділі між європейським та євразійським просторами з охопленням майже всього північного узбережжя Чорного моря підвищує її вагомість як

стабілізуючого фактора регіонального та континентального виміру. До цього треба додати й досить виважену політику стосовно "західного" та "східного" векторів її зовнішньої політики. Необхідно разом з тим підкреслити два дуже важливі моменти, які належним чином оцінюються партнерами по НАТО у співставленні з їхнім іншим вагомим контрагентом на сході Європи - Росією. Виконавча влада України чітко зайняла лояльну позицію щодо найбільш гострої проблеми сьогочасного геополітичного становища на континенті - розширення НАТО та Європейського Союзу на Схід, допускаючи у перспективі навіть входження нашої держави до європейських і трансатлантичних структур, хоча досягнення нового статусу не є безпосереднім завданням сьогоднішнього дня [6, с. 7; 2, с. 10]. Зазначимо, що як це випливає із заяв політичного керівництва України останнього часу будь-які нові кроки України до зближення з європейськими структурами, з НАТО, не можуть не враховувати інтересів національної безпеки Росії - нашого найближчого сусіда і стратегічного партнера.

Військово-політичне співробітництво з НАТО в цілому підвищує рівень національної безпеки нашої держави, даючи змогу при цьому за складних фінансових обставин обійтися без додаткових витрат на оборону. Розвиток всебічного співробітництва з Організацією Північно-Атлантичного договору в сучасних умовах перетворюється на один із домінантних факторів повноправного входження України в світове співтовариство, підвищення її міжнародного авторитету як важливого компонента системи європейської безпеки та стабільності.

Будемо сподіватися, що XXI ст. подарує людству більший спокій, всеосяжний мир та злагоду. І головним стабілізуючим чинником, як нам видається, виступлять ООН і НАТО.

Джерела та література

1. Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. Государство Америки и его геостратегические императивы. - М.: Международные отношения, 1998. - 256 с.
2. Горбулін В. Внесок України у безпеку і стабільність в Європі // НАТО рев'ю. - 1998. - № 2. - С. 9-12.
3. Гордон Филипп. Новые черты Атлантического Альянса // Т. 38. - № 1. - Весна 1996 (специальный выпуск на русском языке).
4. Киссинджер Г. Дипломатия. - М.: Изд-во "Ладомир", 1997. - 480 с.
5. Особливе партнерство України та НАТО - запорука стабільної Європи // Наука і оборона. - 1998. - № 3. - С. 17-27.
6. Тарасюк Б. Україна - невід'ємна частина демократії Центральної і Східної Європи // Універсум. - 1997. - " 7-8. - С. 10-11.
7. Тарасюк Б. Договор с НАТО укрепит безопасность Украины // Зеркало недели. - 1997. - 7 марта.

Масан О.М.
(Чернівці)

ПЕРШІ ПОХОДИ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА БУКОВИНУ
(З історії міжнародного становища краю на початку XVIII ст.)

Впродовж століть Буковина займала прикордонне становище у складі держав, які володіли нею у той чи інший період. Завдяки такому геополітичному розташуванню міждержавні взаємини справляли чималий вплив на долю краю, а прагнення володіти Буковиною відігравало помітну роль у зовнішній політиці ряду країн, принаймні з доби середньовіччя. В другій половині XIV-XV ст. буковинські землі були ареною польсько-молдавських конфліктів, у XVI-XVII ст. - польсько-турецького суперництва, у XVIII - на початку XIX ст. - російсько-турецького протиборства. Останнє справило найбільший вплив на історичну долю краю, адже ослабленням Туреччини скористалася Австрія, яка привласнила західну частину Буковини, тоді як східна її частина - Хотинщина - дісталася Росії.

Незважаючи на безсумнівну важливість вивчення комплексу питань, пов'язаних з місцем Буковини у політичних відносинах східно- і центральноєвропейських держав, зокрема Росії та Туреччини, ця проблема залишається ще недостатньо вивченою. Зокрема, у буковинознавчій літературі зовсім не висвітлена найперша бойова операція російського війська у межах краю, хоча цей факт представляє чималий науково-пізнавальний інтерес.

Буковинські землі потрапили в поле зору московського Посольського приказу ще в другій половині XVII ст. Це зовнішньополітичне і розвідувальне відомство пильно стежило за перебігом молдавських походів польського коронного гетьмана, а потім короля Яна Собєського, який прагнув витіснити турецько-татарські війська з Молдавії і в такий спосіб взяти в кільце подільське угруповання турків. Полякам вдалося закріпитися лише на півночі князівства - Чернівцях, Хотині, Сучаві та Нямці. У 1687 р. Ян III анексував цю територію, утворивши Чернівецьке староство на чолі з місцевим уродженцем Костянтином Туркулом (Туркульцем), який служив у польському війську, мав звання ротмістра і прославився своїми рейдами проти турків [1, с.75-76; 12, с.305, 320-321, 332-333]. Та після смерті короля Яна III в 1696 р. польський уряд став на шлях

примирення з Туреччиною, а згодом підписав Карловицький мир (1699 р.), згідно з яким Річ Посполита одержала Поділля і вивела свої війська з Хотина, Сучави та інших фортець, передавши їх Молдавії [1, с.127; 10, с.10].

Ті молдавські дворяни, які раніше покладали надії на визволення цього невеликого васального князівства від турецького панування на Польщу, відтепер були змушені шукати нових покровителів. Чимало з них, у тому числі К.Туркул, почали пов'язувати свої політичні сподівання з всеміцніючою Росією. Ще у вересні 1698 р. резидент Валахії у Москві Г.Кастріот, пропонуючи російському уряду спрямувати в Буджак і Молдавію велике козацьке військо, зазначав, що "и Констянтин Туркулец, староста черновецкий и регементарь тамошних волоских и руских мест, (...) с великим вниманием ожидает такого дела и хочет притти в 10000-х конницы выборной" [2, № 36, с.125]. Наприкінці 1700 р. Туркул зустрівся з Г.Головкіним, пізнішим главою Посольського приказу, і справив на нього позитивне враження. Однак обережний граф вирішив зібрати про нього відомості і з цією метою звернувся до валаського дипломата К.Кантакузино, який, очевидно, користувався у Москві особливою довірою [1, с.131]. Незабаром Туркул знову нагадав про себе за посередництвом валаського резидента в Москві Д.Корбя, який наприкінці 1702 р. зазначив у доповідній записці: "В Польше служит Речи Посполитой волошанин Констянтин Туркулец, славный воин, которой обещался со всеми волохами, которые служат в Польше, буде годны царскому величеству, готовы будут кровь свою лити для православия, только б ведомость ему учинилась". Корбя просив дозволу послати довірену людину до Туркула "для проведания польских дел, потому что он знатный человек, а мне друг, яко брат родной, и мочно мне корреспонденцию иметь (...)" [2, № 51, с.183]. Інакше кажучи, Туркул пропонував надавати росіянам розвідувальну інформацію. Посольський приказ скористався цією пропозицією, і в подальшому Туркул виконував завдання самого Головкіна - глави приказу з 1706 р., зокрема вербував досвідчених військових для російської армії. Так, на початку 1707 р. Туркул доповів: "(...) посылаю к вашей милости называемого Апостола Кигячя, породы доброй, который есть родом волошенин и поистине православный, во всем изрядный человек, особливо в рыцерском деле искусный (...) и иные будут в кратком времяни до той же услуги его царского величества, потому что уже я разослал, дая знать в наш край волоской, к начальным людем, дабы такую любовь учинили, чтоб на службу его царского величества как наискорее ехали" [2, № 79,

С.249-250]. Справді, окрім ротмістра А.Кігеча, який мав володіння на Буковині, Туркул направив у розпорядження Головкіна й інших старшин і рядових, які пройшли вишкіл у польській кавалерії. Принаймні на час Полтавської битви вже сотні "волошан" служили в царській армії.

Як відомо, після поразки під Полтавою король Швеції Карл XII і гетьман І.Мазепа відступили з рештками військ у турецьке місто Бендери на Дністрі. Вони планували вибратися через Молдавію і Польщу в Померанію, до корпусу генерала Крассау. Найлегше це можна було зробити, використовуючи давній торговий шлях через Сучаву, Чернівці, Львів і Краків. Аби встановити, чи цей шлях безпечний, і відтак забезпечити прикриття Карлові XII й І.Мазепі, в серпні на Буковину прибув підполковник королівської лейб-гвардії Аксель Їлленкрук (Gyllenkrook) на чолі полку шведів чисельністю майже 600 вояків і 500 козаків (але не "150 шведів і коло 1000 запорожців", як вважав Б.Крупницький) [4, с.25].

Проте не дрімало й московське командування. Ще 27 червня, відтак повторно 7 липня (за ст. ст.) цар Петро I наказав генералу Г.Гольцу негайно вислати "некоторую регулярную и нерегулярную конницу навстречю" Карлу XII, "дабы его поймать и для случения с его полки в Польше или Литве его не допустить" [6, № 3278]. Цар вважав, що шведський король "принужден бежать иным трактом чрез Каменец и протчая места", тому 19 серпня він наказав бригадиру Г.Кропотову "идти с командированными драгуны и казаки к Каменцу Подолскому" і "во всем к поиманию короля швецкого чинить". Бригадир повинен був діяти в порозумінні з молдавським господарем М.Раковицею, і з огляду на це цар суворо попередив Кропотова, що "ежели по случаю вступит в Волошскую землю, тамошним жителем отнюдь никаких обид и насилств не чинить (...) под смертной казнью" [6, № 3386].

Князь О.Меншиков додатково направив на Поділля кавалерійську дивізію генерал-майора А.Волконського. Після цього, мабуть, за порадою М.Раковиці бригада Кропотова перебазувалася з Поділля у південно-східну частину Покуття. Полки бригади загальною чисельністю 4 тис. шабель розташувались на лінії Кути - Городенка [12, с.364]. Особливістю з'єднання Кропотова було те, що воно складалася значною мірою з тих молдавських найманців, яких завербував К.Туркул. Зокрема, деякими полками та підрозділами бригади командували згаданий А.Кігеч, який вже мав чин полковника, брати Антон, Василь та Іониця Танські [2, с.377, прим.161] та ін. Наявність командирів, які добре знали місцеві умови,

мабуть, і послужила причиною того, що саме бригаді Кропотова було доручено зловити Карла XII.

31 серпня 1709 р. молдавський господар М.Раковиця повідомив графа Головкіна про те, що Карл XII і Мазепа готуються виїхати під турецьким конвоєм до Сучави, щоб звідти перебратися через Карпати в Угорщину, до семигородського князя Ференца II Ракочі. "Того ради радейте и промышляйте о поиманье их, и тот час пошлите довольное войско туда, и надеюсь на Бога, что их поимаете (...)". Він рекомендував використати як провідників Туркула і Кігеча, які добре знають гірську місцевість [2, с.315-316, 378; 5, с.241]. Поради М.Раковиці мали під собою цілком реальний грунт, тому що Карл XII справді збирався виїхати вказаним шляхом на Закарпаття, переконавшись, що через Поділля чи Галичину йому пройти не вдасться. Розвідати шлях за Карпати і підготувати переїзд короля через володіння семигородського князя було доручено генералові Мейерфельтові - тому самому, який після Полтавської баталії прибув до Петра I і привітав його з перемогою від імені Карла XII [3, с.91]. Генерал виїхав з Бендер 20 серпня (за н. ст.), без жодних пригод проїхав Сучаву, Кимполунг і карпатські перевали, прибувши 3 вересня до Хуста [3, с.102-103].

Щоб перекрити Карлові XII й І.Мазепі шлях на північ, російське командування вирішило насамперед знищити шведів і козаків у Чернівцях. 14 вересня (за ст. ст.) князь О.Меншиков направив Г.Кропотову відповідний наказ [2, с.313]. Через два тижні бригадир доповів: "И по указу вашей княжеской светлости в Волошскую землю до местечка Чернявец сего же сентября в 23 день ходил з господином полковником Туркулом, которой вел нас зело трудными гористыми и лесистыми местами. А помянутое местечко Чернявцы от польскова рубежа милях в пяти. И пришед наши передовые, с которыми посылан господин полковник Друцкой, учинили з запорожцами-бунтовщиками стрельбу, и из наших ранили рот[ми]стра волошского и несколько волохов. Однако ж дорогу, куды бежать шведам было, наши захватили. И так оные шведы и казаки стали подле лесу и с помянутыми нашими передовыми имели стрельбу непрестанную. И до приходу моего к местечку Чернявцам взяли передовые наши шведов в полон: одного капитана, одного порутчика, двух прапорщиков, шесть человек редовых драгун. И как мы пришли в местечко Чернявцы, стали и, построясь, пошли против шведов, которые также стояли в строю (...)" [2, с.313-314].

І.Некулче уточнив, що шведи, почувши стрілянину, помчали "на вершину Чернівецького горба (iar cifedzii au purces să să suie în vîrvulu

dealului Cernăuţului)" і вступили в бій з противником, який надійшов з боку Михальчі [12, с.365]. Деякі австрійські дослідники вважали, нібито літописець мав на увазі Цецинську гору [14, с.46-47], яка справді вкрита лісом і поблизу якої знаходиться село Михальча. Проте дорога, яку перекрив передовий загін полковника Друцкого, повинна була прямувати на південь, а не через Цецинську гору, яка лежить на захід від Чернівців. На першій топографічній карті Буковини, опрацьованій 1773 р. капітаном австрійського Генштабу Ф.фон Мігом, чітко видно, що головною дорогою з Чернівців на південь була сучасна вул. Червоноармійська, яка в XIX ст. називалася Великокучурівською [11, карта]. У XVIII - на початку XIX ст. з Чернівців до Сучави їздили саме через Великий Кучурів. В описі меж міста, складеному у вересні 1782 р., записано, що природню межу між Чернівцями і Великим Кучуровом становить Яблонецький струмок "аж до мосту, що розташований над цим струмком на головній дорозі (die Hauptstrasse)" [13, XXXIII, с.31]. Далі межа прямувала на схід до Молодіївської дороги (Mologiaer Strasse), яка, таким чином, була звичайною сільською дорогою. На карті Ф.фон Міга добре видно, що ця головна дорога починалася в Чернівцях приблизно на нинішній Центральній площі і прямувала на південь, співпадаючи з частиною теперішньої вул. Головної і Червоноармійською. Справа від останньої картограф показав стрімку вершину, яка розташована в *горішній* частині нинішньої Соборної площі. У XVIII ст. вона була справді високою, проте під час будівництва "криміналу" в 1817-1824 рр. її зрізали і вирівняли. Тим не менш, і нині це найвища точка середмістя - 255 м над рівнем моря.

Наприкінці XVIII ст. на місці майбутнього "криміналу" і нинішньої вул. Л.Українки ріс густий ліс, який вирубували. Торгівля дровами зосереджувалась на теперішній Соборній площі, яка первісно називалась Дров'яною [10, с.169, 173]. Зрозуміло, що цей ліс існував і в 1709 р. Тому цілком логічно, що шведи і козаки стояли тоді "подле лесу", який не давав можливості противнику зайти їм у тил і взяти в оточення. Росіяни повинні були розташуватися на самому шляху, фронтом на північний захід, аби вести вогонь по противнику й утримати до підходу головних сил "дорогу, куды бежать шведам было".

В 1709 р. найбільш забудованою частиною Чернівців був район теперішньої вул. П.Сагайдачного, де й повинні були квартирувати шведи та козаки. Почувши стрілянину своїх дозорів, вони піднялися на Чернівецький горб і зайняли оборону. Коли ж до місця бою підійшли головні сили бригади Г.Кропотова, які чисельно в декілька

разів переважали противника, то шведи, "видев наше войско, не бились, а здалися на оккорд, как при сем посланной с ними учиненной трактат являет" [2,с.314]. Детальніші дані про полонених містить реляція бригадира Г.Кропотова Петру І, вислана "из местечка Чернявцов", мабуть, 24 вересня й одержана в штабі російської армії у Торуню в Польщі 8 жовтня 1709 р. [6, № 3452]. В ній, зокрема, зазначено: "А сколко шведов здалось на дискрецию, и то писано ниже сего. Полковник от фортификации и подполковник от лейб-гвардии Аксель Гилденкрон (Їлленкрук. - Авт.). Генерал-отъютант королевской Гильден-Клоу. Маэор от пехоты Сал вер Спар. Ротмистров - 2, капитанов - 19, порутчиков - 21, квартирмистров полковых - 4, прапорщиков - 22, отъютантов - 3, аудитор - 1, полковой комисар - 1, писарей - 2, полковой лекарь - 1, пасторов - 10, цырюликов - 8, габоистов - 7, полковых профосов - 3, ундер-афицеров - 71, капралов и редовых - 351, барабанщиков - 16, оружейный слесарь - 1, литаврщик - 1, трубачь - 1, кузнец - 1, запорожцов - 8. Всего взято - 554". Якщо ж додати поіменно названих командирів, то виходить 557 офіцерів, підофіцерів і рядових, у тому числі 8 козаків. Що ж сталося з іншими запорожцями?

Кропотов не згадує про них у рапорті Меншикову. Щоправда, в листі до М.Раковиці від 25 вересня він повідомив: "(...) Понеже уведал я, что обретаетца в местечке Чернявцах несколько неприятелей наших шведов, також и изменников запорожцов, которые, перебегая за рубежи польские, многую нам докуку чинили. Того ради и приходили мы в землю высочества вашего не во образе неприятельском, но только чтоб забрать нам неприятелей наших, також и изменников запорожцов, которых мы с помощию Божиею и взяли (...)" [2, № 107]. Складається враження, ніби всі козаки потрапили в полон разом зі шведами, хоча таких виявилося лише восьмеро. Зате в реляції штабу російської армії зазначено, що в Чернівцях було "запорожцов изменников с 500 человек". Коли шведи склали зброю, "запорожцы все побежали в леса вниз подле реки Прута, которых наши передовые драгуны и казаки и волохи, спешась, многих побили и во оной реке потопили" [6, № 3452.]. Проте є підстави думати, що Кропотов дещо перебільшив успіх своїх військ. Адже інший сучасник І.Некулче, описуючи цю подію, зазначив, що "козаки подалися вниз, у долину Пруту, і врятувалися майже всі (ce căzacii au şi dat la vale, în lunca Prutului, de-au scăpat mai toţi)" [12, с.365]. Вони мусили рятуватися втечею не лише внаслідок здачі в полон шведів, але й через те, що російське командування розглядало б їх не як полонених, а як зрадників, яких цар наказав знищувати на місці.

Бригада Кропотова покинула Чернівці, мабуть, 24 вересня. Адже у згаданому листі від 25 вересня бригадир повідомляв М.Раковицю, що московські вояки, полонивши у Чернівцях "неприятелей наших (...) подданным вашим волохом никакова убытку или шкоды никакой не учинили, и тако паки мы возвратились в рубежи польския". Полонених шведів відвели у Городенку, а потім до Києва. Водночас кілька ескадронів молдавських найманців подалися у Південну Буковину, де винищили дрібні підрозділи шведів чисельністю 10-15 вояків, що стояли в Радівцях, Сучаві та деяких селах. Відтак вони і драгуни розташувалися в Путні і Кимполунзі, вистежуючи Карла XII та І.Мазепу (який напередодні помер) [12, с.365]. Зрозуміло, що після нападу російської бригади на Чернівці шведський король відмовився від наміру їхати через Сучаву і залишався у Бендерах аж до жовтня 1714 р.

Отже, незважаючи на успіх бригади Г.Кропотова у Чернівцях, російське командування припустилося серйозного стратегічного прорахунку, а саме: втратило можливість полонити Карла XII і завдяки цьому, відповідно, переможно завершити Північну війну принаймні на 12 років раніше. Окрім того, чернівецький епізод цієї війни викликав ускладнення у російсько-турецьких відносинах. Чернівецький інцидент викликав у Стамбулі серйозну стурбованість. Осяйна Порта мала всі підстави розглядати цю подію як порушення умов Константинопольського трактату, укладеного Московським царством й Османською імперією 1700 р. Він передбачав, зокрема, що сторони не порушуватимуть державних кордонів одна одної.

На місце події, до Чернівців прибула військова слідча група на чолі з султанським агою, який ретельно розслідував обставини появи російського війська на території, що офіційно належала Османській імперії. Комісія виїжджала також безпосередньо на кордон, щоб точно встановити, де, коли і як бригада Кропотова перейшла Черемош [12, с.366].

Тим часом Карл XII у листі султанові Ахмету III звинуватив господаря М.Раковицю у таємних зв'язках з московитами [5, с.241]. Як доносив у грудні 1709 р. австрійський посланник у Стамбулі І.М. фон Тальманн своєму уряду, "після того, як кілька тижнів тому московити і поляки знищили чи відвели в полон приблизно 400 розташованих на квартирах у Молдавії, неподалік від польського кордону, шведів, виникли у Туреччини підозри, що молдавський князь Михал перебуває у згоді з московитами. Тому змістила Туреччина останнього, і під суворою охороною був він доставлений сюди, а 1-го числа ц. м. ув'язнили його (...) в Семи баштах. На його

місце призначив султан князем Молдавії, за пропозицією великого везира, пана Ніколакі Маврокордато, перекладача Туреччини" [9, с.60].

Окрім того, за повідомленням польського посланника в Стамбулі С.Понятовського, Карл XII використав напад московського війська на володіння султана як привід, щоб "заохотити Османську імперію до помсти й озброїти турків проти московитів" [9, с.96, прим.53]. Шведський представник при Осяйній Порті М.Нойгебауер передав їй спеціальний меморандум з обгрунтуванням причин, "з яких для Туреччини є вигідним вчинити опір занадто великим успіхам московського царя". Перша причина формулювалася так: "Московський цар без дозволу могутнього султана напав на його територію і здійснив ворожі дії проти шведів, друзів султана (...)" [9, № 13]. Отже, як головний привід до війни Туреччини проти Росії висувався напад росіян на шведів у Чернівцях.

Врешті-решт Осяйна Порта, незадоволена посиленням впливу Російського царства в Україні і Речі Посполитій, оголосила 9 листопада 1710 р. війну Росії [5, с.243]. Господарем Молдавії був призначений Д.Кантемір, який користувався довірою Порти. Загальновідомо, що він перейшов на бік Петра І. Проте менш відомим є ім'я особи, яка вела переговори з царем про умови переходу Молдавії під московський протекторат. Цією людиною був чернівецький староста Штефан Лука [5, с.246]. Саме він зустрівся з Петром І на початку квітня 1711 р. у Луцьку й ознайомив його з проектом молдавсько-російської угоди. 13 квітня цар підписав диплом, за яким князівство Молдавія приймалося під покровительство Москви [5, с.246].

Взимку 1711 р. кримські татари, ватаги Ю.Потоцького і козаки гетьмана П.Орлика рушили на Україну, але похід закінчився невдачею [8, с.77-82]. У відповідь Петро І вторгнувся у червні в Молдавію, потрапив в оточення і був змушений підписати Прутський мир, після чого турки дозволили йому відступити за Дністер. Ці події відбувалися далеко від Буковини, однак відлуння Прутського походу докотилося і до неї. Рятуючи себе й армію, Петро І кинув напризволяще кавалерійське з'єднання чисельністю 7 тис. шабель під командуванням генерала К.Е.Ренна. Саме в день підписання Прутського миру, 12 липня, цей загін захопив м.Браїлов на Дунаї. Ренн направив до царя гінця з реляцією про "вікторію", однак його перехопили яничари. До 16 липня генерал чекав розпоряджень царя, але так нічого й не дочекався. Натомість він дізнався про відступ царської армії до Могилева-Подільського. У цій критичній ситуації

Ренн вирішив обійти турецько-татарську армію із заходу і півночі. 16 липня він залишив Браїлов і повів своїх драгунів по правому берегу р.Сірет у напрямку Буковини. І.Некулче повідомляє, що кавалерія Ренна йшла, "грабуючи і з'їдаючи все, що знаходилося в краї. І населення тікало з долин у гори. А коли чули, що туди йде Рент (тобто Ренн. - Авт.), то не знали, куди вже далі тікати" [10, с.400]. Справді, не маючи постачання, драгуни мусили добувати собі провіант, а коням - фураж у селах і містечках, які траплялися на їхньому шляху. Після багатоденного маршу кавалерія Ренна увійшла в Чернівці, звідки попрямувала до Хотина, де переправилася через Дністер.

Після російських рейдів на Буковину в 1709 і 1711 рр. Осяйна Порта вирішила посилити турецьку військову присутність на північному сході Молдавського князівства. Планувалося створити ще одну райю з центром у Хотині, включивши до її складу Хотинську і Чернівецьку волості. Вже на початку жовтня 1711 р. розвідка донесла Петру I, що "везирь приказал замок Хочинский направляти, и велено волохом и мутьяном работати" [7, с.577]. Навесні 1712 р. до Хотина прибув новопризначений командувач округу Абді-паша, а відтак почалося перекидання на Буковину турецьких дивізій, переважно з Боснії. 1713-1714 рр. понад 20 тис. вояків султанської армії зайняли населені пункти від Дністра до Карпат, у тому числі Чернівці [12, с.411-412]. Щоправда, 1719 р. султан наказав військам покинути Чернівецьку волость і чітко відмежувати її від Хотинської райї [12, с.422]. Відтоді територія Буковини періодично ставала ареною запеклих битв між російськими і турецькими військами - в 1739, 1769, 1788 і 1806 рр., під час яких вона зазнавала чималих спустошень і людських втрат. Ось так дрібний, на перший погляд, інцидент "в местечке Чернявцах" дав поштовх до кривавого протиборства двох імперій на Буковині, віддаленим наслідком чого стала зміна державної приналежності її різних частин.

Джерела та література

1. Власова Л.В. Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII - начале XVIII в. - Кишинев, 1980.
2. Исторические связи народов СССР и Румынии: Док-ты и мат-лы в 3-х т. - М., 1970. - Т.3.
3. Крман Д. Подорожній щоденник // Жовтень. - 1988. - № 3. - С.86-103.
4. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Огляд його політичної діяльности. - Варшава, 1938.
5. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV - начало XIX в.) / Отв. ред. Д.М.Драгнев. - Кишинев, 1987.
6. Письма и бумаги императора Петра Великого. - М., 1950. - Т.9. - Вып.1.
7. Письма и бумаги императора Петра Великого. - М., 1964. - Т.11. - Вып.2.

8. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. - К., 1994.
9. Турция накануне и после Полтавской битвы. (Глазами австрийского дипломата). - М., 1977.
10. Kaindl R. F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. - Czernowitz, 1908.
11. Mieg F. von. Topographische Beschreibung der Bukowina mit militärischen Anmerkungen / Hrsg. von J.Polek. - Czernowitz, 1897.
12. Neculce I. Letopiseţul Ţării Moldovei de la Dabija-vodă pînă la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat (1661-1743) // Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopiseţul Ţării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar şi indici de T.Celac. - Chişinău, 1990.
13. Werenka D. Urkundliche Nachrichten über die Städte "Cecina" und "Tschernowitz" und deren Besitzverhältnisse im Jahre 1782. (Mit einem noch nicht veröffentlichten Plane). // XXXIII.Jahres-Bericht der gr.-or. Ober-Realschule in Czernowitz. - Czernowitz, 1897.
14. Wickenhauser F.A. Bochotin, oder Geschichte der Stadt Czernowitz und ihrer Umgegend. - Wien, 1874. - 1. Heft.

Жалоба І.В.
(Чернівці)

ПЕРШИЙ ПРОЕКТ КОЛІЙНОЇ ДОРОГИ НА БУКОВИНІ

Новітні засоби транспортування поширювалися в першій половині XIX ст., в першу чергу, в промислово розвинутих регіонах Європи. Вони мали кошти для їх будівництва та утримання, завдяки ж модерним шляхам сполучення могли розширяти далі своє виробництво. Тим більш цікавими виявляються проекти, які стосувалися вибудови сучасних на ту пору засобів транспортування в аграрних землях, де промисловий розвиток був рівний фактично нулю. До таких в першій половині XIX ст. в австрійській монархії належала Буковина, яка в той час навіть ще не була окремим коронним краєм.

Державна скарбниця Австрійської імперії ще з часів наполеонівських війн була хронічно порожньою. З кожним роком, з кожним днем все важче і важче було її наповнювати чи хоча б просто зводити кінці з кінцями, оскільки потреби часу були значно вищими, ніж могла запропонувати їм пануюча політична система. Тому Карл Фрідріх Кюбек фон Кюбау як президент (з 25 листопада 1840 р.) ц. к. загальної Надвірної палати (далі – Надвірна палата. – І.Ж), та підпорядковане йому відомство шукають можливі джерела

фінансових надходжень. Не обійдена була увагою і Буковина, вірніше її лісові багатства.

На початку 40-х років, за даними Надвірної палати, на Буковині було 481000 йохів (1 йох = 0,57 га) неприватних лісів, а саме: в Кимполунзі - 123000 йохів в камеральному (державному) володінні та у власності Православного релігійного фонду 358 000 (з них в Іллішештах - 151000, в Солці – 44000, Радівцях – 163000 йохів). Все це багатство було, однак, без застосування, бо на перешкоді його використання поставала неможливість транспортування до ринків збуту. Ліс знаходився, таким чином, в своєму первісному стані, без якоїсь господарської регуляції з боку людини, і не дивно, що тільки, наприклад, у володіннях фонду в Іллішештах щорічно згнивало до 45423 куб. кляфтерів (1 віден. погонний кляфтер = 1,896484 м) деревини.

З уваги на значний масив лісів і на вищеозначені причини на початку 40-х років Надвірна палата впритул зайнялася цим питанням. За її розпорядженням від 23 серпня 1841 р. крайовим камеральним органам було наказано зібрати відомості щодо можливості лісосплаву до Галацу, а за сприятливих обставин здійснити туди пробний лісосплав "для того, щоб ліс, не використовуваний на Буковині, де можливо, доставити на світовий ринок як меркантильний " [1, II B, Ktn. 7, Z. 1297/43]. На Буковині цим питанням зайнявся надвірний радник і адміністратор камеральних володінь Г. фон Краус. 12 листопада 1841 р. він направив запит в австрійське представництво в Галаці з проханням викласти свої міркування стосовно засобів і шляхів, за допомогою яких можливо було б налагодити там збут буковинського лісу. На це він 9 червня 1842 р. отримав висновок від консула Х. В. Губера, поряд з яким останній наводив також опис молдавських лісів, потенційного конкурента в передбачуваній торгівлі [4, с. 69]. А вже в липні 1843 р. перших 40 плотів (за даними Надвірної палати того часу, а за даними ж Буковинської торгово-промислової палати, наведеними у її звіті за 1862-1871 рр., – 43) з Кимполунзьких лісів за енергійної взаємодії камеральних, крайових та консульських установ у Яссах та Галаці, під охороною благополучно прибули Золотою Бистрицею до Галацу. (Буковинські лісоторговці з особливою теплотою відгукувалися про діяльність камерального мандатора П. Штромайера у справі налагодження перших впорядкованих лісосплавів на Золотій Бистриці та її притоках цього часу) [1, II B, Ktn. 7, Z. 1297/43; 5, с. 175-176]. Консульство в Галаці зв'язалося з представництвом в Єгипті, на основі повідомлень якого з'явилася надія збувати ліс до

Єгипту включно. Щорічна потреба в лісі цієї країни обраховувалася в два мільйони (на жаль, не вказано, яких одиниць. – І.Ж.) і тамтешні лісоторговці виявилися не проти того, щоб поставляти його також і з Буковини [1, II B, Ktn. 7, Z. 1297/43], оскільки, наприклад, той же молдавський щогловий ліс через Дарданели потрапляв на єгипетські суднобудівні верфі. Правда, пізніше, з початком руху Мехмеда Алі за незалежність турецький уряд заборонив його ввіз туди [4, с. 70].

Без державної допомоги ні Буковина, ні Галичина, якій вона адміністративно підпорядковувалася, були не встані самотужки справитися з питанням налагодження широкого експорту лісу, зокрема через брак людських ресурсів, особливо в гірській місцевості. А саме там знаходилися головні лісові запаси краю, які потребували значних розробок. У зв'язку з цим було порушено питання на засіданні Надвірної палати від 9 листопада 1841 р. На ньому висунуто ідею закладки колоній в місцевостях, де передбачалися значні лісорозробки, за відповідно розробленим планом. Ідея в цілому знайшла позитивний відгук, тим більше, що для Буковини це не було б цілком новою справою [2].

Однак в надвірного секретаря Карла Віттека народилася інша ідея, в разі здійснення якої, він вважав, можна краще і повніше використати природні ресурси краю і отримати від цього більший зиск, ніж традиційним шляхом. Головним засобом для здійснення цього повинна була стати колійна дорога. Міркування його не були позбавлені здорового глузду і полягали в наступному. Бистрицею з вигодою можна сплавляти ліс тільки з Кимполунзьких лісів. Ще одна річка Південної Буковини Молдова, якою можна було б сплавляти ліс з Іллішештських володінь, була визнана для лісосплаву непридатною. Стосовно Радівецьких лісів, які в цей час орендувала Надвірна військова рада, даних про сплавопридатність тамтешніх річок ще не було зібрано.

Далі К.Віттек цілком резонно вказав на сезонність і природню залежність водного річкового транспорту. Лісосплав Бистрицею обмежувався тільки часом, коли вона повноводна, а морем від Галацу - трьома літніми місяцями, коли на Чорному морі штормова погода не така часта. Контракти ж на поставку лісу укладалися, як правило, в листопаді на наступний рік. Звідси явними були два недоліки. Перший: укладений контракт наступного року може бути не дотриманий, оскільки через малосніжну зиму води в Бистриці буде недостатньо для сплаву. Це проявилося вже за першої спроби лісосплаву у 1843 р., коли довелося очікувати традиційних літніх дощів на св.Івана з тим, щоб нарешті уможливити сплав вже

заготовленого лісу. Однак в Галаці вдалося збути зразу тільки 7 із 40 плотів, які складалися з щоглового та будівельного лісу, бо звичний час контрактів і сплавів Чорним морем вже минув. У результаті ліс, який залишився, змушені були складувати на березі і залишити під наглядом консульства до весни наступного року.

Другий недолік К. Віттек вбачав у тому, що через залежність від повноводдя водним транспортом до Галацу буде транспортуватися тільки незначна частина лісового багатства Буковини. Завдання ж полягало у його максимально можливому розширенні.

За підрахунками того часу, з одного йоха буковинського первісного лісу можна було заготувати 50 куб. кляфтерів ділового лісу. Таким чином, з площі в 1200 йохів, розчищеної під закладку колонії, можна було одержати до 60000 куб. кляфтерів товарного лісу. Розробка цих лісів при закладці 60 – 80-ти колоній, до чого можна було б приступати без затримок, давала фантастичні об'єми деревини. Її К.Віттек розраховував без особливих труднощів збувати як в Єгипті, так і інших частинах Османської імперії, бо потреба в лісі там з року в рік зростала. Ліси ж в Молдавії, яка в основному покривала цю потребу, за даними усіх установ, які займалися розвідкою цього питання, значно скоротилися. До того ж вважалося, що якість буковинського лісу на 10% краща, від молдавського. Таким чином, проблем зі збутом цієї величезної кількості лісу не мало бути. Проблема полягала в тому, як його доставити до ринків збуту. І вирішити цю проблему К.Віттек вважав можливим тільки через одне - побудову дерев'яної колійної дороги на кінній тязі, яка, на його думку, цілком "відповідна нинішньому культурному рівню Буковини і сусідніх земель" [1, II B, Ktn. 7, Z. 1297/43]. Тобто, залізниця для такого краю, як Буковина це ще забагато, а дерев'янка цілком нормально (пізніше виявилося, що і дерев'янка - то забагато. – І.Ж.). Колії повинні були бути не із заліза, а з дерева. Практика побудови таких колійних доріг так званого американського типу (дерев'яні рейки, обшиті бляхою, на повздовжних балках) справді мала в цей час певне поширення, і нічого дивного немає в тому, що К.Віттек запропонував це і для Буковини. Дерев'яні колійки будувалися дешевше, швидше, з одного боку, з іншого ж - були значно продуктивнішими, ніж звичайні грунтові дороги. Навіть на початку 50-х років з метою покращення шляхів сполучення східних провінцій монархії, зокрема сполучення через гірські карпатські перевали, всерйоз розглядалася перспектива вибудови там дерев'яних колійних доріг на кінній тязі. Їх вартість повинна була становити ледь третину від вартості звичайних залізниць, зате транспортування товарів ними

було в 3 – 4 рази швидшим, ніж грунтовими дорогами [2, 1850, 23 січн.]. Правда, на перспективу, якщо рух з Молдавією зазнає значного злету, дерев'янку К.Віттек планував без великих труднощів перебудувати в залізницю.

Окрім повищих загальних міркувань, К.Віттек наводив ще чотири основні підстави, в яких він вбачав більш раціональною вибудову на Буковині все-таки колійної дороги, а не просто розвиток річкового сплаву.

По-перше, великий надлишок лісу на Буковині, який не так просто збути. Коли ж до цього долучиться колонізація і буде здійснюватися значна вирубка лісу, постане питання його раціонального застосування, оскільки новозасновувані поселення не в стані будуть поглинути весь вирубаний обсяг. Ось тоді і згодиться цей залишковий ліс, вже трохи зіпсований, для прокладання цієї дороги.

По-друге, якщо справді спорудження колійної дороги буде ув'язано з колонізацією краю, тоді ці два процеси доповнять один одного. Завдяки притоку колоністів можна було б зарадити браку робочих рук, "на який на Буковині всі скаржаться і який при будівництві дороги особливо був би відчутним". До того ж колоністи зразу ж по приїзді знаходили б поміркований заробіток на будівництві. К.Віттек наголошував: навіть у випадку, якщо пропонована ним колійка не буде прийнята до виконання, чи останнє буде відстрочено, він радив все ж таки при проектуванні лінії враховувати подвійну колію, а поселення так розташувати на лінії "Б", щоб при вибудові у майбутньому дерев'янки чи залізниці, поселення колоністів були віддалені від дороги і будинки не доводилося переносити.

По-третє, за даними, які в той час наводилися в газетах, і які, ймовірніше за все, підштовхнули К.Віттека до підготовки даного проекту, при будівництві укріплень в Кенігсберзі 1 миля вибудованої дерев'янки вартувала всього 10000 фл. Співставляючи умови кенігсберзькі і буковинські, К. Віттек приходив до висновку, що кошти буковинських колій повинні вартувати половину кенігсберзьких, якщо не менше. Правда, він тут же зауважував, що гірський відрізок може значно підвищити ціну. Якщо ж останнє все-таки не трапиться, то колія повинна бути дуже вигідною.

І, накінець, по-четверте, цілком ясно, що користь від такої колії для державних лісів і лісів Православного релігійного фонду була безумовна, і все це разом становило б велике благо для усього краю.

Для того, щоб повністю досягти поставленої мети, К.Віттек пропонував прокласти дві лінії:

А. від Чернівців до Сучави, як головного перевалочного пункту на молдавському кордоні. Від Сучави через Ясси до Галацу молдавський уряд повинен би прокласти власну лінію. В останньому К.Віттек покладався на чутки, за якими молдавський уряд повинен би бути схильним до такого проекту. З тим, щоб цьому підприємству посприяти, К.Віттек готовий був поставляти буковинський ліс для молдавської колійки, якщо вона цього буде потребувати, в обмін за вартістю на її акції.

Колійка "А", назвем її умовно так, повинна була слугувати торговому руху між Галичиною і Буковиною і далі - Молдавією. Якщо ж брати до уваги основне питання – збут буковинського лісу, то повинна бути б вибудована ще одна колія - колія "Б" – від Пояна Стампі на семигородському кордоні через місцевість біля Солки і до Сучави. Таким чином, вона повинна була, за задумом К. Віттека, стати вузловою лінією Буковини, бо перетинала лісові комплекси Кимполунгу, Солки та Іллішештів і до того ж з'єднувала Семигороддя з Молдавією.

Будівництво зазначених ліній К.Віттек пропонував розпочинати саме з цієї колії, бо тоді весь необхідний ліс для колії "А" довозився б нею з державних лісів. Останній аспект був дуже важливим в міркуваннях надвірного секретаря. Колійну дорогу потрібно було вибудувати якнайдешевше. Лінія "А" мала пролягати приватною територією, таким чином потребувала б вилучення землі під неї. К.Віттек розраховував, що це вилучення не повинно бути б дорогим, оскільки ціна землі взагалі на Буковині була ще невисокою. Лінія ж "Б" мала вестися переважно на державних землях, тому видатків на їх вилучення майже ніяких не повинно бути. Враховуючи таку цінову ситуацію, К.Віттек пропонував дивитися на перспективу. Тому, якщо вирішено буде будувати дерев'янку тільки як одну колію, землю вилучити під подвійну, а також під будинки вахтовиків та невеличкі наділи землі для них. (На цих наділах вахтовики повинні були займатися підсобним господарством). Всі ці заходи були необхідні, щоб у майбутньому при вибудові залізниці уникнути зайвих витрат.

Вахтовиками К.Віттек пропонував наймати теслів, які могли б на місці зразу ж здійснювати невеликий ремонт.

Колія могла бути вибудована як на державному, так і на приватному акціонерному капіталі. І хоча в останньому випадку особливих труднощів, на думку К.Віттека, не повинно було б бути, перевагу він надавав державному будівництву. Адже держава, особливо на лінії "Б", мала все у своєму розпорядження для здійснення цього проекту і таким чином їй це було б найпростіше [1, II B, Ktn. 7, Z. 1297/43].

У супровідному листі до цієї промеморії від 15 листопада 1843 р., направленому в президію Надвірної палати, К. Віттек також сповіщав, що сплав до Галацу завдячує своїм успіхом переважно діяльності консула Х.В.Губера в Галаці. З ним К.Віттек під час його перебування у Відні говорив з цього приводу, і той був не проти проекту [1, II B, Ktn. 7, Z. 1297/43].

У зв'язку зі справою, порушеною К.Віттеком, до галицького генерал-губернатора було відправлено запит, за яким останній повинен був представити висновки місцевих установ з цього приводу [1, II B, Ktn. 7, Z. 1297/43].

Через два роки 16 вересня 1845 (яка оперативність!?), надійшла відповідь зі Львова від галицького військового та цивільного генерал-губернатора ерцгерцога Фердінанда, президенту Надвірної палати Кюбеку. Висновок був категорично негативним, бо проект підготовлено "без необхідних знань місцевих умов". Через це в місцевих органах його розцінювали лише як добрий намір, який "для практичного виконання, однак, не годиться" [1, II B, Ktn. 15, Z. 2078/45]. Відповідь ерцгерцога не була його особистою примхою, а базувалася на висновках відповідних установ, що виходили з двох основних положень проекту К. Віттека: 1) надлишок лісу на Буковині, який знаходиться без застосування; 2) молдавський уряд повинен бути теж зацікавленим у вибудові акційної колії від Сучави до Галацу.

Так от, стосовно першого положення камеральне повітове управління Чернівців 30 серпня 1845 р. повідомляло, що камеральні буковинські ліси жодним чином не дадуть того великого надлишку, на який розраховує пропонент. Місцевість між Черівцями і Сучавою вже переважно безліса. Тільки камеральні володіння Солки і долини Молдови складають ту частину буковинського лісового багатства, а це 192160 йохів, яка є важкодоступною для використання. Для транспортування лісу з цих віддалених місцевостей потрібно було б 60 миль дерев'яної колії із затратою на її будову щонайменше 720000 фл., як зазначав про це в своєму звіті від 18 липня 1845 р. галицький головний будівельний директор. У кінцевому підсумку, на думку чернівецького камерального повітового управління, дорога була б нерентабельною, бо при збуті до Галацу, за дуже сприятливих умов, ці ліси могли б дати тільки 1 млн. куб. кляфтерів з найвищою загальною вартістю 80000 фл.

Оцінюючи перші спроби з продажу лісу на галацькому ринку, управління зауважувало, що вони є несприятливими, оскільки єдине, що там добре продається – щогловий ліс. Будувати тільки заради нього таку дорогу лінію немає сенсу. Цю точку зору поділяв і

галицький будівельний директор, який вказував, що лісу, придатного для суднобудування, на Буковині замало. Дрова ж і дрібний будівельний ліс, на його думку, не знаходили б збуту за кордоном.

Свій висновок про проект К. Віттека дав і австрійський агент в Яссах Айзенбах від 10 березня 1844 р. За його даними, розраховувати на продовження дерев'янки чи залізниці територією Молдавії з боку молдавського уряду не доводиться. Таким чином, і цей пункт проекту К.Віттека було заперечено.

Проте всі в один голос - і чернівецьке камеральне повітове управління, і галицький головний будівельний директор - виступали за лісосплав. Хід думок їх був наступний. Навіщо „видумувати коня". Буковина володіє гірськими річками і потоками, які впадають в Сірет і Прут і ними можна транспортувати ліс як в Молдову, так і до Галацу. Мало того, таке транспортування вже з більшим чи меншим успіхом відбувається. Необхідно тільки краще відрегулювати річки, більше пристосувати їх для потреб лісосплаву, і справа сама по собі налагодиться. Коли ж до цього долучиться справді великий попит на буковинський ліс і його збут набуде достатніх розмірів, місцеві органи влади самі потурбуються про представлення відповідних пропозицій з даного питання. Це і було прийнято урядом, а Кюбек офіційним листом від 17 жовтня 1845 р. повідомляв ерцгерцогу Фердінанду, що він справу цю припиняє [1, II B, Ktn. 15, Z. 2078/45].

Так закінчилася ця спроба вибудувати на Буковині першу колійну дорогу, яка у перспективі, на глибоке переконання Карла Віттека, мала б стати залізницею. Цікаво, що менш, ніж через рік, 17 січня 1845 р. той же Айзенбах сповіщав про жваву зацікавленість, яку викликало рішення австрійського уряду від 18 грудня 1844 р. на державний кошт вибудувати галицьку залізницю від Бохні через Львів до Чернівців. Мало того, позиція молдавського боярства виявилася не просто пасивною. Зразу ж започаткувалася робота з утворення консорціумів, які були б в стані вибудувати зустрічну лінію від Галацу через Ясси до австро-молдавського кордону. Впливові представники молдавських землевласників звернулися як з запитаннями, так і пропозиціями до Айзенбаха про стан розробок у справі галицької залізниці, про можливу участь Австрії у побудові молдавської залізниці тощо. Все це і виклав у своєму донесенні до Кюбека від 17 січня 1845 р. вищезгаданий агент. Відповідь Кюбека була швидкою і категоричною: Айзенбаху суворо наказувалося, утримуватися від жодних висловлювань чи роз'яснень, які могли б у молдавської сторони спричинити якісь сподівання чи здогадки [1, II B, Ktn. 18, Z. 888/46]. В тій чи іншій мірі все це було здійснено вже у

другій половині XIX ст. побудовою в 60-х роках залізниці від Львова через Чернівці до Ясс та у 80-х роках XIX – на початку XX ст. - сітки буковинських місцевих та лісовозних залізниць. Однак проект К. Віттека цікавий сам по собі як взірець державного мислення того часу, як своєрідна суміш привнесення нового на старий грунт. З одного боку, колонізація, присадибні наділи, як данина старим регулюючим засобам відживаючої епохи. З іншого, безумовна переконаність у необхідності поширення нового виду транспорту і разом з ним - подорожчання землі, засобів життя. Через це - прагнення скористатися вже нинішньою сприятливою ситуацією для відносно безболісного вилучення землі під проектовану колію, щоб у майбутньому уникнути непотрібних зайвих затрат. Те, що місцеві органи навіть не захотіли проектувати вказану лінію, є теж наочним прикладом інертності австрійської бюрократії того часу.

Джерела та література

1. Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv: II B, Allgemeine Hofkammer (1841-1848).
2. Ботушанський В.М., Сайко М.М. Німецька сільськогосподарська колонізація на Буковині (кінець XVIII - поч. XX ст.) // З історичного минулого Буковини: Зб. наук. ст. - Чернівці, 1996. - С. 27 – 53.
3. Austria. Tagblatt für Handel und Gewerbe, öffentliche Bauten und Verkehrsmittel.
4. Benützung der k. k. Kimpolunger Fonds-Forste und die Flössung des Schiffbauholzes nach Konstantinopel // Mittheilungen des Vereines für Landeskultur und Landeskunde im Herzogtume Bukowina. - Czernowitz, 1857. - I. Bd. - 2. Heft. - S.69-79.
5. Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862-1871. - Lemberg, 1872.

Ботушанський О.В.
(Чернівці)

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОЇ ВИРОБНИЧОЇ КООПЕРАЦІЇ НА БУКОВИНІ (кінець XIX – початок XX ст.)

Селянська праця, така, на перший погляд, проста, а то й примітивна – насправді завжди вимагала (вимагає і зараз) не тільки трудових зусиль, затрат великої кількості фізичної праці господаря, членів його родини, робочої худоби, але й певної організації цієї праці, а по можливості – і її кооперування. Звичайно, в умовах панування одноосібних, здебільшого дрібних індивідуальних господарств досягти такого кооперування непросто, зважаючи на

різний рівень заможності односельчан, якість землі у кожного, стан живого і мертвого реманенту, фінансових можливостей господарів та, зрештою, і їхньої психологічної сумісності.

Як відомо, кооперування зусиль селян здебільшого починалися з більш простих форм сільськогосподарської кооперації: постачальної, постачально-збутової, збутової, ощадно-кредитної тощо. Пізніше селяни стають і на шлях більш активної кооперативної взаємодії – різних форм виробничої кооперації – як у землеробстві, так і в інших сферах безпосередньо виробництва – у тваринництві та переробці сільськогосподарської сировини.

Щоправда, на час появи виробничої кооперації впливали й конкретні умови господарювання селян. Скажімо, на Півдні України, де у селян було порівняно більше землі, на передній план виступало завдання об'єднання зусиль для спільного обробітку землі. Тому там виникли т.зв. артілі, одним з найбільш відомих організаторів яких був на Херсонщині Микола Левитський [1, с. 3-5; 8, с. 3-5].

На Буковині більшість селянських господарств були невеликими, тому виробнича кооперація з обробітку землі з'являється тут пізніше і досить рідко. (Ті досить поширені на селі "співки" двох селян, які мали по одному коневі і вдавалися до супряги, не підпадають у нашому випадку під поняття селянської кооперації як організації зі своїми статутними засадами).

Але необхідність виробничого кооперування добре розуміли лідери українського національного руху на Буковині, зокрема один з ініціаторів і пропагандистів сільської кооперації професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький. Відзначаючи позитивне значення кредитних і споживчих спілок на селі, він у передовій статті "На переломі", вміщеній в українській чернівецькій газеті "Буковина" за 30 квітня 1905 р. писав: "Від спілок кредитових і споживчих треба доконечно, якнайскорше перейти до організації всяких спілок продукційних, меліоративних і т.п." [2. – 1905. – 30 квіт.].

До цього закликав буковинців і згаданий М.Левитський, який двічі (у 1900 та 1903 р.) побував на запрошення С.Смаль-Стоцького на Буковині, виступав перед представниками сільської кооперації [1; 2].

Певні елементи виробничої кооперації спостерігалися уже у спілках системи "Власна поміч", що почали виникати в краї з другої половини 80-х років XIX ст. на підставі "Статуту товариства "Власна поміч", виданому відомою українською просвітньою інституцією "Руська бесіда" [11]. Однією з перших така спілка виникла у 1888 р. у с.Нові Мамаївці [10. – 1889. – 1 квіт.]. У деяких спілках "Власної

помочі" помітними були елементи давніх народних традицій взаємної гуртової допомоги односельчанам, відомої на Буковині під назвою "клака" (на Наддніпрянщині – "толока"). Трансформуючи ці традиції у певну спілкову організацію, селяни діяли уже як члени певних кооперативних об'єднань. Так, члени спілки "Власна поміч" у приміському с. Рогізна (нині у складі Чернівців), заснованої 1893 р., надавали взаємно один одному допомогу при різних складних обставинах. Зокрема, вони побудували бідній вдові хату, бо стара розвалилася [2. – 1896. – 18 лют.]. Василеві Гаврильцеві висапали 2 фальчі (2,06 га) кукурудзи. Хворому Іллі Меленці зібрали урожай і звезли додому [2. – 1896. – 25 січ.].

У процесі взаємодії селян виникло кілька видів виробничих спілок: у рільництві (орендні, парцеляційні, водні або меліораційні, спілки з обмолоту зерна), у тваринництві (пасовищні, з відгодівлі худоби і птиці), у переробці сільськогосподарської продукції (млинарські, молочарські, різницькі, крохмальні та ін.). Звичайно, поділ цей дещо умовний, окремі з них мали не пряме, а дотичне відношення до виробництва.

Розглянемо окремі з них. У рільництві помітне місце займали орендні спілки. Відносимо їх до виробничих (дещо умовно), бо вони створювали саме передумови для використання групою селян чи й цілою сільською громадою основного засобу виробництва – землі. Вони були покликані до життя специфікою тодішніх аграрних відносин в краї.

Як відомо, у пореформний період селяни отримали у власність за викуп порівняно незначні ділянки землі, які внаслідок поділу спадщини все більше і більше дробилися. У кінці XIX ст. велике землеволодіння становило 49,8 %, селянське – 46,4 %. У 1902 р. із 109,2 тис. господарств усієї Буковини такі, що мали до 2 га землі, становили 56,6 %, 2-5 га – 28,7 %, 5-10 га – 9,4 %, 10-100 га – 4,8 %, понад 100 га – 0,5 % [3, с. 95].

Отже, переважна більшість селянських господарств були дрібними, власної землі селянам не вистачало, а тому майже 3/4 з них вдавалися до оренди ріллі і пасовиськ. Тривалий час ця оренда здійснювалася кожним селянином індивідуально, в абсолютній більшості у вигляді суборенди. Поміщики і дирекція Православного релігійного фонду Буковини не бажали при здачі своєї землі в оренду мати справу з сотнями селян. З меншими клопотами вони здавали землю в оренду оптом власникам грошового капіталу з гарантією своєчасного внесення орендної плати. Оптовики ж на частині орендованої землі вели господарство самі, а певну частину здавали в оренду за значно вищу плату, або за певну кількість днів роботи.

У лютому 1863 р. депутат Буковинського крайового сейму Янович вніс пропозицію, щоб сейм прийняв рішення просити центральні власті у Відні, аби було дозволено релігійному фонду здавати свої сільгоспугіддя у безпосередню оренду селянам. Але поміщицька більшість сейму відкинула цю пропозицію [14. – 1863. – 22 лют.].

Можна припускати, що великі землевласники не йшли на здачу цілих маєтків в оренду селянським спілкам, сільським громадам ще й тому, що побоювалися можливої несприятливої для них аграрної реформи. Адже за реформою Йосифа II у 1787 р. землі, що станом на 1 листопада 1786 р. перебували у користуванні селян, були оголошені рустикальними, влада поміщиків щодо них була обмежена. За реформою під час революції 1848 р. ті рустикальні землі, що перебували у користуванні селян, з 17 квітня переходили у власність селян (щоправда, за викуп) [3, с. 88, 93]. Тож в умовах гострого малоземелля більшості селян, з одного боку, та багатьох опублікованих проектів чергових аграрних реформ, з якими виступали різні політичні партії, з другого, породжували у великих землевласників побоювання можливої аграрної реформи. Вона могла зводитися до того, що усі маєтки, котрі перебували цілком в оренді селянської спілки чи сільської громади, урядовим рішенням з такого-то числа, місяця, року переходять у власність цих орендних спілок, громад (хай і за викуп).

Про те, що селянським спілкам приватні маєтки не здавалися в оренду як єдине ціле, свідчать такі дані. На початку XX ст. із 135 найбільших приватних маєтків у північній частині краю 83 (61,5 %) здавалися в оренду оптовим орендарям, 46 (34,1 %) управлялися власниками, 3 (2,2 %) частково здавалися в оренду, частково управлялися власниками, 2 (1,5 %) – не означено управління і лише 1 (0,7 %) орендувався громадою [18, с. 1281]. За цей один орендований громадою маєток в Берегометі-над-Сіретом барону Юрію Васильку нічого було переживати, бо цих маєтків у нього було багато – як у Берегометі, так і в Молдавському Банилові, Шипоті Приватному, Лопушні, Черешенці, Борсуках, Підкраї, Катарінендорфі, Алексадердорфі та ін. – всього 28506 га [18, с. 1335-1336]. До того ж здача селянам в оренду якогось одного маєтку давала йому як політику певні політичні дивіденди, зокрема під час виборів.

Щоб забезпечити розширення селянського землекористування і подолати в якійсь мірі монополію поміщиків і релігійного фонду на землю у сфері великого землеволодіння, селяни подекуди почали створювати орендні спілки у відповідності з існуючими примірними статутами. Ріллею у таких спілках селяни, як правило, користувалися

кожний окремо, пасовиськами – здебільшого разом. Ідею створення таких спілок на офіційному рівні висловив український депутат Єротей Пігуляк у крайовому сеймі у травні 1893 р. "Зараз Православний релігійний фонд Буковини, - говорив він, - здає маєтки в оренду великим оптовим орендарям по 12 флоринів за йох (1 йох = 0,57 га. – О.Б.), а селянам вроздріб – по 40 фл. за йох. Необхідно, щоб одна сільська громада брала в оренду один земельний комплекс релігійного фонду, а потім розподіляла селянам землю ділянкам, або створювати селянські спілки" [16. – 1893. – 4 трав.]. Неохоче, але інколи дирекція фонду під тиском громадської думки, критики місцевої преси йшла на це. Так, 1898 р. члени місцевої читальні у с.Кам'янка Серетського пов. (нині Глибоцького р-ну) створили таку спілку і взяли в оренду для вирощення різних сільськогосподарських культур маєток Православного релігійного фонду "Петричанка" за річну орендну плату 5200 фл. [2. – 1898. – 17 серп.; 1899. – 13 січ.]. 1903 р. подібна спілка у с.Балківцях того ж Серетського пов. взяла в оренду комплекс парцел фонду розміром по 4-5 йохів кожна [20, с. 5]. 1907 р. майже 500 селян Тереблештів, Долішніх Синівців, Щербівців, Горбівців і Рогожештів Серетського пов. на основі статуту, складеного повітовим ветлікарем німцем Йоганном Крепфлем та д-ром Могильницьким, об'єдналися у спілку для оренди маєтку цього ж фонду "Дубова" площею 776 га [21, с. 33; 6, оп. 1, спр. 10190, арк. 2, 4, 7-11].

Як бачимо, окремі маєтки здавалися в оренду селянським спілкам лише дирекцією релігійного фонду (з дозволу міністерства землеробства). Проте частка угідь фонду, яка все-таки здавалася у безпосередню оренду селянським спілкам, була порівняно незначною. Впродовж 1896-1900 рр. з усіх 270937 га, приналежних фонду, 253366 га (93,5 %) становили ліси, які здавалися в оренду великим лісоторговим фірмам; сільськогосподарські угіддя становили тільки 17571 га (6,5 %). Але із цих останніх 8142 га (46,3 %) здавалися в оренду великим оптовим орендарям, 808 га (4,6 %) – окремим селянам і селянським спілкам, 1497 га (8,5 %)- лише селянським спілкам, а решта – 7124 га (40,5 %) – іншим орендарям. В середньому орендна плата становила 29 крон за 1 га [7, спр. 78, арк. 3-4].

Отже, селянські спілки орендували в кінці XIX ст. лише до 10 % сільгоспугідь цього фонду.

Дещо більше значення мали "пасовищні товариства" - спілки оренди лісових пасовиськ у володіннях релігійного фонду загальною площею у кінці XIX ст. 104609 га. У 1896-1900 рр. в оренду сільським громадам, селянським спілкам, окремим селянам і великим оптовим

орендарям віддавалося 55394 га (53 %) – в основному у південній частині краю [7, спр. 78, арк. 9]. Скільки саме орендували спілки – поки що встановити не вдалося. Відомо лише, що станом на 1906 р. т.зв. "пасовищних товариств" в краї нараховувалося 22 (засновані в основному у 1901-1905 рр.), зокрема в селах Північної Буковини Красна Ільська (нині – Красноїльськ, 4702 га лісів і пасовиськ релігійного фонду); Шипіт Камеральний (тобто державний, нині – Шепіт, 22532 га лісів і пасовиськ релігійного фонду), Селетин (нині Селятин, 28737 га лісів і пасовиськ релігійного фонду), Руська Молдавиця. Всі інші – у селах Південної Буковини: Беня, Бряза, Бродина, Білка, Нові Фратівці, Стража, Горішній Віків, Долішній Віків, Чумурна, Горішні Пертешти, Негрильяса, Долішні Пертешти, Садова, Дея, Вама, Дорна-Ватра, Ватра Молдовей, Кешвана та ін. [19, с. 98-99; 23, с. 12; 6, оп. 2, спр. 22281-22296; 4. – 1905. - № 5-6].

Ці "пасовищні товариства" діяли на основі типового статуту, розробленого і роздрукованого для них. Кожне товариство лише дописувало деякі свої дані, склад правління. Статут для товариства вважався дійсним тільки після затвердження його відповідним повітовим управлінням. Зокрема, у статуті вказувалися: назва і місце знаходження спілки, визначалися її мета, членство, спосіб обрання і діяльності правління, розмір паїв, кількість і вид худоби, її стан, площа пасовиська, орендна плата за кожну штуку кожного виду худоби і її зміни при зміні кількості худоби. Товариство могло бути зареєстроване, якщо у ньому було не менше 50 членів і не менше 100 шт. великої рогатої худоби. Кожний член товариства отримував членську книжечку, у якій містився текст статуту, службові вказівки, а також кількість і вид худоби члена спілки, розмір орендної плати за кожну худобину і за всі разом, термін сплати; у ній же велися і відмітки про цю сплату, а також можливі штрафні суми, визначені статутом [6, оп. 2, спр. 22282, арк. 2-9].

Число членів спілок і кількість худоби, що випасалася в них, були дуже різними. Приміром, у с.Бродина у таке товариство у 1905 р. ввійшло 65 осіб з 342 паями [4. – 1905. - № 5-6]. "Пасовищні спілки" в цілому мали позитивний вплив на розвиток тваринництва в селянських господарствах.

В умовах Передкарпаття, зокрема у Вижницькому, Сторожинецькому, Вашковецькому, Серетському, Радівецькому, Чернівецькому повітах, де було помітне перезволоження земель (не менше 230 тис. га різних угідь), здавна виникала необхідність дренажних робіт проти вимокання сільгоспкультур. Окремі господарі робили це самотужки впродовж багатьох років. Для таких трудомістких робіт потрібне

було об'єднання зусиль багатьох суміжних власників землі шляхом створення т.зв. "водних товариств" (тобто меліораційних). Їхня діяльність на Буковині регулювалася крайовим законом від 6 березня 1873 р. про використання і захист вод та ведення водно-меліоративних робіт, що, в свою чергу, базувався на загальноімперському законі від 30 травня 1869 р.

У § 48 крайового закону зазначалося: "Для проведення різних водно-меліоративних робіт, зведення гідротехнічних споруд можна створювати водні товариства" [17, с. 123-124].

Хоч про необхідність меліорації в краї не раз згадувалося на засіданнях крайового сейму у 60-90-х роках XIX ст., у практичній площині це питання почало обговорюватися лише з 1902 р. Визнавалося, що у першу чергу необхідно меліорувати приблизно 33 тис. га найбільш перезволожених земель у долині р.Сірет. Для цього пропонувалося створювати водні товариства [13. – Додаток 19, с. 1]. У 1903 р. за розпорядженням виконавчого комітету крайового сейму засновано спеціальний технічний водно-меліораційний відділ, який приймав замовлення на виготовлення документації для проведення дренажних чи зрошувальних систем. Сейм у міру можливостей крайового бюджету мав надавати водним товариствам відповідні субвенції [9. – 1908. – 6 лют.].

Водні товариства діяли на підставі примірного статуту, який конкретизувався у кожній спілці. Так, у статуті меліораційної спілки с.Глибока, створеної 1905 р., у його 25 параграфах визначалися: місцеперебування спілки (с.Глибока), назва ("Водне товариство в Глибокій"), поля, урощища, луги, що підлягали дренажним роботам ("Берестовець", "Монастириська", "Багна", "Обічмата", "На словацькім" і "Коло гостинця" загальною площею 414,64 га). Далі у статуті зазначалося, що дренажні роботи проводяться згідно технічної документації, складеної Буковинською технічною службою агрокультури від 21 серпня 1906 р. № 676. Членами спілки могли бути всі, хто володів земельними ділянками, що потребували меліорації і хто виконував усі обов'язки, що виникали у зв'язку з меліорацією. У статуті визначалися права членів спілки, зокрема право на отримання державної чи крайової субвенції на меліорацію, право бути обраним у правління спілки. Основними обов'язками членів спілки було: своєчасно, пунктуально (кожних 6 тижнів) і в повному обсязі вносити визначені суми на меліорацію, всіляко сприяти їй, утримувати в порядку меліоративні системи. Детально визначався порядок обрання і обсяг діяльності правління спілки та ревізійної комісії, кошти товариства, штрафні санкції та ін. [5, ф. 3, оп. 1, спр. 493, арк. 4-9].

Створення меліораційних спілок відбувалося повільно, бо меліоративні роботи коштували дорого (1 га – понад 200 крон). У звіті Ради крайової агрокультури за 1904 р. повідомлялося, наприклад, що за цей рік не вдалося створити жодного водного товариства [22, с. 85].

Згадана спілка у Глибокій для меліорації 22 ділянок потребувала 120 тис. к., яких не мала, і тому її правління в особі голови Вільгельма Гартмана, секретаря Сергія Канюка, члена правління Вільгельма Кеніга зверталося до виконкому крайового сейму з проханням надати субвенцію. У детально представлених кошторисах по кожному полю визначався характер і обсяг робіт: копання канав, купівля і укладання дренажних гончарних трубок, бетонування колекторів та ін. Кожному члену товариства визначалася на його полі площа, що підлягала дренажу, довжина канав, кількість дренажних трубок, вартість робіт і матеріалів. Так, у 1907 р. члену цієї спілки Симону Букатарю належало здійснити дренаж на смужці довжиною 73,5 м і шириною 2 м загальною вартістю 17 к., Михайлові Савчуку – відповідно на ділянці 140 м х 2 м вартістю 32 к.; Цугані Манокію – 14 м х 2 м, 3,1 к.; Михайлу Максим'юку – 48 м х 2 м, 11 к.; Філіппу Армбюстеру – 64 м х 2 м, 14 к.; Фрідріху Гульму 36 м х 2 м, 8 к.; Нестору Максим'юку – 64 м х 2 м, 14,7 к; Андрієві Войнаруку – 4 кв. м, 0,5 к.; Роману Меріуці – 252 кв. м, 59 к. і 144 кв. м, 43,56 к.; релігійному фонду – 480 кв. м, 112 к. і т.д. Після неодноразових зволікань, переробки кількох проектів у зв'язку з претензіями керівництва прилеглої залізниці основні меліоративні роботи у цій спілці у 1910 р. були завершені [5, оп. 1, спр. 493, арк. 1-12].

У 1907 р. розпочали дренажні роботи спілки у Новій Жадові (Сторожинецький пов.) і Старих Фратівцях (Радівецький пов.) [23, с. 37]. 1908 р. виникла меліораційна спілка у німецьких колоністів у с.Черешенька Вижницького пов., де члени зібрали 24 тис. к. і вели дренажні роботи на 102 га та у Німецьких Тереблештах (нині – Порубне Глибоцького р-ну) з площею меліорації 120 га та зібраною сумою 35,6 тис. к. [15. – 1908. – 1 груд.], 1909 р. – у німецькій спілці Сатул-Маре площею 150 га, у німецькій колонії Ніколаусдорф (Вижницького пов.) площею 326 га при сумі 95 тис. к. Згодом розпочалися меліоративні роботи у спілках сіл Босанче та Воронець [12. – 1914. – 6 квіт.].

У зв'язку з розгортанням міліоративних робіт крайові власті вирішили у 1908 р. створити крайовий меліораційний фонд у сумі 1,5 млн. к. для надання допомоги водним товариствам. Спілка німецьких колоністів у Сатул-Маре Радівецького пов. для

прокладання 1117 м дренажних канав на площі 150 га просила у згаданого фонду 35474 к. [5, спр. 612, арк. 1-2]. Фактично було витрачено 28 тис. к., з яких третину заплачено з крайового фонду, третину – з державного, а решту 9 тис. заплатили 225 членів спілки. В результаті урожайність меліорованих площ зросла тут у два рази [9. – 1908. – 6 лют.].

Як бачимо, першими за водні меліорації взялися в основному спілки німецьких колоністів. У зв'язку з цим місцева українська газета "Народне богатство" скрушно писала: "Дотепер сей уряд (тобто водно-меліораційний відділ. – О.Б.) перепровадив багато таких робіт по німецьких селах та у дідичів. Лиш з наших руских (тобто українських. – О.Б.) сіл не чути нічого. Дотепер лиш Карапчів-над-Черемошем думає дренувати грунт" [9. – 1908. – 6 лют.].

Згаданий водно-меліораційний відділ виготовляв, звичайно, документацію на меліоративні роботи не тільки для спілок, але й для поміщиків, релігійного фонду. Станом на кінець 1908 р. для них було виготовлено 40 таких проектів для 5240 га. А всього разом на 1908 р. було розроблено 98 проектів для меліорації 10,7 тис. га на суму 6,5 млн. к. Виконано ж було на кінець цього року роботи на площі 3342 га вартістю 752 тис. к. (з них 540 тис. к. – на дренажні роботи). В середньому меліорація 1 га обходилася в 225 к. Проте більшість робіт було виконано у великих маєтках (на пл. 3019 га на суму 480,4 тис. к.), а у селянських спілках – лише на площі 332 га (10 %) на 59,6 тис. к. (12,4 %) [15. – 1908. – 1 груд.]. У наступні роки темпи робіт у спілках були дещо вищі. Прибутковість меліорованих земель дещо зростала.

Розгортали свою діяльність й інші види виробничих спілок, що в цілому позитивно позначалося на стані селянського господарства.

Джерела та література

1. Божко Л. М. Левитський як кооператор і його хліборобські спілки. – Львів, 1909.
2. Буковина.
3. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998.
4. Вістник Союза руських хліборобських спілок на Буковині "Селянська каса".
5. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). Виконавчий комітет крайового сейму. – Ф. 2.
6. ДАЧО. Крайове управління. – Ф. 3.
7. ДАЧО. Адміністрація православного релігійного фонду Буковини. – Ф. 321.
8. Левитський М. Спілкова умова для хліборобських спілок. – Львів, 1901.
9. Народне богатство.
10. Русская правда.

11.Статут товариства "Власна поміч". – Чернівці: Руська Бесіда [б.р.].
12.Хлібороб.
13.Anhänge zu den stenographischen Protokollen des Bukowinaer Landtages 1903. IX.Wahlperiode, 5. Session. – Czernowitz [1903].
14.Bukowina.
15.Bukowinaer landwirtschaftliche Blätter.
16.Bukowinaer Rundschau.
17.Sammlung der Landes- Gesetze für das Herzogtum Bukowina. – Czernowitz, 1873. – B. 4.
18.Schematismus und Statistik des Grossgrundbesitzes im Königreiche Galizien und im Herzogtume Bukowina. – Prag, 1913.
19.Statistisches Jahrbuch des Herzogtums Bukowina für das Jahr 1907. – Czernowitz, 1910.
20.Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages der zweiten Session der zehnten Wahlperiode 1905. – Czernowitz [1906].
21.Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages der dritten Session der zehnten Wahlperiode 1907. – Czernowitz [1908].
22.Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates des Herzogtums Bukowina für das Jahr 1904. – Czernowitz, 1905.
23.Tätigkeitsbericht ... für das Jahr 1907. – Czernowitz, 1908.

Дутчак І.Г.
(Сторожинець)

УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСЬКЕ ТОВАРИСТВО "МОЛОДА УКРАЇНА" У ЧЕРНІВЦЯХ (1901-1902 рр.)

На рубежі XIX-XX століть самостійного значення в українському національному відродженні набув студентський рух. Виразно політизувавшись, українське студентство стало висувати у своїх програмах вимоги докорінних революційних перетворень соціально-економічного та політичного ладу, повної ліквідації національного поневолення України чужими імперіями, запровадження цивілізованих основ суспільно-політичного життя українського народу на демократичних засадах: чи автономії, чи федерації, чи конфедерації, чи навіть повної державної самостійності.

У 1899 р. у Києві відбувся другий всеукраїнський студентський з'їзд. На ньому першочерговими завданнями були висунуті: "1. Спинити шкідливе й згубне для нашої нації винародовлення студентської молодіжі на Вкраїні російській і повернути всіх студентів-українців до служіння інтересам українського народу. 2. Довести до відомости як народної маси, так й інтелігентних верств суспільства, що лихий,

безвідрадний соціально-економічний взагалі та культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства як безпосереднього наслідку російського абсолютизму". Новоутворену студентську спілку І.Франко назвав "Молодою Україною".

Незабаром висунуті нею самостійницькі ідеї поширилися і серед чернівецької молоді. Щоправда, у єдиному на той час українському студентському товаристві "Союз" не всі сприйняли їх. Тут варто зазначити, що від самого початку в товаристві існували дві групи: так званих прихильників радикальних дій та поміркованих. Перші намагалися послідовно відстоювати українські національні ідеї, прагнули включитися у загальноукраїнський студентський рух. До цієї групи належали вихідці з Галичини. Так звані "галичани" хотіли перебудувати "Союз" на зразок українського студентського товариства "Академічна громада", яке існувало у Львові. Другі ж, так звані "автохтони-буковинці" не мали чітких національних переконань, вважали себе патріотами саме свого краю. Виховані на багатонаціональній Буковині і просякнуті німецьким духом, вони захоплювалися різними "буршівськими" товариствами і хотіли поєднати в "Союзі" українські та німецькі звичаї. Так от, "галичани" одразу ж висловили прихильність до ідеї самостійності України, а "автохтони-буковинці" і надалі відстоювали локальний вузькоглядний патріотизм. Відносини між двома групами поступово загострювалися, інколи цілі засідання зводилися до принципових дискусій. Про те, щоб одна сторона могла переконати іншу, не було і мови. Загальні збори "Союзу", скликані 22 листопада 1900 р., мали вирішити подальшу долю товариства. М.Левицький виступив із заявою про те, що "Союз" вичерпав себе як українське студентське об'єднання, і щоб позбутися запозичених німецьких традицій, його треба розпустити та створити нове товариство, яке б стояло на загальноукраїнських засадах. Перебуваючи у більшості, але не зумівши переконати усіх членів та зважаючи на те, що "Союз" створили вихідці з Буковини, "галичани" вийшли з товариства, щоб заснувати нове українське студентське об'єднання "Молода Україна" [2, спр. 5, арк. 143-144].

Вони взялися складати статути на зразок тих, що були у "Академічної громади" у Львові і влаштували 8 грудня у "Музичному домі" інавгураційний концерт, залучили до нього українську молодь Львівського і Краківського університетів та Львівського політехнічного інституту [1, спр. 1, арк. 1]. Захід пройшов вдало, зробивши добре враження на гімназистів і семінаристів, що вже розчарувалися у діяльності "Союзу". Концерт реабілітував певною мірою серед

української громадськості факт розколу єдиного студентського товариства. З вітаннями нового об'єднання виступили В.Старосольський (від товариства української університетської молоді "Академічна громада" у Львові), Д.Вінцковський (від товариства української молоді політехнічного інституту "Основа" у Львові), В.Гаморак (від краківської групи української молоді), М.Галущинський (від товариства української університетської молоді "Січ" у Відні), І.Цапплер (від товариства єврейської сіоністської університетської молоді "Земфіра" у Чернівцях) [1, спр.1, арк.1].

На інавгураційному концерті було заявлено, що "майбутнє товариство має за мету здобути політичну незалежність українського народу, що воно не визнає територіальних кордонів, які розділяють український народ, що товариство стоїть на "всеукраїнських засадах", коли всі українці від Сяну до Кавказу і від Прип'яті до Чорного моря вважаються одним нероздільним народом. Тим часом діяльність товариства буде поширюватися на всіх українців - у Буковині, в Галичині, в Україні і в Угорщині" [7, с. 32]. Мабуть, тому владі кілька разів відхиляли подані на затвердження статути. Представники місцевої влади вважали, що українці Буковини нічого спільного не мають з народом російської України і становлять окрему етнічну групу – "рутенів" ("русинів"), а нове товариство (зважаючи на їх вищезазначені заяви) сприятиме появі політичного сепаратизму. Представники старшого покоління української громадськості тим часом говорили про те, що, можливо, і не буде нового товариства. Вони й надалі так і не сприйняли молодоукраїнців, звинувачуючи їх у запереченні будь – яких авторитетів та небажанні схилитися перед могутньою німецькою культурою.

31 березня 1901 р. відбулися перші загальні збори нового товариства. Молодоукраїнці отримали багато вітальних телеграм зі Львова: від "Академічної громади", від молоді української державної семінарії і української гімназії, від редакції "Молодої України", від В.Стефаника, Б.Лепкого та Є.Косевича. Вітання надіслали також поодинокі представники українського загалу Чернівців, яким також імпонувало новостворене товариство, а саме: молодь жіночої та чоловічої учительських семінарій, греко-православної, реальної та господарської шкіл, чернівецькі українські радикали та товариства "Зоря", "Руська міщанська читальня", "Руський міщанський хор" [1, спр. 2, арк. 2]. Така прихильність, звісно ж, спонукала до активної подальшої праці. І це незважаючи на те, що товариство нараховувало 16 осіб.

Роботою товариства керував так званий "виділ" (комітет), що обирався на загальних зборах терміном на один рік. До його складу входили: голова товариства, його заступник, писар, касир, контролер, бібліотекар, господар і два "виділових заступники", які допомагали у роботі і у разі потреби заміщали вакантні посади.

При товаристві був заснований видавничий комітет (В.Сімович, Л.Когут, М.Івашко, М.Крушельницький), який видавав і продавав книги. Кожних три місяці він звітував перед керівництвом товариства про свою роботу, передаючи при цьому декілька видань до бібліотеки товариства, а також перераховуючи на потреби товариства загалом і бібліотеки зокрема частину коштів, отриманих від продажу книг [1, спр. 1, арк. 2-3].

Товариство "Молода Україна", створене на принципах самоокупності та самофінансування, мало власний інвентар і бібліотеку. Його кошти формувалися за рахунок вступних та щорічних внесків членів, відрахувань від видавничої діяльності добровільних внесків і пожертв окремих громадян й різних установ.

Бібліотека товариства нараховувала близько 800 томів [1, спр. 1, арк. 10]. Книги до неї надходили від Наукового товариства ім. Т.Шевченка, "Просвіти", І.Франка, М.Грушевського, окремих членів товариства і видавничого комітету.

Молодоукраїнці отримували українські часописи: "Буковина", "Діло", "Руслан", "Громадський Голос", "Воля" і журнал "Киевская старина" та підтримували тісні стосунки з їхніми редакціями. Так, вони регулярно надсилали до редакції журналу "Киевская старина" повідомлення про культурно-просвітнє життя українців Буковини [1, спр. 1, арк. 11]. Подібна співпраця велася і з іншими редакціями.

Національне виховання широких верств населення товариство здійснювало шляхом проведення різноманітних розважальних заходів: літературно-художніх вечорів, концертів, вечорниць з танцями, прогулянок поза Чернівцями, на яких можна було не лише привернути до себе увагу громадськості, але й спонукати інших до такої ж праці. Молодоукраїнці двічі на тиждень влаштовували наукові доповіді з дискусіями, на яких збиралося багато слухачів, в основному з середньошкільної молоді та міщанства. Товариство організовувало також зустрічі з українськими письменниками, артистами, художниками, композиторами. Так, дружні стосунки зав'язалися у нього з Лесею Українкою. Коли вона гостювала у 1901 р. у О.Кобилянської, "Молода Україна" влаштувала у приміщенні "Народного Дому" урочистий літературно – музичний вечір на її честь [7, с. 30]. З доповіддю про поетесу виступив голова товариства

В.Сімович. Тісні зв'язки мали молодоукраїнці і з Ольгою Кобилянською. Вона часто вела з ними бесіди на літературні та громадські теми, була постійною гостею вечорів, організовуваних ними. Члени "Молододої України" активно працювали по відділах інших товариств: "Буковинський Боян", "Зоря", "Міщанська читальня" [6, с. 522-523].

Товариство "Молода Україна" підтримувало дружні стосунки з рядом чернівецьких студентських товариств: австрійськими "Лезегалле" і "Австрія", німецьким "Армінія", румунськими "Жунімя" і "Академія ортодоксе", єврейськими "Гасмонія", "Гуманітас" і "Земфіра", польським "Огнисько" і католицьким "Унітас". Своєрідними були відносини з українським студентським товариством "Союз". Коли частина членів "Союзу" вийша з товариства і вирішила створити власне об'єднання, ті, хто залишилися у ньому, не заперечували і поставилися до цього з розумінням. На інавгураційному концерті "Молодої України" представник "Союзу" навіть побажав новому товариству якнайкращого розвитку. Але уже незабаром союзанці, підтримувані старшим поколінням української громадськості, перейшли у своєму ставленні до нового товариства на позиції останніх і почали усюди компрометувати його. Молодоукраїнці намагалися ігнорувати подібні дії, але інколи відповідали тим самим. Та з часом стосунки між ними стали змінюватися. До кінця обидва товариства не довіряли одне одному, але були справи, які їх об'єднували. Найбільше зблизили два товариства сецесія (вихід з університету) українських львівських студентів 1901 р. і те, що того ж року москвофільське студентське товариство "Карпат" несподівано поповнилося великою кількістю нових членів з випускників чернівецької гімназії. Цей факт налякав і одних, і інших та показав, що треба разом вирішувати спільні проблеми, а не сваритися між собою. Уже у жовтні 1901 р. пішла мова про об'єднання, але пам'ятаючи недавні непорозуміння, ще протягом цілого року обидва товариства існували окремо, діючи або спільно, або на користь одне одному. Деякі члени "Союзу" були категорично проти об'єднання, стверджуючи, що суперечності, які привели до виникнення "Молодої України", існують і далі. Інші союзанці хотіли зберегти за новим товариством свою назву, або пропонували переконати молодоукраїнців вступити у "Союз", намагаючись у такий спосіб продовжити свої традиції. Молодоукраїнці прагнули, щоб у новому товаристві усе було по-новому. Врешті-решт вони ніби-то дійшли згоди. 26 і 27 жовтня 1902 р. обидва товариства були розпущені, а їхнє майно перейшло до новостворо-

реного українського об'єднання "Січ" [1, спр. 1, арк. 15-18; 2, спр. 5, арк. 161]. Важко однозначно оцінити цю подію. Об'єднання зусиль українських студентів безперечно спочатку мало певний позитивний результат. Але сподівання на остаточні злагоду і взаємопорозуміння не справдилися. У "Союзі" рішення про об'єднання з "Молодою Україною" приймалося більшістю, а не одностайно. Ті, хто були проти цього, вступили до нового товариства, але залишилися на своїх позиціях. І тому одразу ж після вирішення спільних проблем виникли суперечності між окремими членами товариства на тій же основі, що і раніше. Як колись "Союз", так і тепер "Січ" розкололася на дві групи, що протистояли одна одній. Врешті-решт знову постало два товариства, які замість того, щоб активно працювати, більше сперечалися за спадкоємство традицій розпущеного у 1902 р. "Союзу". І, на жаль, жодне з цих товариств не відстоювало ідеї, висунуті молоукраїнцями, не продовжило їх роботу.

Повертаючись до товариства "Молода Україна", слід відзначити ще один важливий аспект його діяльності. Буковинські студенти, які раніше проводили свою роботу майже відокремлено від своїх товаришів з інших українських земель, налагодили тепер тісний контакт зі студентством Галичини і Наддніпрянщини, брали активну участь у всеукраїнських студентських з'їздах та спільних виступах. І все це з ініціативи та при активній участі молодоукраїнців.

18 листопада (1 грудня) 1901 р. українські студенти провели у приміщенні "Народного Дому" у Чернівцях збори, резолюція яких вимагала відкриття українського університету у Львові, а поки це станеться – створення українських кафедр паралельно з польськими, введення української мови в діловодство [4. – 1901. – 23 листоп. (6 груд.)].

Слідом за львівськими студенти-українці Чернівецького університету протестували проти віддачі царським урядом 183-х студентів Київського університету в солдати за участь у студентських заворушеннях. В ухвалі зборів, які відбулися 20 березня 1901 р., зазначалося: "Українська студентська молодь Чернівецького університету прийняла рішення ... висловити свою симпатію і співчуття тим російським і українським студентам, які стали жертвами в боротьбі, і разом з тим бажаємо, щоб ті, які продовжували боротися, перемогли" [7, с. 33-34].

Тепер чернівецька університетська молодь постійно брала участь у з'їздах українських студентів у Львові і Відні, на яких висувалися спільні завдання, обговорювалися шляхи їх здійснення, що значно сприяло зміцненню контактів між студентами всіх українських земель. Крім того, молодоукраїнці відігравали головну роль у роботі

чернівецького відділу організації української молоді в Австрії, усюди її репрезентували [6, с. 523].

Студентське товариство "Молода Україна" залишило помітний слід в українському національному русі Буковини на початку XX ст., незважаючи на те, що проіснувало воно недовго і за своєю діяльністю загалом було схожим з іншими культурно – просвітніми товариствами того часу. Але молодоукраїнці першими серед українців краю підтримали ідею самостійності України і стали пропагувати її серед населення. Саме завдяки їм змінилася національна свідомість українського студентства Чернівецького університету. Від крайового буковинського рутенства вони перейшли до усвідомлення себе частиною української нації, до поступового вироблення державницької ідеології.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). Українське культурно – просвітнє студентське товариство "Молода Україна" м.Чернівці. – Ф.1014, оп.1.
2. ДАЧО. Українське студентське товариство "Союз" в Чернівцях. – Ф. 1027, оп. 1.
3. Молода Україна. Часопись української молодіжи. - 1902. - Жовтень
4. Руска Рада. Народна газета.
5. Буковина, її минуле і сучасне / Під ред. Д. Квітковського, А. Жуковського, Т.Бриндзана. – Париж-Філадельфія-Детройт, 1956. – С. 758-828.
6. Сімович В. Розвиток студенського житя в Чернівцях // "Січ". Альманах в пам'ять 40-их роковин основаня т-ва "Січ" у Відні, 1908. – С. 502-530.
7. Чернівецький університет. 1875-1995: Сторінки історії. – Чернівці: Рута, 1995. – С. 5-72.

Ботушанський В.М.
(Чернівці)

БУКОВИНА У ДИПЛОМАТИЧНІЙ БОРОТЬБІ ЗА ВТЯГНЕННЯ РУМУНІЇ У ВІЙНУ НА БОЦІ АВСТРО-НІМЕЦЬКОГО БЛОКУ (1914-1916 рр.)

Перша світова війна виникла внаслідок гострих непримиренних суперечностей між головними імперіалістичними державами та створеними ними імперіалістичними блоками Троїстим (згодом Четверним) союзом і Антантою. Маючи на меті свої егоїстичні інтереси, одні з них прагнули зберегти раніше награбоване, інші –

перерозподілити загарбане заново, "по справедливості", тобто згідно своєї зрослої сили.

Вв'язавшись у велику війну і прагнучи перемоги, урядові кола цих воєнних боків горячково шукали для свого зміцнення все нових союзників, обіцяючи їм більші чи менші територіальні прирощення за рахунок земель переможеного противника. І такі землі без відома їхніх мешканців ставали ніби своєрідною платою, винагородою на дипломатичних торгах великих імперіалістичних держав з потенційними хай і дрібними та слабкими союзниками.

Яскравим зразком таких дипломатичних торгів Антанти і австро-німецького блоку з Румунією стала тоді територія Буковини. Зчепившись у смертельному двобої, Австро-Угорська і Російська імперії водночас вели затяту дипломатичну боротьбу за втягнення Румунії у війну на своєму боці. Перша – обіцяла їй Бессарабію, у т.ч. й Хотинщину, що входила до складу Росії, друга – південну Буковину і Трансільванію (Семигород), що відповідно входили у склад Австрії та Угорщини.

Першою досягла певних домовленостей російська дипломатія. В укладеній 1 жовтня 1914 р. російсько-румунській конвенції Росія гарантувала Румунії територіальну цілісність і визнавала її право "приєднати населені румунами області Австро-Угорської монархії... у момент, який вона вважатиме зручним". Румунія ж зобов'язувалася дотримуватися доброзичливого щодо Антанти нейтралітету [4, док. 340-341].

Російське військове командування на захопленій восени 1914 р. території Буковини було готове до того, що румунські правлячі кола "клюнуть" на таку принадну приманку і займуть запропоновану їм південну частину краю по р.Сірет. Про це можна судити з розпорядження російського генерал-губернатора Галичини і Буковини генерал-лейтенанта графа Г.О.Бобринського до чернівецького губернатора С.Д.Євреїнова від 18 вересня (1 жовтня) 1914 р. Відносно адміністративного устрою зайнятої російськими військами Буковини він пропонував залишити ті ж повіти, що були і при Австрії, хіба що об'єднавши деякі, настановити у північних повітах російську адміністрацію. Що ж до південних повітів, заселених переважно румунами, Бобринський пропонував: "Радівецький, Сучавський, Гурагуморський і Кимполунзький повіти, напевне, відійдуть до Румунії, а тому до одержання мною інструкції з цього приводу займати їх нашою адміністрацією не слід" [3, спр. 143, арк. 32]. Рекомендувалося навіть створити там румунську міліцію з місцевих румунів, яка б допомагала російській армії підтримувати порядок

[3, спр. 93, арк. 6]. У записці чиновника, камер-юнкера Муравйова від 21 грудня 1914 р. генерал-губернатору це обгрунтовувалося так. З одного боку, це міцніше пов'яже "визволених" буковинських румунів з російською армією, а з другого, в разі її вимушеного відступу і передачі нею влади румунській міліції австрійці, що повернулися б, мусили б збройною силою приборкувати "незалежних буковинських румунів", що створило б неабиякі можливості посилення антиавстрійської пропаганди в самій Румунії [3, спр. 93, арк. 22-23].

Між зайнятою росіянами Буковиною і Румунією кордону фактично не було, все румунське населення Буковини і Румунії вільно могло переходити колишній австрійсько-румунський кордон. Російське командування рекомендувало не чинити буковинським румунам ніяких прикростей, щоб не дати австрійській дипломатії підстав використати це у своїх переговорах з Румунією [3, спр. 93, арк. 5-6].

Але через те, що Румунія не зайняла південні повіти Буковини, бо зволікала зі вступом у війну до часу виснаження обох сторін, російська Ставка верховного головнокомандування 5 січня 1915 р. дала вказівку генерал-губернатору призначити російську адміністрацію і в південних повітах Буковини [3, спр. 298, арк. 1]. Про те, що Румунії пропонувалися південні повіти краю, свідчить і лист чернівецького губернатора генерал-губернатору від 12 січня 1915 р. про виконання вищевказаного розпорядження. "Згідно існуючого досі проекту поділу Чернівецької губернії, - доповідав він, - передбачалося частину Серетського повіту об'єднати з Чернівецьким, бо південна його половина повинна була за первісним планом відійти до румунів. Нині ж у зв'язку з тим, що кордони наших майбутніх володінь, згідно повідомлених мені Вашою ясновельможністю розпоряджень, відсунуті до течії річки Сучави, Серетський повіт ввійде у склад Чернівецької губернії цілком... [3, спр. 298, арк. 3].

Отже, Росія з початку війни серйозно була налаштована на передачу Південної Буковини Румунії за її вступ у війну на боці Антанти (що згодом і сталося).

У Берліні та Відні поведінка Румунії, де правили королі – германофіли Кароль I, а з вересня 1914 р. – Фердинанд I Гогенцоллерни, викликала гостре невдоволення і заперечення. Особливо гарячкували військові, які після перших поразок на фронті волали підмоги живою силою, зокрема з боку Румунії, яка могла виставити до півмільйона штиків. Вони зверталися в Генеральний штаб, в Міністерство закордонних справ (МЗС), а ті в свою чергу - до уряду

і цісаря. Так, на запит командира X корпусу австро-угорської армії про необхідність військової підмоги МЗС у заспокійливій телеграмі повідомляло 24 серпня 1914 р., що, вірогідно, Румунія вступить у війну на боці австро-німецького блоку [1, A. 499, Lisse XLVII/2b, Bl. 113]. Того ж дня начальник Генерального штабу австро-угорських збройних сил барон Конрад фон Гетцендорф "атакував" МЗС телеграмою, у якій докоряв політикам, що ще не добилися вступу у війну Румунії: "... Ми неодноразово повідомляли, що Росія перекидає свої сибірські корпуси, щоб виставити їх проти нас у Східній Галичині. У зв'язку з цим для нас винятково важливе значення мав би активний виступ Румунії на нашому боці. Її армія концентрується у Північній Молдові, щоб її звідти спрямувати на північ. При цьому Румунія вирішувала б власну долю" [Там само, арк. 19,21].

Маючи свої агентурні дані про те, що Румунія може вступити у війну на боці австро-німецького блоку лише у випадку його рішучого успіху на фронті, начальник Генштабу у своєму наступному повідомленні міністру МЗС графу Бертхольду від 5 вересня 1914 р. констатував: "За всіма даними, Румунія в кращому разі буде нейтральною, але не виключено, що може виступити і проти нас" [Там само, арк. 37].

Тому австрійська та німецька дипломатія активно протидіяла цьому. Але вона добре розуміла, що Румунія піде на союз з Центральними державами не при якомусь гіпотетичному приєднанні обіцяної австро-угорцями та німцями Бессарабії, яку ще треба було завоювати, а при передачі якихось конкретних володінь самої Австро-Угорщини, заселених румунами. У строго секретній телеграмі посланника Австро-Угорщини в Румунії графа Оттокара Черніна в МЗС у Відні від 6 вересня 1914 р. із Сінаї (королівська резиденція в Карпатах неподалік Брашова) повідомлялося про конфіденційну розмову лідера партії румунських консерваторів А.Маргіломана з секретарем німецького посольства графом Вальдбургом. Маргіломан заявив, зокрема, у розмові про те, що росіяни в разі подальших воєнних успіхів у Галичині мають намір запропонувати Румунії Буковину, якщо румуни виступлять на боці Росії. Присутній при цій розмові румунський король зауважив, що йому складно буде протистояти румунській громадськості, яка схвально зустріне таку пропозицію. Але якщо буде дано гарантію "Політичного статусу" для Семигороду і запропоновано Румунії Сучаву з околицями, де покоїться прах Стефана Великого, то румуни не тільки не підтримають Росію, але й активно виступлять на боці Австро-Угорщини й Німеччини [Там само, арк. 43].

Спираючись на це (та інші) повідомлення, міністр закордонних справ Бертхольд 10 вересня 1914 р. повідомляв начальнику Генштабу Конраду: "Якщо ми справді хочемо добитися активного виступу Румунії, слід мати на увазі, що нам доведеться визнати безумовну уступку Сучави (тобто, Південної Буковини з центром у Сучаві. – В.Б.) [Там само, арк. 42].

Надії австро-угорської сторони на якісь надзвичайні зміни в Румунії (революційний переворот чи на відмову короля від зайнятої позиції) залишалися примарними. Поставало питання не стільки про союз з Румунією, скільки хоча б про її нейтралітет, за який теж треба платити територіями у зв'язку із зростанням апетиту в румунської сторони. Про це свідчить секретна телеграма з Бухареста інформатора Віснера від 17 вересня 1914 р. в МЗС у Відні, у якій, зокрема, зазначалося: "Посланник (тобто О.Чернін. – В.Б.) вважає, що ситуація погіршується, гарантії нейтралітету Румунії не вдасться досягти, якщо не буде забезпечено уступки частини Буковини і обласної автономії для Семигороду" [Там само, арк. 46].

Зрозуміло, що австрійцям не хотілося віддавати Буковину румунам (хай і лише Південну), якою вони володіли уже 140 років, а тому зволікали. Це викликало невдоволення і роздратування в Німеччині. Німецький кайзер Вільгельм телеграфував до австрійського цісаря Франца Йосифа 16 вересня 1914 р.: "... ключ для виходу з кризи проти Росії знаходиться в руках [правителів] Румунії... Я надіюсь, що твоєму уряду... вдасться схилити румунів до виступу" [Там само, арк. 153-154]. У такому ж дусі тиску на своїх колег-австрійців щодо Румунії і Буковини діяли й німецькі дипломати. Так, у таємній записці австрійського дипломата Гоєса від 18 вересня 1914 р. в МЗС у Відні про його розмову у Берліні з одним із державних секретарів Німеччини д-ром Ціммерманом повідомлялося, що останній висловив жаль у зв'язку з тим, що з початку кризи (тобто війни) австрійцям досі не вдалося залучити Румунію на свій бік як союзницю. "Я заперечив такий докір, - повідомляв далі Гоєс, - бо ми з самого початку кризи чесно і всіма засобами намагалися перетягнути Румунію на свій бік. І зараз ми готові до подальших уступок, навіть до передачі певної прикордонної території на Буковині у тому випадку, якщо Румунія справді стане на наш бік і активно втрутиться у боротьбу проти Росії" [Там само, арк. 18].

З цією ж метою "перетягування" Румунії на бік Австро-Угорщини МЗС направило 25-27 вересня 1914 р. в Румунію відомого австрійського політика з Буковини Миколу Василька. Він вів переговори в Брашові, Сінаї, Яссах, обіцяв Румунії Бессарабію. Але

у своєму звіті констатував: "Румунія зараз не піде на війну заради придбання Буковини" [2, арк. 1-11].

Проте австрійські дипломати продовжували умовляти румунів. Про це свідчить доповідна записка представника МЗС при Верховному командуванню австро-угорської армії Володимира Гізля від 26 листопада 1914 р., у якій він констатував на основі даних О.Черніна, що в Румунії одна група впливових політиків орієнтується на Антанту, інша на чолі з прем'єр-міністром Братіану вичікує, поки ми виснажимося, щоб потім "без риску і кровопролиття відірвати для себе Семигород і Буковину". І щоб змусити Румунію хоча б дотримуватися нейтралітету, "нині є лише один засіб, а саме: переконати її, що ми сильні і що їхній шлях через Карпати (у разі вступу у війну на боці Антанти. – В.Б.) був би далеко не воєнною прогулянкою" [1, A. 499, Lisse XLVII/2b, Bl. 199-200].

У іншій записці від 30 грудня 1914 р. В.Гізль наголошував на недопустимості виступу Румунії та Італії проти австро-німецького блоку, бо це було б рівнозначним катастрофі. А тому дипломатам слід посилено "працювати" з Румунією. "Якщо на заході, - писав він, - досягнення успіху (австро-німецьким блоком. – В.Б.) зв'язане із значним збільшенням військових сил, то на Сході успіху можна досягти з незначним збільшенням війська, але із посиленням політичних зусиль для завоювання на свій бік нових союзників [1, A. 500, Lisse XLVII/2b, Bl. 225].

Несприятлива для центральних держав ситуація посилилася, коли Італія почала вимагати від Австро-Угорщини повернення Трентіно і стала на шлях підготовки до війни проти останньої, а російські війська захопили всю Буковину і стояли на кордоні з Трансільванією. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини у зв'язку з цим з тривогою нагадував у телеграмі від 15 січня 1915 р. начальнику Генштабу свої міркування щодо ситуації. "Я знову висловлюю побоювання, що проникнення росіян в Семигород виведе Румунію з нейтралітету... Але якщо наша мета щодо Італії – зробити її нейтральною, то Румунію треба зробити своїм союзником проти Росії, щоб Семигород встояв проти росіян. Хоча пан Братіано (Бретіану. – В.Б.) у вчорашній розмові з графом Черніним запевнив, що він як і раніше стоїть за нейтралітет, але неодноразово наголошував, що його позиція може змінитися, якщо росіяни крім Буковини займуть ще й Семигород" [1, A. 499, Lisse XLVII/2b, Bl. 115]. У відповідь начальник Генштабу, знаючи про підготовку німецько-австрійського наступу на сході, заспокійливо повідомляв: "Проникнення росіян в Буковину і до Семигороду справді є небезпечним. Але наша армія не падає дўхом, і ми запевняємо Вашу Ексцеленцію, що

підготовлювана операція матиме зворотній вплив як на становище в Буковині, так і в Семигороді" [Там само, арк. 121].

На цю ж небезпеку для Трансільванії після захоплення росіянами Буковини вказував і прем'єр Угорщини І.Тіса у своїй телефонній розмові з цісарем Францом Йосифом 15 січня 1915 р.: "Евакуація Буковини (тобто відступ австро-угорських військ. – В.Б.) справила в Румунії двояке враження: з одного боку – усвідомлення недооцінки російської небезпеки, з другого – переконала в нашій нездатності захистити їхніх братів-румунів в Буковині перед наступом російських військ". Далі він зазначав, що в даний час Румунія кілька тижнів стоятиме перед вибором – до кого пристати. "Але на це рішення, - зазначав Тіса, - звичайно, великий вплив матиме те, що ми не в стані скоро знову вступити в Буковину. А вступ росіян в Семигород може викликати негайні дії з боку Румунії" [Там само, арк. 121-122].

Як відомо, наступ австро-угорських і німецьких військ взимку та навесні 1915 р. і відступ росіян з Буковини утримали тоді Румунію від вступу у війну на боці Антанти. Це активізувало зусилля австрійської дипломатії по залученню Румунії на свій бік, внаслідок чого у гендлярському лексиконі дипломатів й далі мерехтіло слово "Буковина". Зокрема, граф Чернін повідомляв з Бухареста у МЗС у Відні 1 червня 1915 р., що він продовжує з цього приводу переговори з Бретіану, але останній затявся і заявив таке: "Велика Румунія, розширена Бессарабією і частиною Буковини – це та ціна, якої зараз [Австро-Угорщині] можна досягти. Я з'явився [на переговори] не з одним проханням, я прийшов за обома діамантовими угодами. Інакше нема сенсу вести переговори" [Там само, арк. 235]. Приблизно у такому дусі велися торги Румунії щодо Буковини з обома воюючими блоками аж до її вступу у війну на боці Антанти 27 серпня 1916 р.

Зазначимо принагідно, що в ході дипломатичної боротьби за Румунію як союзника австрійські дипломати вели там і розвідувальну роботу. Так, Чернін у шифрованій телеграмі з Бухареста 29 квітня 1916 р. повідомляв у своє МЗС: "Один мій співробітник мав конфіденційну розмову з Філіпеско (Філіпеску – один з відомих діячів консервативної партії. – В.Б.), який стверджує, що відбудеться новий російський наступ на Південному фронті в районі Буковини-Галичини. Філіпеско, без сумніву, має стосунки з Росією" [1, A. 831, Lisse Krieg. 3a, Bl. 97]. Як відомо, такий наступ справді розпочався через місяць і кілька днів (4 червня).

Крім зусиль дипломатів у столицях аналогічна боротьба велася і в провінції. Австрійські військові і цивільні на Буковині за вказівками з Відня намагалися використати місцеве румунське населення для впливу на королівський уряд в Румунії, щоб залучити останню в

союзники Австро-Угорщини. Так, у телеграмі генерала від кавалерії Карла фон Пфланцер-Балтіна (командуючого 7 австро-угорською армією, що діяла на Буковині) від 26 листопада 1914 р. у воєнне міністерство інформувалося про резолюцію зборів румунських селян Буковини в Сучаві, надіслану румунському королю в Бухарест. Зміст резолюції зазначених зборів, інспірованих австрійцями, мав явно своєю метою залучити Румунію на бік Австро-Угорщини. "Від наших батьків, - говорилося в ній, - ми засвоїли ідею, що найнебезпечнішим ворогом румунського народу є росіяни. Від них нас може захистити зараз тільки могутня Австрія. На цих засадах ми завжди були вірні Австрії і готові залишатися такими й надалі. Саме на підставі цього надіємося, що у сучасній жорстокій війні румунська армія при захисті нашого народу буде битися на боці австро-угорських військ. Однак, на превеликий жаль, довідуємося, що в Бухаресті готують виступ румунської армії проти нашої імперії і готові вступити з боєм у наш край. Але ж у цьому випадку наші сини, які служать у [австрійському] війську і вірні своїй військовій присязі, будуть змушені вдаватися до зброї і проливати румунську кров". Резолюція закінчувалася проханням до румунського короля: не посилати війська в бій на Буковину проти австро-угорської армії, а дати їй наказ стати до бою пліч-о-пліч з цісарським військом [1, А. 816, Lisse Krieg. 16g, Bl. 346]. Отже, резолюція, підписана усіма старостами румунських сіл, представлених на цих зборах, закликала не до припинення цієї безглуздої війни обома воюючими сторонами, а до зміцнення оружної сили однієї із сторін – австро-німецької за рахунок сусідньої Румунії. 29 листопада 1914 р. начальник австрійської жандармерії на Буковині полковник Е.Фішер повідомляв Гізлю, що в Бухаресті рішення згаданих зборів "сприйнято добре" [Там само, арк. 302, 305].

Проте не все було так однозначно. В Бухаресті діяла велика група буковинських румунів – біженців з числа націоналістичної інтелігенції (проф. університету І.Ністор, д-р Е.Служанський, д-р Карабінович, д-р Готинчан, проф. Сучавської гімназії Молдован, професори чернівецьких гімназій д-р Тофан, д-р І.Гримаде та ін.), які у численних своїх усних і друкованих виступах, зокрема у статтях, брошурах, листівках вели активну пропаганду за приєднання Буковини до Румунії на підставі т.зв. "історичного права", а, отже, за вступ Румунії у війну на боці Антанти [Там само, арк. 97-119]. Їх підтримували на Буковині такі визначні представники румунської земельної аристократії, як Янку Флондор, барон Євдоксій Гормузакі та ін. [Там само, арк. 80-81].

За перемогу російського воїнства, за царя, царицю і царську сім'ю відслужив службу Божу у кафедральному соборі під час першої

Наприкінці 1915 р. російське командування, не маючи необхідного досвіду прориву укріплених смуг, насамперед сподівалось на раптовість [1. - Т. 3, с. 213]. Проте воно, мабуть, і не здогадувалось, що австрійська військова розвідка завдяки перехопленим радіопереговорам, а також від своєї агентури була добре обізнана про підготовку великої зимової операції росіян проти австрійського фронту у Східній Галичині та на Буковині [8. - № 9. - С. 42]. 4 квітня 1916 р. начальник штабу Верховного головнокомандувача генерал від піхоти М.В.Алексєєв у таємній доповіді царю Миколі II, виправдовуючись за провал операції, писав, що "9-та армія у грудні 1915 р. (йдеться про перший етап наступальної операції російського Південно-Західного фронту т. зв. Новорічну битву 1915-1916 рр. - В.З.) потрапила у кліщі флангового вогню. Операція відзначалась: а) сподіванням з нальоту прорвати розташуваня противника, б) відсутністю прагнення до точної та розумної постановки артилерії визначених цілей, потрібних для підготовки та розвитку успіху піхотної атаки. Наша операція була призупинена не стільки у зв'язку з несприятливою погодою, скільки із розуміння того, що після вже понесених частиною корпусів втрат розвивати дії за раніше відпрацьованим планом, але з дотеперішніми засобами виконання, марно" [9, с. 68].

Позиційна, або як її називали "окопна війна", до якої знову перейшли армії (оскільки відкидались масовані лобові удари), насамперед передбачала постійне стикання і відшукування слабких місць оборони противника. Посилилася боротьба за оволодіння окремими ділянками оборони противника. А на фронті між Дністром і Прутом був застосований винятковий бойовий метод - *підземно-мінна війна,* показала, що у боротьбі за польові укріплені позиції підземний наступ відіграв особливо значну роль. Підземно-мінна війна з 1915 р. широко велась в Арденнах, у Фландрії, на Англійському та на Італійському фронтах. На Російському фронті вона мала місце у 40 пунктах [6, с. 29]. Слід наголосити, що цією статтею в українській історіографії вперше робиться спроба висвітлити це досить своєрідне питання на прикладі буковинської ділянки фронту.

Під мінною війною слід розуміти ведення бойових дій, під час яких війська застосовували заглиблені заряди вибухівки (*підземні міни*). Мета методу полягала в тому, щоб зруйнувати ворожі укріплення і одночасною стрімкою атакою увірватись у розташування ворога, щоб закріпити ділянку за собою [19, с. 353]. На думку військового інженера Д. Карбишева, цей метод застосовувався

переважно там, де відчувалась нестача важкої артилерії [6, с. 28]. Підземні ходи, що вели у бік противника, отримали назву *мінні галереї*. У поперечному перерізі вони, як правило, не перевищували розмірів 1×1,5-2,0 м [3, с. 446]. Для підтримки покрівельного ґрунту в мінних галереях застосовували т.зв. *голландські рами*. Вони були запорукою від передчасного їх обвалювання [9, с. 89]. Від головного мінного ходу при потребі відгалужували бокові ходи, які слугували як для безпосереднього прослуховування ґрунту, так і для бойового використання. У кінці кожної мінної галереї, а їх могло бути більше десятка, влаштовували *мінну камеру* (інша назва *мінний горн*). Це була головна частина мінної галереї, бо там сапери закладали міну. У конкретно визначений час за допомогою електричного вибухового пристрою або запального шнура закладена під ворожу позицію міна вибухала. Внаслідок потужного вибуху утворювалась велика *лійка* [16, Т. 1, с. 74-75; 19, с. 353].

Важливим завданням піхоти в окопах було завчасно розпізнати наміри ворога. Цьому сприяли вищезгадані *слухові ходи*, або спеціально обладнані *пости прослуховування ґрунту* [19, с. 354]. Для цього застосовувались - геофони, сейсмомікрофони, мінні детектори тощо. Як контрзахід підземним роботам противника під його мінну галерею виводилася *протимінна галерея*, яка підривалась, чим зривався намір противника [17]. Під час Першої світової війни як з боку Центральних держав, так і армій Антанти застосовувались одно - чи двоярусні протимінні галереї, але на Східному фронті - виключно одноярусні. Вибух такої галереї отримав назву *камуфлет* (від фр. *camouflet* - без викиду ґрунту на поверхню).

Перші вибухи підземно-мінної війни на буковинській ділянці фронту пролунали наприкінці 1915 р. 11 грудня о 2 год 45 хв. росіяни підірвали підготовлений 80-метровий хід на вис. 458 ("Цанта"), що на південний схід від с. Добринівці, де розміщувався опорний вузловий пункт оборони австро-угорців [17]. Цей мінний наступ був енергійно подавлений залогою, і для атакуючих ніяких результатів не приніс [18]. 20 грудня вже австрійці в тому ж районі підірвали два горни і намагались оволодіти лійками [7. - 1915. - 31 груд.]. Тоді мінна війна не отримала подальшого розвитку, оскільки незабаром росіяни розпочали вищезгадану операцію.

Кліматичні умови початку 1916 р. нагадували дещо пізню осінь 1915 р. Тривалі дощі, мокрий сніг змінювались короткочасними сонячними, навіть короткими теплими днями, але під кінець січня настали жорстокі морози з сильним вітром. Це значно зменшило атакуючу енергію росіян. В ніч на 20 лютого поле битви вкрив сніг,

який пролежав майже до кінця березня. Снігова ковдра тимчасово приховала під австрійським передпіллям також жахливий результат російського наступу - купи полеглих і замерзлих вояків. Різка переміна погоди була однією з вагомих причин, що призвели до припинення штурму оборони XI австро-угорського корпусу на лінії Раранче-Топорівці. Російське командування повідомило, що "на північний схід і на схід від Чернівців розгорнулась позиційна війна із застосуванням *мінного мистецтва*, з виявом з обох сторін наполегливості і завзяття; противник висадив у повітря декілька горнів; біля лійок відбулись рукопашні бої, які в цілому не змінили становища" [7. - 1916. - 30 січ.]. Але це не зовсім відповідало дійсності. Надвечір 21 січня на висоті "Довжок" (273 м), яка розташована на північ від с.Бояни, австрійські сапери піхотної бригади підполковника Д.Паппа підірвали під російським передовим окопом 3 горни і силою одного батальйону захопили його. З російської залоги 46-го піхотного полку загинуло 300 вояків, 11 потрапило у полон, ще 8 живих було відкопано. [17; 16. - Т. 2, с. 168; 14. - 1916. - 25 січ.]. Ця висота порівняно невелика, проте під час російського наступу мала суттєве значення для того, хто нею володів. Утримуючи позицію на "Довжку", австрійські війська мали вигідне становище щодо російських окопів. Крім того, висота врізаласть у бік російських окопів, і австрійці мали можливість обстрілювати супротивника фланговим вогнем. Відтоді наступи у бік с. Раранче австрійці легко придушували на початковій фазі. Саме біля цієї важливої восоти, а також на південь від неї поблизу тригонометричної позначки 265 утворився епітцентр мінної війни.

Повертаючись до вищезгаданого бою, слід відзначити, що австрійці не обмежувались лише застосуванням звичайних озброєнь, а широко використовували й хімічну зброю. Російське зведення за 22 січня стверджувало, що "у бою за лійки, що утворились після вибухів горнів на північний схід від Чернівців, противник застосував бомбочки із задушливими газами" [7. - 1916. - 13 лют.]. Російська армія ще не мала на озброєнні хімічних ручних гранат. Вони ще випробовувалися і надійшли на фронт лише наприкінці 1916 р. [1. - Т. 1, с. 319].

Мінні бої мали місце і в районі на схід від с.Раранче. Російське зведення за 27 січня стверджувало, що "противник підірвав три горни перед нашими окопами і декілька разів намагався атакувати наші окопи, проте був відбитий вогнем". А днем пізніше "російські розвідники ручними гранатами вибили австрійців із здобутих ними трьох лійок, що утворились від вибухів горнів. Невеликі (розвіду-

вальні. - В.З.) партії противника намагались вести наступ, але були відкинуті нашим вогнем. Після відступу своїх партій противник випустив гази" [7. - 1916. - 13 лют.]. В 1916 р. газобалонні атаки були переважаючим засобом хімічного нападу на Східному фронті. Вони завдавали ворогу втрат і, головним чином, деморалізовували його. Ці атаки інколи забезпечували деякий тактичний успіх, щоправда, без особливих результатів оперативного характеру [1. - Т. 1, с. 348]. Типовим газом хімічної атаки в той час був хлор у суміші з фосгеном [4. - № 4. - С. 31]. Російська 9-та армія, яка оперувала також і на буковинському напрямку, ще не мала газобалонного обладнання. Лише на початку літа 1916 р. росіяни вперше застосували зброю масового ураження (газова атака та хімічні снаряди).

30 січня російське зведення відзначило, що в районі на північний схід від м. Чернівці росіяни підірвали камуфлет, "чим нанесено шкоди мінним роботам противника" [7. - 1916. - 13 лют.]. У ніч на 3 лютого в районі на північний захід від с. Бояни російські розвідники, підкравшись до здобутої австрійцями лійки горну, закидали її ручними ґранатами і, вибивши противника, підірвали знайдені дві мінні галереї, які вели під російські окопи, а саму лійку засипали [7. - 1916. - 13 лют.]. Проте у повідомленні австро-угорського Генштабу від 3 лютого стосовно результату бою зазначалося: "... за допомогою бомбометів і ручних ґранат росіяни були відігнані від нашого передового поста" [15. - 1916. - 4 лют.].

Першу спробу захопити австрійську передову позицію росіяни здійснили у ніч на 1 лютого несподіваною атакою. Проте вона захлинулась під щільним кулеметним вогнем [15. - 1916. - 5 лют.]. На південь від взлової опорної точки на "Довжку" росіяни висадили у повітря один горн під австрійськими дротяними загородженнями. "Здійснивши атаку, - говорилось у російському зведенні за 7 лютого, - ми захопили лійку і з неї закидали австрійські окопи ручними ґранатами і швидко в них розповсюдились" [7. - 1916. - 13 лют.]. Щоправда, австро-угорський Генштаб у повідомленні, датованому тим самим числом, не відзначив взагалі будь-яких змін на фронті між Дністром і Прутом [15. - 1916. - 8 лют.]. Спалахи мінної війни мали місце і в районі р. Дністер (на південний захід від с. Самушин). Однак цей район був другорядним [7. - 1916. - 13 лют., 26 бер.]. За нашими підрахунками, за лютий австрійські сапери здійснили 3 вибухи горнів, в той час як росіяни - 2.

У березні австрійці припинили мінні роботи. Передусім це пов'язувалося з відлигою, яка ускладнювала будь-які саперні роботи. Австрійці відкачували воду із затоплених галерей та прослуховували

грунт. Росіяни здійснили за цей час 2 вибухи. Цікавими видаються дані студії "Відбиття підземного наступу на польових укріплених позиціях", рекомендованої як інструкція молодим австрійським офіцерам-мінерам, підготовлена 1916 р. гауптманом В.Мар'яньскі. У ній, зокрема, зазначалося, що підземні роботи краще прослуховувалися у кам'янистому грунті, потім у пісковику, у глині звук переважно заглушувався. Удари киркою у глині чулися приблизно за 15 м, роботи з металевим прутком - за 10 м, розмова - за 5 м, а важке дихання - за 0,3 м [17]. У російському зведенні за 10 лютого відзначалось, що "на висоті на схід від Раранчого противник підірвав горн, проте його спроби захопити лійку були зупинені ручними ґранатами і гвинтівочним вогнем" [6. - 1916. - 13 лют.]. 16 лютого австрійці знову підірвали горн на північ від с. Бояни, але росіяни лійку утримали [7. - 1916. - 26 бер.]. Нарешті, 22 лютого у тому ж районі росіяни підірвали посилений горн, зруйнувавши на значному відрізку ділянку австрійського укріплення [7. - 1916. - 26 бер.]. Раніше цього не спостерігалось. Цей факт свідчив, що у росіян відбулися зміни у мінній справі. У другій половині березня австрійці вже дізналися, що на допомогу росіянам прибули французькі офіцери-інструктори [14. - 1916. - 2 квіт.]. Очевидно, що й вищезгаданий потужний вибух горну 22 лютого був здійснений вже під їхнім контролем.

Власне, піком підземно-мінної війни вважаємо 28 березня, коли на північ від с. Бояни росіяни підірвали одночасно 13 горнів і негайно кинулись в атаку. Російська Ставка стверджувала, що "піхота швидко пройшла дві лінії окопів противника. Захисники укріплень, що залишились після вибухів горнів, здебільшого були знищені ручними ґранатами та в рукопашному бою. Один кадет і 125 нижніх чинів взяті у полон. Захоплено 2 кулемета, міномет, бомбомет, прожектор. 5 ворожих гармат, захоплених у бою, через неможливість їх вивезення, пошкоджені" [7. - 1916. - 26 бер.]. Повідомлення ж австро-угорського Генштабу за 28 березня стверджувало дещо інше. "Росіяни після підриву декількох горнів у дротяних загородженях неодноразово намагались вдертися в наші позиції, проте усі атаки були відбиті з даремними для ворога втратами" [15. - 1916. - 29 бер.].

За оцінками австрійських офіцерів, мінна справа у росіян до прибуття французів була у незадовільному стані. У більшості випадків їхні вибухи були або невдалими, або міни закладались так, що навіть у випадку сильного вибуху завдавались лише незначні збитки. Разом з тим визнавалось, що "зовсім без жертв на стороні австро-угорської армії не обходилось, але головне, помітного успіху, а саме: захоплення території, ворог ніде добитися не зміг" [15. - 1916.

- 2 квіт.]. Отже, характерною ознакою окопних боїв було те, що росіянам належала ініціатива нападів зненацька на поверхні, особливо у нічні години, а ініціатива ж мінної війни була на боці австрійців.

Переважаючим видом зброї при нападах була ручна ґраната. Росіяни використовували переважно ґранати зразків 1912 та 1914 рр. вагою 1,23 та 0,72 кг. Остання була придатна для руйнування штучних перешкод. Пізніше, у 1915 р. вони застосовували ґранату системи капітана Новицького та прапорщика Федорова вагою 2,25 кг і французькі марки "F.1". Австро-угорці використовували німецьку ґранату вагою 0,82 кг [1. - Т.1. - С. 374-377].

Винятковий випадок під час мінної війни, який призвів до запеклого підземного бою із застосуванням ґранат, холодної зброї тощо, стався у 20-х числах лютого, після того, як вояки 43-го піхотного полку 11-ї російської дивізії генерал-лейтенанта Бачинського вивели мінну галерею (5-й день праці) і досягли другої лінії дротяних загороджень австрійської оборони. Виявилось, що з австрійського боку також йшли зустрічні підземні роботи. Почався рукопашний бій із застосуванням ручних ґранат [11, с. 133-146]. Проте будь-яких змін на цьому відтинку фронту не відбулося.

На Буковині, незважаючи на те, що з 2 квітня відлига була вже у повному розпалі, мінна війна не згасала. 4 квітня російське зведення повідомило, що австрійці на північ від с. Бояни висадили горн, проте оволодіти воронкою не змогли. 7 квітня вони знову підірвали під російською позицією горн [7. - 1916. - 21 трав.]. Крім "Довжка", вибухи мін були зафіксовані також перед Добринівцями [20, с. 17].

15 квітня російська 9-та армія почала знову ґрунтовно готуватись до наступу [13. - № 8. - С. 53]. Рішення про наступ на Східному фронті було прийняте ще 12 березня 1916 р. на конференції Антанти у Шантільї. 14 квітня військова рада, що зібралась в Ставці (м. Могилів), погодилась, щоби у наступі взяв участь і Південно-Західний фронт під командуванням генерал-ад'ютанта О.О.Брусилова. Останній, хоча і вирішив головний удар австрійцям завдати на фронті 8-ї армії генерала від кінноти О. Каледіна, надавав великого значення і успіху 9-ї армії [2, с. 200]. У травні мінні роботи і вибухи тривали інтенсивно. Зокрема, 15 травня російські перебіжчики повідомили, що росіяни ведуть 7 галерей проти опорного вузла на вис. "Довжок" (273) з відстанню між ними 40 м, хоча одну залили ґрунтові води [17].

Протягом травня 1916 р. підземно-мінна війна тривала з перемінним успіхом. Обидва противники здійснили по 7 вибухів горнів, з них з австрійського боку 2 камуфлети, а з російського - 1

[17]. Підземно-мінні роботи не завершилась навіть 4 червня, в день, коли на буковинській ділянці фронту розпочався великий наступ російського Південно-Західного фронту. Цей день на "Довжку" був неспокійним. Росіяни здійснювали на південному відтинку буковинській ділянці фронту відволікаючі заходи. Визначивши присутність противника в одній із галерей, австрійські сапери негайно підготували 100-кілограмову міну і о 13 год. 35 хв. підірвали камуфлет. 5 червня поблизу геодезичної позначки 265 невідомій російський солдат за допомогою неспорядженої ручної гранати закинув на австрійську позицію записку, якою попередив, що там, де вона упаде, буде підірвана потужна російська міна. Австрійські сапери негайно підготували 270-кілограмовий вибуховий заряд. Відбулось 2 детонації з різницею у часі в 1 секунду. Уся кропітка праця росіян була зведена нанівець. Після вибухів утворилася лійка шириною 18 м і глибиною 5 м. Але це не зупинило російських саперів. Вони підірвали 2 міни перед 2 австрійськими галереями. Хоча утворилися досить великі лійки, австро-угорським військам не було завдано значної шкоди. Продовжуючи контрмінні заходи на цій ділянці фронту, австрійці на випадок наступу противника підготували 700-кілограмовий заряд в одну із мінних камер, яка від російської головної позиції знаходилася на відстані 7-8 м. Міною мала бути вщент зруйнованою позиція довжиною 27 м. 8 червня російські сапери підірвали перед австрійською галереєю поблизу позначки 265 міну, пошкодивши приблизно 6 м ходу [6]. Маючи вчасно підготовлений до вибуху горн, вони пильнували, коли наблизяться австрійці. За червень у районі "Довжка" і південніше австрійці висадили 2 горни, з яких 1 камуфлет, росіяни за цей час - 4 горни, з них всі камуфлети. Російські сапери здійснювали мінні роботи і на відтинку свого наступу. 4 червня о 12 год. 30 хв. на висоті 458, що пд.- сх. с. Добринівці, пролунали останні вибухи горнів [9, с. 204]. Проте незважаючи на загальне погіршення становища на фронті, австро-угорський XI корпус ще до вечора 10 червня утримував укріплені позиції.

Отже, підземно-мінна війна на австро-російському фронті між Дністром і Прутом тривала 141 день. На Східному фронті вона носила місцевий характер і відбувалась в умовах стабілізованого фронту. Активність її ведення залежала від вміння і навичок саперних підрозділів. Той факт, що австро-угорські війська значно більше підривали російські укріплення, ніж їхній противник, наводить на думку, що на боці останніх діяли вишколені інженерно-саперні підрозділи. За увесь час росіяни не змогли організувати протимінну оборону і перешкодити підземним роботам австрійців. Навіть

присутність на російському боці французьких інструкторів не зовсім змінила загальний стан мінної справи.

Численні факти провалів тракторів під час польових робіт на ділянках колишнього бойового фронту наводять на думку, що в районах на захід від с. Бояни, на схід від с. Рідківці (Раранче), а також на схід від с. Добринівці та на південь від с. Самушин існують дотепер залишки мереж мінних галерей з часів Першої світової війни. Мінна війна на буковинській ділянці Східного фронту була своєрідним епізодом перебігу бойових дій Першої світової війни в цьому регіоні.

Джерела і література

1. Барсуков Е. Артиллерия русской армии (1900-1917 гг.) : В 4 т. - Москва: Воениздат, 1948-1949. - Т. 1. - 390 с.; Т. 3. - 384 с.
2. Брусилов А. Мои воспоминания. - М : Военниздат НКО СССР, 1946. - 262 с.
3. Военный энциклопедический словарь. - М., 1983.
4. Де-Лазари А. Химическое оружие в прошлом и настоящем // Военно-исторический журнал. - 1940. - № 4. - С. 23-36.
5. Діло.
6. Карбышев Д. Избранные научные труды. - Москва : Воениздат МО СССР, 1962. - 703 с.
7. Летопись войны. - 1915-1916.
8. Рея Е. Радиоразведка и подслушивание телефонных разговоров в австро-венгерской армии во время войны 1914-1918 гг. // Война и революция. - 1931. - № 9. - С. 35-37.
9. Сборник документов мировой империалистической войны на Русском фронте (1914-1917 гг.). Наступление Юго-Западного фронта в мае-июне 1916 г. - М : Изд-во НКО СССР, 1940. - 548 с.
10. Строков А. Вооружённые силы и военное искусство в Первой мировой войне. - Москва: Воениздат МО СССР, 1974. - 616 с.
11. Тардов М. Фронт: - К.: Дніпро, 1965. - 505 с.
12. Тархов С. Історія міськелектротранспорту Чернівців. - Чернівці : Прут, 1997. - 286 с.
13. Яковлев В. Инженерное обеспечение Брусиловского прорыва (1916 г.) // Военно-исторический журнал. - 1940. - № 8. - С. 51- 68.
14. Czernowitzer Allgemeine Zeitung.
15. Czernowitzer Tagblatt.
16. Die Geschichte des Weltkrieges mit besonderer Berücksichtigung des früheren Österreich-Ungarn : In 3 Bde. - Wien. - o. J. - Bd. 2. - 219 S.
17. Österreichisches Staatsarchiv - Kriegsarchiv, Wien (далі - ÖS KA). - NFA. - XI. Korps. - Kart. 1396 (Techn. Ref.).
18. ÖS KA. - AdTk. - Kart. 1795.
19. Der Krieg. Illustrierte Chronick des Krieges 1914-1915. - Stuttgart, 1915. - Bd. 2. - 368 S.
20. Randa A. Die Bukowina im Weltkrieg. - Czernowitz, 1935. - 29 S.

Піддубний І.А.
(Чернівці)

АДМІНІСТРАТИВНЕ УПРАВЛІННЯ БУКОВИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918-1940 рр.)

Завершення Першої світової війни у листопаді 1918 р. принесло зміни у долю Буковини та її населення. Боротьба за владу в краї, яка велася з середини жовтня до початку листопада 1918 р., завершилася збройним втручанням королівської Румунії і окупацією Буковини. Після вступу румунських військ у м.Чернівці 11 листопада 1918 р. повнота влади у краї перейшла до рук місцевої Румунської національної ради, створеної 27 жовтня 1918 р. На її засіданні 12 листопада 1918 р. розглядалися різні питання і серед них - питання внутрішнього устрою краю, його адміністративного управління. Відтепер загальне керівництво краєм здійснював крайовий уряд, що складався з 14 державних секретарів. Його склад та діяльність визначалися законом від 12 листопада 1918 р., прийнятим самим урядом. Загальне керівництво краєм здійснювали два міністри-делегати, один з яких представляв Буковину в уряді в Бухаресті [12, с. 114]. У своїй діяльності крайовий уряд ще керувався австрійськими законами, маючи повноваження у багатьох питаннях управління краєм. Поза його компетенцією були зовнішні зносини, оборона, державна безпека, монетарна політика, якими відала центральна влада у Бухаресті. Постановою крайового уряду було також встановлено систему добору кадрів, за якою призначення державних службовців секретаріатів, пошти та залізниці здійснювалося згідно з поданням міністра-делегата [12, с. 188-191].

У квітні 1920 р. посаду міністра-делегата, що перебував на Буковині, замінено посадою голови регіональної комісії з уніфікації, а замість посад державних секретарів введено посади генеральних директорів. На кінець 1922 р. уніфікацію завершили, і контроль за діяльністю провінційних органів влади перейшов до центру, що означало остаточну ліквідацію уявної автономії краю [13, с. 13].

В умовах „Великої Румунії", що виникла внаслідок приєднання ряду територій, постала потреба розробки нової адміністративної системи. Цей процес здійснювався на підставі нової конституції Румунії, яка по суті була модифікацією конституції 1866 р. з доповненнями, зробленими в 1879, 1884, 1917 рр. Згідно з конституцією Румунії від 29 березня 1923 р., вся територія держави в адміністративному плані поділялася на повіти, які, в свою чергу,

ділилися на громади (розд. I, гл.4). Щодо кількості, розміру та територіальних підрозділів повітів і комун (громад) вказувалося, що вони „будуть встановлені за нормами, передбаченими в законах з адміністративної організації", у відповідності до ст. 4 конституції 1866 р. та подібної їй ст. 112 конституції Бельгії [6, с. 3].

14 червня 1924 р. з'явився закон про адміністративну уніфікацію, який вступив у дію з 1 січня 1926 р. Згодом, у 1936 р. він був доповнений новими положеннями. Закон передбачав поділ Румунії на повіти та громади. Громади (*comune*) поділялися на сільські та міські. Перші складалися з одного села або декількох сіл. Міські громади могли бути центрами повітів чи звичайними містами. Якщо ж вони мали економічне чи культурне значення, наприклад, Чернівці, то проголошувалися муніципіями. З метою здійснення контролю за виконанням законів, кращого спрямування адміністративної роботи повіти поділялися на округи - волості (*plăşi*), тоді як міста ділилися на сектори (*sectoare*).

Згідно статті 7, всі мешканці країни були зобов'язані належати до громад і вирішувати всі проблеми, пов'язані з їх існуванням. Громада, в свою чергу, мала владу над громадянами і територією, що їй належала. Лише чужинці не мали права перебувати в громаді без погодження цього на основі спеціального закону. В статті 10 визначалося, що громадою та повітом управляють ради, складені з вибраних радних, включених по праву та кооптованих, зокрема представниці жінок. Громадські та повітові ради обов'язково виконували розпорядження та дотримувалися постанов центральних органів влади. Головою адміністрації громади був примар, а повітової - префект. Обидва вони були зобов'язані виконувати постанови та рішення, прийняті відповідними радами. Різні рівні влади зумовлювали й різні вимоги до представників влади. Так, префект виконував свої повноваження особисто, або ж через субпрефектів, преторів, поліцаїв та нотарів, підпорядковуючись безпосередньо Міністерству внутрішніх справ [11, с. 338-340; 16, с. 38-39].

У відповідності з новим адміністративним законом, всю територію Буковини було поділено на п'ять повітів: Чернівецький, Сторожинецький, Радівецький, Сучавський та Кимполунзький. Ці повіти, на нашу думку, були створені таким чином, щоб включити до складу північних повітів Буковини якомога більше сіл з румунським населенням і тим самим дещо зменшити показники чисельної переваги українського населення в краї. Адже дещо раніше з метою довести „румунський характер" краю та „стерти сліди перебування

чужинців" на Буковині декретом від 21 липня 1919 р. перейменовано ряд населених пунктів та „повернуто" їм „старі молдавські назви", а при проведенні адміністративної реформи 1926 р. волостям дали назви, що відображали стару молдавську номенклатуру і в такий спосіб мали намір переконати світ у законності „історичних прав" Румунії на Буковину [13, с. 21].

Одночасно з адміністративною була проведена судова реформа, початок якій покладено створенням за законо-декретом від 25 червня 1919 р. в Чернівцях апеляційного суду для Буковини та Хотинського і Дорохойського повітів. Поділ Буковини на п'ять повітів призвів до створення в Сторожинці, Радівцях та Кимполунзі трьох повітових трибуналів на додачу до існуючих Чернівецького та Сучавського. Ця судова реформа здійснювалася на основі закону від 28 листопада 1925 р., що вступив в дію з 1 січня 1926 р. Згідно з ним, апеляційний суд у Чернівцях охоплював своєю діяльністю п'ять буковинських повітів та Хотинський і Дорохойський повіти. Новим у реформі була ліквідація 20 старих судових повітів та запровадження 24 мирових судів [13, с. 23; 15, с. 141, 144; 10, с. 61].

Вже восени 1925 р. на підставі нового адміністративного закону планували проводити вибори до громадських рад. Того року їм передували вибори до господарських палат, єпархіальної ради, на яких певну перемогу отримали буковинські цараністи. Як вибори до господарських палат, єпархіальної ради, так і вибори до громадських рад засвідчили, що будь-які вибори можуть бути підставою для політичної боротьби, ведення пропагандистської роботи (це здійснював активно К.Кракалія, голова т.зв. Хліборобської (цараністської) партії у Чернівецькому повіті) [4. - 1925. - 20 вер., 18 жовт., 1 лист.]. Політичної боротьби очікували і від виборів 1927 р., на яких кандидати балотувалися по трьох списках: соціал-демократичному, націонал-ліберальному та націонал-цараністському. По перших двох було і по 3 українці (соціал-демократів представляли В.Руснак, І.Стасюк, Дорофтей, а націонал-лібералів - Купчанко, В.Федорович, Сідак). Основну кількість місць (24) в громадській раді забирала партія, що отримала б більшість голосів виборців. Цього року жоден із списків не мав виключної переваги, тому в українській пресі висловлювалося впевнення, що українців обов'язково обиратуть до складу ради [3. - 1927. - 21 серп.].

Проте і склад громадських рад іноді викликав протести з боку українців. Зокрема, у Чернівецькій громадській раді, що складалася з 30 радних, не існувало пропорційного представництва усіх національностей, що мешкали у Чернівцях. Наприклад, в 1927 р. у

ції раді було тільки 3 представники українців (А.Завада, А.Кирилів, М.Левицька). Якщо взяти до уваги пізніший перепис населення (1930 р.), за яким із 112 427 мешканців Чернівців було 11 130 українців (9,8 %) [14, с. 120-121], то у даному випадку, складається видимість пропорційного представництва. Проте такої пропорційності ніколи не існувало при формуванні повітових рад, що викликало неодноразові протести з боку українських політичних діячів.

Зміст діяльності громадських радних визначався їх партійною належністю чи орієнтацією. Зокрема, членкиня товариства „Жіноча громада" М.Левицька як громадська радна ставила питання про долю невиліковно хворих та створення для них притулку, про захист сиріт, вдів та молоді. З метою допомоги дітям та інвалідам, забезпечення прав молоді були створені жіночі товариства, які й взяли на себе ті функції, що їх не виконувала громадська рада Чернівців. Проте і прохання надати притулку допомогу дровами (1926 р.), і прохання „Жіночої громади" про надання грошової допомоги в 500 тис. лей на спорудження сирітського притулку залишилися поза увагою. Не задовольнила громадська рада і прохання подарувати парцелу для спорудження будинку сирітського притулку [3. - 1927. - 3 квіт.]. Тобто, діяльність радних могла мати свої особливості і використовувалася радними для захисту прав тієї національності, яку вони представляли, навіть, як у даному випадку, на шкоду представникам інших національностей.

Зміна адміністративного поділу вплинула і на кількісний склад депутатів румунського парламенту. Так, вибори 1919, 1920 та 1922 рр. у Старому королівстві, Добруджі та Бессарабії були проведені за системою пропорційного представництва, тобто один депутат обирався від 30 тис. громадян. На Буковині та в Трансільванії в ці роки діяла система абсолютної більшості, при якій наявність єдиного кандидата давала право голові виборчої комісії проголосити депутата обраним без голосування. Це до певної міри влаштовувало представників правлячої партії, бо створювало умови успішного зайняття парламентських місць.

Іншою проблемою була кількість сенаторів та депутатів, яких обирали до парламенту від різних провінцій. Збереження поділу Буковини на 11 повітів та виділення Чернівців як окремого виборчого округу були причинами того, що на парламентських виборах 1919 р. Буковина була представлена 12 виборчими округами, від яких обрали 26 депутатів при загальній їх кількості по Румунії 568. За цих обставин скорочення числа парламентських представників від приєднаних провінцій було вигідним для центру і з політичної, і з фінансової

точок зору. Прийняття постанови про скорочення числа депутатів до 387 створило умови для зменшення числа виборчих округів, яке було здійснене на підставі адміністративного закону 1924 р. З 1926 р. на Буковині діяли замість 12 лише 5 виборчих округів, від яких було обрано того року 18 депутатів , хоча спершу планувалося обирати 17 депутатів та 6 сенаторів від всієї Буковини [7, с. 6-7; 4. – 1925 .- 13 груд.].

Прихід до влади в листопаді 1928 р. уряду Націонал-цараністської партії створив умови для часткових змін громадського життя в Румунії. Вплинули вони і на адміністративний устрій країни. Урядом збережено поділ на повіти, волості та громади, але найбільшою адміністративною одиницею за новою адміністративною реформою ставали міністерські директорати. На нашу думку, це була одна із спроб ліквідувати історичні провінції, замінивши їх адміністративними одиницями. Про це, зокрема, свідчить те, що Буковина разом із Дорохойським та Байським повітами увійшла до II міністерського директорату, яким управляв губернатор. При цьому в проекті реформи закладено і певні елементи, характерні для цього короткого періоду демократизації Румунії. Наприклад, голову громади мали право обирати самі члени громади, а не громадська рада. Громадським виборним органам надано ширші права, а населені пункти з 10-12 тис. осіб утворювали місцеві автономні органи на чолі з виборним претором та „перманентною делегацією", тоді як префект мав виконувати роль наглядача за їхньою діяльністю без втручання у справи громади. Позитивним, на нашу думку, було скорочення числа радних „по праву" та обмеження їхніх прав, що було виявом намагання націонал-цараністів усунути вплив своїх політичних супротивників, представників Націонал-ліберальної партії [5. - 1929. - 8 лют.].

По-різному ставилися до цього закону представники політичних партій. Так, українська чернівецька газета „Час", яка була виразником інтересів поміркованих українських політиків, зацікавлених у здобутті українцями мінімальних культурних прав, коментуючи проект закону у статті „Адміністративна реформа й меншини" зазначала, що з готового проекту вилучено питання вживання мови меншин у громадських радах та перенесено обговорення цього питання на пізніший термін. Ця подія, як і ряд інших, пов'язаних з недотриманням урядом націонал-цараністів передвиборних обіцянок по покращенню становища національних меншин в Румунії, викликала песимістичні настрої та розчарування в середовищі українських реформістів [5.- 1929.- 14 бер.]. Подальші коментарі навівали ще сумніші роздуми. Так, зазначалося, що вся

Румунія буде поділена на 8 областей, і Буковина з Північною Бессарабією становитимуть окрему область. Очолюватиме її верховний генеральний комісар, який матиме право брати участь у засіданнях ради міністрів. Якщо ж врахувати, що при складанні проекту реформи керувалися виключно економічними та географічними інтересами, то досить сумно звучала назва замітки в газеті "Час": „Буковина щезне з карти" [5. - 1929. - 16 бер.].

Дещо інакше висловили своє ставлення до адміністративної реформи представники лівих сил, згруповані у Партії українських працюючих у Румунії „Визволення". В своєму друкованому органі „Борець" вони оцінили адміністративну реформу з позицій класової боротьби. В повідомленні „Новий адміністративний закон" зазначалося, що хоча за законом громадам повертається ряд прав, „власть виконувати будуть не робітники й селяни, й не українці, а румунська буржуазія". Ведучи політичну боротьбу проти соціал-демократів, представники партії „Визволення" наголошували на тому, що закон про реформу був створений владою на догоду соціал-демократам. Останні, на думку редакції „Борця", повинні були відхилити закон, в якому були відсутні положення про вживання мови національних меншин в місцях їх компактного проживання, про пропорційне представництво їх у повітових радах. У підсумку зазначалося: „Соціял-зрадники (тобто соціал-демократи. - І.П.) дивляться на цей закон очима націонал-цараністичної буржуазії, що тремтить за свою власть, а не очима робітництва й тому не к р и т и к у в а л и в з а г а л і (так в оригіналі. - І.П.) той закон" [1. - 1929. - 28 лип.]. Якщо представники крайньо лівих на Буковині пов'язували критику реформи з критикою соціал-демократів, користуючись при цьому типовою більшовицькою термінологією („соціал-зрадники"), то в радянському журналі „Красная Бессарабия" зазначався, що через реформу уряд намагається міцніше прикріпити до Румунії захоплені області. „Так, напр. Банат пропонується злити з Олтенією, Буковину - з північною частиною Молдови, причому до решти Молдови - приєднати Бессарабію" [2. - 1929. - № 4. - с.3 обкл]. Тобто, у цьому вбачали спробу остаточної уніфікації Румунії, в якій не існувало б колишніх історичних провінцій. Проте діяльність директоратів була недовгою і, вони припинили існування згідно із законом-декретом від 15 липня 1931 р., коли в черговий раз адміністративна реформа була пов'язана з політичною боротьбою та зміною урядів [9, с. 6222; 5. - 1931. - 28 лип.; 8, с. 589].

Чергові зміни в адміністративному устрої передбачалися після приходу до влади в грудні 1937 р. уряду Націонал-християнської партії, коли в країні розпочалися зміни в політичному житті. В першу

чергу, розпущено громадські та повітові ради й призначено вибори до нових рад, яким планувалося дати керівників на невизначений термін. За повідомленням газети „Курентул" (у передруці „Час"-у) „новий адміністраційний закон хоронитиме (охоронятиме. - І.П.) румунські інтереси, відбороняючи їх від компромісів картелів з організаціями відосередних меншин, але не робитиме кривди етнічним меншостям, що підпорядковуються державним інтересам". Як бачимо, зміни почалися, але усунення партії від влади та проголошення 10 лютого 1938 р. королівської диктатури призвели до нових змін, які зумовили перш за все надто швидку появу нової конституції Румунії.

Нова адміністративна реформа відбулася після прийняття конституції 24 лютого 1938 р. та перетворення Румунії на тоталітарну державу. В зв'язку з останнім існувала думка розділити всю країну на 7 округів за чисельністю армійських корпусів і призначити корпусних командирів представниками влади [5. - 1938. - 13 лют.].

Вже в лютому 1938 р. префектами повітів на Буковині призначали командирів військових частин. Так, префектом Чернівецького повіту став командир 8 єгерського полку полковник Г.Теодореску. В решті повітів посади префектів теж займали військові [5. - 1938. - 15 лют.]. Одночасно урядовими розпорядженнями було повідомлено про підготовку нового закону стосовно організації місцевої адміністрації. Як захід щодо зміни порядку в адміністративних органах вважаємо заборону урядовцям брати участь у будь-яких політичних акціях та маніфестаціях [5. - 1938. - 16 лют.]. Міністр внутрішніх справ Румунії А.Келінеску, продовжуючи проведення змін в системі адміністративного управління, видав наказ з приводу змін у призначенні місцевої адміністрації. Згідно з ним, примаря сільської громади призначав префект. У галузі адміністративних прав примар мав усі повноваження громадської ради, що означало усунення всілякої подоби самоврядування. Про військовий стан в країні нагадувало й те, що примарями могли бути особи з числа демобілізованих або й офіцери резерву, які не належали до політичних організацій і раніше ніколи не були примарями. Крім того, примарями повітових центрів пропонувалося ставити суддів повітових трибуналів, при збереженні за ними посад [5. - 1938. - 19 лют.]. 24 лютого 1938 р. відбувся захід щодо затвердження нової румунської конституції, і в березні 1938 р. приступили до розробки нових виборчого та адміністративного законів. Останній мав завдання усунути громадські та повітові установи від участі у „політикуванні", а також дати право контролю за господарським життям громади та повіту [5. - 1938. - 6 бер.].

На квітень 1938 р. комісія під головуванням А.Келінеску підготувала проект адміністративного закону, за яким територію Румунії пропонувалося поділити на 7 округів за числом армійських корпусів. Центром округу мало стати місце розташування штабу корпусу, але префектами повітів могли бути цивільні чиновники. Ще одним положенням законопроекту була ліквідація старих кордонів, і, відповідно, ненависного Бухаресту „дотеперішнього регіоналізму" [5. - 1938. - 8 квіт.]. Очолювати провінцію мав губернатор „з далекосяжними повновластями", якому мала допомагати окрема обласна рада (*sfat regional*) з частково набраних та частково призначених членів. Повітових префектів та голів громад планували призначати згори, як і частину членів милостиво залишених громадських рад [5. - 1938. - 24 квіт.]. Планувалося, що вся Буковина ще з сімома повітами мала входити до Ясської округи (*Iaşi*). Префекти мали право призначати примарів та їхніх заступників у сільських громадах, тоді як примарів міст міг призначати сам губернатор. Примарі муніціпіальних та резиденційних повинні були бути старші 30 років і мати вищу освіту, по інших містах - середню, а в селах - початкову. Префектами повітів можна було призначати лише осіб, що раніше займали посади підпрефектів чи преторів. Губернатором могла стати особа віком від 45 років з вищою освітою. Він знаходився на становищі державного підсекретаря. Від громадських повітових рад мали обиратися по два делегати до провінційної ради, які мешкали в громаді не менше одного року і мали 30 років [5. - 1938. - 17 трав.].

Проте подальша робота над законопроектом призвела до певних змін і прийняття рішення про поділ країни на 10 областей (*regiune*). Відбувалися зміни самого адміністративного закону, як і законодавства по ряду міністерств. Знижено було й віковий ценз губернатора до 35 років, а до преторів поставлено вимогу мати ліценціат вищої школи. Ранги нотаря, претора, префекта мали по два класи [5. - 1938. - 9 черв.]. Закон прийнято лише у жовтні 1938 р. В остаточній редакції проекту закону змінено назви ряду областей. Так, до складу Сучавської області (*Ţinutul Suceava*) входили всі п'ять буковинських повітів, а також Хотинський та Дорохойський повіти. Центром області обрано м.Чернівці. Очолював область королівський резидент, якому в управлінні краєм допомагала рада. До її складу входили члени, обрані громадськими радами та обласними палатами. Примарів, згідно із законом, обирали з членів громади, причому існувала можливість залишення їх на цій посаді без переобрання. Громадські ради складалися з членів обраних та призначених „по

праву". Префектом повіту могла бути особа, що прослужила не менше 6 років на посаді претора та мала вищу освіту (ліценціат) [5. - 1938. - 22 черв.].

Цікавим було й пояснення, дане Генеральною дирекцією преси і пропаганди щодо необхідності нового адміністративного закону. Цілком логічною була заява про потребу узгодження адміністративного устрою країни з новою конституцією, але твердження про те, що такий закон - „давня думка суверана" змушує вважати, що задумки подібного закону були й раніше. Офіційна версія румунської влади щодо прийняття цього закону у викладі згаданої вже газети „Час" звучала так: „Новий закон мусить виповнити всі пропуски, помилки й недомагання давніх законів, які часто повставали по кулуарах парляменту (...) вироблювалися поспішно й мали постанови для потреб деяких осіб. Новий закон має на увазі соціяльну і господарську дійсність краю, **створення областей, як цього вимагають місцеві інтереси й духова посвяченість, усуваючи давній провінціялізм**" (виділення наше. - І.П.). Мотивуючи дії складачів проекту, Генеральна дирекція підкреслювала, що вони керувалися проханнями народу і намагалися захистити адміністративну діяльність від політичних змагань [5. – 1938. - 30 черв., 23 серп.].

Згідно закону, у кожній області повинні були існувати відділи адміністративний, фінансовий, технічний, хліборобський, зоотехнічний і ветеринарний, соціальної та гігієнічної допомоги, шкільний та мобілізаційний. Окремі службові відділи префектур повинні були переходити до обласної управи у повному складі, що, безумовно, скорочувало витрати. До обласної ради входили представники від палат (хліборобської, промислової, торговельної, праці), а також члени „по праву" (останніх було не менше восьми), до яких належали ректор вищого навчального закладу чи найстарший за віком директор середнього навчального закладу, найвищі за чином інженер, лікар, ветеринарний лікар, інженер-агроном, інженер лісництва, президент товариства соціальної допомоги, представник культурного захисту. Всі вони складали присягу на вірність королю. Звичайні засідання ради мали відбуватися двічі на рік: 1 лютого та 1 листопада, а надзвичайні - відповідно до потреб. Всі засідання мали бути відкриті, а інформація про них подавалася через оголошення та „Офіційний вісник" [5. - 1938. - 20 серп.].

13 серпня 1938 р. в королівському палаці у присутності членів уряду та представників дипломатичного корпусу урочисто проголошено проведення нової адміністративної реформи. Міністр внутрішніх справ А.Келінеску зачитав королівський декрет про

адміністративну реформу та закон-декрет про призначення на 6 років королівських резидентів у створених областях. Після цього королівські резиденти нових адміністративних областей (*tinuturi*) склали присягу вірності королю Каролю II. Для Сучавської області королівським резидентом було призначено університетського професора Георге Алексіяну, генеральним секретарем (заступником резидента) став радник адміністративного суду Емануїл Черкавскі [5. - 1938. - 15 серп., 18 серп.].

Після столиці проведені урочистості в резиденційних центрах у присутності найвищих цивільних, військових та дипломатичних чинів, членів уряду [5. - 1938. - 20 серп.]. Пресова кампанія подавала виключно позитивні сторони адміністративної реформи і не лишала в українській пресі місця для критичних зауважень щодо реформи. Від реформи чекали кращого майбутнього для всієї країни, а таке вважали можливим при наявності людей, здатних її виконати [5. - 1938. - 23 серп.]. На урочистостях у Чернівцях наприкінці серпня 1938 р. після богослужіння в кафедральному соборі відбулося зібрання в митрополичій палаті, де промовляв і сам міністр А.Келінеску. Не втрималися від похвал на адресу нової реформи й інші можновладці [5. - 1938. - 1,2 вер.]. Загалом, введений цим адміністративним законом поділ залишався дійсним для Буковини до червня 1940 р.

Таким чином, урядова політика в галузі адміністративного устрою Буковини в 20-30-ті роки полягала у намаганні уніфікувати як адміністративний поділ краю, так і систему управління ним, що було в політичних та фінансових інтересах правлячих кіл Румунії. Деякий час громадські та повітові органи користувалися декларованими свободами, однак вибори до них часто набирали характеру політичних змагань. У цей період зроблено кілька спроб ліквідувати історичні провінції у складі Румунії, що вдалося лише після проголошення тоталітарного режиму. Уніфікація адміністративної системи королівства не лише створила видимість єдиної держави, але й мала своїм завданням завершити процес „інтеграції" Буковини, зокрема північної її частини, в Румунію.

Джерела та література

1. Борець. Орган Партії українських працюючих Румунії „Визволення" (Чернівці).
2. Красная Бессарабия. Орган Центрального совета Общества бессарабцев (Москва).
3. Рідний край. Незалежна газета (Чернівці).
4. Хліборобське слово. Орган Хліборобської партії (Чернівці).
5. Час. Безпартійний незалежний часопис (Чернівці).

6. Constituţiunea nouă din 29 Martie 1923 // Hamangiu C. Codul general al României. Legi noui de unificare. 1922-1926. - Vol. XI-XII. - Bucureşti, 1923. - P. 3-20.
7. Ivan M. Evoluţia partidelor noastre politice în cifre şi grafice. Studiu comparativ al rezultatelor oficiale ale alegerilor pentru Camera Deputaţilor din anii 1919-1932. - Sibiu, 1934.
8. Lege pentru modificarea unor dispoziţiuni din Legea pentru organizarea administraţiunii locale şi din Legea organizării administraţiunii Municipiului Bucureşti din 15 Iulie 1931 // Hamangiu C. Codul general al României. Legi noui de unificare. 1931. - Vol. XIX. - Bucureşti, 1934. - P. 587-590.
9. Legea pentru organizarea administraţiuni locale // Monitorul oficial. - 1929. - 3 august. - P. 6186-6254.
10.Legea pentru organizarea judecătorească din 25 Iunie 1924 cu modificările din 28 Noemvrie 1925 şi 19 Decembrie 1925 // Hamangiu C. Codul general al României. Legi noui de unificare. 1922-1926. - Vol. XI-XII. - Bucureşti, 1923.- P. 36-116.
11.Legea pentru unificarea administrativă din 14 Iunie 1924 // Hamangiu C. Codul general al României. Legi noui de unificare. 1922-1926. - Vol. XI-XII. - Bucureşti, 1923. - P. 338-403.
12.Nistor I. Unirea Bucovinei 28 Noembrie 1918. Studiu şi documente. - Bucureşti, 1928.
13.Nistor I. Zece ani dela unire // Zece ani dela unire. - Cernăuţi, 1928. - P. 1-26.
14.Recensământul General al populaţiei României din 29 Decembrie 1930. Neam, limba maternă, religie. - Vol. II. - Bucureşti, 1938.
15.Toma I.G. Justiţia în Bucovina // Zece ani dela unire. - Cernăuţi, 1928. - P. 129-150.
16.Zaharia G. Dezvoltarea României în anii 1919-1944 // Anale de istorie. - 1980. - № 3. - P. 36-74.

Мусієнко І.В.
(Чернівці)

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ БУКОВИНЦІВ І БЕССАРАБЦІВ У ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ В 1941-1945 рр.

Політичні репресії проти інакомислячих були невід'ємною рисою тоталітарної системи, які не припинялися протягом усього періоду історії радянської країни. Сьогодні дослідники мають, нарешті, можливість глибоко і об'єктивно вивчити коло питань, пов'язаних з репресіями за політичними мотивами.

Важливе місце в цих дослідженнях займає питання репресій у Червоній армії . В сприйнятті цієї теми склалося багато стереотипів. У публікаціях, присвячених їй, мова йде в основному про довоєнні арешти і суди над вищими військовими чинами, і недослідженими залишаються репресії в армії під час Другої світової війни. До того ж, хоча командний склад зазнав надзвичайно великих утрат, не

слід забувати, що основна маса репресованих у лавах Червоної армії – це рядові. Їх справи не були показовими, вироки не оголошувалися в газетах, інформація про них йшла під грифом "Цілком таємно". Наш інтерес до репресивних акцій щодо рядових червоноармійців обумовлений тим, що буковинці та бессарабці належали лише до рядового і сержантського складу.

У роки німецько-радянської війни з'явилися численні юридичні документи, за якими і реалізовувалися репресивні акції в армії. Відповідно до них проводилися заходи щодо розширення прав уже існуючих і створення нових каральних органів.

Військова контррозвідка, яка з лютого 1941 р. була виділена зі складу Народного комісаріату внутрішніх справ як третє управління в Наркоматах Оборони та Військово-Морського флоту, постановами Державного Комітету Оборони від 17 липня 1941 р. та 10 січня 1942 р. знову вливається в НКВС у вигляді особливих відділів [10, с. 311; 9, с. 117]. З 19 липня 1941 р. особливі відділи для виконання функцій конвою та охорони одержують військові підрозділи. Особливий відділ дивізії мав у своєму розпорядженні взвод, армії – роту, фронту – стрілецький батальйон [9, с. 137].

У квітні 1943 р. органи контррозвідки знову виводяться з-під підпорядкування НКВС і передаються Народним комісаріатам Оборони та ВМФ. Вони одержують нову назву – замість особливих відділів – органи військової контррозвідки "СМЕРШ" (смерть шпигунам) [9, с. 145]. 21 квітня 1943 р. постановою ДКО на базі Управління особливих відділів НКВС організовується Головне управління "СМЕРШ" Народного комісаріату ВМФ.

Органи контррозвідки тісно співпрацювали з армійськими партійними організаціями. З липня 1941 р. в армії був поновлений інститут військових комісарів, який проіснував до 9 жовтня 1942 р., коли Указом Президії Верховної Ради СРСР встановлена повна єдиноначальність, а комісарів перевели на посади заступників командирів по політичній частині [10, с. 257-259].

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1940 р. розширювалася підсудність справ військовим трибуналам: їм були передані справи про всі злочини військовослужбовців, а також військовозобов'язаних, скоєні під час проходження ними учбових зборів. Військові трибунали розглядали також справи про самовільне залишення робітниками і службовцями підприємств військової промисловості та підприємств, які її обслуговували [10, с. 186].

Значно збільшилася чисельність трибуналів. Вони працювали в дивізіях, окремих бригадах, укріплених районах, у тилу – у військових

округах та гарнізонах. На початку війни військові трибунали працювали без народних засідателів. І тільки з 27 липня 1942 р. – за їх участю. Військові трибунали розглядали справи у розташуванні військових частин. Їх вироки касаційному оскарженню не підлягали. Діяльність низових трибуналів контролювалася військовими трибуналами армій, фронтів і Головного управління військових трибуналів Міністерства юстиції СРСР [10, с. 234].

Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. "Про військовий стан" значно розширилася сітка військових прокуратур. В діючий армії створено військові прокуратури фронтів, яким підпорядковувалися військові прокуратури армій та з'єднань.

Виникає запитання: що мали на меті керівники Радянського Союзу, розгортаючи нову хвилю репресій в Червоній армії в роки війни, коли нестача людських резервів відчувалася особливо гостро? До того ж такої жорстокої чистки, якої зазнала Червона армія вже в передвоєнні роки, не знала жодна армія світу.

Внаслідок злочинів і прорахунків військово-політичного керівництва країни в довоєнний період початок війни для СРСР виявився дуже трагічним. За 15-18 днів ворог заглибився в територію СРСР на 350-600 км, втрати Червоної армії в 1941 р. складали 3987000 осіб. З них захоплених у полон та пропалих безвісти червоноармійців - 2335482 особи, що складало 52,4 % від загального числа полонених та пропалих безвісти воїнів Червоної армії за всю війну [12, с. 94]. У багатьох виникало тоді запитання: "Як таке могло статися і хто в цьому винен?"

Звичайно, в умовах культу особи Сталіна на тодішнє керівництво країни не могла впасти й тінь провини та відповідальності за катастрофу 1941-го. "Винних" знайшли швидко – ними якраз і стали жертви прорахунків керівництва – частина представників командного складу Червоної армії і рядові червоноармійці. Раз відступали, потрапляли в оточення чи полон – значить "зрадники Батьківщини", "боягузи", "панікери", "пораженці". Д.А.Волкогонов у своїй книзі "Тріумф і трагедія" писав: "Сталін з початку війни, ледве отямившись від паралізуючого психологічного шоку, для виправлення становища вдався до свого випробуваного засобу: репресій і нагнітання страху" [7, с. 195]. На повні оберти був включений уже перевірений механізм репресій, який протягом всієї радянської історії був своєрідною „рятівною" паличкою. Червоноармійці без роздумів мали йти на виконання смертельно небезпечних завдань, і тому їх інтенсивна ідеологічна обробка поєднувалася із застосуванням суворих каральних заходів. Причому, рівень жорстокості репресій повинен

був бути таким, щоб страх перед покаранням за невиконання наказу чи порушення присяги був би більшим, ніж страх загинути в бою. Це досягалося кількома шляхами: публічними стратами – розстрілами перед строєм; жорстокими вироками військових трибуналів; запровадженням штрафних батальйонів та загороджувальних загонів. Була ще одна надзвичайно вагома причина, чому більшість червоноармійців краще воліли загинути або бути покаліченими на фронті, ніж "піти під трибунал" – це відповідальність за долю своєї родини, яка залишалася заручнецею в тилу Червоної армії. Адже той, хто загинув на війні чи став інвалідом, міг розраховувати на те, що його сім'ї будуть надавати хоча б мінімальну допомогу, і вона не фігуруватиме в чорних списках "зрадників батьківщини". Доля ж сімей репресованих червоноармійців була дуже складною – вони не тільки не отримували ніякої матеріальної допомоги, але й самі зазнавали репресій та переслідувань.

Таким чином, репресії в армії виконували три основні функції – примусову, каральну і функцію перекладання вини й відповідальності за всі невдачі на фронті з керівників країни на плечі рядових військовослужбовців.

Особливу увагу відділи воєнної контррозвідки "СМЕРШ" приділяли одягненим у червоноармійські шинелі "західнякам", у тому числі й буковинцям та бессарабцям. Ця особлива увага й недовіра проявлялися на кожному кроці – від дня мобілізації до дня загибелі чи увільнення в запас. Одним із її проявів було також те, що серед вихідців із Чернівецької обл. в лавах Червоної армії не було жодного офіцера, хоча, безумовно, багато хто з них показав себе хоробрим і кмітливим солдатом, гідним такого службового підвищення.

Мобілізація чоловіків у Червону армію проходила в Чернівецькій обл. в два етапи – в 1941 та 1944 рр. Всіх, хто підлягав мобілізації, поставили на облік. На травень 1941 р. на обліку стояло 27212 осіб [4, ф. 1, оп. 8, спр. 32, арк. 23]. Перед військовим відділом обкому КП(б)У, районними та обласними військкоматами поставлено завдання – в короткий термін провести мобілізацію запланованої кількості чоловіків, вивчити всіх призовників з метою "очищення" їх рядів від "класово-ворожих" та "соціально-небезпечних" елементів і навчити їх азам російської мови.

Саме вивченню призовників була присвячена особлива увага. В звіті "Про хід підготовчих робіт до призову" військовий відділ Чернівецького обкому КП(б)У 10 червня 1941 р. доповідав голові Раднаркому СРСР, що вивчено 21633 призовники. З них відсіяно – 28,6 % [4, ф. 1, оп. 8, спр. 32, арк. 29]. 6187 призовників "за соціальною

ознакою і з політико-моральних міркувань" планувалося відправити не до лав Червоної армії, а в робочі батальйони, з них синів поміщиків, куркулів, фабрикантів, торговців, служителів релігійних культів, державних службовців, жандармерії, офіцерів румунської армії – 855 осіб, синів репресованих – 33, синів "членів буржуазних партій" - 627, тих, що мають родинний зв'язок із закордоном – 4483, учасників антирадянських виступів і порушення кордону – 78, так званих "осіб без довіри – націоналів " – 403, засуджених – 8 [4, ф. 1, оп. 8, спр. 32, арк. 24].

З іншого боку, не всі призовники хотіли одягати військову форму. На це впливало багато факторів – і звичайний людський страх перед жахом війни, і занепокоєння долею своєї родини, свого господарства. Немалу роль тут грала і політика нової влади в новоприєднаній області. Репресії і депортації лякали людей. Вони боялися призову до лав Червоної армії з її суворою дисципліною та всесиллям каральних органів.

Деякі призовники намагалися будь-якими способами уникнути мобілізації. Не гребували й еміграцією або втечею за кордон. Так, в с.Турятка тодішнього Сторожинецького р-ну двоє призовників після отримання військових квитків, користуючись завірюхою, зробили спробу перейти радянсько-румунський кордон. Одного з них при цьому було вбито [4, ф. 1, оп. 8, спр. 2, арк. 33]. В с.Комарівці цього ж району серед військовозобов'язаних розповсюджувалися заклики не віддавати румунських військових документів у зв'язку з тим, що була дана клятва на вірність румунському королю [4, ф. 1, оп. 8, спр. 2, арк. 8]. Із сіл Герцаївського р-ну в 1941 р. після приписки призовників до призовних пунктів утекло за кордон 20 осіб [4, ф. 1, оп. 8, спр. 32, арк. 28].

Призовник Григорій Миколайович Поштар із с.Чагор, два брати якого служили в румунській армії, публічно зробив заяву, що він збирається їхати в Румунію до рідних, у Червоній армії служити не буде, тому що не хоче стріляти в своїх братів. За таку "розкладацьку роботу серед допризовників" 29 квітня 1941 р. його було засуджено до трьох років позбавлення волі [4, ф. 1, оп. 8, спр. 32, арк. 5].

В тих районах, де активно діяло націоналістичне підпілля, призовники ховалися від мобілізації в лісах. Так, в с.Бережниця з початком німецько-радянської війни із 175 дворів у ліс утекло 160 осіб. Для того, щоб їх повернути, влада застосовувала силу і вдалася до роз'яснювальної роботи [4, ф. 1, оп. 1, спр. 157, арк. 2].

Окремі представники влади виступали за застосування репресій до всіх жителів у тих селах, де були дезертири та "бандити".

Керуючий райконторою Держбанку Гудима з приводу зборів, присвячених річниці приєднання Північної Буковини до СРСР, які відбулися в Бережниці, заявив: "Що їх агітувати! Їх треба всіх розстріляти. З ними треба розмовляти тільки кулеметами" [4, ф. 1, оп. 1, спр. 157, арк. 2].

Примусовий характер мобілізації, репресивні методи її проведення призвели до багатьох випадків дезертирства буковинців з лав Червоної армії уже в перші місяці війни. Так, Василь Миколайович Бойчук з Чернівців, який був рядовим санчастини, під час переправи в с.Атаки, коли почалося бомбардування, втік зі свого підрозділу і два дні до приходу румунських військ ховався в покинутому будинку [1, спр. П-7773, арк. 19-20]. Корній Стефанович Різун із Чернівців, що служив їздовим у 96-му зенітному полку протиповітряної оборони, здався в полон угорським військам на території Хмельницької обл. в кінці липня 1941 р. [1, спр. П-7787, арк. 14].

Про факти дезертирства мобілізованих з Чернівецької обл. червоноармійців у 60-й, 96-й гірських стрілецьких дивізіях повідомлялося в донесенні від 13 липня 1941 р. начальника відділу політпропаганди 18-ї армії, полкового комісара Маркіна до управління політпропаганди Південного фронту [11, с. 33].

Важкі літні місяці відступу Червоної армії, величезні людські, матеріальні та територіальні втрати створювали гнітючий настрій в армії, породжували зневіру, розпач, паніку. Понад 2 млн. червоноармійців опинилося в полоні – дехто сам склав зброю, але переважна більшість з них потрапляла в оточення й полон внаслідок високих темпів наступу ворога, бездарності окремих військових командирів, помилок і прорахунків керівництва СРСР, допущених у підготовці країни до війни.

Небажання деяких червоноармійців, вихідців із західних областей, в тому числі й буковинців та бессарабців служити в Червоній армії, здача в полон, де до буковинців, наприклад, ставилися як до підданих Румунії і більшість із них через кілька місяців відпускали додому, з одного боку, і та недовіра до них, як до жителів недавно приєднаних територій, з іншого – дали підстави НКО СРСР прийняти 20 липня 1941 р. "Директиву про завдання військових комісарів і політпрацівників в умовах наступу німецько-фашистських військ". У ній ставилася вимога "очистити всі частини від сумнівних людей, враховуючи при цьому, що серед призваних у західних областях України, Білорусії, а також призваних в Молдавії, Буковині і Прибалтиці виявилася значна кількість зрадників, які виходять з оточення в західних областях України, Білорусії і Прибалтики

поодинці і групами [8, с. 100]. На підставі цієї директиви всі "західняки", в тому числі буковинці й бессарабці, знімалися з фронту, з діючої армії і відправлялися в тил, в трудову армію.

Однак таке огульне звинувачення всіх "західняків" у зраді не відображало дійсного стану речей, тому що більшість буковинців і бессарабців воювали в складі Червоної армії так, як того вимагала присяга.

Факти дезертирства і добровільної здачі в полон з боку призваних з Чернівецької обл. можна оцінювати по-різному. Споконвіку в усіх країнах порушення клятви, присяги, перехід на бік ворога, залишення бойових позицій і зброї не вважалися гідними вчинками, засуджувалися і в морально-етичній площині, і в правовій. В лихі години наступу ворога на країну всі повинні гуртуватися і самовіддано захищати свою батьківщину від іноземного поневолювача. Але це, так би мовити, "ідеальний варіант" розвитку подій. Історичні ж реалії завжди бувають складнішими і багатограннішими. Вихідці з Буковини та Бессарабії, землі яких багато разів переходили від одних держав до інших, які мобілізовувалися в армії цих країн, де вони виконували роль гарматного м'яса, захищаючи чужі інтереси, службу в рядах Червоної армії теж не завжди ототожнювали з виконанням воїнського обов'язку перед новою черговою батьківщиною – СРСР. Багато з них сприймали мобілізацію до лав Червоної армії як страшну людську данину державі-метрополії – СРСР. До того ж конфіскації, націоналізації, репресії і депортації першого року радянської влади в Північній Буковині та Бессарабії залишили мало її прихильників серед корінних жителів цього регіону, число ж репресованих, скривджених, обібраних та озлоблених було дуже великим. Радянська влада не стала виразником і захисником інтересів більшості населення новоутвореної області. Тому і воно (вчорашні піддані королівської Румунії) не спішило віддавати за неї своє життя, рятуючи її від зовнішнього ворога, бо не встигло ще набути патріотичних почуттів до цієї загадкової і водночас жахаючої назви – СРСР.

Але складність проблеми полягає якраз у тому, що ворог планував не тільки знищити більшовизм і радянську владу, а й фізично винищити більшість східних слов'ян для "здобуття життєвого простору". Тому й питання про оцінку такого явища, як дезертирство з лав Червоної армії, вимагає серйозного і глибокого вивчення й осмислення.

Для того, щоб зупинити відступ армії і попередити здачу в полон, в армії почалося справжнє полювання на "агітаторів-пораженців",

панікерів та дезертирів. Цьому сприяли і прямі вказівки наркомату оборони. 16 серпня 1941 р. Ставка Верховного Головнокомандування видає наказ № 270, згідно з яким червоноармійців, які здавалися в полон, було наказано "знищувати всіма засобами, як наземними, так і повітряними, а сім'ї тих, що здалися в полон, позбавляти державної допомоги" [14, с. 28]. Командири і політпрацівники, які дезертирували, підлягали розстрілу на місці, а їхні сім'ї арештовувалися як сім'ї порушників присяги та зрадників Батьківщини.

Військові трибунали запрацювали на повну силу. Заступник начальника управління особливих відділів НКВС СРСР Мільштейн доповідав восени 1941 р. наркому внутрішніх справ СРСР Л.Берії: "З початку війни по 10 жовтня ц.р. особливими відділами НКВС і загороджувальними загонами затримано 657364 військовослужбовці, що відстали від своїх частин і втекли з фронту. З числа затриманих особливими відділами заарештовано 25878 чоловік. Інші 632486 чоловік сформовані в частини і знову відправлені на фронт" [6, с. 232]. Одним із засуджених до вищої міри покарання за дезертирство був рядовий 76-го окремого інженерно-аеродромного батальйону Архип Андрійович Цуркан із с. Михайлівка Кельменецького р-ну [3, спр. 18, арк. 8].

Суворо переслідувалися також і "пораженські настрої" та "антирадянська агітація". Так, Іван Олександрович Андрущак із с.Бабин Кельменецького р-ну, червоноармієць 81-го окремого батальйону 18-ї армії, лікуючись у госпіталі, необачно сказав сусідам по палаті, що радянська влада, яка прийшла в 1940 р. на Буковину і в Бессарабію, "обікрала його, забравши землю і хату". Це стало відомо особливому відділу 56-ї окремої армії. 17 листопада 1941 р. військовий трибунал Ворошиловського гарнізону Орджонікідзевського краю в м. П'ятигорськ за ст. 58-10, ч. 2 КК РСФСР засудив І.О.Андрущака до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна [1. спр. П-5299].

Петро Іванович Вилущак із с. Чорнівка Новоселицького р-ну служив у 651-му гірському стрілецькому полку 96-ї гірської стрілецької дивізії, яка перед війною дислокувалася на Буковині. У вересні 1941 р. його розстріляли перед строєм за вироком військового трибуналу цієї ж дивізії за "антирадянську агітацію" [1, спр. П-6557]. За таку ж провину 13 листопада 1941 р. був розстріляний у м. Краснодон їздовий госпіталю № 2388 Іван Григорович Ткачук із Кіцманя [1, спр. П-6550].

Скільки всього було репресовано наших краян у Червоній армії в перший період німецько-радянської війни, визначити важко в зв'язку

з втратою великого масиву документів за 1941-1942 рр. Це питання ще вивчається, але окремі факти можна проаналізувати й осмислити вже сьогодні.

На 10 жовтня 1941 р. в Червоній армії за постановами особливих відділів і за вироками військових трибуналів було розстріляно 10201 особу, з них розстріляно перед строєм – 3321 особу [6, с. 232]. Але розмах репресій в Червоній армії в перші місяці війни, особливо після наказу № 270 налякав, очевидно, й самих їх організаторів, які змушені були пригальмовувати цей процес. 4 жовтня 1941 р. народний комісар оборони Й. Сталін видав наказ № 0391 "Про факти підміни виховної роботи репресіями", в якому говорилося, що "за останній час спостерігаються випадки незаконних репресій і грубого перевищення влади з боку окремих командирів та комісарів щодо своїх підлеглих", "окремі командири і політпрацівники в складних умовах бою розгублюються, впадають у паніку і власну розгубленість прикривають застосуванням зброї без всяких на те підстав". "Необгрунтовані репресії, незаконні розстріли, самоуправство та рукоприкладство з боку командирів і комісарів, - говорилося далі в наказі, - ведуть до зворотніх результатів, сприяють падінню воїнської дисципліни й політико-морального стану військ і можуть штовхнути нестійких бійців до переходу на бік противника" [13, с. 29]. Тому було наказано "не підміняти щоденну роз'яснювальну роботу адмініструванням і репресіями, а винних у незаконних репресіях, рукоприкладстві та самосудах віддавати під трибунал" [13, с. 30]. Але й після цього наказу репресії не припинялися, їх, так би мовити, "поєднували з виховною роботою".

Після виходу Директиви від 20 липня 1941 р. і зняття буковинців з фронту багато з них опинилося у так званій трудармії. У зв'язку з відсутністю належного обліку, величезною територією, на якій використовували її робочу силу, встановити точну кількість трудармійців та число загиблих у трудармії не можливо. З наявних у нас відомостей зазначимо тільки, що з 4105 буковинців і бессарабців, які працювали на Біломорканалбуді, загинуло приблизно 800 – тобто майже кожен п'ятий [2, спр. 2, арк. 10].

Після зняття з фронту і передачі в трудову армію поневіряння багатьох буковинців та бессарабців не закінчувалися. Адже і в трудармії, як і по всій країні мережа сексотів ("секретных сотрудников") була надзвичайно розгалуженою. Тому життєві шляхи деяких вихідців з Чернівецької обл. виглядали так: Червона армія – трудова армія – виправно-трудові табори. Таким тернистим шляхом довелося пройти Степану Марковичу Гамалю із с.Рогізна Садгір-

ського р-ну. Він був призваний у Червону армію 15 травня 1940 р., потім переданий у будівельну колону № 678 у Свердловській обл. 24 квітня 1942 р. його заарештували за постановою опертрійки Нижнє-Тагільського міського відділу НКВС за " профашистську пропаганду пораженського характеру" [1, спр. П-4095]. "Пораженство" та "профашистський характер" цієї "пропаганди", а вірніше розмов з товаришами, полягали в тому, що він наївно, по-своєму, як людина з кількома класами освіти порівнював міць двох держав та їхніх армій – радянської й німецької і висновки робив на користь останньої: "Німеччина – сильна держава. На Німеччину працює вся Європа. До фашистів приєднуються майже всі капіталістичні країни, а до Радянського Союзу ніхто не приєднується, тому що капіталісти комуністів не люблять і, якщо Англія і Америка не дадуть нам допомоги, Радянському Союзові важко буде воювати проти Німеччини... Німецька армія міцна, сильна і здорова. Добре одягнена, нагодована, солдати німецької армії п'ють ром і заїдають шоколадом. Червона ж армія, навпаки, голодна, роззута і немає в неї техніки". Ці наївні спроби політичного і військового аналізу коштували Гамалю 8 років виправно-трудових таборів. Також до 8 років виправно-трудових таборів та трьох років поразки у правах був засуджений військовим трибуналом Свердловського гарнізону за ст. 58-10 ч. 2 КК РРФСР буковинець Макс Германович Зісер. Його „вина" була в тому, що він " вів антирадянську агітацію, вихваляв життя в Румунії та Німеччині, розповсюджував панічні настрої, недовіру повідомленням "Радінформб'юро", вихваляв німецьку техніку, висловлював невдоволення економікою Радянського Союзу і дискредитував керівників партії й Радянського уряду" [1, спр. П-5314]

Після вигнання з території області німецьких та румунських військ 1 травня 1944 р. почалася друга масова мобілізація в Червону армію. Потреба поповнення її особового складу, яка обумовлювалась величезними безповоротними втратами, стала причиною того, що в звільнених областях, в тому числі й Чернівецькій, контингент призовників не вивчався так прискіпливо, як у 1941 р. Призовники не проходили навіть медкомісії. Призивалися всі чоловіки віком від 18 до 50 років, окрім явних калік [4, ф. 1, оп. 8, спр. 49, арк. 10].

Як і в 1941 р., поширеним було ухиляння від мобілізації. Чоловіки призовного віку, особливо у Вашковецькому, Вижницькому та Сторожинецькому р-нах , де активно діяли боївки ОУН, тікали в ліс разом із сім'ями. Тому мобілізація в цих районах проводилася не викликом за повістками, а подвірними обходами із застосуванням військової сили. А в Чернівецькому р-ні 400 призовників не з'явилися

для відправки, і для доставки їх у райвійськкомати теж застосовувалася військова сила [4, ф. 1, оп. 8, спр. 49, арк. 2].

На підставі постанови Державного комітету оборони № 6784/а від 25 жовтня 1944 р. проведено мобілізацію громадян 1927 р.н. В районах "найбільш уражених контрреволюційним елементом", вирішили зібрати призовників 1927 р.н. у райвійськкомати під виглядом проведення повторних занять по всевобучу і організовано, під охороною, направити в Чернівці, в обласний збірний пункт, де і провести призов" [4, ф. 1, оп. 8, спр. 49, арк. 26-31]. Таким чином, щоб якомога більше забрати з області чоловіків мобілізаційного віку, використовувалися всілякі засоби, в тому числі й військова сила та обдурювання. На 17 грудня 1944 р. в області мобілізовано 78905 осіб, з яких більшість передана в запасні військові частини [4, ф. 1, оп. 8, спр. 49, арк. 10]. Там вся маса мобілізованих фільтрувалася через дрібне сито воєнної контррозвідки. З допомогою сексотів, повідомлень з місць призову виявлялися всі "небезпечні соціально-політичні елементи": ті, хто був на румунській державній службі або в румунській армії, хто мав відношення до ОУН, хто висловлював "антирадянські" погляди та ін.

22 вересня 1944 р. в м.Кунгур відділом контррозвідки "СМЕРШ" Уральського військового округу були заарештовані червоноармійці 29-го запасного стрілецького полку 7-ї запасної стрілецької дивізії Петро Михайлович Марковський та Микола Іванович Булавка, обидва з Кіцманя. Їм було пред'явлене звинувачення в проведенні антирадянської агітації. Вони посміли сказати, що "радянський офіцер погано навчений, одягнутий гірше солдата, що з такими командирами на фронті пропадеш. В радянських газетах пишуть, що Червона армія найкраща в світі, а насправді тут процвітають голод і муштра". Вони говорили, що "за румунської влади люди, куди хотіли, туди й їхали. Виїжджали в Америку, заробляли гроші, приїжджали назад, заводили господарство і жили добре, а з Радянського Союзу нікуди не поїдеш. В Радянському Союзі, крім картоплі, нічого не побачиш". За це обох любителів поговорити кинули на п'ять років у виправно-трудові табори [1, спр. П-3880].

Органи "СМЕРШ" розкривали в запасних полках і багато інших старих "гріхів" новобранців. Так, Василь Олександрович Гуцул із с.Горошівці Заставнівського р-ну, рядовий 158-го армійського запасного полку, був засуджений Особливою нарадою при НКВС СРСР до 5 років позбавлення волі за "приналежність до котрреволюційної організації " – партії кузистів. Він вступив у цю партію в 1937 р., будучи громадянином Румунії і проживаючи на її території.

Мав членський квиток, брав участь у 1937-1938 рр. у конгресах, відвідував клуб цієї партії. Цього виявилося достатньо, щоб 26 травня 1945 р., тобто через 7 років, в м.Спаськ-Дальний Приморського краю його засудили й відправили в Далекосхіднийний табір НКВС в м.Комсомольськ-на-Амурі [1, спр. П-4365]. Іван Прокопович Косташ із с.Лукачани Кельменецького р-ну, червоноармієць 106-го запасного стрілецького полку 28-ї запасної стрілецької дивізії також за те, що був членом партії кузистів і за "антирадянську агітацію" в полку 25 жовтня 1944 р. був засуджений військовим трибуналом 28-ї запасної стрілецької дивізії до 10 років позбавлення волі [1, спр. П-6618].

У 27-й навчальній стрілецькій дивізії Сибірського військового округу у вересні 1944 р. співробітниками "СМЕРШу" була розкрита група членів ОУН-(м) (мельниківців) серед червоноармійців 37-го літерного навчального стрілецького полку. До неї входили Леонтій Васильович Костенюк, Федір Костянтинович Пентелюк, Костянтин Костянтинович Івасюк, Василь Тимофійович Никоряк, Василь Захарович Булега із с. Суховерхів та Іван Іванович Савчук із с.Кліводин Кіцманського р-ну. Їх звинуватили в тому, що вони, "будучи активними членами контрреволюційної організації українських націоналістів, проводили активну контрреволюційну роботу, спрямовану на відторгнення Радянської України від СРСР і на створення так званої Самостійної України". Реальна ж участь їх в діяльності ОУН в с.Суховерхів в 1942-1943 рр. обмежувалася читанням націоналістичної літератури, залученням нових членів та сплатою членських внесків. Постановами Особливої наради при наркомі внутрішніх справ СРСР п'ятеро були засуджені до 8-10 років виправно-трудових таборів, а справу І.Савчука припинено у зв'язку з його смертю "від дистрофії та паралічу серця". Л.В.Костенюк помер в таборі № 2 м.Норильськ 29 квітня 1949 р. В 1992 р. всі засуджені по цій справі були реабілітовані, оскільки насправді в їх діях не було складу злочину [1, спр. П-6694].

Приналежність до ОУН, "розкрита" органами контррозвідки в запасних полках, "коштувала" 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах також і Василю Миколайовичу Настюку з с.Онут, Івану Григоровичу Лучику та Миколі Григоровичу Вакарюку з Самушина Заставнівського р-ну, червоноармійцям 23-го запасного стрілецького полку 233-ї запасної стрілецької дивізії [1, спр. П-7847]; Івану Васильовичу Кушніру з с.Стара Жадова Сторожинецького р-ну, червоноармійцю 37-го літерного навчального стрілецького полку 27-ї навчальної стрілецької дивізії [1, спр. П- 6674]; Георгію Григоровичу Панчуку із с.Погорилівка Заставнівського р-ну,

червоноармійцю 22-го запасного стрілецького полку 23-ї запасної стрілецької дивізії [1, спр. П- 6684].

Та як не слідкували за новобранцями в запасних полках, всіх "небезпечних" відсіяти не встигали. Тому військові трибунали, які були в кожній дивізії, працювали без простоїв і в діючій армії.

6 листопада 1944 р. на стіл заступника по політчастині командира 3-ї стрілецької батареї 664-го стрілецького полку 130-ї стрілецької дивізії старшого лейтенанта Ісмаїлова лягла заява одного "пильного" старшого сержанта, в якій зазначалося, що в 3 взводі 8 роти проходить службу призваний з Північної Буковини рядовий Городецький, який серед бійців взводу "проявляє різкі негативні настрої, що межують з антирадянською агітацією". В бесіді з бійцями Городецький "вихваляє порядки на окупованій території і в антирадянському дусі веде розмови про радянський лад". А через 4 дні, 10 листопада були заарештовані М.М.Городецький 1899 р.н. з с.Кабин Вашковецького р-ну та І.С.Пушкар 1916 р.н. з с.Бузовиця Кельменецького р-ну. 28 листопада 1944 р. військовий трибунал 130-ї сд. за ст. 58-10, ч. 2 КК РСФСР засудив кожного до 10 років виправно-трудових таборів з конфіскацією їх особистого майна та поразкою в правах на 3 роки. А в райвійськкомати, які їх призивали, послали повідомлення з рішенням військового трибуналу і обов'язковим додатком, що їхні сім'ї позбавляються будь-яких пільг згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1941 р. Не забули надіслати повідомлення і в районні нарсуди Чернівецької обл. з вимогою конфіскувати частки майна засуджених [1, спр. П-7861].

Звинувачували наших краян і в дезертирстві, в намірах перейти на бік противника. Часто жартома кинуте слово чи припущення обростало доносами однополчан та домислами слідчих, і захисника батьківщини робили злочинцем, відправляли у виправно-трудові табори. Так, червоноармійці 544-го стрілецького полку 152-ї стрілецької дивізії, яка воювала в складі 28-ї армії 3-го Білоруського фронту в Східній Прусії, Тодор Іванович Мизунський, Василь Антонович Баб'юк, Василь Петрович Колодрівський із Заставнівського р-ну були звинувачені в намірі перейти на бік противника. 27 січня 1945 р. військовий трибунал цієї дивізії засудив їх до 6-7 років виправно-трудових таборів [1, спр. П-7863]. Солдатів судили не за скоєний злочин, а за намір скоїти його, що в світовій юридичній практиці карі не підлягає. Вирок з таким самим формулюванням – "за намір перейти на бік німців" отримали також Федір Васильович Андроник та Василь Мандарович Біблюк із Суховерхова Кіцманського р-ну, рядові 166-го гвардійського стрілецького полку 55-ї

гвардійської стрілецької дивізії [1, спр. П-7849]; Юрій Григорович Звоздецький із с. Кадубівці Заставнівського р-ну, рядовий 1162-го стрілецького полку 352-ї стрілецької дивізії [1, спр. П-7851]; Костянтин Леонтійович Кашталян із с.Малий Кучурів Заставнівського р-ну, рядовий 544-го стрілецького полку 152-ї стрілецької дивізії [1, спр. П-7841].

Треба зазначити, що дехто із засуджених не тільки висловлювався, хто жартома, а хто і серйозно про намір перейти на бік ворога, але й робив реальні спроби до цього. Наприклад, Григорій Семенович Савчук із с.Шипинці Кіцманського р-ну 29 грудня 1944 р. при спробі перейти на сторону німців був обстріляний і затриманий. 6 січня 1945 р. військовий трибунал 174-ї дивізії засудив його за це до 10 років виправно-трудових таборів [1, спр. П-7797]. А в жовтні 1944 р. в Польщі, біля м.Сувалки був розстріляний за самопокалічення рядовий 1160-го стрілецького полку 352-ї стрілецької дивізії Дмитро Іванович Стратійчук із с.Ярівка Хотинського р-ну [5, ф. 1672. оп. 2, спр. 85, арк. 77].

Більша частина репресованих під час війни червоноармійців – вихідців з Чернівецької обл. нині реабілітована військовою прокуратурою Західного регіону України з формулюванням "за відсутністю в їх діях складу злочину" або "у зв'язку з відсутністю сукупності доказів обгрунтованості притягнення до кримінальної відповідальності". Вони були засуджені на підставі сфальсифікованих звинувачень і не скоїли тих злочинів, за які їх репресували. З близько 200 репресованих і реабілітованих червоноармійців – вихідців з Чернівецької обл. 45 % були засуджені за "антирадянську агітацію". Вони відбули по 8-10 років у виправно-трудових таборах або ж були розстріляні за критичні висловлювання про колгоспну систему, систему оподаткування в СРСР, якість харчування в Червоній армії, за порівняння рівня життя в СРСР та інших країнах на користь останніх і т.п. 55% були звинувачені в приналежності в 30-40 рр. до так званих "контрреволюційних партій" (тобто всіх інших, крім комуністичної), в намірах перейти на бік ворога або в шпигунстві (у зв'язку з тим, що проживали на окупованій території).

Хоча більшість репресованих в армії постраждала безвинно і нині реабілітована, окремі ж військовослужбовці були засуджені цілком справедливо. Так, Дмитро Тодорович Татарин із с.Мілієве Вижницького р-ну був заарештований 21 липня 1944 р. особливим відділом СибВО в м.Красноярськ, де він проходив службу в 35-му навчальному стрілецькому полку 27-ї стрілецької дивізії. Його звинуватили в тому, що він, будучи чле́ном ОУН, у липні 1941 р.

став одним із організаторів погрому в с.Мілієвое під час якого загинуло близько 120 осіб єврейської національності, в тому числі жінок і дітей. За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 18 липня 1945 р., протокол №30, за статтею 54-1 "а", 54-11 КК УРСР Д.Т.Татарин був розстріляний [1, спр. 9997].

Всього ж на сьогодні не реабілітованими є понад 100 червоноармійців. Засудження їх було обгрунтованим і вони згідно зі ст.2 Закону України від 17 квітня 1991 р. "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні" реабілітації не підлягають як особи, що засуджені за зраду батьківщини, шпигунство, шкідництво, саботаж, терористичні акти, злочини проти людства і людяності, каральні акції щодо мирного населення, вбивства, катування громадян і пособництво в цьому окупантам у період Другої світової війни, організацію збройних формувань, які чинили вбивства, розбої, пограбування та інші насильства, збройне вторгнення на територію України і особисту участь у здійсненні цих злочинів.

Отже, репресії в Червоній армії в період Другої світової війни були явищем поширеним і виконували кілька функцій: примусову, каральну та "пошуку винних". Всього за роки війни було засуджено 436600 воїнів Червоної армії [12, с. 89]. Особливу увагу і недовіру проявляли каральні органи відносно червоноармійців, призваних з недавно приєднаних західних областей, в тому числі й Чернівецької області. Наслідками цієї недовіри стало зняття буковинців і бессарабців з фронту, відправка їх у трудармію, пильний нагляд за кожним "західняком" та численні і жорстокі вироки військових трибуналів.

Джерела та література

1. Архів Чернівецького обласного управління Служби Безпеки України.
2.Архів Чернівецького обласного відділення пошуково-видавничого агентства "Книга Пам'яті України".
3.Архів Кельменецького райвійськкомату.
4.Державний архів Чернівецької області.
5.Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації.
6.Бажан О. Слуга, або фрагменти життя генерала Сєрова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994 - № 1 – С. 229-240.
7.Волкогонов Д.А. Тріумф і трагедія. - К.: Політвидав України, 1990. - Т. 2. - 671 с.
8.Директива НКО СРСР військовим радам фронтів, армій, округів, начальникам політорганів, військовим комісарам дивізій і полків про завдання військових комісарів і політпрацівників в умовах наступу німецько-фашистських військ // Український історичний журнал. – 1990. - № 5 - С. 99-101.
9.Долгополов Ю.Ю. Война без линии фронта. - М.: Воениздат, 1981. - 200 с.

10.История Советского государства и права. Советское государство и право накануне и в годы Великой Отечественной войны (1936-1945). - М., 1985. – 420 с.
11.Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни. - К.: Пошуково-вид.агентство "Книга Пам"яті України", 1996. - 568 с.
12.Памяти павших. Великая Отечественная война (1941-1945). – М.: Большая Российская энциклопедия, 1995. - 336 с.
13.Приказ Народного Комиссара обороны № 0391 от 4 октября 1941 г. // Военно-исторический журнал. - 1988. - № 9. - С. 29-30.
14.Приказ Ставки Верховного Главного Командования Красной армии № 270 от 16 августа 1941 г. // Военно-исторический журнал. - 1988. - № 9. - С. 26-28.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Огуй О.Д.
(Чернівці)

МОНЕТНО-ЛІЧИЛЬНІ ПОЗНАЧЕННЯ (МЛП) "БАН, БАНІ" В МОЛДАВО-БУКОВИНСЬКИХ ДОКУМЕНТАХ XVI-XVIII ст.

Монетно-лічильна поліномінація "бан, бані", вживана в молдавобуковинських документах, позначає, за побіжним аналізом документів, ряд монет з різнорідними обмінними курсами. Зупинимося на історії цього терміна, розглянемо найскладніші випадки його вживання, визначимо типи монет за їх обіговими курсами, що фіксуються у цих документах.

Як відомо, назва "бан" походить від МЛП *denares banales*, що позначали монети, які карбувалися в угорській Словенії при Беллі IV (1235-1270 рр.). Карбування цієї монети було продовжено до 1354 р. банами Славонії, а згодом і банами Северину та Мунтенії (Валахії), які приєднали до своїх володінь Северинський Банат. Таким чином термін "бані" закріпився в Мунтенії, де з 1377 р. поряд зі срібними дукатами, наслідуваннями візантійських гроссо та сербських грошів, карбувалися ці маленькі 0,35-грамові срібні монетки [5, с. 25; 10, с.7]. Уже в 1413 р. воєвода Валахії Мірча I Старий визначав у бані митні тарифи для купців із Кронштадта. Ймовірний курс цих монет складав у XV ст. 14 денаріїв на празький та 10 денаріїв на литовський гріш.

Проте хоч денарієва монета з'являється з 1412 р. і в Молдавії [18, с. 491-492], термін "бані" фіксується за письмовими свідченнями, значно пізніше – з середини XVI ст. До цього часу для позначення денарієвої монети з'являються латинське denares, німецькі Denar ungarisch, Pfenning, Fenig (денар угорський, пфенінг). У Бистриці, за німецькомовним листом від 15 липня 1526 р., знайшли коня, украденого в сучавського купця Васкана. З 12 флоринів (fl.Ungaricales) компенсації потерпілий отримав лише 800 денаріїв (**denaros**), а 400 денаріїв (очевидно, угорських) йому так і не віддали. Отже, один угорський флорин складав у першій чверті XVI ст. 100 денаріїв [11, с. 567-568]. Дещо згодом, на середину XVI ст. (виходячи з бистричанських рахунків молдавських купців від 26 вересня 1553 р.) один лічильний флорин складав 100 угорських денаріїв (60Д+50+20=1фл. 30Д), а золотий угорський флорин (дукат) – 125

денаріїв (75Д+75+50=1фл.75Д) [17, с. 498]. Мабуть, саме в час господаря Александру Лапушняну, який інтенсифікував торгівлю худобою з Трансільванією й Угорщиною та випустив після 30-річної перерви молдавську розмінну монету за зразком угорських денаріїв, з Трансільванії (та з Мунтенії) до Молдавії прийшла звична назва денарія *бан*.

Стабільні економічні зв'язки з Польщею, особливо після реформи 1526 р., сприяли появі польської монети (поряд з угорською) на території Молдавії, і особливо прикордонної Буковини. У митному розпорядженні Сигізмунда I Старого від 20 грудня 1521 р. про митні збори на торговому шляху зі Львова до Молдавії, згадуються гроші, півгроші, тернарії та оболи [17, с.1 0-15]. У часи Александра Лапушняну та Івоні Лютого польська монета, за листом господаря Петра Кульгавого від 1579 р., потрапляла на головний ринок Молдавії до Хотина, а згодом у Шипинці та Ленківці. Як засвідчує історико-лінгвістичний аналіз цього листа, змістом якого є осуд значних митних поборів у польській Коломиї, молдавські (та й, мабуть, буковинські) купці могли мати у своєму розпорядженні значну грошову масу ще в часи Лапушняну. Наявних грошів повинно було вистачити, щоб платити по три, а потім по п'ять грошів від воза, а на ярмарку – по 4 злотих польських (тобто 120 грошів) "від кожного купця, який би був із землі нашої". Дорікаючи львівським міщанам, Петро Кульгавий нагадує, що львівські купці при його попередниках (мабуть, Александру Лапушняну) давали раніше на ярмарку мита "по бану од вола"(po banu od wołu). О.Калужняцький [21, с. 58] пояснював у свій час цей термін як "молдавський гріш", що, швидше всього, помилково – з 1527 р. молдавські гроші на бонаріях Сучави перестали випускатися. Очевидно, цією монетою був денарій (не стільки місцевого чи польського, як угорського походження), популярний в обігу за часів Александра Лапушняну.

Перевірити достовірність цього припущення дозволяє боргова записка 1568 р., що зберігається актах гродського суду Львова [4, с. 188]. Сучавські купці Григорій та Єремія Кримчанини роблять застереження, що сума в 727 польських злотих буде виплачуватися "в банях" із розрахунку 4 бані за кожен гріш та 30 польських грошів за кожен злотий. Враховуючи вагові показники тогочасного польського гроша (2,54 г VI лотової проби), такими монетами могли бути як угорські денарії (0,5 г VIII проби), так і близькі за цими показниками турецькі акче Селіма II, що стрімко втрачали в ціні.

У першій половині XVII ст. термін "бан" позначав два типи монет. Літописець Мустє записав, що "від часів Дабіжа Води була банарія

(монетний двір) у Сучавській кріпості", де "робили **шалеї** погані з міді, які ходили тільки тут в землі (Молдавській) по 4 шалеї на один бан добрий" (4 шалъі ла ун бан бун) [3, с. 10], яким за курсом, ймовірно, був польський півторак. Звично ж **бан** початку – середини XVII ст. (без означення "добрий") бу́в польським чи прибалтійським солідом [22, с. 12].

Стабільним вживання цього терміна стає лише в останній чверті XVII – XVIII ст. Саме тепер дане найменування звично вживається з терміном *лей*, позначаючи як у буковинських документах, так і в літописах, переважно різні типи монет, визначення яких є завданням пропонованого дослідження. Зупинимося на декількох прикладах з цих документів.

Антіох Воде встановив у 1705 р. ведрит (ведрарит або податок на вино) по 4 **бані** за відро – по два від того, хто продає і хто купує, хоча раніше ведрит був всього 2 бані [2, с. 59]. Розмір готариту, установлений для брашовян у 1753 р., налічував "16 бани пол, або 15 бани старих" [20, с. 3246]. Новопоселенці у Руському Довгопіллі виплачують 10 1/2 нових бані на рік [7, с. 35]. 17 жовтня 1757 р. Константин Раковіца робить полегшення поселенцям монастиря Солка у тому, що їм не потрібно платити ні одного бану ведрариту [8, с. 161]. 6 жовтня 1763 Григоре Іоанн Воде подарував монастирю Гореча міст та встановив розміри податку у 90 бані з тих, хто приходив з кофою горілки, та 1 леу від кофи з тих, хто йшов з горілкою у "землю лядську" [9, с. 85]. Термін *бані* з'являється і в закладних, коли позичаються гроші на весілля [9, с. 266], і в спадщині, і особливо при великих позиках - 400 дукатів "оландських", складали у 1773 р. срібними грішми 1886 леї та 40 бані [9, с. 226]. Дещо раніше цей термін вживався у купчих на землю, де крок землі звично оцінюється в бані (див. далі) та при зіставленні грошових курсів, як це часто трапляється у літописах [2, с. 116]. Термін *бан* з'являвся у трансільванських курсових паперах 1711 р. із Брашова, де вказувалося, що одна валаська монета (nummus vallachicus) відповідала півтора трансільванським денаріям, а польський чи ляський "шуштак" дорівнював 8 "монетам валаським" [20, с. 1549].

Як бачимо, лише побіжне ознайомлення з позначенням цієї монети, її означеннями: "добрий" (1665), "ляський" (1710), "новий" (1741–1762) та нульовим (відсутнім) означенням, а також дрібними номіналами: півбані, 1/4 бані (1746–1792 рр.) засвідчують, що мова йде щонайменше про три типи дрібних монет. Якщо за прикладом від 1579 р. бан можна зрозуміти як угорський денарій, а за вжитком 1650-х років як - польсько-шведські соліди, то "ляським" добрим

баном, поза всяким сумнівом, є польський півторак (бо саме 4 польських півтораки складали шостак – за записом Мирона Костіна 1683 р. "шъштакул") [1, с. 23]. Наявність фракцій бана у 1/2 чи 1/4 у 1708–1746 рр. [6, с. 141; 8, с. 19] дозволяє припустити подальше вживання бана як збірної лічильної одиниці, що включала в себе декілька (до 4) польсько-шведських солідів.

Дещо складніше визначити тип тих монет, що приховуються за вживанням МЛП "бані" (без означення) разом з терміном "лей" наприкінці XVII ст. За одним із молдавських актів від 25 грудня 7194 (1686) р., 35 станженів грунту коштували (при ціні 26 бані за 1 станжен) всього 7 леїв та 70 бані [14, с. 102]. За допомогою досить простих розрахунків визначається курс одного лея у 1686 р. як 132 бані.

Проте цей курс не був стабільним, що засвідчує розшифрування іншого молдавського акта від 2 серпня 1681 р. За цим документом шмат грунту невизначеного розміру (**x**) продали в Жосенах за ціною 13 бані за крок всього лише за 5 леїв (**y**) добрими грішми [13, с. 52]. Кількість бані у леї вдається визначити за допомогою діафантного рівняння з двома невідомими, за яким актовий запис зводиться до формули:

$$x \bullet 15 = 5 \bullet y, \quad \text{де } y = 5 \bullet x/13.$$

Враховуючи те, що курс лея міг коливатися, за попереднім свідченням, у межах від допустимих 100 до 150 бані, величину *y* складають якісь числа не більше 500, що розділяються на 13. Такими числами у межах від 100 до 150 бані, за простим числовим перебором, є 104 – 117 – 130 – 143. Підбираючи можливі величини іксів (**x**) за формулою $x = 13 \bullet y/5$, знаходимо кількість кроків 50, яка корелює з величиною лея в 130 бані. Іншими словами, курс одного лея в 1681 р. складав 130 бані. Отримані результати цілком узгоджуються з валаським курсом таляра у 128 бані (1683 р.) [15, с. 2426] і константинопольським курсом іспанського таляра у 140 аспрів (1694 р.) [16, с. 51]. Звідти бані є турецьким акче, а регіональні коливання курсу бані зумовлені зниженням проби акче середини 1680-х років.

За латиномовною рекомендацією щодо врегулювання грошового обігу у трансільванському Ардялі, курс лея (leo) в Молдавії у 1711 р. складав 133 бані (**nummus vallachicus**), а курс злота – 88–89 бані, тобто був нижчим від обігового курсу в Ардялі на 5–7 акче (відповідно 2 угорські флорини 10 денаріїв та 1 уг.фл. 40 ден.) [20, с. 1549].

Інтерпретація пізніших записів від середини XVIII ст. засвідчує величину лея в 120 бані. Так, у своєму розпорядженні від 1 січня 1760 р. Іоанн Теодор Калімах велить платити від кожного будинку

по 60 бані. На підтвердження цього розпорядження від жовтня 1764 р., за часів Григоре Гіки з'являється напис "пол леу" за хату [12, с. 16-18, 8, с. 1, 9], тобто 1 лей складає 120 бані і таким чином дорівнює турецькому піастру, або курушу цих років. Принагідно зазначимо, що цей курс зберігався у Молдавії та Мунтенії, окупованих Туреччиною, і пізніше. За торговим записом від 23 грудня 1779 р., молдавські леї та мунтенські таляри складаються із 40 пара та 120 бані [12, с. 61].

Однак на Буковині, після її анексії Австрією в 1774 р. кількість бані у леї, за буковинськими документами, не перевищує 60 (на противагу мунтенському таляру з 120 бані). Це в контексті зі словом "німецький" (оренда 1/2 Дорошівців 20 березня 1794 р. коштувала 1674 р. леї 53 бані грішми німецькими) [8, с. 120] дозволяє припустити спробу використати "бані нові чи німецькі" у функції *крейцер*. Проте ця спроба не змогла прижитися – сильніші позиції мав офіційний термін *Kreuzer*, і *бані* (у Plural) почало означати "гроші" взагалі.

Як бачимо, поліномінація **бан**, що в 1550-1590-х рр. звично позначала угорський денарій, а в 1620–1650 рр. – польсько-литовський солід, функціонально переноситься спочатку на позначення турецького акче (1680–1780-ті рр.), а потім і австрійського крейцера (з 1780-х рр.). Логічною основою для цього перенесення була, як і в попередніх випадках, спільна функція – позначення дрібних розмінних монет певної проби та ваги.

Джерела та література

1. Когълничеану М. (публ.) Летописиціле църіі Молдовіі. - Том. 1 - Іашіі, 1852. - 355, 126, IУ п.;
2. Когълничеану М. (публ.) Летописиціле църіі Молдовіі. - Том.1.1. - Іашіі, 1845. - 209 п.
3. Когълничеану М. (публ.) Летописиціле църіі Молдовіі. - Том.3. - Іашіі, 1846. - 330 п.
4. Подградская Е.М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI–XVII веках. - Кишинев: Изд. ЦК КП Молдавии, 1968. - 224 с.
5. Слепова Т.И. О распространении венецианских и генуэзских монет // Тр. Гос. Эрм. - Т. 26. - Л., 1986. - С. 22-30.
6. Balan T. Documente bucovinene. -Vol. III: 1573-1520. - Cernăuţi, 1937. - 250 p.
7. Balan T. Documente bucovinene. - Vol. IV: 1720-1745. -Cernăuţi, 1938. - 299 p.
8. Balan T. Documente bucovinene. - Vol.V: 1745-1760. - Cernăuţi,1939. - 264 p.
9. Balan T. Documente bucovinene. -Vol. VI: 1760-1833. -Bucureşti, 1942. -504 p.
10.Buzdugan G.,Luchian O.,Oprescu C.C. Monede şi banknote româneşti. - Bucureşti: Editura Sport-turism, 1977. - 429 p.
11.Costachescu M. Documente moldovenesti înainte de Ştefan cel Mare.În 2 vol. - Vol.I: 1374-1437. - Iaşi,1931. - 355 p.
12.Furnica D.Z. Documente privitoare la Comertul Românesc (1473-1868). - Bucureşti: Romania noua, 1931. - 557 p.

13.Ghibanescu Ch. Ispisoace si zapise: Documente slavo-romîne. In 6 vol. - Iaşi: Dacia, 1607-1633. Vol.IV,1: 1675-1692. – Iaşi, 1914. - 270p.
14.Ghibanescu Ch. Surete si izvoade: Documente slavo-române. In 15 vol. - Iaşi, 1906-1932. - Vol.II: 1433-1633. - Iasi, 1917.
15.Hăşdeu-Petriceicu B. Ban // Etymologicum magnum Romaniae: Dictionarul limbei istorice şi poporale al românilor. T. 3. - Bucureşci, 1893. - P. 2415-2451.
16.Hinz W. Islamische Währungen umgerechnet: Ein Beitrag zur islamischen Wirtschaftsgeschichte in Gold. - Wiesbaden: O.Harrasowitz, 1991. - XII, 95 S.
17.Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria românilor. In 44 vol. - Vol. I. Supl.1: 1518-1780. - Bucureşti, 1886. - LXXI, 1003 p.
18.Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria românilor. In 44 vol. - Vol. I, Partea 2: 1346-1450. - Bucureşti, 1890. - 889 p.
19.Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria românilor. In 44 vol.Vol.XV, 1: 1358-1600. - Bucureşti, 1911. - LXXVIII, 775 p.;
20.Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria românilor. In 44 vol. Vol. XV, 2: 1601-1825. - Bucureşti,1913. - 760 p.
21.Kaluzniacki E. Polnische Glossen aus dem Anfang des XV Jhs // Archiv für slawische Philologie / Hrsg.v.V.Jagicz. Bd.27. - Berlin , 1905. - S. 265-268.
22.Moisil C. O moneda curiosa - costanda // CNA. - Nr. 133-134. - Bucureşti, 1945. - P. 8-14.

Балух В.О.
(Чернівці)

ФІЛЬВАРКОВЕ ГОСПОДАРСТВО РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

У період пізнього середньовіччя значна частина українських земель входила до складу Речі Посполитої. Тому основні процеси, що відбувалися в економічному та політичному розвитку Польщі, певним чином охоплювали територію України. А оскільки економічний обрис пізньосередньовічного польського села визначався фільварково-панщинною системою, то проблема її виникнення, функціонування та кризи в значній мірі цікавила й українських дослідників. Піонером таких наукових розробок став М.С.Грушевський. У п'ятому та шостому томах його багатотомної праці "Історія України-Руси" [1] серйозна увага приділена становленню фільварково-панщинної системи на українських землях, що входили до складу Речі Посполитої. І хоча основним документальним матеріалом для М.С.Грушевського при висвітленні питань структури феодальної власності, розмірів фільварків та селянських господарств, соціального розшарування сільського населення, впливу сеймових постанов на впровадження панщини, господарського становища фільварків і

їх місця в економічному розвитку Речі Посполитої послужили дані з українських територій, його теоретичні висновки мали важливе значення для загальної оцінки домеціального господарства в Польщі та його особливостей у різних регіонах держави.

Багато років вивченню проблем аграрної історії країн Центральної і Східної Європи присвятив Д.Л.Похилевич. Він одним з перших поставив питання про співвідношення зовнішнього та внутрішнього ринків як чинників виникнення фільварково-панщинної системи у статті "Із історії аграрних відносин у західних воєводствах Білорусії і Великого князівства Литовського в XVI і першій половині XVII ст." [2, с. 152]. Цілий ряд обгрунтованих гіпотез професор Д.Л.Похилевич висловив у своїй монографії "Селяни Білорусії і Литви в XVI-XVIII ст." [3]. Він вбачав у появі фільварку ознаки розвитку капіталізму в сільському господарстві, а скорочення селянського землекористування пояснював саме організацією та розширенням домеціального господарства. На конкретних прикладах відомий історик довів, що ріст відробіткової ренти не супроводжувався скороченням натурального і грошового оброку, які залишалися переважно на попередньому рівні. Д.Л.Похилевич звернув увагу на негативний вплив фільварково-панщиної системи господарства на загальний стан економічного розвитку в 20-40-х роках XVII ст., що проявилось у занепаді агротехніки, скороченні посівних площ, зростанні кількості порожніх ланів [3, с. 87]. За його спостереженнями, процес обезземелення селянства інтенсивніше проходив у районах розвиненого фільваркового господарства та володіннях дрібної шляхти, де домеціальні землі розширювались за рахунок зменшення селянських наділів. Однак, порівнюючи застосування найманої праці протягом панування фільварків, він недооцінив її ролі в організації помісного господарства і вважав що її питома вага була незначною й майже незмінною [3, с. 81].

У статті "Землеустрій і поземельний кадастр у Білорусії, Литві і Україні в XVI-XVII ст." Д.Л.Похилевич вважав фільварок головним фактором, що впливав на розмір селянського наділу, що з середини XVI ст. протягом 100 років зменшився вдвічі [4, с. 340].

Досить дискусійною стала його стаття "До питання про кризу і падіння помісного господарства Речі Посполитої в другій половині XVII і першій половині XVIII ст." [5], в якій порушено ряд питань про зміни розмірів фільваркової продукції на рубежі XVI-XVII ст. Автор полемізує з поглядами радянської та польської історіографії, яка вважала другу половину XVII - першу половину XVIII ст. періодом кризи і економічного занепаду кріпосного фільварку. Він

вважав, що до шведських війн у Польщі не спостерігалося гальмівних явищ у розвитку фільварку і не було падіння об'єму продукції та зниження урожайності. Такі твердження викликали неоднозначну реакцію з боку польських істориків. Наприклад, Я.Лєскевіч у рецензії "Ще про кризу та занепад фільварково-панщинного господарства в Польщі" докоряла автору, що він використав дані про Литву і Білорусію для висновків про всю територію Речі Посполитої [6, с. 112]. Д.Л.Похилевич, крім військових спустошень середини XVII ст., гальмівними факторами для польської економіки у праці "Польща в добу феодалізму" вважав падіння цін на зерно, скорочення експорту хліба, випуск неповноцінних грошей та феодальну анархію [7, с. 45-46]. Він наполягав на тому, що в XVI-XVII ст. фільваркове господарство не переживало кризи і занепаду. А у фундаментальній статті "Селяни-слуги у Великому князівстві Литовському в XVII-XVIII ст." відомий історик дійшов висновку, що наслідки військових спустошень початку XVII ст. виявились для фільваркового господарства набагато важчими, ніж у середині XVII ст., бо помістя ще не були повністю відбудовані після попередніх руйнувань [8, с. 143].

Оцінюючи доробок Д.Л.Похилевича, В.О.Пірко у статті "Перебудова польського господарства в XVI-XVIII ст. у Східній Європі у творчій спадщині Д.Л.Похилевича" писав: "Наукові праці професора Д.Л.Похилевича, оперті на великому фактичному матеріалі, дали цілісну концепцію розвитку фільварково-панщинної системи в країнах на Схід від Ельби, послужили методологічною базою для вивчення проблем економічної історії країн Східної Європи в XVI-XVIII ст. [9, с. 74].

До дослідження аграрних відносин у пізньосередньовічній Польщі звертався й академік НАН України Я.Д.Ісаєвич у грунтовній статті "До питання про економічні взаємовідносини між містом і селом та їх вплив на розвиток міст Прикарпаття в XVI-XVII ст." [10]. Він першим серед українських істориків-медієвістів не лише поставив, але й, на нашу думку, правильно вирішив проблему причин появи фільварково-панщинної системи. Відомий історик основною причиною, що викликала перехід у країнах Східної Європи до панського фільварку, вважав зростання попиту на сільськогосподарську продукцію в умовах невикоріненого кріпосництва та повного політичного засилля класу феодалів [10, с. 190]. Крім того, Я.Ісаєвич після видання польськими архівістами "Сільської картотеки" вперше серед вітчизняних істориків звернув увагу на неможливість правильного трактування особливостей фільварково-панщинної системи без дослідження даних гродських і земських

судових книг у публікації "Городські і земські акти – важливі джерела з історії аграрних відносин у Речі Посполитій у XVI-XVII ст." [11].

Окремо слід виділити плідну дослідницьку роботу львівського історика Ю.М.Гроссмана, що розпочалася з публікації статті "Розвиток відробіткової ренти в державних маєтках Руського і Белзького воєводств у другій половині 16 – першій половині 17 ст." [12]. Зібравши значний матеріал по королівських володіннях східних регіонів Речі Посполитої, він розглянув еволюцію селянських повинностей, особливо панщини на фільварках протягом цілого століття. Документальні дані по західноукраїнських землях, що входили до складу Речі Посполитої, послужили основою і для інших публікацій Ю.М.Гроссмана. Аналізу сільського господарства Белзького староства, що було одним із найбільш розвинених серед українських земель, присвячена публікація "Панщинне господарство селян Белзького староства у другій половині 16 – першій половині 17 ст." [13], а його стаття "Фільварки державних маєтків Руського і Белзького воєводств у другій половині 16 – першій половині 17 ст." [14] детально розкривала особливості формування королівських фільварків, структуру їх виробничої діяльності, організацію праці в помістях і розміри їхніх прибутків.

Звертався названий автор і до розгляду соціальної структури підлеглого населення у статті "Кметі, загродники, комірники західноукраїнського села в другій половині 16 – першій половині 17 ст." [15]. Він характеризує основні категорії сільського населення, їхні повинності, розміри земельних ділянок та їх вплив на економічне й виробниче становище населення села пізнього середньовіччя.

Свої систематичні наукові пошуки Ю.М.Гроссман продовжив аналізом основних рис феодального землеволодіння в Руському і Белзькому воєводствах пізньосередньовічного періоду, звернувши особливу увагу на його структуру та розміри [16]. А характеристиці особливостей розвитку панщинного фільварку у названих воєводствах була присвячена його ґрунтовна стаття "Розвиток фільваркового господарства в Руському і Белзькому воєводствах у другій половині XVI – першій половині XVII ст." [17].

Віддаючи пріоритет селянству як основному виробнику сільськогосподарської продукції в період феодалізму, відомий історик значну увагу приділяв правовому статусу підлеглого стану середньовічного суспільства. Ця проблема була детально проаналізована у статті "Юридичне становище селян Руського і Белзького воєводств XVI – першої половини XVII ст." [18].

Результатом багаторічної плідної роботи Ю.М.Гроссмана з вивчення соціально-економічних проблем пізнього середньовіччя

стало видання фундаментальної праці "Аграрні відносини в Руському і Белзькому воєводствах Речі Посполитої (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)" [19]. У ній автор на значному джерельному матеріалі аналізує особливості розвитку фільваркового господарства, взаємовідносин шляхти і підданих, основні економічні ефекти сільськогосподарського виробництва пізньосередньовічної епохи у східних воєводствах Речі Посполитої.

Якщо вищеназвані дослідження лише побіжно стосувалися історії розвитку аграрних відносин на етнічно польських землях, то його стаття "Деякі спірні питання виникнення фільварково-панщинної системи у Речі Посполитій" [20] безпосередньо присвячена причинам становлення фільварків у Польщі. Полемізуючи з прихильниками теорії про вирішальне значення внутрішнього ринку у виникненні фільваркової системи, автор висловлює сумнів, чи міг місцевий ринок викликати швидкий та однобічний (зерновий) його розвиток, не кажучи вже про те, що селянські господарства були цілком пристосовані для задоволення потреб внутрішнього ринку. А основною причиною виникнення фільварків Ю.М.Гроссман вважає не просто зростання попиту на хліб, а розвиток хлібного експорту [20, с. 76].

Ще один львівський історик В.Ф.Інкін у науковому дослідженні "До питання про еволюцію феодальної ренти в Галичині 16-18 ст." [21] розглядав співвідношення панщини та грошової ренти, причини переваги відробіткових обов'язків селян на фільварках західноукраїнських земель, що входили до складу Речі Посполитої протягом панування фільварково-панщинної системи.

Слід відзначити також наукові розвідки І.Д.Бойка. У статті "Продуктивні сили в сільському господарстві України у 16 – першій половині 17 ст." [22] він аналізує господарський інвентар, види та розміри тяглової сили у селянському господарстві та фільварках, систему обробітку землі, оцінює рівень розвитку продуктивних сил фільваркової доби в Україні. Цей матеріал послужив основою для видання фундаментальної монографії "Селянство України в другій половині 16 – першій половині 17 ст." [23], у якій автор узагальнює дані про функціонування магнатських володінь, взаємозв'язок виробничих і соціальних аспектів фільваркового господарства, становище українського селянства до початку Визвольної війни. І хоча основна частина матеріалу присвячена центрально-українським землям, він дає можливість провести аналогії та виділити специфіку і різні шляхи формування фільварково-панщинної системи на окремих територіях, які входили до складу тодішньої Речі Посполитої.

Проблеми соціального становища польського селянства та його антифеодальної боротьби були у центрі уваги київської дослідниці З.І.Мухіної. ЇЇ стаття "Становище польських селян в маєтках духовних феодалів" [25] розкриває особливості правового статусу і матеріальної забезпеченості селянських мас пізньосередньовічного єпископства, а дослідження "До питання про боротьбу селян проти феодального гніту в Польщі та залежних землях у XVI ст." [24] присвячена питанням соціальної боротьби у польському селі та її формам.

І, нарешті, О.Ф.Сидоренко у своїй наукові й розвідці "До питання про участь України у європейській торгівлі Речі Посполитої" [26] розкриває участь українських земель в європейській торгівлі Польщі продуктами лісових промислів та соціально-економічні наслідки цієї торгівлі протягом XVI – першої половини XVII ст.

На жаль, на цьому дослідження аграрних проблем пізньосередньовічної Речі Посполитої були припинені. Напевно, пильна увага марксистської історичної науки до економічної, особливо аграрної історії протягом багатьох десятиріч деякою мірою "відбила" бажання сучасних дослідників зайнятись вказаними проблемами. І лише у жовтні 1997 р. у Львові було проведено Міжнародний науковий семінар "Центрально-Східна Європа на етапі трансформації: економіка і суспільство в період від середньовіччя до модернізації (XV-XVIII ст.)", де серйозно наголошувалось на "необхідності і важливості дальшого дослідження соціально-господарських процесів та їхньої ролі у суспільних трансформаціях", на більш уважному дослідженні господарських відносин у рамках широкого суспільно-культурного і суспільно-політичного тла" [27, с. 5]. Однак далі декларацій справа не просунулась. Навіть серед виголошених на семінарі й опублікованих доповідей лише дослідження В.О.Пірко було присвячене аналізу наукової спадщини Д.Л.Похилевича [9] та стаття Л.О.Зашкільняка "Історична думка в країнах Центрально-Східної Європи у 50-60-х роках XX ст." [28] у деякій мірі стосувалися проблем аграрних відносин і селянства Центральної та Східної Європи у XV-XVIII ст. і лише в історіографічному плані.

Таким чином, у період проведення щорічних наукових конференцій, присвячених аграрним проблемам країн Східної Європи, українські історики досить активно і ґрунтовно займались розробкою питань становлення і функціонування фільварково-панщинної системи, в основному на західноукраїнських землях, що входили до складу Речі Посполитої. Однак у 80-90-ті роки українські дослідники перестали займатись вказаними проблемами, і тому зараз постає

нагальне завдання – відродити систематичні наукові пошуки особливостей і специфіки фільваркового господарства у східноєвропейських державах.

Джерела та література

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Київ, 1994. - Т.5; 1995. - Т. 6.
2. Похилевич Д.Л. Из истории аграрных отношений в западных воеводствах Белоруссии и Великого княжества Литовского в XVI и первой половине XVII в. // Средние века. - 1955. - Вып. VI.
3. Похилевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI-XVIII вв. - Львов, 1957.
4. Похилевич Д.Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI-XVII вв. // Материалы по истории землевладения ССС. – М., 1952. – Вып. I.
5. Pochilewicz D.L. W sprawie kryzysu i upadku gospodarki obszarniczej Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII i pierwszej połowie XVIII wieku // KH. - 1958. - R. LXV. - № 3.
6. Leskiewiczowa J. Jeszcze o kryzysie i upadku gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Polsce // KH. - 1959. - R. LXVI. - N 1.
7. Похилевич Д.Л. Польща в добу феодалізму: Лекції з курсу історії південних і західних слов'ян для студентів історичного факультету університету. - Львів, 1965.
8. Похилевич Д.Л. Крестьяне – слуги в Великом княжестве Литовском в XVI-XVIII веках // Средние века. – 1962. – Вып. XXI.
9. Пірко В. Перебудова польського господарства в XVI-XVIII ст. у Східній Європі у творчій спадщині Д.Л.Похилевича //Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження проф.Д.Похилевича / За ред. Л.Зашкільняка і М.Крикуна. – Львів, 1998.
10. Исаевич Я.Д. К вопросу об экономических взаимоотношениях между городом и деревней и их влияние на развитие городов Прикарпатья в XVI-XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - К., 1962.
11. Исаевич Я.Д. Городские и земельные акты – важнейшие источники по истории аграрных отношений в Речи Посполитой в XVI-XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Рига, 1963.
12. Гроссман Ю.М. Развитие отработочной ренты в государственных имениях Русского и Белзского воеводств во второй половине 16 - первой половине 17 вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - М., 1961.
13. Гроссман Ю.М. Барское хозяйство крестьян Белзского староства во второй половине 16 в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - К., 1962.
14. Гроссман Ю.М. Фольварки государственных имений Русского и Белзского воеводств во второй половине 16 в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Рига, 1963.
15. Гроссман Ю.М. Кмети, загородники и коморники западноукраинской деревни во второй половине 16 - первой половине 17 вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Минск, 1964.

16. Гроссман Ю.М. Черты феодального землевладения в Русском и Белзском воеводствах XVI-XVII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Кишинев, 1966.
17. Гроссман Ю.М. Развитие фольварочного хозяйства в Русском и Белзском воеводствах XV1-XV11 вв. //Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1970.
18. Гроссман Ю.М. Юридическое положение крестьян Русского и Белзского воеводств XV1- первой половине XV11 в. //Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Талин, 1971.
19. Гроссман Ю.М.Аграрные отношения в Русском и Белзском воеводствах Речи Посполитой (вторая половина XV1- первая половина XV11 вв. – Львов, 1968
20. Гроссман Ю.М. Деякі спірні питання виникнення фільварково-панщинної системи у Речі Посполитій // Українське слов'янознавство. - Львів, 1971. - Вип. 4.
21. Инкин В.Ф. К вопросу об эволюции феодальной ренты в Галичине 16-18 вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Вильнюс, 1964.
22. Бойко И.Д. Производительные силы в сельськом хозяйстве Украины в 16 - первой половине 17 вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Рига, 1963.
23. Бойко И.Д. Селянство України в другій половині 16 - першій половині 17 ст. - К., 1963.
24. Мухіна З.І. До питання про боротьбу селян проти феодального гніту в Польщі та залежних землях у XVI ст. // Вісник Київського держуніверситету. - Сер. іст. та філос. - К., 1958. - № 2.
25. Мухіна З.І. Становище польських селян в маєтках духовних феодалів (по матеріалах Вроцлавського єпископства) // Наукові записки Київського університету. – 1958. – Т.16. – Вип. 9.
26. Сидоренко О.Ф. До питання про участь України у європейській торгівлі Речі Посполитої // Україна і Польща в період феодалізму: Збірник наукових праць. - К., 1991.
27. Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження проф. Д.Похилевича / За ред. Л.Зашкільняка та М.Крикуна. - Львів, 1998.
28. Зашкільняк Л. Історична думка в країнах Центрально-Східної Європи у 50-60-х роках XX ст. // Центральна і Східна Європа в XV – XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження проф. Д.Похилевича /За ред. Л.Зашкільняка та М.Крикуна. – Львів, 1998.

Копилов С.А.
(Кам'янець-Подільський)

ПОЛЬСЬКА ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА В УКРАЇНСЬКИХ КНИГОЗБІРНЯХ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVIII ст.

Мета цього сюжету — визначити місце польської історичної літератури в українських книгозбірнях першої третини XVIII ст. та її вплив на рівень і характер поінформованості соціальної еліти Гетьманщини щодо історії слов'янських народів. Цей шлях обрано тому, що розглядувана доба відзначена інтенсивними культурними зв'язками України з європейськими країнами, важливе місце в яких займала книга – одна з найдемократичніших пам'яток духовної культури зазначеного періоду, показник рівня культурного розвитку і водночас один із потужних важелів такого розвитку. Крім того, в ці роки українськими авторами створено низку історичних, публіцистичних і лексикографічних творів, у яких прослідковувався цілеспрямований інтерес до слов'янських народів, що був одним із компонентів національної культури і складовою частиною свідомості українського суспільства епохи переходу від середньовіччя до культури нового часу. Серед джерел, на основі яких ці твори написані, помітне місце займала польська література, насамперед історичні твори, з'ясування повного переліку яких є вкрай необхідним завданням.

Деякі аспекти досліджуваного питання висвітлювались у працях російських [20; 21; 24, с. 54-56], українських [10, с. 99-162; 18, с. 373-442] та радянських авторів. Проте вони, на жаль, не дають повного уявлення про склад польської історичної літератури в українських книгозбірнях першої третини XVIII ст., більшість аспектів цього питання не висвітлено взагалі, а частина — потребує нової інтерпретації.

З часів Київської Русі на розвиток освіти і науки в Україні особливий вплив мало православне духовенство. Чимало його представників вже у XVII ст. виявило інтерес до збирання книг і формувало власні бібліотеки. Книжкові колекції з різних галузей знань комплектувалися також при монастирях. Чималу бібліотеку мала заснована 1632 р. при Києво-Братському монастирі Київська колегія (з 1701 р. — академія) — єдиний в Україні навчальний заклад університетського типу. У XVIII ст. число книгозбірень більшає, а продукція польських друкарень поряд із закордонними мандрівками представників української еліти залишаються основними каналами ознайомлення громадянства з європейськими народами, їхньою історією, культурою, науковою думкою тощо.

Польська література потрапляла в Україну різними шляхами. Частина спеціально закуповувалася за кордоном державними і духовними інституціями, приватними особами, інша потрапляла як військова здобич, третя привозилася вихідцями з Польщі, що прибували на навчання та з іншими цілями. Відтак польські книги ставали частиною різноманітних книгозбірень. Великими книголюбами і власниками чималих бібліотек були відомі українські церковні і культурні діячі Д.Туптало, С.Яворський, І.Кроковський, Ф.Лопатинський, Ф.Прокопович, Ф.Кролік, Г.Бужинський, Л.Горка та інші, що формували свої книгозбірні протягом всього життя.

Велику для свого часу бібліотеку зібрав на початку XVIII ст. Д.Туптало (1651-1709) — відомий церковний діяч, літописець, агіограф, письменник, який, за словами академіка Д.Лихачова, "мав величезне значення для всієї православної Східної та Південної Європи" [5, с. 9]. Якщо опис бібліотеки Д.Туптала зафіксував 302 найменування [24, с. 54-58], то ретельне вивчення окремих його пунктів на зразок "Зібрання речей різних" дозволяє говорити, що в ній було приблизно 528 різних видань, рукописів, з яких 119 були написані польською мовою. Саме останні слугували важливим джерелом для інформування українського архімандрита з давньої історії слов'янських народів та історії Польщі. Серед польських історичних творів його бібліотеки знаходили краківське видання 1597 р. хроніки Марціна Бельського, два комплекти краківських видань "Церковних аналів" Ц.Баронія, перенесених на польський грунт єзуїтським прихильником контрреформації П.Скаргою, "Хроніку Польщі, Литви, Жмудії і всієї Русі" М.Стрийковського. Якраз ці твори поряд з іншими слугували джерелом для 4-томної "Книги Житій Святих" та "Келійного літописця", що засвідчують щоденникові записи життєписця, розкриваючи його творчий пошук: "Року 858. Бароній тут вважав хрещення Ольги... року 950. Стрийковський, а з нього Синопсис, лист 29 тут вважав Ігореве від древлян вбивство... Року 988. Тут хрестився святий Володимир за одностайною всіх літописів російських (слід читати: руських. – С.К) думкою, а Бароній хрещення Русі відносить до року 1008" [25, с. 248]. Крім того, в книгозбірні Д.Туптала були представлені опис Сарматії європейської А.Гвагніна, "Жид похрещений" Л.Вержинського, Календар польський, рукописний збірник Жигмонта короля Польського та інша польська література.

Зрештою, бібліотека Д.Туптала — "типовий підбір книг латинського ерудита того часу" [22, с. 54], книгозбірня "церковного письменника, що тяжів до історичної тематики" [6, с. 248] – дозволяє

уточнити коло його наукових інтересів в галузі історії та джерельну основу його творів, де висвітлювались окремі аспекти історії слов'янських народів.

Численну книгозбірню зібрав професор Київської колегії, а згодом екзарх і блюститель Всеросійського патріаршого престолу (1701) Стефан Яворський (1658-1722). Початок цієї бібліотеки, як свідчать надписи на її книгах, належить до років перебування Стефана у Польщі, де по закінченні Київської колегії він удосконалював освіту у навчальних закладах Львова, Любліна, Познані та Вільно. 1700 р., залишаючи за наказом царя Київ, він підкреслював необхідність забрати звідти різні речі, у тому числі "книги, книжечки, листи" [19, с. 69], що вказує на поважне ставлення Стефана до своєї бібліотеки. Згідно з каталогом, складеному її власником, у 1721 р. бібліотека вже нараховувала 609 книг, з яких 28 складали рукописи, а решта — друковані видання, деякі з яких належали окремим київським монастирям - Лаврі, Братському, Пустино-Нікольському [11, с. 120-122]. На загальному тлі масиву латинської літератури - 443 книги - польська частина книгозбірні складала 75 томів [11, с. 19-53]. З історичних творів натрапляємо на поширений у східнослов'янському регіоні польський компендіум "Церковних аналів" Ц.Баронія, зафіксований в описі як "Бароній польський", "Хроніку всього світу" польського історика-протестанта М.Бельського, присвячену подіям україно-польської війни середини XVII ст., історичну поему С.Твардовського "Війна домова". Вірогідно, до польських творів слід віднести й анонімну "Хроніку історичну в Європі" та деякі інші. Саме ця польська література поряд з творами візантійських і українських життєписців задовольняла коло історичних інтересів С.Яворського щодо історії європейських народів, насамперед слов'янських. Його ж участь у підготовці "Трьохмовного лексикону" (Москва, 1704) [12, с. 80] свідчать про нього як знавця слов'янської історії, культури і церковнослов'янської мови.

Чимало польських видань і рукописів знаходилося у бібліотеці волинянина Феофілакта Лопатинського (1680-1741), з 1706 р. — префекта, а у 1708-1722 рр. — ректора московської Слов'яно-греколатинської академії. Формування цієї бібліотеки було розпочато за кордоном, де після закінчення Київської колегії за тогочасною академічною традицією Феофілакт студіював окремі науки. Серед латиномовного загалу бібліотеки, що складався із 1416 книг, уваги заслуговують близько 50 томів польською мовою, зокрема останніх — „Про коронації польські", „Конституція Польщі", „Розмови на сеймах", „Житія Святих на цілий рік" П.Скарги, низка історичних хронік тощо [8, с. 58].

Привертає увагу і книгозбірня професора Київської академії та архімандрита Видубицького монастиря (1713) Лаврентія Горки (1671-1737). Шістдесят відсотків його 355-томної бібліотеки складала іноземна література, де за числом книг на другому місці після видань латиною йшла польська література. Серед останньої вирізняються польський компедіум відомої праці Ц.Баронія, каталог книжної лавки у Гданську [8, с. 278-279], що вказував на зацікавленість Л.Горки в отриманні новинок європейської друкарської продукції, зокрема, польських. Цікаві для нас і позначки власника щодо російсько-польських відносин на книзі Андрео Фредро „Генріх Перший король Польщі" [14].

Власником однієї з найбільших приватних книгозбірень першої третини XVIII ст. не лише у Гетьманщині, але й в Росії був найяскравіший представник вітчизняної культури цього періоду, діяч православної церкви і письменник Феофан Прокопович (1677 чи 1681-1736). Цей вихованець Київської колегії, а згодом професор (1705), префект (1707) та ректор академії (1711) був великим книголюбом. Все своє життя він збирав бібліотеку, що складалась більше, як з 3-х тисяч книжок широкої тематики, переважно латинською мовою.

Очевидно, Феофан розпочав формувати власну бібліотеку, перебуваючи у 1691-1701 рр. на студіях у Польщі та Римському колегіумі св. Афанасія. Частину книг для бібліотеки він придбав уже в Києві, понад 200 книжок купив у Нарві і Ревелі, а приблизно 500 — в Голландії. Але найбільше бібліотека поповнилась за рахунок трофейних зібрань (близько 2500 книг), вивезених з Дерпта Петром I, про що довідуємося з його листа до Я.Маркевича [16, с. 206]. Загалом, згідно з описом, складеним через рік після смерті власника, бібліотека Ф.Прокоповича нараховувала 3193 книги, які за галузями наук поділялись так: з теології — 948 книжок, з історії — 508, з філософії — 365, з права — 512, навчальних посібників — 678; слов'янською мовою — 45 книжок, польською — 8, новими іноземними мовами — 83, різних — 45 книжок [18, с. 375].

Бібліотека відбивала різноманітні інтереси власника, у тому числі до історії слов'янських народів, відомості з якої Феофан отримував, насамперед із творів польських авторів: „Хроніки королівства Польського" Я.Длугоша, „Хроніки Польщі, Литви, Жмуді і всея Русі" М.Стрийковського, польської переробки „Церковних аналів" Ц.Баронія, а також праць німецького історика С.Пуффендорфа та численних руських літописів. Ці твори київський теоретик використовував як у своїх лекційних курсах, так й історичних студіях.

Зокрема, прекрасну обізнаність Феофана у питаннях історії Польщі, знання творів М.Стрийковського, М.Кромера, А.Ліпського та інших засвідчують історичні екскурси його академічного курсу „Про мистецтво риторики" (1706). Торкаючись тут питання походження польського народу, Феофан наводив такі аргументи щодо особи легендарного прабатька поляків Леха: „Звістку про нього пізніші історики, як польські, так інші, прийняли як достовірну і не вагалися писати не тільки про те, що був такий, але які війни вів, скільки років управляв країною... Завдяки цьому польський народ добре пам'ятав своє походження і життя Леха. А коли Марцін вивів це на світло, а за ним послідували Кромери, Стрийковські та Ліпські, то чи раптом усі поляки забули про все це?" [17, с. 342]. Працюючи ж наприкінці другого десятиріччя XVIII ст. на замовлення Петра I над історією Росії з найдавніших часів, Ф.Прокопович ретельно аналізував твори польських і західноєвропейських хроністів, свідчення давньоруських літописців, оскільки, вказував він у листі Я.Маркевичу, „польські та рутенські (руські. — С.К.) хронологи досліджують і вивчають це по-різному" [16, с. 204].

Необхідні для наукових студій книги і рукописи Феофан отримував з інших бібліотек. Зокрема, до його послуг була книгозбірня князя Д.Голіцина — київського губернатора у 1708-1721 рр., якого Феофан уважав „наймудрішим з людей" [16, с. 198]. Ця бібліотека складалась із близько 2760 книг, з яких іноземний фонд становив 2083 книги [6, с. 212]. Найчисленніший відділ цієї колекції був присвячений Польщі та її історії, об'єднуючи книги і рукописи західноєвропейських і польських хроністів та істориків. Ось назви деяких з них: „Хроніка і анали про Польщу" (Париж, 1573), „Історія Польщі" Бізардера (Париж, 1597), „Історія Польщі і Литви" (Амстердам, 1698), „Про події революції в Польщі" (Роттердам, 1710) та ін. Серед видань польською мовою заслуговують на увагу історичні твори Я.Длугоша, М.Кромера, П.Скарги, „Гербовник лицарства польського", дві книги про війну Польщі з козаками, татарами, Росією, Швецією тощо.

Крім друкованих книг, чималий фонд бібліотеки київського губернатора становили рукописи. Серед останніх було чимало перекладів російською мовою польських історичних творів, зроблених не без участі студентів Київської академії. Це, зокрема: „Космографія" М.Бельського, „Історичні записки" П.Пясецького, „Хроніка" О.Гвагніна, „Хроніка" М.Стрийковського, „Літописець про різні держави від початку світу і про різні володіння", „Опис про королів і державу польську" та ін. [6, с. 220-221]. Можна також

припустити, що книгозбірнею О.Голіцина користувались також інші представники верхівки українського духовенства, професори і вихованці місцевої академії.

До послуг Ф.Прокоповича була і книгозбірня його колишнього учня Якова Маркевича (1697-1770), з яким протягом багатьох років він підтримував дружні стосунки, обмінювався листами, книгами тощо. Перебуваючи на службі при гетьмані на посаді бунчукового товариша, а згодом і генерального підскарбія, Я.Маркевич чимало уваги, коштів і часу приділяв для комплектування домашньої бібліотеки. З його записів дізнаємося: „Переглядав у бібліотеці свої книги (1725 р.), яких виявилося: у скрині 66, а в бібліотеці 146, в тій же бібліотеці з іншого боку 44, а вийнятих в похід 31", „Книги в Ромні залишені (1725 р.) переглядав і виявилось: богословських 21, філософських 12, історичних 10, медичних 5 та інших 8... Переглядав книги свої (1729 р.), яких виявилось всіх 340" [9, с. 62, 64-65, 327]. В цій бібліотеці, зокрема, були „Конституції коронні", „Литовський статут", історична поема С.Твардовського „Війна домова", про Турецьку державу, „Історія королівства шведського" (в 4-х т.), атласи тощо [9, с. 267, 276, 364, 366; Ч. 2, с. 266, 303-304]. Крім того, Я.Маркевич постійно одержував періодичні видання, в тому числі іншомовні. На той час це була велика домашня бібліотека представника козацької старшини.

Власником книгозбірні був і лубенський полковник Петро Апостол, який підтримував тісні контакти з Я.Маркевичем [1, с. 100-155]. Безсумнівно, невеличкі домашні бібліотеки мали й інші представники соціальної еліти Гетьманщини, наприклад, козацькі історіографи Г.Грабянка та С.Величко, про що свідчить чимала джерельна база їхніх творів. Так, серед джерел літопису гадяцького полковника Г.Грабянки були „Літопис Самовидця", київський „Синопсис", твори польських хроністів та історіографів М.Бельського, М.Кромера, М.Стрийковського, В.Коховського, О.Гвагніна, С.Твардовського, німецьких істориків С.Пуффендорфа, Й.Гібнера та ін. Вражає також джерельна основа праці С.Величка: твори О.Гвагніна, М.Кромера, С.Твардовського, С.Пуффендорфа, щоденник домініканського ченця С.Окольського, краківські газети тощо.

Підвищений інтерес до нещодавньої історії українсько-польських взаємин підштовхнув лубенського писаря С.Савицького до перекладу прозовим стилем віршованої історичної поеми С.Твардовського „Війна домова" [15, с. 1-84]. Цей твір знаходимо також у бібліотеці С.Яворського, Я.Маркевича, його використовували як джерело Г.Грабянка, С.Величко. Поглиблення інтересу української еліти до

історії Польщі та українсько-польських відносин XVII ст. зумовило появу перекладу книжною мовою краківського видання (1639 р.) щоденника домініканського ченця Семена Окольського про польську військову каральну акцію проти учасників козацького повстання 1638 р., що був зроблений козацьким канцеляристом С.Лукомським [3, с. 297-313]. Невдовзі ним було перекладено записки польського хронікера М.Тітловського про спільну боротьбу польських і козацьких військ з турецько-татарською навалою у 1620-1621 рр., що також, очевидно, входили до його домашньої книгозбірні.

Власні бібліотеки знаходимо і в багатьох інших вихованців Київської академії, що займались не лише церковною, але й просвітницькою та перекладацькою діяльністю. Серед них — професор Київської і Слов'яно-греко-латинської академії, а згодом протектор всіх друкарень і шкіл Росії Гавриїл Бужинський (1680-1731) та професор Слов'яно-греко-латинської академії Феофіл Кролік (16?-1732). У бібліотеці Г.Бужинського нараховувалось 365 книг, більшість з яких — це іншомовна література, у тому числі традиційні для того часу твори польських хроністів та історіографів. Основу ж 503-томного зібрання Ф.Кроліка становили книги, видані у Чехії, хоча також були представлені віденські, лейпцизькі, краківські, познанські та інші видання [4, с. 151-154].

Огляд українських книгозбірень першої третини XVIII ст. був би неповним, якщо не згадати бібліотеку славнозвісної Київської академії, „що вважалась тоді чи не найкращою в науковому відношенні бібліотекою у всій Росії" [13, с. 27]. На жаль, опису цієї книжкової колекції розглядуваного періоду не залишилось, хоча відомо, що бібліотека вражала сучасників багатством своїх фондів [2, с. 99].

Отже, польська історична література займала одне з центральних місць в українських книгозбірнях першої третини XVIII ст. Задовольняючи потреби освіченого громадянства в історичній інформації, вона поряд з іншими чинниками сприяла поступальному розвитку спеціального, усвідомленого інтересу до історії Польщі, інших слов'янських народів та українсько-польських відносин у середовищі соціальної еліти Гетьманщини. Останній зумовлювався загальними зрушеннями в духовному житті українського суспільства, появою елементів нового бачення світу, нових підходів до визначення місця України серед європейських країн і народів.

Джерела та література

1. Апостол П. Дневник (Май 1725 г. — Май 1727 г.) // Киевская старина. - 1895. - № 7-8.
2. Дзюба О. Києво-Могилянська академія очима німецького пастора (1739 р.) // Київська старовина. - 1994. - № 2.
3. Дополнение дневника Окольского, составленное Степаном Лукомским 1639-1648 // Самоил Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. - К., 1864. - Т. 4
4. Куликаускене Н.В. Книги переводчика и общественного деятеля петровской эпохи Феофила Кролика в Иркутске // Федоровские чтения. 1980. - М., 1984.
5. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы / 3-е изд. - М., 1979.
6. Луппов С.П. Книга в России в первой четверти XVIII века. - Л., 1973;
7. Луппов С.П. Книга в России в послепетровское время 1725-1740. - Л., 1976.
8. Луппов С.П. Польская литература в русских библиотеках и частных книжных собраниях XVII- первой половины XVIII века (Из истории русско-польских культурных связей) // Книга. Исследования и материалы: Сборник. XXXIV. - М., 1977.
9. Маркевич Я. Дневные записи малороссийского подскарбия генерального Якова Маркевича: - М., 1859. - Ч. 1.
10.Маслов С. Библиотека Стефана Яворского // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. - К., 1914. - Кн. 24. - Вып. II.
11.Маслов С.И. Документы, относящиеся к библиотеке Стефана Яворского // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. - К., 1914. - Кн. 24. - Вып. II. - Отд. III.
12.Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. - СПб., 1862. - Т. 2.
13.Петров Н.И. Введение // Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. - Отд. II (1721-1795 гг.). - Т. 1 (1721-1750 гг.). - Ч. 1. - К., 1904.
14.Петряев Е.Д. Литературные находки. - Киров, 1966.
15.Повесть о казацкой с поляками войне через Зиновия Богдана Хмельницкого // Самоил Величко. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. - К., 1864.
16.Прокопович Ф. Листи // Феофан Прокопович. Філософські твори. - Т. 3.
17.Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Філософські твори. - Т. I.
18.Рогович М.Д. Бібліотека Феофана Прокоповича (Витяг з опису) // Феофан Прокопович. Філософські твори: У 3-х т. - К., 1981. - Т. 3.
19.Рункевич С.Г. История русской Церкви под управлением Святейшего Синода. - СПб., 1900. - Т. I.
20.Троицкий Иоан. Роспись книг келейных // Москвитянин. - 1855. - Т. VI. - № 21, 22.
21.Троицкий Иоан. Роспись книг келейных // Ярославские губернские ведомости. - 1855. - 4, 11, 18 июля.
22.Флоровский Г. Пути русского богослова /Репринтное издание 1937 г. - Париж, 1988.
23.Хотеев П.И. Книга в России в середине XVIII в.: Частные книжные собрания. - Л., 1989.

24.Шляпкин И.А. Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651-1709). - СПб., 1891. - Приложение: Роспись книг келейных.
25.Шляпкин И.А. Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651-1709). - СПб., 1891. – Приложение: Диарий Св.Дмитрия.

Пивовар С.Ф.
(Київ)

ДО ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ТА БЕЗДЕРЖАВНОЇ ФОРМ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В ІСТОРИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ В.Б.АНТОНОВИЧА

Загальновідомо, що впродовж останнього тисячоліття для українців, на відміну від більшості європейських народів, була характерною головним чином бездержавна форма суспільної організації. Під час тривалого періоду бездержав'я доля населення України на різних історичних етапах вирішувалася в Золотій Орді, Литві, Угорщині, Польщі, Османській імперії, Росії, Австрії, Німеччині, СРСР. Відсутність власної державності протягом століть стала одним із найголовніших факторів в історії України, який безпосередньо впливав на соціально-економічне та суспільно-політичне життя українців, обумовив багатомільйонні людські жертви "на користь" інших держав. І лише в останнє десятиліття другого тисячоліття український народ нарешті отримав можливість жити у незалежній національній державі. Однак чимало нинішніх політиків та політологів, спираючись у тому числі й на досвід бездержавного історичного розвитку, пророкують крах української державності й настання новітньої "руїни". Одним із важливих засобів подолання проблем пострадянської України, пов'язаних з її бездержавним минулим, є осмислення справжнього, а не міфологізованого історичного досвіду українського народу, і відповідно, теоретичної спадщини вітчизняних істориків попередніх поколінь.

З огляду на це вивчення проблеми співвідношення державності та бездержавності в українській історії має надзвичайно важливе й актуальне значення. Так чи інакше, її не в змозі проігнорувати жоден учений, який прагне бути максимально об'єктивним у науковому дослідженні минулого України. Не обминав її й видатний український історик, один із основоположників національної історіографії Володимир Боніфатійович Антонович.

Як вчений-історик В.Антонович репрезентував українську історичну науку народницького напряму, який усталився у вітчизняній історіографії в середині XIX ст. і домінував у ній до початку XX ст. Тобто, саме в той період, коли Україна перебувала в складі Австрійської та Російської імперій, правлячі кола яких не визнавали права українського народу на власну державність. Представники народницької історіографії загалом негативно ставилися до держави, ототожнюючи її з насильством, поневоленням, несправедливістю, звинувачуючи владні структури майже в усіх бідах народних мас, вважаючи, що в будь-яких конфліктах держави і народу винною є завжди держава [Докладніше про це див.: 11, с. 25-28]. Це пояснюється тим, що вони визнавали основним рушійним чинником історії народ, а єдиним критерієм історичної оцінки — його інтереси, пануванням у їхньому світогляді ідеї пріоритету інтересів народу та суспільства над інтересами держави, притаманним їм певним романтизмом, оцінюванням державної діяльності насамперед на основі моральних мотивів, норм та ідеалів. Визначаючи роль держави в житті суспільства, вони, як правило, спиралися на категорії "благо" і "зло", інтерпретуючи їх як користь чи шкоду, що поставали для різних соціальних суб'єктів у результаті функціонування державності. За цих умов оцінювалася не вся дійсність держави, а переважно її функціональний аспект: цілі, засоби і способи, результати діяльності цієї форми суспільно-політичного устрою.

В.Антонович цілком поділяв основні принципи народницької історіографії. Окрім того, дослідники його наукової спадщини завжди підкреслювали, що з усіх істориків-народників він найбільш негативно ставився до держави, кваліфікуючи її як неминуче зло в житті суспільства, як тимчасовий етап розвитку людства тощо.

Відзначаючи антидержавницьку спрямованість наукових досліджень свого вчителя, М.Грушевський наголошував, що "...таке недержавне становище, з апотеозованнєм свобідної, живої, творчої суспільности в противставленню державному елементу, що тільки тіснить і гнітить суспільний елемент своєю регламентацією і своєю політикою державности для державности, - переходять через цілу історичну творчість" В.Антоновича. Негативне сприйняття істориком державності він пояснював кількома факторами: впливом автономістичних, федералістських і християнсько-громадських ідей кирило-мефодіївців й антидержавницьких поглядів російських слов'янофілів на формування світогляду вченого; традиційною українською опозицією державним інститутам інших країн; також традиційною польсько-шляхетською підозріливістю та ворожістю до

будь-якого зміцнення державної влади; опозицією державній владі безпосередньо Російської імперії, в складі якої перебувала Україна [7, с. 13]. До цього також слід додати, що сам В.Антонович відзначав суттєвий вплив на формування власних історичних поглядів ідей польського вченого, засновника ліберального напряму в історіографії Польщі І.Лелевеля, який обґрунтовував схильність слов'ян до анархії, доводив їхню нездатність до створення власної державності.

Справді, вказані фактори значною мірою вплинули на наукові та публіцистичні праці історика. Однак, переосмислюючи теоретичну спадщину В.Антоновича, необхідно зробити деякі уточнення щодо ставлення вченого до держави. На наш погляд, він негативно ставився не до держави взагалі, а насамперед до Польщі й Росії, які насильно нав'язували власні державні устрої українському народові, не зважаючи на той факт, що ці форми суспільно-політичного розвитку не відповідали сподіванням корінного населення. Спираючись у своїх дослідженнях на народницьку історичну концепцію, вчений піддавав гострій критиці дії владних структур пануючих в Україні державних устроїв, оскільки вони задовольняли не народні, а власні, корпоративні інтереси. Що ж стосується сучасних В.Антоновичу європейських держав, які на той час досягли значно вищого рівня цивілізованості, то він оцінював їх роль у житті суспільства досить високо [Див., наприклад: 4, с. 16]. Інша річ, що він ніколи не досліджував історію європейських держав. Предметом його наукових досліджень, окрім України, були Литва, Польща та Росія, причому в ті періоди їх існування, коли жодна з цих держав не відповідала ознакам вищеозначеної цивілізованості. Треба також зауважити, що історик ніколи не перебільшував і не звеличував роль держави в житті суспільства, а, навпаки, засуджував спроби оцінити її як найвищий результат і мету суспільного розвитку. Отже, заперечуючи однозначно негативне ставлення В.Антоновича до держави, зазначимо, що в даному випадку ми маємо справу з феноменом амбівалентності, коли ця форма суспільно-політичного устрою викликала у вченого діаметрально протилежні оцінки. Визнаючи позитивну роль у житті суспільства певних функцій держави, він одночасно засуджував окремі аспекти її діяльності.

Важливо зазначити, що В.Антонович цілком правомірно розрізняв поняття "національність" і "держава". Національність, на його погляд, це "сукупність антропологічних, етнографічних і духовних ознак, якими відрізняється одна група людства від іншої". Вони були вироблені природним шляхом і тому відрізняються значною стійкістю. Натомість держава, з точки зору вченого, це

"продукт людського розуму, який склався за вимогами історичного життя.., союз, до якого вступили люди однієї чи багатьох національностей з метою забезпечити зовнішню безпеку і внутрішню упорядкованість". Історик підкреслював, що в переважній більшості сучасних держав їх кордони не співпадають з кордонами національності [1, с. 156, 157].

Українців В.Антонович відносив до "бездержавних національностей", які "не складають окремої держави, але входять до складу однієї чи кількох держав, заснованих іншими національностями". Такі національності навіть "не мріють про утворення окремих держав, але дорожать збереженням свого природнього національного типу" і цілком правомірно "розраховують на те, що держава, до складу якої вони входять, на користь якої несуть державні повинності й з якою поділяють історичну долю і громадський побут, дасть їм можливість зберегти свій тип і розвивати його шляхом культури" [1, с. 157]. Концепція вченого і громадського діяча спиралася не тільки на переважно бездержавну українську історію, але й на об'єктивні реалії тогочасного життя, які не дозволяли всерйоз замислюватися над здобуттям політичної самостійності для України. "Врешті, В.Антонович та спільники його по національно-громадській роботі приходять до думки забезпечити можливість і здобутки української національної праці на терені иншої державної конституції..." - пояснював цю позицію відомий український громадсько-політичний діяч О.Лотоцький [8, с. 169].

Спираючись у своїх дослідженнях історії України передусім на документальні джерела, В.Антонович не знаходив у ній епізодів, які б свідчили про прагнення українців до політичної незалежності. Спроби окремих українських діячів, спрямовані на створення національної держави, завжди, навіть за сприятливих для цього умов у середині XVII ст., наштовхувалися на свідомий спротив чи байдужість мас. "Ні прагнення окремих особистостей, ні вигідні політичні обставини, ні навіть усвідомлення своєї сили після перемоги ніколи не спонукали південноруса шукати чи навіть скористатися шансами самостійного політичного існування.., - наголошував він. - Думка про політичну самостійність ніколи не знаходила відголосу в настрої південноруського народу..." Це стосувалося, на погляд історика, і найвільнолюбнішої верстви українського народу - козацтва: "...Навіть віддалена в степ Запорізька община ніколи не прагнула стати незалежною; впродовж двох століть вона без будь-якого примусу визнавала над собою верховну владу..." [9, с. 63].

Причини бездержавності України на відміну від багатьох інших учених В.Антонович шукав у чинниках не зовнішнього, а передусім внутрішнього характеру. Не відкидаючи цілковито такі фактори, як несприятливі історичні обставини, відкритість території, агресивність сусідів тощо, він вважав, що визначальним фактором тривалої бездержавності України є певні внутрішньопсихологічні властивості самих українців. "Внаслідок особливостей етнографічного складу свого народного характеру [український народ. - С.П.] не мав здібності до створення незалежної держави", - стверджував В.Антонович [3, с. 192]. Свідоме небажання створювати власну державність історик називав невід'ємною прикметою українців. "Ми повинні визнати, - доводив учений, - що народність ця зовсім позбавлена державного інстинкту..." [1, с. 158].

В.Антонович не обмежувався констатацією бездержавності українського народу, прагнучи з'ясувати причини цього явища. На думку історика, політичному життю кожного народу притаманна властива саме йому "провідна ідея". Виходячи з цього твердження, він вважав, що загальнонародний ідеал українців втілився у вироблення вічового принципу, який не передбачав створення власної державності, але визнавав таку форму суспільного устрою, де забезпечуються рівність усіх перед законом, відсутність станових відмінностей, застосування виборних засад в управлінні тощо. "За цілковитої байдужості народу до політичної самостійності... малоруський народ дуже жваво завжди відстоював свої суспільні ідеали щодо внутрішнього устрою своєї країни", - наголошував історик [9, с. 63].

Учений з повагою й симпатією ставився до "провідної ідеї", виробленої українцями, наголошуючи, що вона "стоїть найближче до вселюдського ідеалу". Демократичну і рівноправну общину (громаду) В.Антонович вважав не тільки стрижнем української історії, а й найкращою формою суспільного устрою взагалі. Але водночас він зазначав, що український народ не зміг цілком втілити в життя свою "провідну ідею", хоча завжди інстинктивно прагнув її практичної реалізації. Українцям "ніколи не довелося цілком і вповні виявити свою провідну ідею; доводилося їм інстинктивно лишень до неї простовати: в давнину за часів княжих устроєм вічовим, громадським та виборно-церковним; перегодом — устроєм судовим в так званих судах копних; нарешті ж отся провідна ідея вельми реліфно визначилася в к о з а ч ч и н і, а ще виразніш з погляду запровадження і зреалізованя її в життю — Січи Запорожській" [6, с. 5].

Якими ж, на думку В.Антоновича, були причини нереалізованості "провідної ідеї" українського народу? Маючи на увазі російську модель суспільно-політичного устрою, він підкреслював, що найлегше втілити в життя "ідею авторитету влади, - коли народ зрікається волі особистої і віддає себе на волю того, хто зумів до своїх рук забрати більшу силу", тобто на користь тих, хто уособлював державну владу. Значно важче реалізувати "ідею аристократизму", характерну для суспільно-політичного устрою Польщі. Такий "устрій державний здіймає з народу обов'язок кермовати власним життєм і призвичаює суспільність коритися тим, що так чи інак вибиваються в гору понад масою народньою". Найважче ж, на погляд ученого, втілити в життя "принцип демократичний", зідеалізований українським народом. Для цього замало одного бажання, а й необхідно мати відповідний менталітет. "На те, щоби принцип демократизму набрався переважної міці і потужности, - зазначав історик, - треба, щоб маса громадська досягла до високого ступеня розвитку культурного та щиро переконалася в правдивості ідеї: треба ще й з-поміж усіх станів громадських великих жертв особистих на користь ідеї" [6, с. 5].

Однак на перешкоді досягнення суспільного ідеалу українського народу, на думку В.Антоновича, ставала "недостача цивілізації". Під "недостачею цивілізації" він мав на увазі, з одного боку, пріоритет особистих інтересів українців над громадськими, а, з іншого, їхню неспроможність "виразами конкретними висловити народні бажання", невміння "скодифікувати своєрідного права звичаєвого". Якщо в першому випадку негативні наслідки "недостачі цивілізації" виявлялися в тому, що "егоїзм... виявився пильнуванням старшини - зробитися шляхтою; силкуванням урядників завласнити чужі землі, повернути козаків на посполитих та підвернути в кріпацтво...", то, в другому, українське суспільство мусило звертатися "до правничого кодексу чужого і ворожого, до Статуту Литовського, що затверджував лад становий, шляхетський..." [6, с. 6].

Отже, з точки зору В.Антоновича, "провідна ідея" українців не відповідала реальним можливостям суспільства. Розвиваючи далі його міркування, неважко дійти висновку, що український ідеал суспільного ладу небагато мав спільного з традиційною державною формою устрою, особливо з тими її моделями, які мали сусідні держави і в той чи інший історичний період запроваджували їх в Україні. На відміну від поляків і росіян, які зреклися особистої свободи на користь привілейованої частини суспільства, що зосередила в своїх руках владу, українці наполегливо відстоювали

давні традиції - "права і вольності", серед яких любов до особистої свободи була найголовнішою. Створення власної державності за таких умов було неможливим. Виходило, що, з одного боку, український народ не міг втілити в життя власний омріяний ідеал, який забезпечив би природний і самобутній суспільний розвиток, а, з іншого, не бажав власними руками створювати таку модель суспільно-політичного устрою, яка не відповідала їхньому ідеалу. Суперечність між прагненням народу і реальністю залишалося нерозв'язаним упродовж століть.

Нереалізованість утопічного на той час народного ідеалу безпосередньо впливала на суспільний розвиток України. Вона обумовлювала тривале перебування українців у бездержавному стані, в складі інших держав. Це вкрай негативно впливало на історичний розвиток українського суспільства, завдавало народові, за словами В.Антоновича, "нестерпні страждання й викликало з його боку страшні жертви" [2, с. 149]. Найхарактернішим прикладом "трагічної розв'язки історії України" вчений називав період Хмельниччини, "коли обставини історичні сприяли найліпше, одначе ж не довелося завести в житє провідну ідею українського народу, бо на те не вистачило культурного розвитку, переконань та витривалости" [6, с. 6].

Необхідно звернути увагу на ще один дуже важливий аспект концепції В.Антоновича. Пов'язуючи бездержавність українського народу з його певними внутрішньопсихологічними рисами, історик не вважав, як це може здатися на перший погляд, що українцям притаманна анархічна ментальність. Адже стверджуючи про небажання українців створювати власну державність, він не відзначав в українському менталітеті прагнення до ліквідації держави. Натомість учений доводив "повну готовність" українців перебувати в складі інших держав, "визнавати і поважати авторитет верховної державної влади" [2, с. 149], маючи на увазі насамперед литовських князів, польських королів і російських царів. Водночас слід зазначити, що українці визнавали державну владу лише за умови, що вона не втручалася в їхній традиційний устрій, не посягала на давні "права і вольності". Очевидно, тому вони й ставилися прихильніше до віддалених територіально татар, литовців, які менше втручалися в традиційний суспільний устрій, ніж до української та польської панівної верхівки, яка проживала в Україні й прагнула перелаштувати його на власну користь.

Важливо підкреслити, що висвітлюючи історичний розвиток українського народу, В.Антонович висловив думку, як це не парадоксально виглядає в контексті його концепції, про можливість

трансформації української "провідної ідеї" в самостійну державу. Так, підкреслюючи, що українські "козаки — стан місцевий без всякої ініціятиви влади державної", він водночас наголошував, що суспільний устрій козаччини часів Литовської держави, коли в Україні "була свобода, [але] не було уряду", загалом задовольняв народний ідеал. За таких умов, вважав історик, "козаччина... розвивалася б: виселенців би прибувало, козаччина збільшувалася б переселенцями з Московщини і иньших земель, і Україна зробилася б **селянською, самостійною збройною державою** (виділення наше. - С.П.) під авторітетом великих князів Литовських". Однак, на думку історика, "велика переміна, яка вплинула на устрій козаччини, єсть Люблінська унія", тобто акт, згідно з яким Польща й Литва утворили нову державу — Річ Посполиту. Це обумовлювало польську експансію й запровадження на українських землях суспільно-політичного устрою Польської держави. "... Весь устрій життя, який складався на предковічних зав'язях, разом був перерваний і змінений життєвим зав'язем народу польського..." — констатував учений [6, с. 12, 18-19, 23].

Хоча думка В.Антоновича про можливість створення української державності є суто гіпотетичною, але водночас — дуже цікавою. Тому надзвичайно важливо її правильно зрозуміти й оцінити. Яку саме державу уявляв історик, говорячи про селянську, самостійну, збройну державу? Обов'язковою умовою створення такої держави він називав "збереження козацького устрою, який найбільше відповідав провідній ідеї" [6, с. 18]. Отже, йдеться про таку форму суспільного устрою, яка, як ми вже з'ясували вище, за існуючих у тодішньому світі обставин не могла співіснувати з традиційним державним устроєм сусідніх народів. Це мала бути держава, схожа скоріше на характерну для сучасного світу демократичну правову державу. Інакше б виникла суперечність між ідеалом народу і недемократичним устроєм, про що писав В.Антонович. Вказівка на "авторитет литовських князів" свідчить, що вчений не мав на увазі повну самостійність України. До речі, в цьому зв'язку важливо зазначити, що до кінця свого життя В.Антонович залишався на автономістських позиціях.

В.Антонович найпереконливіше з усіх вітчизняних істориків доводив органічну недержавність українців. Заслуга вченого, на нашу думку, в тому, що йому — символу українства впродовж кількох десятиліть, щирому патріоту України не забракло мужності у висвітленні цього вельми непопулярного аспекту української історії. Адже не кожний учений наважувався писати про те, що зменшувало авторитет українців в очах інших народів, насамперед тих, які створили національні держави. В роки життя та діяльності

В.Антоновича загальновідомими були твердження Г.Гегеля і Ф.Енгельса, які кваліфікували "недержавні" народи як народи "без власної історії", В.Белінського, який доводив, що "Малоросія ніколи не була державою, отже, й історії в повному значенні цього слова не мала" [5, с. 60] тощо. Навіть сьогодні спроби вивчення цієї проблеми часто сприймаються не як прагнення об'єктивно висвітлити історію України, а як спроба образити й принизити минуле українського народу, як свідчення "комплексу меншовартості". Як правило, подібну позицію займають псевдонауковці-міфотворці, які нібито спираються на "патріотичні міркування", але насправді лише перешкоджають нормальному розвиткові національної історичної науки, дискредитують її в очах світової наукової громадськості. Сучасна ж світова історіографія, якій притаманне комплексне багатоаспектне, багатовекторне сприймання історії, зосереджує головну увагу на дослідженні історичного розвитку народів у рамках всебічного вивчення їх багатовимірної життєвої активності, незалежно від наявності в їх минулому власної держави.

Відкидаючи будь-які упередженість і тенденційність, політичну заангажованість і фальшивий патріотизм, мусимо визнати, що В.Антонович, доводячи неприхильність українців до, підкреслимо, тогочасного державного життя, значно ближче був до встановлення історичної істини, ніж деякі сучасні, схильні видавати бажане за дійсне історики, які доводять протилежне — прагнення українців до створення власної державності на всіх етапах історичного розвитку. Головним суддею у цій суперечці мають бути насамперед історичні факти. А вони свідчать, як це вже зазначалося вище, що впродовж останнього тисячоліття українці не виявляли помітного потягу до створення самостійної держави, надаючи перевагу такій формі суспільного розвитку, яка, на жаль, обумовлювала бездержавне існування. Реальним доказом цього є не тільки багатовікова драматична історія українського народу, яку досліджував В.Антонович, а й події, що відбулися через десятиліття по його смерті. Після революції 1917 р. у Росії українці отримали реальну можливість продемонструвати свою здатність до створення власної держави, але, незважаючи на багаточисельність населення, фактично свідомо нею не скористалися [Детальніше про точку зору автора цієї статті з даного питання див.: 10, с. 34—39].

Звичайно, далеко не всі положення та висновки В.Антоновича є безперечними, але вони спонукають замислитися над особливостями суспільного розвитку України. Зокрема, вони допомагають краще зрозуміти, що, по-перше, український народ не є антидержавним за

своєю суттю, по-друге, що одним з найважливіших факторів, які обумовлювали тривалу бездержавність України, є потенційно високий ідеал суспільного устрою українського народу. Цей ідеал не міг втілитися в життя в минулі століття, завдаючи цим великої шкоди українцям. Однак він цілком може бути реалізований в сучасних умовах, коли Україна нарешті стала незалежною й отримала можливість розбудовувати, по-перше, не чужу, а власну державу, по-друге, не державу заради держави, проти чого завжди виступала більшість українців, а — демократичну правову державу, яка має існувати в межах взаємодії з вільним громадянським суспільством, надійно захищаючи інтереси і права своїх громадян. Адже сучасний загальноцивілізаційний процес характеризується тенденцією до зменшення ролі держави й зростання ролі суспільства, до чого завжди прагнули українці. До того ж, слід визнати, що подібний устрій в минулі століття не могли створити й інші народи світу. Тепер же західний світ має високоцивілізовані суспільства, які за своїми ознаками відповідають споконвічним сподіванням українського народу, його, за словами В.Антоновича, "провідній ідеї", і можуть бути гідним зразком для створення моделі Української державності XXI ст.

Джерела та література

1. Антонович В. Записка в справі обмежень української мови // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. - К., 1995.
2. Антонович В. Погляди українофілів // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. - К., 1995.
3. Антонович В. Характеристика діяльності Богдана Хмельницкого // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. - К., 1995.
4. Антонович В. Хмельниччина в повісті Г.Сенкевича. - Відень, 1917.
5. Белинский В.Г. История Малороссии Николая Маркевича. - Полн. собр. соч. - Т.7. - М., 1955.
6. Бесіди про часи козацькі на Україні.—Чернівці, 1897.
7. Грушевський М. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. - Кн. 3. - К., 1908.
8. Лотоцький О. Сторінки минулого. - Т.2. - Варшава, 1933.
9. Матеріали до біографії В.Б.Антоновича. З невиданих рукописів В.Б.Антоновича // Україна. - 1928. - Кн.6.
10. Пивовар С. Берестейський мирний договір крізь призму ставлення українського народу до державності // Київська старовина. - 1998. - № 1.
11. Пивовар С.Ф. До питання про антидержавницьку тенденцію в українській історичній науці XIX-XX ст. // Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. - Історія. - Вип. 39. - К., 1998. - С. 25-28.

Коцур А.П.
(Чернівці)

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРИЧНА НАУКА ПРО МІСЦЕ УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНЩИНИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ВІДРОДЖЕННІ ПОЧАТКУ XX ст.

Сучасний етап розвитку незалежної Української держави, що характеризується формуванням багатопартійної системи представницької демократії, спонукає до поновлення наукової зацікавленості різними напрямками і течіями вітчизняної суспільно-політичної думки початку XX ст. Значний історіографічний інтерес викликають питання історії національно-визвольної боротьби українського народу, ролі та місця в ній національних політичних партій, що сформувались на теренах колишньої Російської імперії, досить помітно проявили себе в 1900-1907 рр. і врешті-решт забезпечили в зазначений час остаточний перехід українського національного руху в політичну стадію. Цілком очевидно, що науковий неупереджений аналіз історичного досвіду українських партій в розробці важливих проблем національно-державного будівництва і їх діяльності в цьому напрямку в конкретно-історичних умовах тодішньої дійсності має як пізнавальне, так і певне практичне значення. Хоч зрозуміло, що не можна ототожнювати сучасні державотворчі процеси в Україні з практикою і досвідом національно-визвольних змагань українців на початку XX ст. Тим більше, що тоді жодна з українських партійно-політичних структур так і не змогла в силу насамперед об'єктивних обставин якоюсь мірою реалізувати свій варіант національної програми. Але утворення найбільш свідомою частиною українців своїх політичних організацій, без сумніву, засвідчило про початок нового етапу боротьби українського народу за створення своєї держави, який пізніше знайшов логічне продовження у 1917-1920 рр.

Вивчення ролі українських партій у розвитку національного відродження початку XX ст. забезпечує певне відтворення складного і суперечливого процесу нашого становлення як державної нації, розуміння історичної обумовленості сучасних державотворчих процесів в українському суспільстві. Але вартість історичного досвіду більш багатогранна. Тут йдеться перш за все про встановлення факту безперервності визвольних національних змагань українського народу, їх динамічності і якісної характеристики. Тим самим зумовлюється наукова інтерпретація основних тенденцій та етапів

національно-визвольного руху, його залежності від різних чинників, включаючи партійні.

У радянську добу національно-політичний рух в Україні початку XX ст. був однією з найбільш заідеологізованих тем, яка, по суті, майже не досліджувалася. Вітчизняна історіографія проблеми формувалася на основі марксистських підходів, а разом з тим - стереотипних оцінок і висновків, які не були належним чином підкріплені і обгрунтовані конкретно-історичним матеріалом. У зв'язку з цим історія становлення та еволюції українських партій на початку XX ст., розробка, пропаганда та відстоювання ними програмно-національних засад потребують поглибленого дослідження. На сучасному етапі розвитку історичної науки існує необхідність методологічного переосмислення питань національно-державної орієнтації українських партій та оновлення на основі використання як старих, так і нових джерел концептуальних структур щодо українського національного руху та української ідеї початку XX ст., на змісті яких у свій час позначилися ідеологічні нашарування тоталітарних часів.

Звичайно, сучасна розробка нових концептуальних засад у вивченні даної теми зумовлюється насамперед пошуком істинних знань, у яких зацікавлене наше суспільство, бо без них і належного засвоєння досвіду минулого воно не може успішно вирішувати завдання, що висуваються практикою нинішнього державотворення в Україні.

Сучасне державне відродження України збіглося з відновленням багатобарвної мозаїки політичних партій і рухів. Потреба в об'єднанні їх зусиль для розбудови власної держави вимагає наукового пізнання повної драматизму партійної історії початку XX ст. і засвоєння повчальних уроків минулого, коли міжпартійні розколи та суперечності серйозно уповільнювали загальнонаціональну консолідацію українського суспільства.

Правдиве і об'єктивне відтворення історії національно-політичних змагань українців важливе ще й тому, що "нечітко сформульовані на першому етапі незалежності стратегічні орієнтири і невправні дії владних структур, які довели до катастрофічного стану економіку України і рівень життя переважної більшості громадян, значною мірою дискредитували у суспільній свідомості обидві основоположні ідеї, закладені у фундаменті української держави: ідею демократії і ідею незалежності" [72, с. 7-8]. Наявність внаслідок цього в суспільстві суперечливих ціннісних орієнтацій, з одного боку, гальмує прогресивні зміни, а з іншого, – становить певну загрозу для національної безпеки. Частина соціуму під тиском сумних реалій

сьогодення шукає виходу на шляху "повернення назад". Зрозуміло, що певним застереженням від цього є історична інформованість різних прошарків суспільства щодо витоків теперішніх проблем, формування в людей сучасної політичної культури, як важливої передумови зростання політичної активності мас. А без цього, як відомо, неможливо вивести економіку із всеохоплюючої кризи і закласти основи правової держави й громадянського суспільства.

Звертаючись до історичного досвіду боротьби українського народу за своє національне визволення, необхідно враховувати і те, що на сучасному етапі розвитку України гострота соціальних проблем все більше затінює собою ідеї національного державотворення і незалежності.

В центрі пропонованого історіографічного аналізу є українські політичні партії, що сформувалися на тій території України, яка входила до складу Російської імперії. В історичній пам'яті вона залишилася під назвою Великої України, оскільки її терени охоплювали більшу частину загальнонаціонального простору, вміщували переважну кількість (майже 85%) населення. У той же час саме "російська" Україна зазнавала найдошкульнішої національної дискримінації з боку імперського центру.

До партій, які включені в об'єкт висвітлення, належать Революційна українська партія (РУП), Українська соціалістична партія (УСП), Українська народна партія (УНП), Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП), Українська демократична партія (УДП), Українська радикальна партія (УРП), Українська демократично-радикальна партія (УДРП). Полищаємо осторонь Українську соціал-демократичну спілку, яка входила на автономних засадах до меншовицької фракції РСДРП і не мала своєї власної програми. Названі організації хоч і не були масовими, але знаходились у верхній частині українського партійного реєстру, в їхніх програмах і діяльності повністю відбивались усі особливості українського національно-політичного руху початку XX ст., що розгортався на теренах Російської імперії.

У статті не розглядаються партії Західної України, оскільки їх творення та умови діяльності докорінно відрізнялися і становлять той своєрідний феномен, що потребує також спеціального вивчення.

В історичній науці можна виділити декілька досить неоднозначних історіографічних етапів у нагромадженні знань про українське національно-політичне піднесення початку XX ст., формування в той час української партійної структури і розвиток української ідеї.

Перший етап охоплює час від утворення партій і до національно-революційних подій 1917 р. Ця дореволюційна доба породила живий відгук науковців і публіцистів на національні потуги українства в 1900-1907 рр., ознаменувалася виходом насамперед публікацій безпосередніх учасників подій, діячів українських партій і громадського руху, українських депутатів у Державних думах. Це праці М.Грушевського [16-18], Д.Донцова [22-25], В.Дорошенка [26-28], М.Залізняка [45], С.Єфремова [35; 36], С.Петлюри [75; 76], М.Порша [80; 82] та ін.

Зазначені видання у переважній більшості мали публіцистичний характер. Але в них відображені цікаві деталі щодо формування окремих партій та їхніх стосунків, зроблені перші спроби власних, деколи суб'єктивних (у відповідності з політичними переконаннями авторів) оцінок розвитку українського національно-політичного руху на початку XX ст. , місця в ньому тієї чи іншої партії або окремих партійних діячів. Автори торкаються внутрішньопартійної боротьби, особистих стосунків фундаторів партій, пишуть про початок формування партій, зокрема таких, як РУП, НУП, УСДРП тощо. Тогочасні публіцистичні і мемуарні видання сприяють проникненню в психологічну атмосферу епохи, відкривають для дослідника несподівані грані піднятих проблем, хоч і вимагають критичного ставлення до себе.

Перші спроби осмислення суті і особливостей української соціал-демократії, зокрема РУП і УСДРП були зроблені ще на початку XX ст. в статтях учасників політичного руху М.Лозинського [62; 63], А.Жука [37-41], К.Залевського [43; 44] та ін.

Необхідно зазначити, що вже на першому історіографічному етапі в публікаціях простежувалися основні напрями використаних авторами методологічних підходів, котрі фактично відповідали найпоширенішим концепціям в інтерпретації національно-політичного руху в Україні 1900-1907 рр.: а) автономно-федералістичної; б) самостійницької (державницької); в) великодержавної (наддержавницької).

Остання характерна насамперед для російських істориків та діячів, яскравим представником якої був С.Щеголєв [109; 110], а з кінця 1920-х років - науковці, котрі репрезентували радянську історіографію.

Серед прихильників автономно-федералістичної концепції, також започаткованої до 1917 р., були М.Грушевський, С.Єфремов, Я.Романчук та ін. Час її найбільшої популярності закінчується на зламі 20-30-х років. Що стосується самостійницького напряму, то

серед перших його ідеологів та істориків були Д.Донцов [22-25], Л.Когут [53], Ш.Ливенко [60], О.Скоропис-Йолтуховський [90], Л.Цегельський [102] та ін.

Другий історіографічний етап охоплює 1917 – кінець 1920-х років. Цей час приніс з собою певну розкутість наукової думки. Він позначений тим, що вітчизняні історики продовжили історичний пошук політичної спрямованості українських партій. Вони підготували низку наукових праць з історії революційного руху в Україні початку XX ст., а також з історії КП(б)У і звернулися при цьому до витоків українського соціал-демократичного руху, який проявився насамперед у РУП і тих партіях соціал-демократичної орієнтації, що сформувалися на її основі. Це публікації В.Степанюка, Я.Довбищенка [91], В.Михайлова [69], П.Бендзі [2], С.Щупака [111], Д.Фріда [101], М.Попова [79] та ін.

Серед названих публікацій насамперед привертає увагу перша офіційна історія КП(б)У М. Равича-Черкаського [82], в якій обґрунтовано теорію "двокорінності" КП(б)У. У відповідності з нею ідейними попередниками КП(б)У нарівні визнавалися як ліві українські соціал-демократи, так і російські більшовики. Схожість і близькість тактичних настанов і ідейну спорідненість РУП, УСДРП і РСДРП(б) у ході революції 1905-1907 рр. визнавав у своїх публікаціях і підручниках з історії України М.Яворський [112].

Серед видань того часу варто виокремити роботи О.Гермайзе [10; 11], А.Ріша [85], котрі в центрі своїх наукових інтересів поставили УСДРП та "Спілку", що вийшли з РУП. Автори прослідкували процес зародження нових партій, еволюцію їхнього ставлення до загальноросійського революційного руху, включаючи російських соціал-демократів, основні програмні засади. Політичну спрямованість діяльності українських соціал-демократичних партій, а також методів досягнення поставленої мети варто віднести до домінантних аспектів історичних досліджень названих авторів. Розділяючи теорію "двокорінності", О.Гермайзе подав досить широку картину діяльності РУП серед народних мас і опублікував цінну добірку агітаційно-пропагандистських відозв Вільних Громад партії за 1902-1905 рр. Його праця не втратила своєї науково-пізнавальної цінності й на сучасному етапі історіографії. Щоправда, в офіційних радянських рецензіях на цю книгу, які з'явилися зразу ж після її виходу, уже тоді простежувалася відкрита спроба безпідставно звинуватити автора в недооцінці націоналізму, який нібито був характерним для програмних установок і діяльності РУП та УСДРП [6].

Що ж до інших українських партій, які утворилися і діяли на початку XX ст., то вони в переважній більшості залишилися поза увагою дослідників.

У 1920-ті роки з'явилися праці українських емігрантів, у яких лише започатковувалася емігрантська історіографія РУП та самостійницької політичної лінії в програмних документах українських партій [8; 27; 28; 4; 87]. Тоді ж у Львові вийшли перші спогади активних діячів українського партійного руху Д.Дорошенка [30], Ю.Колларда [57], Є.Чикаленка [104] та ін.

Третій етап історіографії припадає на кінець 1920-х – першу половину 1950-х років. У час сталінського тоталітаризму відбулося повне відмежування радянських істориків від західних досліджень.

Новий період історіографії партійно-політичного руху було ознаменовано в Україні роботами З.Гуревича та Є.Гірчака, надрукованими в журналі "Більшовик України". Перший відніс О.Гермайзе до епігонів буржуазно-національної історичної школи М.Грушевського [20], а другий характеризував українські патріотичні партії не інакше як "ідеологічних ворогів" [12].

З 1929 р. розпочався суцільний погром історичної науки в УСРР, який супроводжувався широкими репресіями істориків, включаючи насамперед тих, що займалися проблемами українського національно-політичного руху: О.Гермайзе, А.Дучинського, Н.Мірза-Авакянца, М.Равича-Черкаського, М.Яворського та ін.

У колишньому СРСР від 1930-х і до середини 1950-х років тема українського національного відродження початку XX ст. фактично була забороненою. Якщо ж радянські дослідники і зверталися до неї, то історіографія проблеми базувалася, за словами С.Бєлоусова, на методологічній основі, закладеній в "Коротких курсах" ВКП(б) та СРСР [3]. А з 1947 р. історики керувалися ще й постановою ЦК Компартії України "Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України АН Української РСР", яка вимагала від науковців рішучої боротьби проти "буржуазно-національ них викривлень" історичного процесу українського народу.

Вітчизняна історіографія, яка була переведена на марксистську методологію дослідження національного руху, не залишила в умовах сталінізації історичної науки якихось помітних спеціальних праць з історії українських партій початку XX ст. Натомість вона виробила свої узагальнюючі оцінки цього явища, які вписувалися у визначення "буржуазного націоналізму". Так, Ф.Лось, О.Шліхтер та інші сприймали політику УСДРП як прояв "українського есдеківського націоналізму", в основі якого лежить "інтерес буржуазії", а засобом його реалізації є "соціальний реформізм" [64; 106].

У період тоталітаризму визвольні змагання в Україні, як зазначав у 1990 р. в своїй статті О.В.Лисенко, отримали в радянській історіографії клеймо буржуазно-націоналістичних [61].

У той же час зарубіжні вчені і насамперед дослідники з української діаспори продовжили роботу, розпочату на попередньому історіографічному етапі, і певним чином збагатили розробку історії українського партійного руху в 1900-1907 рр. У тій чи іншій мірі окремі аспекти теми були окреслені в працях Д.Дорошенка [31-33], А.Жука [37; 38], О.Лотоцького [65], І.Мазепи [66], П.Феденка [98-100], В.Іваніса [46] та інших дослідників, у розвідках, присвячених окремим українським діячам, та в спогадах останніх [86; 87; 1; 34]. Якщо радянські історики ототожнювали українськість з націоналізмом, то фахівці з діаспори були більш поміркованими і розглядали діяльність партій крізь призму національних інтересів. Характерно, що в зарубіжній історіографії посилилась державницька концепція в інтерпретації українського партійного життя на початку XX ст. Щоправда, на цьому етапі історіографії серед зарубіжних наукових студій були відсутні спеціальні розробки, присвячені національно-політичному рухові в Україні 1900-1907 рр. і такій важливій його складовій, як політичні партії.

Четвертий етап історіографії українських партій початку XX ст., що хронологічно охопив другу половину 50-80-ті роки, не додав особливої динаміки вітчизняним науковим студіям у цій галузі, але в ідеологічному арсеналі радянських істориків він затвердив постулат про тотожність понять "національне" та "націоналізм". На цьому етапі продовжилося ідеологічне протистояння радянських дослідників зарубіжним.

Разом з тим у цей час сформовані в радянських істориків уявлення дещо збагатились завдяки виданню багатотомної історії України та ряду праць, присвячених суспільно-політичному життю в Україні, зокрема в 1900-1907 рр. У них йшлося уже не лише про соціал-демократичні, а й національно-радикальні та ліберальні партії. Але висновки радянських істориків були детерміновані обставинами зовнішнього плану, панівними в суспільстві марксистськими політико-ідеологічними концепціями. Їх загальна лінія залишалася принципово антинаціоналістичною. Інтернаціональна ідея, яка тяжіла до асиміляції і знищення національного, повністю домінувала в історіографії. А українські партії незалежно від їхнього політичного спрямування необгрунтовано і безпідставно характеризувались як ворожі народним масам, "буржуазно-націоналістичні". Так, автори багатотомної "Історії Української РСР", принижуючи значення УНП

і зневажливо ставлячись в силу марксистських переконань до їхньої діяльності, заявляли, що вона "продовжувала жалюгідне існування, заявивши про себе виданням у Львові декількох номерів газетки "Самостійна Україна" й пропагандистських брошур у відверто шовіністичному дусі" [47, с. 173].

Певні позитивні зміни в радянській історіографії позначилися наприкінці 1980-х років і були пов'язані з процесами демократизації та гласності. Але розпочате переосмислення історичного минулого здійснювалося на базі модернізованої соціалістичної доктрини, на основі концепції "гуманного і демократичного соціалізму". Той час не залишив скільки-небудь помітних праць, присвячених українському відродженню в 1900–1907 рр.

На тлі заідеологізованих підходів до українського партійного руху початку XX ст. з боку радянських дослідників учені української діаспори внесли нові моменти в дослідження теми. Вони підготували документальні видання, присвячені програмам українських партій та їхнім провідникам [71]. Дедалі популярнішими ставали розвідки з персоналій [39-41; 70]. П.Феденко вперше в зарубіжній історіографії зробив спробу узагальнити історію українського суспільно-політичного руху в XX ст. [99; 100]. Варто згадати й узагальнюючі праці з історії України і української національно-політичної думки, що з'явились за кордоном. У них певне місце відводилось українським партіям початку XX ст. [77]. Але національне питання в їхніх програмах і діяльності не стало ще предметом спеціального комплексного дослідження. Разом з тим попри неоднозначність оцінок щодо зарубіжних видань вони і сьогодні займають належне місце в історіографії, зберігають своє пізнавальне значення і наукову цінність.

З проголошенням у 1991 р. Україною незалежності розпочався сучасний етап історіографії, який втілює в собі надію на повне осмислення історії національно-політичних змагань українців у 1900-1907 рр. Йому притаманне зростаюче співробітництво вітчизняних і зарубіжних істориків. Українська історіографія "відкрилась" для зовнішнього світу і плідних дискусій, стала на позиції об'єктивності та історизму. Сучасне наукове переосмислення історії українського партійного руху початку XX ст. здійснюється за двома основними напрямами: 1) у рамках дослідження інших, значно ширших або ж суміжних проблем, зокрема таких, як розвиток української ідеї та державності [55; 42; 59; 97; 50; 15], український національний та політичний рухи [108; 48; 49; 9; 68; 89], українська інтелігенція [51; 52; 73], парламентська діяльність українців в I та II Державних думах

[54; 21]; 2) шляхом створення сучасних розвідок з окремих аспектів теми. Щодо другого напряму, то тут варто назвати дослідження В.Борисенка [5], П.Шморгуна [107], О.Висоцького, А.Голуба [7], С.Наумова [74], Г.Пономаренка [78], О.Тимошенко [93-95] та ін.

Але необхідно виокремити монографічне дослідження та докторську дисертацію В.Головченка [13; 14], присвячені історії української соціал-демократії початку XX ст., та кандидатську дисертацію і монографію С.Телешуна [92]. В.Головченко у своїй книзі на основі заборонених у радянські часи архівних матеріалів, спогадів, періодики зробив вдалу спробу неупередженого узагальнення складного процесу зародження і еволюції української соціал-демократії з кінця XIX ст. до 1914 р., проаналізував ідейне становлення насамперед РУП, УСДРП, розвиток поглядів українських соціал-демократичних партій на шляхи і перспективи визвольної боротьби. Праця вирізняється виваженими і обгрунтованими оцінками, новими висновками з цілої низки питань, науковими уточненнями. Зрозуміло, що в силу багатоплановості і синтезуючого характеру в ній національне питання не виокремлюється в спеціальний аспект дослідження.

Монографія С.Телешуна присвячена аналізу еволюції програмно-теоретичних засад українських політичних партій та організацій з 90-х років XIX ст. до 1917 р. в галузі національного питання, національного самовизначення і державотворення. Вона охоплює політичні організації як Західної, так і Наддніпрянської України, а хронологічні рамки роботи досить широкі, вони обіймають більше чверті століття. Це дало змогу авторові окреслити особливості програмної розробки українськими партіями національного питання на всіх теренах України з моменту формування політичних об'єднань і аж до визвольних змагань українців, які розпочалися у 1917 р.

Серед грунтовних наукових досліджень слід виділити колективну працю В.Колесника, О.Рафальського, О.Тимошенко [56]. В ній з урахуванням досягнень історичної науки розкривається історія становлення та діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини на початку століття. Аналізуються позиції цих партій з національного питання та їхня діяльність у цьому напрямку.

Разом з тим подальше дослідження проблеми вимагає більш детального аналізу програмно-національних засад окремих партій, зокрема українських політичних організацій підросійської України, а також вивчення їх практичної діяльності в 1900-1907 рр. по пропаганді та відстоюванню своїх вимог з національно-державного будівництва. До речі, останній аспект залишається поки що

недостатньо розробленим в історичній і політологічній літературі. В цілому для праць вітчизняних істориків, які з'явилися в 90-х роках, властиве прагнення об'єктивно переосмислити історію українських партій початку XX ст. У них містяться як критичне ставлення до українського партійного руху, так і виважені оцінки щодо місця і ролі політичних організацій в розвитку визвольної боротьби в Україні. Щоправда, в окремих публікаціях внаслідок певної новизни і тривалої нерозробленості проблеми є поверхові оцінки і неточності. Але в дослідженні теми помітні певні особливості. Зокрема, увагу істориків привертають насамперед українські соціал-демократичні організації (РУП, УСДРП), що обумовлено, очевидно, їхнім значно більшим у порівнянні з іншими партіями впливом на маси, одним із провідних місць, яке займала українська соціал-демократія в суспільно-політичному русі України на початку XX ст. Щодо інших українських партій Наддніпрянщини, то їхня історія вивчена значно менше. Поки що відсутні сучасні грунтовні дослідження. Крім того, в історичних студіях переважає соціально-політична сторона теоретичної і практичної діяльності українських партій, хоч в 90-х роках історики розпочали порівняно активно досліджувати націотворчі аспекти в українському партійному русі кінця XIX – початку XX ст., підтвердженням чого є уже названі раніше роботи. Разом з тим означений напрям вимагає подальшої наукової розробки шляхом створення праць з окремих аспектів і періодів зазначеної теми.

Таким чином, історіографія української національної ідеї початку XX ст., яка проявила себе в діяльності партій, пройшла ряд етапів: 1) 1900-1907 рр.; 2) 1917 – кінець 1920-х рр.; 3) кінець 1920-х – перша половина 1950-х рр.; 4) друга половина 1950-х – початок 1990-х рр.; 5) сучасний розпочався з проголошенням Україною державної незалежності. На кожному з історіографічних етапів зміст, головні напрями, рівень наукового пошуку, концептуальні підходи визначалися різними чинниками. Але зарубіжна історіографія впродовж всього свого часу мала сприятливіші умови для неупередженого і об'єктивного відтворення минулого, що й дозволило їй зробити певний внесок у висвітлення українського руху. Що ж до вітчизняної історіографії, то розкутість наукової думки, яка існувала до кінця 1920-х років і приносила певні результати, в часи сталінського тоталітаризму була ліквідована. Історична наука стала на шлях радянської ідеологізації і політизації, що відповідним чином позначилося і на дослідженні українського національно-політичного руху. Марксистсько-ленінські методологічні підходи радянських істориків обумовлювали упередженість їхніх висновків,

але разом з тим дослідники ввели до наукового обігу значний масив нового фактичного і статистичного матеріалу з історії українських партій, насамперед соціал-демократичного спрямування.

Послаблення ідеологічної нетерпимості в радянській історіографії до досліджень з історії національного руху, котрі не вкладалися в прокрустове ложе марксизму, намічається лише з кінця 80-х років. І тільки з початку 1990-х років для вітчизняних істориків стало можливим об'єктивне дослідження даної проблеми.

Джерела та література

1. Андрієвський В. Три громади. Спогади з 1889-1917 рр. – Львів: Тиктор, 1936. – 128 с.
2. Бендзя П. До історії революційного руху на Україні // Життя й революція. – 1926. – № 11. – С. 82-89.
3. Белоусов С. Вивчати історію нашої Батьківщини // Більшовик України. – 1937. – № 9-10. – С. 127-136.
4. Борис Р. Микола Міхновський. – Львів, 1930.
5. Борисенко В. А. До питання про Революційну Українську Партію // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1991. – Вип. 169.
6. Веде. Рец на: О. Гермайзе. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. Революційна Українська партія (РУП) // Більшовик України. – 1926. – № 4-5. – С. 162-168.
7. Висоцький О., Голуб А. Зародження соціал-демократії в Україні і міжнародний соціалістичний рух //Політологічні читання. – 1994. – № 2. – С. 96-119.
8. Гайдалемівський П. Українські політичні партії: їх розвиток і програми. – Зальцведель, 1919. – 43 с.
9. Геращенко Т.С. Місце і роль самостійників в українському національному русі (кінець XIX ст. – початок 1918 р.): Автореф. дис. . . . . канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1993. – 22 с.
10. Гермайзе О. 25-ліття Революційної Української Партії (РУП) // Життя і революція. – 1925. – № 3. – С. 20-24.
11. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). – К.: Книгоспілка, 1926. – 389 с.
12. Гірчак Є. Ленін і українське питання // Більшовик України. – 1929. – №. – С. 21-23.
13. Головченко В. Від "Самостійної України" до Союзу Визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. – К., 1996.
14. Головченко В.І. Ідейне становлення української соціал-демократії та еволюція її поглядів на шляхи і перспективи визвольної боротьби (кінець XIX – початок XX ст.). Автореф. дис. . . . докт. політ. наук. – К., 1998. – 37 с.
15. Грицак Я. Від федеративності до самостійності: до еволюції української політичної думки наприкінці XIX – на початку XX ст. // Другий міжнародний конгрес Україністів. Доп. і повід. Історія. – Львів, 1994. – Ч. 1. – С. 248-257.
16. Грушевський М. С. З біжучої хвилі. Статті і замітки на теми дня. 1905-1906 рр. – К., 1906. – 127 с.
17. Грушевский М. С. Наши требования // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 267-273.

18.Грушевский М. С. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – СПб, 1907. – 294 с.
19.Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 287 с.
20.Гуревич З. Псевдомарксизм на службі українського націоналізму // Більшовик України. – 1929. - № 9. – С. 55-69.
21.Доморослий В. І. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906-1907): Автореф. дис. . . . канд. іст. наук. – К. , 1994. – 23 с.
22.Донцов Д. Третя Дума і національне питання // Слово. – 1909. – №9. – С. 5-7.
23.Донцов Д. Русский либерализм и украинское движение // Украинская жизнь. – 1912. – № 5. – С. 7-16.
24.Донцов Д. Сучасне політичне положення націй і наші завдання. – Львів, 1913. – 31 с.
25.Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – Вінниця, 1917. – 36 с.
26.Дорошенко В. Українство в Росії: Новійші часи. – Відень, 1916. – 116 с.
27.Дорошенко В. РУП і УСДРП // Календар "Вперед". – Львів, 1920. – С. 225-236.
28.Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП). (1900-1905 рр.). Нарис з історії української соціал-демократичної партії. – Львів-Київ, 1921. – 40 с.
29.Дорошенко Д. Украинская социал-демократия //Украинский вестник. – 1906. – № 12. – С. 843-851.
30.Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). – Львів: Червона калина, 1923. – Ч. 1. – 101 с.
31.Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність (1861-1929). – Прага, 1934. – 208 с.
32.Дорошенко Д. Із моїх споминів про українську студентську громаду в Петербурзі в 1902-1905 роках // З минулого. Український студентський рух у російській школі. Збірник. – Варшава, 1939. – Т. 2.– С. 89-109.
33.Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901-1914 роки). – Вінніпег: Тризуб, 1949. – 167 с.
34.Енциклопедія українознавства / Під ред. В. Кубійовича. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – 1024 с.
35.Ефремов С. Из общественной жизни на Украине. – СПб., 1909. – 79 с.
36.Єфремов С. Борис Грінченко. Про життя його та діла. – К.: Вік, 1913. – 174 с.
37.Жук А. Перша партійна конференція РУП // Календар-альманах "Дніпро" на 1936 рік. – Львів, 1935. – С. 96-101.
38.Жук А. Із споминів про С.Петлюру // Симон Петлюра в молодості. Збірка споминів / Під ред. А. Жука. – Львів, 1936. – С. 18-30.
39.Жук А. Автобіографія Дмитра Антоновича // Сучасність. – 1961. – № 1. – С. 103-114.
40.Жук А. Пам'яти Миколи Порша (1877-1944) // Сучасність. – 1962. – № 1. – С. 52-66.
41.Жук А. Михайло Русов і його батьки (Роля родини Русових в українському громадському житті) // Сучасність. – 1963. – № 6. -С. 44-73; № 9. – С. 102-112; № 10. – С. 79-89.

42.Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – К. , 1993. – 116 с.
43.Залевский К. Национальные движения // Общественные движения в России в начале XX века. – СПб., 1911. – Т. 4. – Кн. 7. – С. 199-206.
44.Залевский К. Национальные партиии в России // Там само. – СПб., 1914. – Т. 3. – Кн. 5. – С. 227-344.
45.Залізняк М. Російська Україна і її відродження. – Львів, 1910. – 72 с.
46.Іваніс В. Симон Петлюра – Президент України. – Торонто, 1952. – 255 с.
47.История Украинской ССР: В 10-ти т. – Т. 5. – К. : Наукова думка, 1983. – 516 с.
48.Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 48-56.
49.Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К. , 1992. – Вип. 1. – С. 104-118.
50.Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.). – К. , 1998. – 350 с.
51.Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок XX ст.) // Політологічні читання. – 1992. - № 2. – С. 101-114.
52.Касьянов Г. Українська інтелігенція і національне питання: початок XX століття // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. – К., 1993. – С. 5-23.
53.Когут Л. Україна і московський імперіалізм. – Б.м., 1916. – 29 с.
54.Козицький М.Ю., Доморослий В.І. Українська парламентська громада в I та II Державних Думах // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 173. – С. 3-14.
55.Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки. – К.: Наук. думка, 1998. – 506с.
56.Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900-1907. – К.: Стилос, 1998. – 226с.
57.Коллард Ю. Спогади з минулого // Літературно-Науковий Вістник. – 1931. – Т. 105. – С. 26-32.
58.Короткий нарис партійної історії // Наш Голос. – 1911. – Ч. 6-8. – С. 277-294.
59.Кухарчук О.С., Рафальський О.О. Ідея державності у вітчизняній суспільно-політичній думці кінця XIX – початку XX ст. – Кіровоград, 1996.
60.Лисенко Ш. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1916. – 98 с.
61.Лисенко О.В. До питання про напрями та оцінку діяльності "Просвіт" на Україні // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1990. – Вип. 16. – С. 96-101.
62.Лозинський М. З сучасного робітницького руху // Літературно-Науковий Вістник. – 1904. – Т. 28. – С. 73-100, 169-197.
63.Лозинський М. Становище польських і великоруських соціалістичних партій до українського питання // Літературно-Науковий Вістник. – 1906. – Т. 33. – С. 490-506; Т. 35. – С. 69-76.
64.Лось Ф. Україна в буржуазно-демократичній революції. 1905-1907 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – 404 с.
65.Лотоцький О. Сторінки минулого: У 3-х ч. – Варшава, 1932-1934.
66.Мазепа І. Підстави нашого відродження. – Б. м. , 1946. – 180 с.

67.Матушевський Ф. Українська громада в другій Державній Думі // Літературно-Науковий Вістник. – 1907. – Кн. 7. – С. 80-98.
68.Меша В. Г. К вопросу о национальном движении в Украине начала XX века (Очерк историографии до 1917 г.). – Донецк, 1995. – 48 с.
69.Михайлов В. История Коммунистической партии Украины. В самом сжатом очерке. Составлено по истории КП(б)У М.Равич-Черкасского. – Харьков, 1925. – С. 78, 92.
70.Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол української державності. – Філадельфія, 1960.
71.Міхновський М. Самостійна Україна. – Лондон, 1967. – 32 с.
72.Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1997.
73.Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3-х кн. – К.: АН України, Ін-т історії України, 1994. – Кн. 1.– С. 49-95.
74.Наумов С. Питання української державності в діяльності Революційної Української Партії (РУП) // Збірник Харківського історико-філологічного товаритсва. Нова серія. – Харків, 1994. – Т. 3. – С. 11-20.
75.Петлюра С. З українського життя // Україна. – 1907. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 49- 64.
76.Петлюра С. Из русской печати // Украинская жизнь. - 1913. - № 3. - С. 69-74.
77.Полонська – Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – К. : Либідь, 1992. – Т. 2. – 608 с.
78.Пономаренко Г.Я. , Зайцева Е.А. Партии и организации социал-демократической ориентации в Украине (1900-1914 гг.) // Курс лекций по истории Украины. – Донецк, 1994. – С. 169-184.
79.Попов М. М. Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України. – Харків, 1925. – С. 38-44.
80.Порш М. Національне питання та виборча агіація на Україні // Літературно-Науковий Вістник. – 1912. – Т. 59. – С. 527-544.
81.Порш М. Автономія України і соціяль-демократія. – К. , 1917. – 79 с.
82.Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (б-ов) Украины. – Харьков, 1923. – С. 9-10.
83.Рибалка Л. Націоналізація життя і наша партія // На теми дня: Зб. статей. – Львів, 1910. – С. 41-63.
84.Рибалка Л. Російські соціал-демократи і національне питання // Українська суспільно-політична думка в XX ст. – Б.м., 1983. – Т. 1. – С. 237-254.
85.Риш А. Очерки по истории "Спилки" // Летопись революции. – 1925. – № 2. – С. 125-173; № 3. – С. 77-107.
86.Русова С. Мої спомини. – Львів, 1937.
87.Садовський В. Автономія України в соціяль-демократичній пресі // Україна. – 1907. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 256-261.
88.Садовський В. Від українофільства до політики (З приводу 25-ліття заснування РУП) // Літературно-Науковий Вістник. – 1925. – Т. 86. – С. 250-256.
89.Сініцький А.Ц. Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900-1914 рр.). – К. , 1997. – 92 с.
90.Скоропис-Йолтуховський О. Значення самостійної України для європейської рівноваги. – Відень, 1916. – 31 с.

91.Степанюк В., Довбищенко Я. З історії українського соціяль-демократичного руху (1900-1918 рр.). – Харків, 1918. – 193 с.
92.Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XX - на початку XX століття. – К. ,1996. – 130 с.
93.Тимошенко О. П. Національне питання в програмах та діяльності українських партій на початку XX ст.: Автореф. дис. . . канд. іст. наук. – К., 1997. – 19 с.
94.Тимошенко О.П. РУП і УСП: програмні вимоги з національного питання і взаємовідносини на початку XX століття // Вісник Київського ун-ту. – Історія. – К. , 1996. – Вип. 34. – С. 51-61.
95.Тимошенко О. П. Революційна українська партія: утворення та еволюція. – К. , 1997. – 138 с.
96.Украинец-искровец. Об Украинской Революционной Партии// Искра. – 1904. – 15 декабря.
97.Українська державність у XX столітті. - К.: Політична думка, 1996. - 436 с.
98.Феденко П. Український громадський рух у XX ст. Курс лекцій. – Подебради, 1934. – 174 с.
99.Феденко П. Український рух у XX столітті. – Лондон, 1959. – 267 с.
100.Феденко П. Соціялізм давній і новочасний. – Лондон -Париж-Мюнхен, 1968. – 229 с.
101.Фрід Д. До питання про коріння КП(б)У // Більшовик України. – 1927. – № 10. – С. 40-49; № 14. – С. 27-38.
102.Цегельський Л. Самостійна Україна. – Відень, 1915. – 17 с.
103.Чацький М. Сучасний момент в житті української нації // На теми дня: Зб. ст. – Львів, 1910. – С. 1-18.
104.Чикаленко Є. Х. Спогади (1861-1907). – Львів, 1925. – Ч. 3. – 284 с.
105.Шемет С. Микола Міхновський // Хліборобська Україна. -1924-1925. – Кн. 5. – С. 3-30.
106.Шліхтер О. Максимум більшовицької пильності в боротьбі з буржуазно-націоналістичною контрабандою // Більшовик України. – 1933. – № 13-14. – С. 59.
107.Шморгун П. М. Політичні партії України на початку XX ст. Соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії.– К., 1992. – Вип. 172. – С. 14-25.
108.Шморгун П. М. Суспільно-політичний рух на Україні. Початок XX ст. (1900-1914 рр.). – К., 1991.
109.Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. – Киев – СПб., 1914. – 160 с.
110.Щеголев С. Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма. – К., 1912. – 128 с.
111.Щупак С. "РУП" в період 1905 року на Київщині // Життя й революція. – 1926. – № 11. – С. 76-81.
112.Яворський М. Революція на Вкраїні в її головніших етапах. – Харків - К., 1923. – 81 с.

Пивоваров С.В.
(Чернівці)

ОСОБЛИВОСТІ ГРОШОВОГО ОБІГУ БУКОВИНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У період 1914-1918 рр. грошовий обіг на Буковині зазнав певних змін і набув своєрідних тільки йому притаманних рис. Його особливість визначалась тим, що поряд з офіційними грошовими одиницями двох головних ворогуючих держав: Австро-Угорщини та Росії тут курсували міські бони та грошові знаки союзників, підрозділи яких перебували в регіоні. Тому в грошовому обігу краю знаходилися не тільки крони та рублі, а й грошові одиниці деяких інших воюючих держав. Така строкатість грошового ринку та неоднаковий підхід у вирішенні фінансових проблем командуванням ворогуючих сторін і привели до утворення унікальних співвідношень курсів валют, їх різної купівельної спроможності та "авторитетності" серед населення краю.

Вивчення буковинського грошового обігу воєнного часу дозволяє виділити декілька хронологічних періодів, які різняться складом номіналів грошових одиниць, їх офіційним та місцевим валютним курсом, ставленням адміністративних органів до грошей ворожої країни тощо. Вважаємо доцільним виділити такі періоди: 1) серпень 1914 - лютий 1915 рр.; 2) лютий 1915 - червень 1916 рр.; 3) червень 1916 - серпень 1917 рр.; 4) серпень 1917 - листопад 1918 рр. [12, с. 30-31]. Зазначені періоди в цілому співпадають з перебуванням на теренах краю військових частин Австро -Угорської чи Російської імперій та їхніх союзників.

Першому періоду, який охоплює початковий, піврічний етап війни, характерним було порушення нормального грошового обігу та формування фінансового ринку військової доби. Вже на початку серпня 1914 р. у Чернівцях та в краї виникла так звана криза "розміну", за якої з грошового обміну повністю зникла металева монета, і розміняти паперові банкноти було практично неможливо. Повернути "дзвінку" монету та нормалізувати обіг не вдалося попри всі потуги місцевої влади й заходи віденської адміністрації. Не зарадили цьому повідомлення преси про наявність у грошовому обігу Австро-Угорщини велетенської суми срібних, нікелевих та бронзових монет, карбованих за 1892-1914 рр. (128 млн. крон (далі к.) в монетах по 5 к., 500 млн. - по 2 к., 300 млн. - по 1 к., 48 міл. - по 20 гелерів (далі гел.), 32 млн. - по 10 гел., 26 млн. - по 1 та 2 гел.) [19. – 1914. – 9 серп.].

Не допомогли навіть погрози покарати винних у приховуванні "твердих" грошей різними адміністративними заходами [19. – 1914. – 15 серп.]. Гостра нестача дрібних грошей продовжувала залишатися однією з головних проблем австрійського крайового президента та чернівецького магістрату [11, с. 125-126; 12, с. 145-147].

В перших числах вересня 1914 р. частину Буковини і Чернівці зайняли російські війська. Монетний "голод" був частково знятий в крайовій столиці та її околицях емісією міських бон [11, 12; 22, с. 1-2; 23, с. 66-68]. До речі, в цей же час з'явилися місцеві нотгельди в Гурагуморі [1, спр. 12952, арк. 21] та Радівцях [22, с.2]. Разом з військовим контингентом до грошового обігу краю надійшли грошові знаки царської Росії.

Грошова система Російської імперії значно відрізнялась від Австро-Угорської. В останній використовувалися в обігу бронзові монети в 1 та 2 гел., нікелеві - в 10 і 20 гел.та аналогічні монети угорського карбування філлери (далі філ.), срібні - в 1, 2, 5 к., золоті - 100, 20, 10 к. (золоті номінали практично не брали участі в обігу) та банкноти в 10, 20, 50, 100, 1000 крон. У царській Росії в обігу знаходилися мідні монети в 1/4, 1/2, 1, 2, 3, 5 копійок (далі коп.), срібні - 5, 10, 15, 20, 25, 50 коп. та 1 рубль (далі руб.), золоті - 5, 7/5, 10, 15 руб. і банкноти в 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 500 руб. До війни у Російський імперії існував золотий монометалізм, при якому банкноти вільно розмінювалися на золоту монету.

Напередодні вступу Росії у війну 27 липня 1914 р. вийшов закон "Про деякі заходи фінансового характеру в зв'язку з обставинами воєнного часу", згідно яким відмінявся розмін кредитних білетів на золото, і Державному банку дозволялись додаткові емісії паперових грошей [10, с. 72]. Усі операції з золотом, навіть для покриття зовнішніх боргів від 1 серпня могли здійснюватися лише з особистої санкції царя [8, спр. 1, арк. 51]. Ці заходи значно похитнули фінансову систему Росії та привели до інфляційних явищ у грошовому обігу. Як і на території Австро-Угорщини, в країні зникла з обігу металева монета, проте це сталося дещо пізніше - влітку 1915 р. [9, с. 75].

З появою російських військ до грошового обігу Буковини потрапила значна кількість рублів і копійок. Це пояснювалося тим, що всі закупки продуктів харчування та фуражу для армії здійснювалися за російські гроші, ними ж отримували платню і всі службовці, які залишилися працювати в різних місцевих установах. Для жителів краю російські банкноти та монети не були чимсь незнайомим, оскільки в цьому прикордонному регіоні вони часто траплялися і досить вільно обмінювалися на кронну валюту. До війни

курс рубля складав: у 1912 р. 2 к. 54 гел. за 1 рубль, а в 1914 р. - 2 к. 51 гел. [19. - 1912. - 24 вер.; 1914. - 28 лип.). Тобто, за одну крону давали близько 39-40 копійок. У цілому цей курс відповідав золотому паритету валют обох держав. З початком воєнних дій та вилученням з обігу золотої монети співвідношення курсів змінилося.

Російська адміністрація в Чернівцях згідно з розпорядженням губернатора С.Д.Євреїнова вже на третій день після зайняття міста встановила новий примусовий курс, за яким 1 крона = 30 копійкам, тобто 1 рубль = 3,33 к. [7, спр. 37, арк. 1]. За цим курсом і повинні були здійснюватися всі розрахунки та обмін рублів на крони. Нова влада суворо слідкувала за дотриманням цього курсу і незабаром виявила ряд порушень. Винних у "зловживаннях" під час обміну рублів на крони суворо карали. Так, Давида Гроніха 16 вересня заарештували і кинули до в'язниці на 2 місяці [7, спр. 102, арк. 709]; на 3 місяці ув'язнили Соломона Гроса [7, спр. 102, арк. 710], а Мейєр Екштейн був оштрафований на 200 рублів [6, спр. 89, арк. 2]. Поліція та жандармерія докладали зусиль в насадженні примусового курсу рубля, проте населення намагалось проводити обмін за довоєнним курсом. У грошовому обігу краю поруч з російськими номіналами продовжували курсувати австрійські грошові знаки.

У перших числах жовтня російські власті провели обшуки у банках міста з метою виявлення валютних ресурсів. Лише в приміщенні філії Австро -Угорського банку виявили цінну знахідку: 2 замурованих в стіну дерев'яних ящики з австрійськими грошима. В них знаходилося 12287 крон у срібній, нікелевій і бронзовій монеті, а також 645 600 крон у векселях [6, спр. 61, арк. 1]. Доповідаючи про цей факт, чернівецький губернатор відзначив, що бажаним було б використати знайдені гроші для розрахунків військових частин з сільським населенням, яке більше "поважало" австрійську валюту [7, спр. 23, арк. 42]. Проте за наказом "зверху" знайдені гроші передали до Львівського казначейства, а векселі - в Київську контору Держбанку [7, спр. 23, арк. 42-43].

У другій половині жовтня австрійські армійські підрозділи розпочали контрнаступ і відтіснили російські частини. Вже 20 жовтня до Чернівців повернулася місцева адміністрація. В грошовому обігу регіону знову запанувала кронна валюта. Поряд з нею продовжували курсувати міські бони та російські грошові знаки. Останніх в обігу було досить багато, і у населення накопичились значні суми в рублях. Перед урядовими структурами постало питання відносно обміну російських грошей на австро-угорські.

В листопаді крайове управління Буковини звернулося до міністерства фінансів і правління Англо-Австрійського банку за роз'ясненнями відносно курсу рубля щодо крони. У відповіді, яка надійшла, встановлювався диференційований підхід до обміну царських грошових знаків. Так, 1 руб. золотом = 2,56 к., 1 руб. в банкнотах = 2,55 к., а 1 руб. сріблом = 2.5 к. [3, спр.3957, арк.4]. Тобто, 1 к. в залежності від типу грошей вартувала від 39 до 40 коп., що фактично відповідало довоєнному обмінному курсу. За таким співвідношенням і скуповувалася рубльова валюта у місцевих жителів.

Російські гроші були і в касі Чернівецького магістрату. На середину листопада там знаходилася сума в 18 249 руб. 41 коп., з якої 50 руб. у золотій монеті, 149 руб. 50 коп. - у срібній, 46 коп. - у мідній та 18049 руб. у банкнотах [3, спр. 3957, арк .3,7]. Цю суму в рублях обміняли на 46528 к. 97 гел. [3, спр. 3957, арк. 3-6].

В кінці листопада воєнно-політична ситуація на Буковині знову змінилася. 28 листопада Чернівці та частину краю вдруге зайняли царські війська. Як і попереднього разу, основною грошовою одиницею стає рубль, а крони підлягали обміну. Чернівецьке польове казначейство отримало циркуляр, за яким курс крони залишався тим же, що і раніше у вересні-жовтні (1 к. = 30 коп.) [88, спр. 1, арк. 1], але за цим курсом дозволялося розплачуватися лише з місцевими жителями за придбані продукти. А що стосується обміну, то за циркуляром дозволялося купляти у полонених та заручників повноцінну золоту монету по ціні 3 руб. 90 коп. за 10 к. у золотій монеті, 25 коп. – за 1 к. - в банкнотах і 15 коп.- за 1 к. в сріблі, а нікелеву та бронзову монету приймати взагалі заборонялося [8, спр. 1, арк. 19-20]. Всю вимінянy валюту наказувалося висилати до Петрограда в контору Державного банку. Встановлений курс явно не відповідав ринковому, був примусовим і обов'язки за його дотримання знову покладалися на поліцейські органи. Жителі краю не поспішали розлучитися зі своєю готівкою за вказаним курсом, і в місті вкотре гостро постало питання розмінної монети. Губернатор С.Д.Євреїнов вимушений був визнати, що в місті існує повне безгрошів'я, а "обиватели якщо і мають гроші, то їх добре ховають і не пускають в обіг"[7, спр. 23, арк. 80].

З початком 1915 р. фінансові органи російської адміністрації на Буковині отримали ряд циркулярів, у яких зобов'язувалося приймати в першу чергу золоту монету, обов'язково її зважувати і відповідно до цього проводити оплату [8, спр. 1, арк. 44] . Пізніше прийшло секретне розпорядження про негайне вислання золотої монети до

центру і негайну доставку золота в кінці кожного місяця у відділення державних банківських контор [8, спр. 1, арк. 50].

Чи були виконані вимоги розпоряджень, достеменно невідомо, бо 17 лютого російські частини змушені були піти з столиці Буковини. На цьому і закінчується перший період грошового обігу, впродовж якого основу грошового обігу складали австро-угорські грошові знаки, двічі офіційною одиницею ставали царські рублі, разом з ними в обігу курсували міські бони. Що стосується обмінних курсів валют, то російська влада постійно знижувала курс австрійської валюти і здійснювала примусовий обмін.

Протягом другого періоду, який охоплював майже півторарічний відрізок часу, спостерігалася певна нормалізація грошового обігу в краї. З приходом австрійської адміністрації знову постало питання про ставлення до російських грошей. Оскільки на перших порах грошової маси в кронах у обігу не вистачало, то в Чернівцях та навколишніх селах продовжували курсувати рублі й копійки. Власті на це дивилися крізь пальці, хоч і намагалися вимінювати рублі за курсом 2 к. 50 гел. за 1 руб, або 40 коп. за 1 к. [21. - 1915. - 21 лют.]. Монетний голод в певній мірі вгамовували і міські бони, та ставлення до них у населення змінювалося, і їх все менше використовували.

У грошовому обігу Буковини продовжувала відчуватися нестача дрібних номіналів. Знову, як і напередодні війни їх було дуже мало в обігу, не зняли напруги 10-коронівки нового зразка, які Австро - Угорський банк випустив у січні 1915 р. Та становище з фінансами держави постійно погіршувалося, що мусив визнати уряд і запланувати ряд заходів для його поліпшення [14, с. 144-145]. На постійні звернення місцевих органів до міністерства фінансів з проханням поліпшити становище надходили лише інформативні листи, в яких повідомлялось про суми розмінної монети, пущеної в обіг. Зокрема, доводилося до відома, що за даними державної скарбниці додатково в обіг направлено крон на суму в 400 млн., в тому числі 107 млн. к. у срібних гульденах і 120 млн. у дрібній монеті [3, спр. 12015, арк. 6]. За підрахунками віденських фінансистів, на одного жителя імперії припадало близько 8 к. у дзвінкій монеті [3, спр. 12015, арк. 6-7]. А відсутність розмінної монети пояснювалась приховуванням її жителями, тому адміністрації давались поради для вжиття заходів по поверненню монет в обіг. Зрозуміло, що це мало допомагало справі, й депутації урядовців з Чернівців та Сучави стали учащати до Відня з проханнями про надання грошових кредитів [21. - 1915. - 9 травн.].

Але скрута з розмінними номіналами продовжувала залишатися. У червні вона знову набрала загрозливих розмірів, і в газетах з'явилися заклики до жителів краю повернути тезавровану (приховану) монету та дрібні банкноти "з панчох" назад до обігу [21. - 1919. - 29 черв.]. З окремих місцин регіону надходили термінові телеграми з проханням надіслати дрібні номінали монет [3, спр. 12015, арк. 6], без яких гальмувалася торгівля. Аналогічна картина спостерігалася і в липні-серпні, коли стало неможливим через брак розмінних грошових знаків придбати найнеобхідніші продукти та предмети побуту в роздрібній торгівлі [17. - 1915. - 3 лип.; 21. - 1915. - 14 серп.]. Жителі крайової столиці перетворилися на збирачів дрібної монети, якою дорожили і не поспішали з нею розлучатися.

У другій половині серпня монетний "голод" дещо послабився завдяки діям місцевої влади. В цей час до обігу надходять новенькі срібні однокронівки з датою карбування 1914, 1915 рр. Очевидно, тоді ж до гаманців буковинців потрапили і гелери та філери, відкарбовані у воєнний час. Серед них зовнішнім оформленням вирізнялися нові 10 гел. та 10 філ., виготовлені з нойзільбера (мельхіору).

З перших чисел червня 1915 р. грошовий ринок краю поповнився новою валютою. Нею стали німецькі марки та пфенінги, які потрапили до Буковини з кайзерівськими військовими підрозділами. Німецькі солдати всі розрахунки здійснювали марками, тому постало питання про обмінний курс марки на крону.

До початку воєнних дій обмін грошей Австро-Угорщини на номінали Німеччини здійснювався за курсом 1 марка (далі марк.) = 1,17-1,18 к. [19. - 1914. - 21 лип.]. За час війни цей курс змінився, тому крайова адміністрація зразу ж після надходження перших запитів з місць звернулася за роз'ясненнями до Відня. Вже 18 червня надійшла відповідь із міністерства торгівлі, в якій співвідношення валют визначалося в 1,3 к. за марк. [1, спр. 12376, арк. 6]. А інтендантство 7 армійської етапкоманди повідомляло, що реальний курс марки – це 1,25 к. [1, спр. 12376, арк. 10]. Після відповідних консультацій крайове управління погодилося з цим курсом, але тільки для військових кас [1, спр. 12376, арк. 12]. Для цивільного ж населення обмінний курс був встановлений на основі розпорядження міністерства фінансів від 15 липня 1915 р. в 1 к. 32 гел. за 1 марку [20. - 1915. - 3 серп.]. Незабаром курс щодо марки дещо піднявся, спочатку до 1 к. 34 гел. за 1 марк. [21. - 1915. - 10 серп.], а пізніше до 1 к. 40 гел. [1, спр. 12468, арк. 13]. Марки (рейхсбанкноти в 1000 та 100 марк., знаки щадничих кас в 50, 20, 10. 5, 2, 1 марк., срібні монети в 5, 3, 2, 1, 1/2 марк.) та

пфенінги (25, 10, 5, 2, 1) влилися до буковинського грошового ринку і залишалися тут до кінця війни.

Місцеві власті продовжувало турбувати складне становище з розмінними номіналами. Аналогічні явища спостерігалися і на інших прифронтових територіях Австро-Угорщини. Для впорядкування грошового обігу крайова адміністрація видала наказ, згідно з яким тим хто приховує і не пускає в обіг дрібні монети та банкноти, загрожував штраф від 2 до 200 к. [21. - 1915. - 9 вер.]. До органів влади краю під грифом "Боротьба з тезаврацією грошей" надходили інструктивні листи з Відня, в яких пропонувався ряд заходів для повернення монет і банкнот до обігу [3, спр. 12015, арк. 14-17]. На їх основі і був складений крайовою адміністрацією лист-заклик, адресований всім головам громад, священикам, директорам шкіл та ін. В ньому основна увага зверталася на роз'яснювальну роботу з населенням, на необхідність апелювання до його свідомості у той важкий час і можливість повернення до нормального курсування грошей [3, спр. 12015, арк. 18-19]. Та це, як і попередні заходи, мало чим допомогло і не зарадило справі, хоча окремі повітові начальники досить старанно виконували рекомендації листа, як наприклад, гауптман Кіцманя [3, спр. 12015, арк. 22].

Така ж ситуація спостерігалася з фінансами Буковини і в першій половині 1916 р. Дрібних грошей хронічно не вистачало в обігу. Мало допомагала позика міністерства фінансів, завдяки якій планувалося покращити становище з обіговими грошима [19. - 1916. - 20 січ.]. Від нестачі "дрібноти" в першу чергу потерпали найменш імущі чернівчани та жителі краю, проте вона завдавала значної шкоди і окремим організаціям. Досить цікава ситуація склалася у міському транспорті. Користуючись утрудненнями з розмінною монетою, окремі чернівчани почали безкоштовно їздити в трамваях. Вони розраховувалися з кондукторами банкнотами в 50, 100 і навіть 1000 к., з яких, звичайно, не було здачі. А якщо кондуктору одночасно пропонували такі купюри декілька пасажирів, то обілетити їх належним чином було практично неможливо. У відповідь на такі "трамвайні хитрощі" дирекція "Чернівецького товариства експлуатації електростанцій та трамвайного парку" повідомила через пресу, що в разі відсутності у пасажира дрібних грошей ... у них будуть забиратися купюри, а на проїзному квитку кондуктор буде писати її номер, серію і ставити свій підпис. А "хитрим" пасажирам потрібно буде самим відшукувати здачу в головній касі товариства, показавши квиток [19. - 1916. - 20 січ.]. Попередження дирекції справило належне враження, бо більше в газетах до цієї проблеми не поверталися.

Можливо, саме в цей час до грошового обігу Буковини потрапила невелика кількість грошей, переважно монет (дрібних номіналів) союзної Туречини, війська якої брали участь у боях на території Галичини, а окремі офіцери турецького війська побували в Чернівцях [19. - 1916. - 5 бер.].

Австро-угорська державна влада відшуковувала способи для полегшення становища з нестачею дрібної монети. В 1916 р. монетні двори країни розпочали випуск розмінних номіналів із заліза. Це був вимушений крок, який засвідчував, що економіка країни переживала серйозну кризу. В цісарських монетарнях карбувалися залізні 2 і 20 гел. та 2,10, 20 філ. Повідомлення про це чернівецькі газети видрукували в червні. В газетних статтях висловлювалася надія, що нові монети знімуть питання з нестачею розмінних грошей [19. - 1916. - 3 черв.]. Та цьому не судилося збутися в зв'язку з новим наступом російських армій Південно - Західного фронту.

З 18 червня 1916 р., часу, коли підрозділи царських військ втретє вступили до Чернівців, починається новий етап в грошовому обігу краю, який тривав до 4 серпня 1917 р. Це був найбільш тривалий період в грошовому обігу Буковини, за якого домінуючу роль в фінансовому житті краю відігравав царський рубль.

Ще напередодні відомого "Брусиловського прориву" у всі польові казначейства фронту був надісланий спеціальний циркуляр департаменту державного казначейства від 28 травня 1916 р. за № 148, згідно якого встановлювався курс для обміну австрійської та німецької валюти на рублі [7, спр. 272, арк. 4]. Так, золоті монети приймалися: за 1 австрійську крону. - 39 коп., 1 німецьку марку - 46 копійок; срібні монети: за 1 к. -15 коп., 1 марку -17 коп.; банкноти: 1 к. - 25 коп., 1 марка 30 коп. Всі отримані в результаті обміну гроші потрібно було надсилати до Державного банку у відділ закордонних операцій [7, спр.272, арк.4]. У відповідності з цим же документом необхідно було здавати до казни всі грошові суми конфісковані і відбиті у ворога. Пізніше у наказі арміям Південно - Західного фронту генерал Брусилов підтвердив необхідність виконання цього розпорядження [7, спр. 272, арк. 5].

Директивно встановлений обмінний курс крони та марки був заниженим і не відповідав реальному. Населення категорично відмовлялося приймати російські грошові знаки у таких співвідношеннях. Зразу ж після відновлення роботи канцелярії Чернівецького губернатора туди почали поступати рапорти з місць. Зокрема, начальник Кіцманського пов. доповідав про постійні непорозуміння між місцевими жителями та інтендантами військових частин щодо

курсу крони до рубля. Перші рахують "2 к. на 1 руб., а війська - по 3 к. за 1 руб."[7, спр. 272, арк. 5]. Те ж саме засвідчив начальник Серетського пов.: "Виникають часті непорузуміння за куплені предмети першої необхідності. Так, населення зовсім довільно рахує нам російський рубль всього в 2 к. 70 гел., тоді як офіційний курс 3 к. 30 гел. "[7, спр.272, арк. 16]. Аналогічна картина спостерігалася і в Радівецькому та Вашковецькому повітах [7, спр. 272, арк. 17, 27]. Російські місцеві власті просили у губернатора роз'яснень, а також дозволу на вжиття каральних заходів у випадку непідкорення властям. Незабаром дозвіл на насильне впровадження обмінного курсу надійшов, і по Буковині прокотилася хвиля репресивних заходів. Одними з перших постраждали торговці м.Сучава. Наприклад, Михаель Гутман був оштрафований за зниження курсу російського рубля на 1 тисячу рублів[7, спр. 272, арк. 10, 15]. Чернівчанин Шльома Лекер також потерпів за неправильний обмін [7, спр. 272, арк. 24].

Буковинське населення відмовлялося приймати рублі за офіційним курсом, зате охоче продавало фураж і продукти за крони. Ця обставина змусила ряд військових частин і підрозділів звернутися до губернатора з проханням обміняти рублі на крони. Спочатку жандармерія та розвідка російської армії просили дозволу на обмін на крони, мотивуючи це необхідністю отримання цінної інформації від "місцевих обивателів", пізніше і штаби окремих частин засипали губернатора вимогами про обмін рублів на крони [7, спр. 272, арк. 33, 38, 48, 61].

Усі звернення адміністрації до вищестоящих органів з проханням про підвищення курсу крони і нормалізації обміну в Буковині та Галичині не знаходили підтримки в правлячих колах. У перших числах листопада надійшов наказ від начальника постачання армій фронту, в якому ще раз підтверджувався попередній курс обміну і наголошувалося на обов'язковості його дотримання та виконання [7, спр. 272, арк. 54]. Згодом надійшло розпорядження генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни, Ф.Трепова: "В завойованій нашими військами країні обіг грошей у російській валюті повинен здійснюватися так же безперешкодно, як і грошей австрійських за встановленим російськими військами курсом"[7, спр. 272, арк. 74]. З цього часу обмінний курс крони до рубля почав дотримуватися у більш суворому режимі, помічених у зловживаннях під час обміну карали штрафом до 3 тис. рублів, або ув'язненням до 3 місяців [7, спр. 254, арк. 130-132].

Прихід царських військ відновив в обігу вже призабутий буковинцями рубль. Правда, з лютого 1915 р. російські гроші помітно

девальвували. В імперії відбулися всі ті явища, які сталися з фінансами Австро-Угорщини в початковий період війни. З розвитком інфляційних процесів у Росії розпочався процес зникнення металевої монети, вже влітку 1915 р. відчувався брак розмінних грошей. Царський уряд знайшов вихід з становища, пустивши, в обіг ерзац-гроші. Ними стали видруковані на основі міністерської постанови казначейські марки розмінних номіналів [10, с. 75]. Для їх виготовлення використовувалися кліше 10, 15,20 коп.поштових марок, випущених у 1913 р. з нагоди 300-ліття Дому Романових. На лицевій стороні марок-грошей зображувалися портрети царів, на зворотній - герб імперії і надпис: "Имеет хождение наравне с серебряной монетой". Аналогічні зображення і надписи були на марках вартістю в 1, 2, 3 коп., які мали замінити мідну монету. Проте від використання останніх відмовилися через співпадання кольорів марок-замінників срібної та мідної монет. Виготовлялися марки - гроші в різних частинах імперії. Для українських губерній вони друкувалися Київською конторою згідно з розпорядженням Головного управління фінансів [8, спр. 1, арк. 80]. Марки - гроші у величезній кількості поступали до грошового обігу, в тому числі ними постачалися і всі польові казначейства. Як законний платіжний засіб вони використовувалися і на Буковині, куди потрапили після червневого наступу російських військ. Цікаво відзначити, що в обігу використовувалися навіть пошкоджені марки, важливо було, щоб розпізнавався малюнок марки і щоб вони мали не менше 3/4 своєї величини[8, спр. 1, арк. 80-81].

Брак мідної монети і срібних полтиників поповнили казначейські знаки вартістю в 1,2,3,5, і 50 коп., які вперше з'явилися в Росії ще в грудні 1915 р. Вони несли на собі зображення герба держави та напис, який засвідчував про їх обіг нарівні з мідною монетою[10, с. 75]. Фактично в грошовому обігу Росії у 1916 р. функціонували гроші, виготовлені винятково з паперу.

Аналіз ревізійних актів каси Чернівецького польового казначейства засвідчує, що починаючи з листопада 1916 р. по серпень 1917 р. основну кількість грошової маси складали паперові знаки. Наприклад, у листопаді 1916 р. в касі було розмінними марками 34 162 руб. 20 коп., розмінними знаками 346 руб. 28 коп.[8, спр. 7, арк. 14], а на січень 1917 р - 125038 руб.80 коп. марками,17685 руб.76 коп. казначейськими знаками [8, спр. 7, арк. 24]. Лише за лютий 1917 р. є записи про наявність поряд з паперовими грошима металевої монети в сумі 975 руб. сріблом та 295 руб. мідними копійками [8, спр. 7, арк. 25].

Поряд з російськими грошима продовжували курсувати й австрійські номінали, яким місцеве населення часто надавало перевагу перед рублями і копійками. Підтвердженням цього служить доповідь чернівецького поліцеймейстера від 2 січня 1917 р., в якій повідомлялося: "Місцеве населення всі операції по купівлі - продажу худоби та свиней рахує на австрійські крони і навіть румунські леї. В деяких випадках я бачив розрахунки, які проводилися зовсім новими, незім'ятими австрійськими білетами... Місцеве населення зовсім не бажає російських грошей і свої розрахунки проводить на "леви" [8, спр. 124, арк. 86]. Більшість цінників на продукти того часу подавалася у двох валютах – російській та австрійській [5, спр. 235, арк. 2-3].

Згадка про румунські гроші на місцевому ринку відповідала дійсності. Зі вступом Румунії у війну на боці Антанти в серпні 1916 р. постало питання про обмінний курс румунських леїв. На листопад 1916 р. він був встановлений у 37,5 коп. за 1 лей, або 266 2/3 лея за 100 руб.[9, спр.1, арк. 191].

Влітку 1916 р. через відсутність розмінних грошей у південних районах Буковини в Сучаві випущено міські бони. Вони друкувалися двох номіналів у 10 та 20 гел., написи на них були німецькою та румунською мовами [22, с.1; 23,с. 66-67]. Спроба випустити аналогічні бони в Чернівцях [1, спр.12952, арк.11,20] та Сереті не увінчалася успіхом [11, с. 185] у зв'язку з забороною російської адміністрації.

Лютнева демократична революція в Росії не внесла суттєвих змін у місцевий грошовий обіг, де продовжували панувати паперові рублі, казначейські знаки та марки. Тимчасовий уряд у березні розпочав додаткову емісію паперових грошей дореволюційного зразка. А з 26 квітня в обіг почали надходити нові кредитні білети вартістю в 250 та 1000 рублів. На них були розташовані нові символи Росії - двоголовий орел без атрибутів царизму на фоні свастики. Характерною особливістю купюри в 1000 руб. постало зображення Таврійського палацу в Петрограді, в якому з 1905 р. засідала Державна дума. Через це зображення випущені номінали отримали неофіційну назву "думські гроші" [10, с. 81-82].

Навесні ситуація з фінансами в краї дещо стабілізувалася, і на ринку за відносно дешевими цінами можна було придбати ряд найнеобхідніших продуктів [18. - 1917. - 28 бер.].

Металева монета в цей час в обігу практично не брала участі, перетворившись в засіб накопичення і тому досить високо цінувалася. Показовими в цьому плані були повідомлення місцевих газет, в яких наводилися пожертви солдат Чернівецького гарнізону в фонд Тимчасового уряду. Вагомими в них вважалися пожертви: "...

срібною монетою 1 руб. і міддю 10 коп., ... срібною монетою 75 коп., ...3 руб. сріблом" [16. - 1917. - 24, 27 черв.].

Отже, для третього періоду характерне використання в грошовому обігу винятково паперових грошей російської держави, як дореволюційних типів, так і випущених після революції. На місцевому ринку продовжували знаходитися в обігу австрійська валюта та невелика кількість румунських грошей.

Четвертий, останній період грошового обігу досліджуваної доби розпочинається з серпня 1917 р., коли знову на Буковині відновлена австрійська влада і триває до листопада 1918 р. - часу окупації краю Румунією.

З приходом австрійської адміністрації в грошовому обігу знову запанувала кронна валюта, хоча використовувалася і велика кількість російських грошових знаків. Останні обмінювалися в державних касах по курсу 2 к. 50 гел. за 1 руб., До речі, в фінансових документах зазначалося, за цим курсом треба приймати і нові рубльові банкноти (тобто "думські" гроші. - П.С.) [1, спр. 12945, арк. 20]. Пізніше курс рубля до крони почав понижуватися, особливо після листопадового перевороту в Петрограді. Так, в кінці листопада він вже становив 2 к. 30 гел. за 1 руб. [19. - 1917. - 23 лист.], а в грудні - 2 к. 05 гел. за 1 руб. [1, спр. 13129, арк. 1]. На початку 1918 р. курс рубля дещо підвищується і встановлюється у січні в 2 к. 20 гел. за 1 руб.[1, спр. 13129, арк. 2].

Новим явищем в грошовому обігу даного періоду було офіційне вилучення з використання нікелевих 20- та 10-гелеровиків, які вже довгий час не використовувалися на більшій території австрійської держави. 20 гел. перестали функціонувати ще 1 січня 1917 р., а 10 гел. приймалися лише до 31 грудня. На місце вилучених нікелевих номіналів прийшли аналогічні монети, але виготовлені із заліза [24. - 1917. - 12 жовт.]. Обмін на нові номінали і здача старих здійснювалися у міських касах та викупних пунктах магістрату [1, спр. 12946, арк. 2]. Тоді ж у гаманцях буковинського населення з'явилися небачені раніше паперові однокронівки, випущені ще у грудні 1916 р., та двокронівки, віддруковані в березні 1917 р. У газетах постійно повідомлялося про нові проекти випуску австро-угорських грошей, зокрема про майбутню емісію паперових 5 к. [20. - 1918. - 3 червн.].

Навесні 1918 р. австрійські підрозділи оволодівають значною частиною Бессарабії та Хотинщини. Там тоді вже був в обігу новий тип післяреволюційних грошей номіналом у 20 та 40 рублів, які з'явилися в кінці серпня 1917 р. і отримали в народі назву "керенки". Незабаром ці гроші потрапили і до Чернівців.

Австрійська влада неоднаково поставилася до курсуючих у краї російських грошей різних випусків. Уже в березні-квітні до відповідних структур адміністративних органів надходять вказівки, за якими російська валюта поділяється на три категорії: романовські (царські) рублі, "думські" рублі та "керенські" рублі. Найвище цінувався романовський рубль, до якого певний час прирівнювався думський рубль, а керенський вартував лише 70 % від двох попередніх, 1 романовський руб. = 1,3 керенського руб. [1, спр. 13129, арк. 5]. Для російських грошей у травні був встановлений новий обмінний курс відносно до крони: 1 романовський руб. = 2 к., 1 керенський руб.= 1 к. 33 гел., думські рублі через часті фальшування приймати не рекомендувалося, заборонявся прийом марок-грошей та казначейських знаків [1, спр. 13129, арк. 8]. Пізніше, в червні обмінний курс рубля катастрофічно понизився, за своєю купівельною спроможністю він зрівнявся з кроною. Був встановлений такий курс: 1 романовський руб. = 1 к., 1,6 думського руб. = 1 к., всі інші види російських грошей приймати і обмінювати заборонялося [1, спр. 13129, арк. 8]. На території Хотинщини, де використовувалися протягом війни виключно російські гроші, курс щодо обміну рублів на крони був трохи вищим і складав: 1 романовський руб.= 1,8 к., 1 думський руб.=1,6 к. [6, спр.161, арк.1-53].

Варто відзначити, що в цей час серед грошових знаків, які обмінювали австрійські державні установи, згадуються українські карбованці, які за своєю вартістю прирівнювалися до романовських рублів [1, спр. 13129, арк. 8-9].

З окупацією краю королівською Румунією в листопаді 1918 р. встановлювалися нові співвідношення для обігових грошей. На перше місце серед них виходять румунські леї, проте ще певний час використовувалися австрійські крони, але вже зі спеціальним штампом.

Отже, протягом Першої світової війни грошовий обіг на Буковині зазнавав ряду змін, викликаних зайняттям краю військами тієї чи іншої воюючої сторони. Грошові знаки воєнної доби, крім обслуговування обігу, виконували й інші функції, покликані завдати шкоди економіці та фінансам противника. Тут мова йде лише про офіційні грошові знаки ворогуючих держав, тому не розглядаються фінансові диверсії, за яких в обіг таємно впроваджувалися фальшиві гроші, здебільшого підроблені банкноти [15, с. 55-56; 9, с. 140-141; 4, спр. 2439, арк. 1-4]. Проте найбільших збитків від цього зазнало місцеве населення, яке не тільки грабувалося, а й часто не могло обміняти та отоварити зароблені гроші при зміні влади.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області (далі - ДАЧО). Буковинська Крайова управа. - Ф. 3. - Оп. 1.
2. ДАЧО. - Ф. 3. - Оп. 2.
3. ДАЧО. - Ф. 3. - Оп. 3.
4. ДАЧО. - Ф. 4. - Оп. 1.
5. ДАЧО. Магістрат м.Чернівці. - Ф. 39. - Оп. 2.
6. ДАЧО. Хотинська повітова земська управа. - Ф. 42. - Оп. 1.
7. ДАЧО. Канцелярія Чернівецького губернатора. - Ф. 283. - Оп. 1.
8. ДАЧО. - Ф. 959. - Оп. 1.
9. Вермуш Г.Аферы с фальшивими деньгами. - М.: Международные отношения, 1990.
10.Малышев А.И.,Таранков В.И., Смиренный И.И.Бумажные денежные знаки России и СССР. - М.: Финансы и статистика, 1991.
11.Пивоваров С.В. Міські гроші Чернівців // Буковинський журнал. - 1995. -Ч. 1-2. - С. 125-132.
12.Пивоваров С.В. Бони Чернівців у роки першої світової війни // З історичного минулого Буковини. - Чернівці, 1996. - С. 145-156.
13.Пивоваров С.В.Грошовий обіг Буковини в роки першої світової війни // Буковина мій рідний край. - Чернівці, 1996. - С. 30-32.
14.Писарев Ю.А.Образование югославянского государства. - М.: Наука, 1975.
15.Польской Г. Рыцари фальшивых банкнот. - М.: Юридическая л-ра, 1982.
16.Известия Черновицкого Гарнизонного Совета военных депутатов.
17.Народний голос.
18.Русский вестник.
19.Czernowitzer Allgemeine Zeitung.
20.Czernowitzer Morgenblatt.
21.Extra Ausgabe der Czernowitzer Allgemeine Zeitung.
22.Gassauer R. Das Notgeld der Bukowina im Weltkrieg // Mitteilungen der Numismatischen Gesellschaft in Wien. - 1933. - Bd. XVI. - N 76-78. - S. 1-2.
23.Gassauer R. Das Notgeld der Bukowina im Weltkrieg // Bukowiner Deutcscher Bote. - Czernowitz. - 1938. - S. 66-69.
24.Gemeinsam Kriegs-Ausgabe Czernowitz Allgemeine Zeitung. - Czernowitzer. Tagblatt.

Танащик Д.Д.
(Чернівці)

ПРО ДОЛЮ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ПРИВАТНИХ ЗБІРОК У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Цим коротким повідомленням хотілось би привернути увагу до ще одного аспекту Першої світової війни – долі приватних і громадських музейних збірок та колекцій.

Напередодні Першої світової війни на західноукраїнських землях, за нашими підрахунками, побутувало до тисячі значних збірок різного характеру. Це предмети археології, нумізматики, етнографії, стародруків та рукописів, зброї тощо. Серед них майже 20 претендували на категорію загальнонаціональних. Особливо виділялися у Львові зібрання закладу Оссолінських, музеї Любомирських, Баворовських, Ожеховичів, Пінінських, Дідушицьких, Мічинських, "Народного дому", "Народна галерея", музей НТШ, Церковний – пізніше Національний музей, музей Ставропігійського інституту, у Тернополі – "Поділля", Буковинський крайовий музей (Чернівці) та ряд інших, які мали у своїх фондосховищах від 10 до 80 тисяч експонатів. Ці колекції були вивчені, добре систематизовані та каталогізовані.

Предмети, які зберігалися у колекціях, у переважаючій більшості мали наукову і матеріальну цінність, або були безцінними. Скажімо, музею історії Львова належало 25 тис. гравюр відомого німецького художника XVI ст. Альбрехта Дюрера. Одна з цих робіт була продана 1986 р. на аукціоні у Лондоні за 440 тис. фунтів стерлінгів [4]. Нумізматичну колекцію єпископа Ступницького (близько 3000 раритетів) продали 1896 р. за 25 золотих ринських [1]. В інших сховищах зберігалися картини Рембрандта, Веккйо, П'яцетті тощо.

Щодо вкладених коштів то тут виділявся "Національний музей", фундатором якого був митрополит Андрій Шептицький. Тільки 1905 р. закуплено 15000 експонатів на суму 2 млн. крон [3, с. 10].

Колекції збирались віками. Спочатку для задоволення гонору, а далі для збереження матеріальних решток історії, науки і культури, для підняття національної свідомості народу (польського, українського, молдавського, румунського), підкреслення його особності та повноцінності. З цього приводу А. Шептицький писав: "Передаючи народові ці скарби нашого минулого, ми не хочемо бути сторожами гробів; ми хочемо бути радше свідками відродження, бо поступ

національної культури тільки тоді є тривкий, коли він є висловом народної душі, розцвітом дрімучих у народі сил" [8, с. 92].

Війни завжди завдавали удару приватним та громадським колекціям. Руйнування, грабежі, варварство нищили їх, приводили в небуття. Перша світова війна не була виключенням, а за масштабністю втрат - чи не найзловіснішою після Другої світової війни. У її веремії найбільше загинуло приватних колекцій, які виявилися найбеззахиснішими перед розкраданням і вандалізмом. Виділимо окремі з них. Струсів Теребовлянського повіту. Палац з колекцією картин старих майстрів, порцеляна, меблі у стилі Людовіка XVI, родинні портрети графів Голувських. Все загинуло 1914 р. [9, 215]. У полум'ї війни загинула картинна галерея гр. Антона Кожебродського з Глібова Скалацького повіту, ще перед війною описана др. М. Орловичем [15].

У Єзуполі Станіславського повіту, у маєтку Владислава Дідушицького загинула колекція творів мистецтва [9, с. 138]. Так само, як і картинна галерея Клемента Дідушицького, що складалась в основному з полотен авторів XVI–XIX ст. [9, с. 451]. Адам Рильський з Чорнолоски Тлумацького повіту втратив картини та унікальну колекцію мініатюр старої школи [9, с. 54]. Картини старих майстрів, гравюри, старовинна зброя, збірка пам'яток історії та археології загинули разом з маєтком Черковських з Дідилова Кам'янка-Струмилівського повіту [18]. Унікальна колекція мисливської та бойової зброї, а разом з тим збірка порцеляни та меблі в стилі бідермайєр були розкрадені з маєтку Тадеуша Цінського у Піняках Бродівського повіту [16]. Безслідно пропала відома археологічна збірка В. Чайковського з Пітничан поблизу Львова [14]. Так само, як і цікава колекція старовинної зброї Станіслава Крука зі Львова [11], а також бібліотека і колекції Й. Абрагамовича [23].

Відомим колекціонером, учасником багатьох виставок, у т. ч. Коломийської початку XX ст. був Володимир Федорович з Вікна Скалацького повіту. У його збірці зберігались мініатюри, кераміка, зброя, археологія, геологічні зразки, унікальна колекція килимів. Все дощенту загинуло у роки війни.

У Горинцях Любачівського повіту в Станіслава Карловського, спадкоємця одного з відгалужень роду Пінінських 1914 сплюндрована бібліотека із 40000 томів та кількатисячна колекція старожитностей [22]. До Москви вивезена колекція старожитностей з маєтку Сапегів.

Непоправною втратою для європейської і світової культури стало знищення однієї з найбільших у Європі збірок гравюр з палацу

Ланцкоронських у Роздолі Жидачівського повіту. У збірці було близько 120000 робіт європейських майстрів [9, с. 159].

Перелік можна продовжувати. Як уже згадувалось, вартих уваги колекцій було до тисячі.

Великими були втрати у колекціях громадських музеїв. Так, у роки війни постраждав, на щастя частково, музей Баворовських. Колекція книг збиралась Баворовськими з кінця XVIII ст. до початку XX ст. З 1850 р. при бібліотеці існував музей, відданий 1898 р. до публічного вжитку. Серед картин (числом 236) школи німецьких, італійських, голландських та польських майстрів, меблів XVII-XVIII ст., зброї, порцеляни, цікавої колекції годинників та нумізматики особливо виділялась збірка гравюр з колекції Батовського (9350 одиниць збереження) та документи з Тинецького костьолу XII-XVIII ст. [17, с. 397]. 1916 р. зазнала розорення львівська бібліотека Павліковських разом з музеєм. Заснована у першій половині XVIII ст. Яном Павліковським, вона акумулювала багату колекцію дипломів і документів (242 експонати), печаток (626 екземплярів) [2, с. 56]. Нумізматичний кабінет налічував 2639 одиниць збереження. Особливо виділявся відділ гравюр рисунків і картин – 24827. Колекція ж гравюр, поряд із зібранням Ланцкоронських належала до найцінніших у Європі того часу. Поділена на 9 груп хронологічно і алфавітно, вона включала роботи В. К. Кілісінського, Матеуша, Морави, Яна Філіповича, Д. Ходовицького, Лонгана, Норбліна та інших відомих майстрів [10].

На щастя, порівняно не сильно постраждали зібрання Оссолінських і Любомирських. Оссолінеум у Львові був унікальним закладом в ряду музеїв та колекцій. Створений Йозефом Оссолінським 1817 р., він при комплектуванні фондів охопив практично весь східнослов'янський світ [12, с. 10]. 1823 р. досягнуто згоди з Генріхом Любомирським про об'єднання з інституцією Оссолінських музею Любомирських. За майже столітнє функціонування цієї установи було нагромаджено величезний і унікальний об'єм музейних предметів і бібліотеку. Напередодні війни бібліотека налічувала 134000 томів. Це, в першу чергу, стародруки та рукописи від XII ст. і далі – 4830 раритетів. Гравюр 30000. Унікальні екземпляри зброї числом 724 одиниці. Нумізматика – 17110 екземплярів. Серед 1040 картин роботи Яна Матейка, Тінторетто, Ланцоно, Джіованні, Тіполо, В.Тіціана та ін. [20, с. 13]. У роки війни дещо опинилось у приватних колекціях Німеччини, дещо у Москві та Петрограді. Основу ж колекцій вдалось зберегти. На сьогоднішній день матеріали цих колекцій розкидані по музеях і бібліотеках Польщі, Росії, України та інших держав.

Основні бібліотечні фонди знаходяться у Львові, в старому приміщенні Оссолінеуму - нині бібліотеці НАН України ім. В.Стефаника.

Трагічна доля спіткала музей "Поділля" у Тернополі. Заснований 1907 р., він до дня свого відкриття 15 квітня 1913 р. нагромадив більше 10000 експонатів [5]. У 20-ті роки з великими труднощами вдалося відшукати частину колекцій. Тільки 1928 р. музею повернуто колекцію монет, що була вивезена до Росії [7, с. 173]. Туди ж 1915 р. потрапили колекції музею Ставропігійського інституту, заснованого стараннями М. Петрушевича та І. Шараневича [6. с. 3]. Про цінність пам'яток старовини, які передавались із покоління в покоління у стінах Ставропігії з 1439 р. (дня заснування), говорити недоводиться [19, с. 1030]. Тільки в рукописному фонді зберігались "Кристинопольський апостол" (XII ст.), Бучацьке євангеліє (XIII ст.). До 1290-1301 рр. належав один із документів князя Лева та ряд інших старожитностей [13, с. 51]. Частина колекцій була повернута, а решта пропала.

1915 р. російська військова адміністрація забрала найцінніші експонати із колекцій Національного музею [21]. Закладений 1902 р. митрополитом гр. Шептицьким і відчинений для публіки 1913 р., він став справжньою скарбницею української національної культури і духовності. Музей охоплював приватні збірки фундатора, предмети з архіву консисторії та палацу архібіскупа при кафедрі св.Юра. Серед експонатів - безцінна збірка слов'янських першодруків. У їх числі друки Фіоля (1413 р.), 14 слов'янських друків з Венеції (XVI ст.). У колекції розділу археологічно-етнографічного – викопні рештки з Галича, одяг та предмети побуту з Гуцульщини. Серед останніх - різьба В. Шкрібляка та В. Мегединюка [21]. Разом з вивезеними експонатами як військового заручника було вивезено до Росії директора музею І. Свєнціцького. У Львів він повернувся тільки 1918 р. [7, с. 83].

Як бачимо, війна не пощадила ні приватні, ні громадські збірки. Сотні тисяч неоціненних свідків старовини були сплюндровані, знищені, а в кращому випадку поповнили колекції і приватні збірки Росії, Німеччини та інших країн Європи. Після Першої світової війни у колекціонуванні і музейництві розпочинається якісно новий період з тими особливостями, які були наслідком цього світового лиха початку XX ст.

Джерела та література

1. Буковина. – 1896. - 1(13) травня.
2. Гавриленко В.О. Українська сфрагістика. - К.: Н.Д., 1977.

3. Головін Р. Владика Андрей // Україна – 1990 - № 40.
4. Известия. – 1991. - № 98.
5. Львівський історичний архів. – Ф. 165, оп. 2, спр. 807, арк 1.
6. Свенцицкий И.С. Опись музея Ставропигийского института. – Львов: Тип. Ставропигийского института. 1908.
7. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. - К.: Н.Д., 1989.
8. Суханова З., Сулима-Матлашенко Н. Андрей Шептицький: реалії хресного шляху // Дзвін. – 1991 - № 1.
9. Chwalewik Edward. Zbiory Polski. Archiwa, biblioteki, gabinety, galereje, muzea, i inne zbiore pamiatek przeszlosci w ojczyznie i na obczyznie. – Warszawa-Krakow, 1926. - T. 2.
10.H.D. Biblioteka Pawlikowskich // Nowa Polska. – 1920. - № 16.
11.Janusz B. Zbiory polskie // Wies ilustrowana. – 1914. - № 11.
12.Ketrzynski Wojciech. Zaklad narodowy imienia Ossolinskich. Lwjw, 1894.
13.Muzeum instytutu Stauropigijskigo we Lwowie. Teka konserwatorska. Rocznik kola c.-k. konserwatorow starozytnych pomnikow Galicji Wschodniej - Lwow, 1892.
14.Notz K. Stary bozek. – Tydzien. – 1905. - № 23.
15.Orlowicz M. Ilustrowany Phrzewodnik po Galicji, Bukowinie, Slosku i Spiszu. - Lwow, 1914.
16.P.J. W polskiem gniezdzie // Wies ilustrowana. – 1914. - № 11.
17.Piotrowski J. Lemberg und Umgebung. – Lemberg, 1906.
18.Ruina zabytkow historycznych, pamiatek i dziel sztuki w Galicji // Polonia. – 1915. - № 30.
19.Szematyzm krolestwa Galicyi i Lodomeryi z wielkiem ksiestwem Krakowskiem. Na rok 1912. - Lwow, 1912.
20.Sprawozdanie z czynnosci zakladu narodowego im. Ossolinskich za rok 1911. - Lwow, 1912.
21.Swiencicky I. Nacjonalnyj Muzej u 1924 r. // Dilo. – 1925. - № 8-9.
22.Szydlowski T. Ruiny Polski. - Krakow, 1919.
23.Tam, gdzie przeszla burza // Goniec. – 1915. - № 342.

Добржанський О.В.
(Чернівці)

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ХОТИНСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1919 р.

У січні 1919 р. населення Хотинського повіту колишньої Бессарабської губернії повстало проти румунських загарбників і вигнало їх з рідної землі. Повстанці протрималися 10 днів. Довше протистояти регулярним військам королівської Румунії, не маючи ні людських резервів, ні зброї, не змогли. Повстання було жорстоко придушене, а більшість його учасників разом із сім'ями змушені були перебратися на лівий берег Дністра, на територію яка у той час ще контролювалася Директорією УНР.

Не можна сказати, що Хотинське повстання залишалося поза увагою істориків. Однак з самого початку цю подію намагалися використати у власних цілях політики різних ідейних уподобань. Тому оцінка повстання не раз мінялася, а чимало подій просто замовчувалися.

Перше серйозне дослідження подій Хотинського повстання зроблено 1929 р. у збірнику "Хотин в огне восстания" [6]. В ньому опубліковано ряд важливих документів та спогадів учасників повстання. Вступну статтю написав С.Рубан (Бантке), який опирався на обмежене коло джерел (переважно спогади учасників повстання, які пізніше служили в Червоній Армії). Він відкидав думку про більшовицький характер повстання і трактував його як народне повстання, яке не мало чіткої програми дій [6, с. 26-27]. Разом з тим С.Рубан виділяв дві течії серед керівників повстання. Одну, що орієнтувалася на Директорію УНР, іншу, що орієнтувалася на більшовицький уряд. С.Рубан не приховував своєї симпатії до тих учасників повстання, які пізніше стали членами більшовицької партії, як, наприклад, Волошенко-Мардар'єв.

У 30-ті роки серйозних досліджень з проблеми не з'явилося. Тільки 1948 р. опубліковано книгу А.Юрченка "Хотинское восстание" [8]. Автор вперше ввів у науковий обіг документи з тодішнього Центрального архіву Жовтневої революції та вищих органів державної влади України, які зберігалися в закритому фонді. Головна думка книги зводилася до того, що ніби-то Директорія УНР займала вороже становище до повстання і пізніше допомагала румунській владі у його придушенні. На противагу цьому підкреслювалося прагнення повстанців установити контакти з більшовицькою владою в Україні і навіть намагання заявити "об их верности своей великой родине – России, - о стремлении к единству с ней" [8, с. 5].

У 50-80-ті роки послідовно здійснюється відхід від об'єктивного висвітлення подій повстання. Історичні факти заміняються ідеологічними штампами, які не можна було піддавати сумнівам. Переломним у цьому плані стало святкування 50-х роковин Хотинського повстання. У більшості виступів на ювілейній конференції з цього приводу події на Хотинщині розцінювалися крізь призму концепції боротьби хотинців за встановлення влади більшовицьких рад [2]. Відповідно і головною організуючою силою називалися прокомуністично настроєні діячі.

Такі ж погляди спостерігалися і в пізніших публікаціях цього часу. В книжці В.Курила, А.Копилова і М.Панчука "Хотинське повстання" [4], опублікованій 1989 р., вже було вміщено спеціальний

Не можна сказати, що Хотинське повстання залишалося поза увагою істориків. Однак з самого початку цю подію намагалися використати у власних цілях політики різних ідейних уподобань. Тому оцінка повстання не раз мінялася, а чимало подій просто замовчувалися.

Перше серйозне дослідження подій Хотинського повстання зроблено 1929 р. у збірнику "Хотин в огне восстания" [6]. В ньому опубліковано ряд важливих документів та спогадів учасників повстання. Вступну статтю написав С.Рубан (Бантке), який опирався на обмежене коло джерел (переважно спогади учасників повстання, які пізніше служили в Червоній Армії). Він відкидав думку про більшовицький характер повстання і трактував його як народне повстання, яке не мало чіткої програми дій [6, с. 26-27]. Разом з тим С.Рубан виділяв дві течії серед керівників повстання. Одну, що орієнтувалася на Директорію УНР, іншу, що орієнтувалася на більшовицький уряд. С.Рубан не приховував своєї симпатії до тих учасників повстання, які пізніше стали членами більшовицької партії, як, наприклад, Волошенко-Мардар'єв.

У 30-ті роки серйозних досліджень з проблеми не з'явилося. Тільки 1948 р. опубліковано книгу А.Юрченка "Хотинское восстание" [8]. Автор вперше ввів у науковий обіг документи з тодішнього Центрального архіву Жовтневої революції та вищих органів державної влади України, які зберігалися в закритому фонді. Головна думка книги зводилася до того, що ніби-то Директорія УНР займала вороже становище до повстання і пізніше допомагала румунській владі у його придушенні. На противагу цьому підкреслювалося прагнення повстанців установити контакти з більшовицькою владою в Україні і навіть намагання заявити "об их верности своей великой родине – России, - о стремлении к единству с ней" [8, с. 5].

У 50-80-ті роки послідовно здійснюється відхід від об'єктивного висвітлення подій повстання. Історичні факти заміняються ідеологічними штампами, які не можна було піддавати сумнівам. Переломним у цьому плані стало святкування 50-х роковин Хотинського повстання. У більшості виступів на ювілейній конференції з цього приводу події на Хотинщині розцінювалися крізь призму концепції боротьби хотинців за встановлення влади більшовицьких рад [2]. Відповідно і головною організуючою силою називалися прокомуністично настроєні діячі.

Такі ж погляди спостерігалися і в пізніших публікаціях цього часу. В книжці В.Курила, А.Копилова і М.Панчука "Хотинське повстання" [4], опублікованій 1989 р., вже було вміщено спеціальний

підзаголовок – "Із історії боротьби бессарабських і буковинських трудящих за встановлення влади Рад та возз'єднання з Радянською Україною".

У післявоєнний період проводилася певна пошукова робота з виявлення архівних матеріалів, записувалися спогади учасників повстання. Однак все це ретельно перевірялося і редагувалося на догоду тодішнім ідеологічним настановам. Яскравим прикладом продуманої фальсифікації і упередженого підбору документів став об'ємний збірник документів "Хотинское восстание" [7]. Коли цей збірник готували, зібрали величезну кількість документів. Однак до збірника включали тільки ті з них, які відповідали офіційній концепції повстання. Документи, які не влаштовували укладачів, в кращому разі залишали неопублікованими. Наприклад, з бібліотеки ім. В.Стефаника у Львові прислали спогади невідомого учасника повстання, записані у Брюсселі 1924 р. Їх не включили до збірника. В Державному архіві Чернівецької області збереглося розпорядження, за яким ці спогади не дозволили публікувати. Таких прикладів було чимало. Багато документів і спогадів було опубліковано з купюрами.

В умовах незалежної України, здавалось би, відкрилися можливості для справді об'єктивного висвітлення проблеми. Однак поки що особливих зрушень не видно. За виключенням кількох газетних статей популярного характеру, похвалитись нічим. Відчувається певна інерція в сприйнятті Хотинського повстання. Чимало людей продовжує вважати його більшовицьким, інші називають його неактуальним тощо. 80-річний ювілей повстання пройшов малопоміченим. Обмежилися заходами районного масштабу. Збереження застарілих, хибних уявлень про повстання, відсутність до нього належної суспільної уваги сприяють тому, що ця надзвичайно важлива подія в історії українців колишньої Бессарабської губернії залишається недостатньо вивченою, мало популяризується і не використовується належним чином для виховання молоді на прикладах героїчної боротьби нашого народу за національне визволення.

На нашу думку, переосмислення суті Хотинського повстання, об'єктивне висвітлення найважливіших подій, пов'язаних з ним, є невідкладним завданням вітчизняної історичної науки. Для виконання цього завдання особливу увагу слід звернути на дослідження тих подій Хотинського повстання, які в попередні часи цілеспямовано фальсифікувалися або просто замовчувалися.

Перш за все слід по-новому проаналізувати, ким і як готувалося повстання, які події його започаткували. Відомо, що впродовж

1918 р. виникло декілька організацій, які ставили за мету визволення Бессарабії від румунських військ. Після захоплення останніми Хотинщини в листопаді 1918 р. у Кам'янці-Подільському виник Бессарабський національний союз, ядро якого склали виходці з Хотинщини. Саме ця організація взяла на себе підготовку повстання в Північній Бессарабії. Засідання Союзу відбувалися в готелі "Венеція". Зберігся протокол №2 зібрання цієї організації від 23 грудня 1918 р. (5 січня 1919 р.). Цей документ важливий для розуміння завдань та ідейних засад Союзу. Головою організації обрано І.Дунгера, уродженця села Атаки на Хотинщині, секретарем - хотинчанина Г.Журавця. Організація поставила собі за мету: "Зібрати національне революційне військо і скинути з народу румунське ярмо" [3, арк. 1]. Із свого складу Союз обрав постійний комітет - Директорію, до якої увійшли: І.Лискун - голова, колишній комісар Центральної Ради у Хотинському повіті, у той час помічник Кам'янецького повітового комісара Української Народної Республіки, Мотрюк, Лисак, Дунгер і Кондак. Останній у 1917 р. був повітовим комісаром Тимчасового уряду на Хотинщині. На Директорію покладалися повноваження підготувати і очолити повстання проти румунів. На випадок перемоги передбачалося провести референдум, який мав визначити, до якої держави буде належати Бессарабія в цілому і Хотинський повіт зокрема. Планувалося якомога швидше підняти повстання, щоб не дати можливості румунам закріпитися в повіті. У протоколі №2 зазначено, що підготовка повстання мала закінчитися до 14 січня 1919 р., тобто протягом 9 днів після засідання, а саме повстання мало розпочатися 18 січня. Таким чином, безперечним є факт, що повстання в Хотинському повіті готувалося заздалегідь і що в його підготовці головну роль відігравали громадські діячі, які орієнтувалися на керівництво Української Народної Республіки у Києві. Не випадково свій постійний комітет вони назвали Директорією, на зразок керівного органу тодішньої УНР.

Для розуміння початкового етапу повстання надзвичайно важливо вияснити події, пов'язані з діяльністю групи І.Маєвського. Директорія Бессарабського національного союзу не зуміла розпочати повстання у заплановані строки. Тим часом в ніч з 19 на 20 січня 1919 р. озброєний загін у 240 чоловік, сформований із бессарабських біженців і вояків армії УНР, під командуванням отамана "військ Могилівського району", відомого діяча Центральної Ради І.Маєвського переправився південніше і північніше Могилева через Дністер і чотирма групами напав на румунські прикордонні пости.

1918 р. виникло декілька організацій, які ставили за мету визволення Бессарабії від румунських військ. Після захоплення останніми Хотинщини в листопаді 1918 р. у Кам'янці-Подільському виник Бессарабський національний союз, ядро якого склали виходці з Хотинщини. Саме ця організація взяла на себе підготовку повстання в Північній Бессарабії. Засідання Союзу відбувалися в готелі "Венеція". Зберігся протокол №2 зібрання цієї організації від 23 грудня 1918 р. (5 січня 1919 р.). Цей документ важливий для розуміння завдань та ідейних засад Союзу. Головою організації обрано І.Дунгера, уродженця села Атаки на Хотинщині, секретарем - хотинчанина Г.Журавця. Організація поставила собі за мету: "Зібрати національне революційне військо і скинути з народу румунське ярмо" [3, арк. 1]. Із свого складу Союз обрав постійний комітет - Директорію, до якої увійшли: І.Лискун - голова, колишній комісар Центральної Ради у Хотинському повіті, у той час помічник Кам'янецького повітового комісара Української Народної Республіки, Мотрюк, Лисак, Дунгер і Кондак. Останній у 1917 р. був повітовим комісаром Тимчасового уряду на Хотинщині. На Директорію покладалися повноваження підготувати і очолити повстання проти румунів. На випадок перемоги передбачалося провести референдум, який мав визначити, до якої держави буде належати Бессарабія в цілому і Хотинський повіт зокрема. Планувалося якомога швидше підняти повстання, щоб не дати можливості румунам закріпитися в повіті. У протоколі №2 зазначено, що підготовка повстання мала закінчитися до 14 січня 1919 р., тобто протягом 9 днів після засідання, а саме повстання мало розпочатися 18 січня. Таким чином, безперечним є факт, що повстання в Хотинському повіті готувалося заздалегідь і що в його підготовці головну роль відігравали громадські діячі, які орієнтувалися на керівництво Української Народної Республіки у Києві. Не випадково свій постійний комітет вони назвали Директорією, на зразок керівного органу тодішньої УНР.

Для розуміння початкового етапу повстання надзвичайно важливо вияснити події, пов'язані з діяльністю групи І.Маєвського. Директорія Бессарабського національного союзу не зуміла розпочати повстання у заплановані строки. Тим часом в ніч з 19 на 20 січня 1919 р. озброєний загін у 240 чоловік, сформований із бессарабських біженців і вояків армії УНР, під командуванням отамана "військ Могилівського району", відомого діяча Центральної Ради І.Маєвського переправився південніше і північніше Могилева через Дністер і чотирма групами напав на румунські прикордонні пости.

Виступ не було узгоджено з Бессарабським національним союзом. Такі самочинні вилазки партизанських загонів були досить частими у той час. В Україні процвітала отаманщина, діяло чимало ватажків озброєних загонів, які не хотіли нікому підпорядковуватися. На відміну від інших дії І.Маєвського були досить вдалими. Його загін успішно просувався углиб Бессарабії і захопив станцію Окниця.

21 січня 1919 р. Директорія Бессарабського національного союзу опублікувала ноту, адресовану Директорії Української Народної Республіки, президенту США, урядам європейських країн, у якій проголосила себе вищим тимчасовим органом Бессарабії. Окницьку групу І.Маєвського Директорія назвала одним із підрозділів загальних антирумунських повстанських сил, який повинен підпорядковуватися їй, хоча сам І.Маєвський цього не визнавав. Пізніше він опублікував спогади, в яких організацію повстання приписував виключно собі. Ця традиція утвердилася в українській історичній літературі діаспори і зберігається до наших днів. Наприклад, в опублікованій недавно книзі В.Вериги "Визвольні змагання в Україні. 1914-1923 рр." пишеться: "Під кінець 1918 р. Хотин захопили румуни, але вже вночі 23 січня 1919 р. тут вибухло повстання проти румунської окупації під проводом есера Івана Маєвського, представника Директорії УНР" [1, с. 505]. Наскільки правомірним є таке твердження? Адже І.Маєвський так і не встановив контактів з Бессарабським національним союзом. Після кількох поразок він змушений був повернутися на лівий берег Дністра. Єдине, що не викликає сумнівів, це те, що виступ Маєвського примусив Бессарабський національний союз і його Директорію діяти рішучіше.

Повстання на Хотинщині розпочалося подіями, що трапилися біля села Атаки. В ніч з 22 на 23 січня у Хотинському земському лісі зібралося декілька десятків місцевих жителів на чолі з представником Директорії І.Дунгером, секретарем Бессарабського національного союзу Г.Журавцем, В.Долинюком та ін. Вони мали намір перейти із зброєю на лівий берег Дністра, щоб звідти, належним чином підготувавшись, ударити на Хотин. Випадково хотинчани наскочили на румунський кавалерійський загін. Зчинилася перестрілка. Румуни повернули до Хотина і звідти відкрили гарматний вогонь по місцевості, де перебував загін. У багатьох селах, де вже знали про заклики Бессарабського національного союзу, канонаду сприйняли як сигнал до повстання. Викритий румунами загін хотинчан пішов до Атак і, розділившись на дві групи, напав на охорону мостів через Дністер. О 2-й годині вночі бійці загону перейшли на лівий берег Дністра і попросили допомоги регулярних військ УНР. Повстанців

підтримали солдати 5-ї піхотної сотні сьомого подільського полку і кінна кармалюцька сотня. Вони без дозволу командування взяли участь у штурмі прикордонної застави в Атаках. Налякані румуни відступили і залишили Хотин. На ранок 10 (23) січня місто опинилося в руках повсталих. Отже, виникає питання, чи можна вважати виступ І.Маєвського початком Хотинського повстання? Чи виступ І.Маєвського і виступ у Хотині, організований Хотинською Директорією це єдине ціле, чи два різних повстання? Ці питання вимагають поглибленого вивчення.

Ще одна важлива проблема, яка зазнавала цілеспрямованих перекручень в радянський час – це ставлення до повстання Директорії УНР та органів влади УНР на Поділлі. Чи була попередня домовленість між Бессарабським національним союзом і представниками УНР про допомогу військами, зброєю, продовольством, за чиєю ініціативою до Хотина прибув відомий діяч УНР д-р І.Сіяк, який взяв на себе керівництвом повстанням на останньому етапі? При цьому потрібно мати на увазі, що ситуація в Україні впродовж січня 1919 р. швидко мінялася, а це не могло не вплинути на позицію органів влади УНР в питанні про підтримку повстання. Особливо актуальним є опрацювання належним чином київських архівів, які стосуються цього періоду. Тоді можна буде з впевненістю розставити усі крапки над "і".

І останнє, про що хотілося б сказати у цьому повідомленні – характер та мета повстання. Безперечно, усякі вигадки про те, що це була боротьба за встановлення влади більшовицьких рад не витримують критики. В той час більшовиків як таких на Хотинщині не було. Але румуни докладали усіляких зусиль, щоб зобразити повстання більшовицьким. Це пояснювалося тим, що саме в цей час починала свою роботу Паризька мирна конференція, яка мала вирішити питання про державну приналежність Бессарабії. Румунія вимагала залишити цей край під своєю зверхністю, мотивуючи це необхідністю створення "санітарного кордону" проти більшовизму. Тому будь-які антирумунські виступи у Бессарабії вона намагалася зобразити перед світовою громадськістю як більшовицькі, а їх придушення - як боротьбу з більшовизмом.

Самі жителі краю неодноразово спростовували такі чутки. Цікавим документом, який проливає світло на характер повстання, є "Наказ загальних зборів біженців із Хотинського повіту". Ці збори відбулися 4 лютого 1919 р. у містечку Жванець. Тут зазначалося: "...повстання в Хотинському повіті 23 січня цього року стало неминучим результатом нелюдськи жорстокого поводження

румунських військ і влади стосовно всього без виключення населення, нещадних реквізицій і конфіскацій, знущань над людською особою, фізичних катувань, вбивств без суду і слідства, гніту національного і економічного" [3, арк. 16-17]. Далі в документі говорилося, що з метою виправдання безглуздих жертв і для введення в оману союзників, румуни свідомо і навмисно оголосили народний рух більшовицьким. Збори пропонували західним державам домогтися виведення румунських військ з Хотинщини і замінити їх будь-якими військами країн Антанти. Однак союзні держави ігнорували це звернення біженців.

Аналізуючи характер повстання, важливо вияснити, чого прагнула Хотинська Директорія. Зокрема, надзвичайно цікавим був проект про створення Народно - демократичної республіки "Мала Буковина", яку передбачалося на автономних правах включити до складу УНР.

Таким чином, перед дослідниками стоїть завдання: провівши грунтовну пошукову роботу, переосмисливши відомі документи і спогади, по-новому дослідити Хотинське повстання, покінчити із старими стереотипами, пояснити ті суперечливі питання, які збереглися до наших днів, сприяти популяризації цієї непересічної історичної події в засобах масової інформації, активнішому використанню в навчально-виховних заходах.

Джерела та література

1. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914-1923 рр.: У 2 т. – Львів: Місіонер, 1998. – Т. 1.
2. Героїчна Хотинщина. Матеріали наукової сесії, присвяченої 50-річчю Хотинського повстання. – Львів, 1972.
3. Державний архів Чернівецької області. Колегія документів та фонди особового походження. – Ф. Р.-2585, оп. 1, спр. 16.
4. Курило В., Копилов А., Панчук М. Хотинське повстання. – К.: Політвидав України, 1989. – 117 с.
5. Рубан С. Хотинское восстание и его значение // Хотин в огне восстания. – М., 1929. – С. 26-27
6. Хотин в огне восстания. Сборник посвященный десятилетию Хотинского восстания. – М., 1929. - 112 с.
7. Хотинское восстание: Сборник документов и материалов. – Кишинев: Штиинца, 1976. – 443 с.
8. Юрченко А. Хотинское восстание (К истории борьбы крестьян северной Бессарабии против австро-венгерских и румынских оккупантов в 1918-1919 гг.). – К.: Политиздат Украины, 1948. – 142 с.

Коцур В.П.
(Переяслав-Хмельницький)

ДЕЯКІ СПІРНІ ПИТАННЯ У ВИСВІТЛЕННІ ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ 20-30-х РОКІВ XX ст. (Сучасна історіографія)

Важливе місце в історіографії першої половини 90-х років посідає проблема голоду 1932-1933 рр. в СРСР, зокрема в Україні. Цій темі присвячені праці Н.О.Араловець [1], С.В.Кульчицького [5], Штефана Мерля [8], Є.А.Осокіної [9] та ін. У процесі дослідження цього питання виявилося два спірних аспекти: перший, який стосується причин голодомору, другий - числа його жертв.

Щодо причин голодомору. У 1980-х роках у Канаді та США проводилася широка кампанія у зв'язку з 50-річчям голоду в Україні. Проти сталінського керівництва СРСР висувалося звинувачення в тому, що голод був спровокований для знищення селянства - бази українського націоналізму. Теза ця була не нова. Вона звучала ще в 50-ті роки, але не знайшла підтримки серед наукової громадськості.

Становище змінилося з виходом книги Роберта Конквеста, відомого спеціаліста в галузі радянської історії [4]. (Переклад українською мовою з'явився в 1993 р.). Для обгрунтування версії про навмисну організацію сталінським керівництвом голодомору в Україні з метою придушення націоналізму в 1984 р. в США був затверджений науковий проект, який очолив Джеймс Мейс. А у 1986 р. створена спеціальна комісія Конгресу США з питання "українського" голоду. Її також очолив Дж.Мейс.

У доповіді Конгресу США Дж.Мейс у 1988 р. прагнув показати, що "Радянський Союз свідомо сприяв поширенню голоду з тим, щоб поставити українців на коліна" [8, с.49]. Під цим кутом зору розглядає голодомор в Україні і Р.Конквест. Він, наприклад, пише, що на відміну від Казахстану, де голод, подібно 1921 р., був штучним, як результат бездумної ідеологічно мотивованої політики, в Україні - викликаний свідомо і цілеспрямовано [8, с.51]. На підтвердження своєї думки автори наводять такі аргументи: найбільшою перешкодою на шляху утворення СРСР - адміністративно-централізованої, русоцентричної, озброєної ідеологією російського націоналізму були українці, які вперто вели боротьбу за свою незалежність. Активну боротьбу з радянською владою в роки громадянської війни вели козаки Північного Кавказу, які також етнічно належали до українців. У 1918 р. німці Нижньої Волги вітали вступ військ Німеччини на

територію України. Тому ці народи, на думку Дж.Мейса, стали жертвами штучно викликаного голоду.

Р.Конквест також стверджує, що в українських містах, заселених переважно росіянами, не було голодних смертей, більше того, він посилається на незафіксований у історичних джерелах документ, який письменником Василем Гроссманом узятий із радянської "самовидавничої" літератури про те, що "Декрет зобов'язував, щоб селяни України, Дону і Кубані були приречені на голодну смерть разом з дітьми"[8, с.57]. Конквест і Мейс доводять свідому організацію голоду в Україні, спираючись на той факт, що Сталін знав про голод.

Інші погляди з приводу причин голоду в Україні у С.В.Кульчицького та Ш.Мерля. Штефан Мерль визнає, що в результаті приходу до влади націонал-соціалістів у Німеччині в кінці 1933 р., які розглядали Україну як житницю німецького рейху, створювалась певна небезпека для сталінського керівництва в плані виникнення в Україні сепаратистських тенденцій [8, с.49]. Але це була лише зовнішня причина, яка спонукала московське партійне керівництво в умовах голоду 1933 р. вжити заходів проти українського національного руху. На наш погляд, слід додати ще й внутрішні причини, пов'язані з українізацією, яка вийшла за намічені партією рамки і сприяла відродженню державницької свідомості українського народу, його національних почуттів, культури, що становило також небезпеку для тоталітарної держави. Отже, розправа сталінської каральної системи з національно свідомими елементами в Україні створювала враження, що і сам голод був складовою репресивної політики Москви. Але це не так. Можна погодитися з С.В.Кульчицьким про те, що голод 1932 р. був зумовлений усім попереднім розвитком сільського господарства в умовах більшовицького експериментування. Першопричиною голоду слід вважати продрозверстку, як складову частину запровадженого Сталіним з 1929 р. воєнно-комуністичного штурму [7, с. 264]. Голод 1932 р. обумовлювався перш за все надмірностями у хлібозаготівлях. У районах, де таких надмірностей не було, не спостерігалося й голоду. Негативна дія розверстки паралізуюче впливала на сільськогосподарське виробництво, позбавляла селян стимулів до праці і, як результат цього - землеробство деградувало.

У таких умовах виробленої продукції вже не вистачало ні державі, ні самим селянам. Голодомор 1933 р., як вважає С.В.Кульчицький, обумовлений (на відміну від голоду 1932 р.), не тільки ексцесами розверстки, до яких треба віднести перш за все зимові хлібозаготівлі,

а й прогресуючою під її впливом деградацією виробництва [7, с. 265]. До названих глибинних причин додавалися й причини суб'єктивного плану, а саме: здійснення конфіскації хліба у вже голодуючих місцевостях, замовчування голоду, заборона будь-якої допомоги з боку міжнародної та радянської громадськості. Останнє досить переконливо пояснював німецький експерт з аграрних питань Отто Шіллер. Він писав, що радянський уряд багаторічною пропагандою п'ятирічного плану, де відверто перебільшувалися перемоги, завів себе в такий тупик, що визнання катастрофи, якою був голод, було б рівносильно оголошенню абсолютного банкрутства [8, с. 59].

Залишаються нерозкритими докази Р.Конквеста та Дж.Мейса про голод як результат національної політики Москви. По-суті, голод був спрямований не лише проти українців, а проти селянства в цілому як результат бездарного соціально-економічного експериментування сталінського режиму. Голод лютував не лише в Україні, але й в сільських місцевостях Західного Сибіру, Південного Уралу, Північного Кавказу, Північного Казахстану, Кубані, на Волзі від Нижнього Новгорода до Астрахані і став інтернаціональним явищем.

Не витримує критики спостереження Р.Конквеста про те, що в містах, де проживало переважно російське населення, не було голодних смертей. Це не так. Наприклад, у Києві протягом 1932-1933 рр. понад середньостатистичну величину померло 60 тис. осіб, або 10% населення [8, с.54].

За даними С.В.Кульчицького, стосовно середньорічної чисельності населення за 1934 р. смертність у містах дорівнювала 2,9%, а в селах 8,9% [7, с. 357]. Частка українців серед померлих приблизно відповідала їхній питомій вазі, але це, на думку дослідника, пояснюється неповною реєстрацією. Молдавське, польське, німецьке і болгарське населення майже повністю проживало в селах, а тому постраждало від голоду не менше, ніж українці. Навпаки, євреї жили головним чином у містах, і смертність серед них мало відрізнялася від нормальної. Більшість росіян жила в містах, але серед порівняно нечисельного сільського населення зареєстрована основна частина смертних випадків. Усі ці закономірності вказували на те, що люди гинули залежно від місця проживання, а не від національності. Отже, голодомор був спрямований не лише проти українців, а селянства в цілому.

Як відзначалося вище, спірним аспектом голодомору в Україні 1932-1933 рр. є кількість його жертв. Тривалий час як широка громадськість, так і науковці були позбавлені більш-менш точної інформації про жертви голоду в Україні і оперували в основному

(з урахуванням виселень під час репресій). Використовуючи дані про зниження народжуваності за 1933-1934 рр. внаслідок голоду, С.В.Кульчицький приблизно підрахував демографічні втрати населення: в 1932 р. - 299 тис., 1933 р. - 460 тис., 1934 р. - 509 тис. чоловік. Таким чином, загальні демографічні втрати населення України від голоду склали біля 5 млн. осіб [7, с.335-354]. Ця цифра повторюється і Конквестом.

Підсумки дослідження проблеми втрат населення СРСР, в тому числі й України, від голоду 1932-1933 рр. підбила Н.А.Араловець [1]. Вона спробувала не тільки порівняти і проаналізувати нагромаджені у вітчизняній науковій літературі матеріали відносно людських утрат у 30-ті роки, але й охарактеризувати стан джерел, які містять ці дані. Дослідниця дала високу оцінку запропонованій українськими вченими, зокрема С.В.Кульчицьким методиці визначення людських утрат під час голодомору.

Отже, історіографія проблеми голодомору містить уточнену цифру жертв – майже 5 млн. осіб. У той же час, на наш погляд, необхідно продовжити роботу з вивчення розмірів людських утрат у 1932-1933 рр. в окремих областях і районах України. Як засвідчують уже опубліковані роботи [12], це дає широкий уточнюючий матеріал. Для вияснення чисельності жертв голодомору необхідно також поглиблювати дослідження в таких напрямках, як: природній і вимушений рух населення, динаміка народжуваності, смертності, тривалості життя тощо. Усе це сприятиме об'єктивному аналізу характеру і взаємовпливу політичних, соціально-економічних і демографічних процесів в умовах тоталітарної системи.

Таким чином, аналіз літератури з проблем голоду 1932-1933 рр. в Україні свідчить: по-перше, що він носив штучний характер. Саме в такій оцінці сходиться більшість дослідників. І це цілком резонно, адже ефективно діюча адміністрація ніколи не допустить, щоб населення масово вимирало. Якщо ж причиною голоду є неграмотна економічна політика, тоді тим більше немає підстав сумніватися в його штучному характері. По-друге, голод в Україні не можна розглядати як кінцеву мету певних дій на урядовому рівні, спрямовану лише проти українців, як помста за їх опір колективізації та розправа з національно-патріотичними силами, котрі піднесли державницьку свідомість у ході українізації. Масштаби голоду катастрофічно зросли в результаті здійснюваних владою зимових заготівель хліба та його конфіскації в уже голодуючих місцевостях, а також замовчування цього лиха, заборони будь-якої допомоги голодуючим з боку міжнародної та радянської громадськості. Основною ж

причиною була колективізація, яка підірвала продуктивні сили сільського господарства, привела до розселювання землеробів, деградації сільського господарства. По-третє, дослідження, які з'явилися за останні десять років, не вичерпують даної проблеми. Потрібні подальші наукові розвідки з метою уточнення жертв голодомору, його масштабів, специфіки в різних районах України, а також вияснення "місця і ролі" в цьому соціальному лихові органів радянської влади, партійних, комсомольських та інших організацій на місцях.

Джерела та література

1. Араловец Н.А. Потери населения советского общества в 1930-е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии // Отечественная история. - 1995. - № 1.
2. Вишневский А., Кузнецова Л. Люди или население? // В человеческом измерении. - М.: 1989. - С. 207-225.
3. Данилов В.П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932-1933 гг. и "демографическая катастрофа" 30-40-х годов в СССР //Вопросы истории. - 1988. - № 3. - С. 116-121.
4. Конквест Роберт: Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. - К.: Либідь, 1993.
5. Кульчицький С.В. Демографические последствия голода 1933 г. на Украине //Тезисы докладов и сообщений VII Всесоюзной конференции по исторической демографии. Донецк, 14-16 мая 1991 г. - Ч. 1.
6. Кульчицкий С.В. Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации на Украине //История СССР. - 1989. - № 5.
7. Кульчицкий С.В. Ціна "великого перелому". - К.: Україна, 1989. - С. 264.
8. Мерль Штефан. Голод 1932-1933 годов - геноцид украинцев для осуществления политики русификации //Отечественная история.- 1995. - № 1.
9. Осокина Е.А. Жертвы голода 1933 года: сколько их? (анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР) //История СССР. - 1991. - № 5.
10.Поляков Ю.А., Жиромская В.Б., Киселев И.Н. Полвéка молчания: (Всесоюзная перепись населения 1937 г.) //Социологические исследования. - 1990. - № 8. - С. 45-46.
11.Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы //Вопросы истории. - 1989. - № 4.
12.Шульга І.Г. Голод на Поділлі. До 60-річчя голодомору 1933 р. - Вінниця: 1993.

вичерпно розглянуто становище буковинського селянства наприкінці XIX – на початку XX ст. У відділі ж починав досліджувати проблеми буковинського робітництва М.Г.Кукурудзяк, результати цієї роботи згодом були узагальнені у його монографії [4]. Тут доцільно зазначити, що і В.М.Ботушанський, і М.Г.Кукурудзяк з часом перейшли на викладацьку роботу, захистили докторські дисертації. А співробітник відділу С.І.Комарницький, який пізніше також змінив місце роботи, у науковому підрозділі досліджував тематику, пов'язану з подіями 1941-1945 рр. на території Буковини. Результати розробок згодом були узагальнені в монографії автора [5].

Розширення наукової тематики відділу й перші її конкретні результати засвідчили, що тут доцільно зосередитися над фундаментальними проблемами історичної науки. 17 червня 1971 р. Президія АН УРСР видала Постанову № 210 "Про наукову і науково-організаційну діяльність Інституту історії АН УРСР за період 1968-1970 рр.", у відповідності з якою науковий підрозділ у Чернівцях отримав нову назву – Відділ історії Північної Буковини Інституту історії АН УРСР, яка невдовзі була скорочена до наступної: Чернівецький відділ Інституту історії АН УРСР.

У цей період тут вийшли з друку два випуски збірника "Минуле і сучасне Північної Буковини", котрі привернули увагу фахівців та аматорів історії не лише в нашому краї, але й далеко за його межами [6]. До друку було підготовлено і третій випуск, проте світу він не побачив. У Києві відбувалася чергова зміна пріоритетів у історичних дослідженнях, і буковинознавчу тематику там вже не сприймали як найактуальнішу. А співробітники відділу втратили своє періодичне видання і мусили шукати інші можливості для публікації власних робіт. У світ виходили не лише їхні монографії та статті у фахових виданнях, але й чимало науково-популярної літератури і статей у пресі. В обласних газетах регулярно друкувалися повідомлення Б.О.Тимощука про результати археологічних досліджень на Буковині, часто виходили статті інших співробітників відділу про актуальні проблеми історії краю.

Подією в житті наукового колективу була публікація монографії П.В.Михайлини [7], з інтересом зустрінутої вітчизняними та зарубіжними спеціалістами з середньовічної історії України. Взагалі ж творчий доробок відомого дослідника-медієвіста та організатора науки є досить значним і нещодавно став предметом вивчення нового покоління чернівецьких істориків [8]. Чимало зробив завідуючий відділом і для того, щоб науковий підрозділ отримав визнання у наукових колах країни. Поступово встановлювалися творчі зв'язки

з рядом провідних наукових установ тодішнього СРСР, особливо плідною виявилася співпраця з науковцями Києва, Москви та Кишинева.

Поглибленню рівня досліджень у підрозділі сприяло те, що в ньому формувалася власна наукова бібліотека. Проте за браком місця її важко було розмістити в тому приміщенні, де відділ починав свою роботу. Тому у листопаді 1976 р. установа отримала нове приміщення за адресою вул. Леніна, 28 (нинішня вулиця Головна). Тут існували сприятливі умови для роботи наукової бібліотеки, в тому числі й її спеціального фонду. Тоді чимало наукової літератури, особливо з числа виданої за кордоном або в дорадянські часи, поміщалося у фонди, користування якими штучно обмежувалося і суворо контролювалося властями. Знайомство ж співробітників відділу з цими виданнями не лише розширювало їхній кругозір, але й дозволяло долати ідеологічні стереотипи, що виховувалися радянською пропагандою.

Передчуття неминучих змін наприкінці 70-х років розповсюджувалося у наукових колах. Академічна наука звикла відслідковувати глибинні процеси і намагалася прогнозувати подальший розвиток подій. Тому перші повідомлення про майбутнє формування в системі наукових установ АН УРСР нового інституту, спрямованого на вивчення сучасної політики та економіки зарубіжних країн, що почали ходити у другій половині 70-х років, примусили чернівецьких науковців замислитися над причинами такого явища. Адже Москва традиційно мала монополію на все, що пов'язано з дослідженням зовнішньої політики та зовнішньоекономічних відносин, і відмовлятися від неї не збиралася. Тому створення нового інституту наштовхувало на питання: невже республіканська еліта у Києві бере курс на поступове віддалення від Москви?

А наприкінці 1977 р. розмови про створення нового інституту перейшли в практичну площину – почалася підготовка до виділення ряду структурних підрозділів із складу Інституту історії та Інституту економіки АН УРСР для формування нової наукової установи. Серед цих підрозділів виявилися й Чернівецький та Ужгородський відділи Інституту історії АН УРСР.

Випадковим таке рішення назвати не можна. У Чернівецькому відділі вже працювало декілька спеціалістів, що добре володіли іноземними мовами і досліджували політичну історію країн Центральної та Південно-Східної Європи. До їх числа належали Е.П.Городецький і А.М.Глуговський та молоді фахівці С.Д.Терентьєва і Т.Г.Рендюк, що спеціалізувалися з історії Румунії, а також

Буркут І.Г.
(Чернівці)

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ НА БУКОВИНІ (до 30-річчя заснування академічного наукового підрозділу в Чернівцях)

У 1999 р. виповнилося 30 років з того часу, як у Чернівцях розпочав свою діяльність перший в краї академічний підрозділ, що працював у галузі гуманітарних наук – Відділ історії і конкретних соціальних досліджень Інституту історії АН УРСР. Створення цього наукового підрозділу було пов'язано з тим, що у вітчизняній історичній науці на той час минуле Буковини ще не отримало достатнього висвітлення, а зарубіжна історіографія почала приділяти йому все більшу увагу. Дослідження історії західноукраїнських областей тоді проводилося фахівцями різних вітчизняних наукових установ та закладів – університетів, Інституту історії АН УРСР та створеного у Львові 1951 р. Інституту суспільних наук. В останньому, якому передано матеріальну базу колишнього Наукового товариства ім. Т.Шевченка, головним чином велися розробки наукової тематики з історії Галичини та Волині. А проблеми історії наймолодших областей Української РСР, що увійшли до її складу у 40-х рр. – Чернівецької та Закарпатської, - мали свою специфіку, що потребувала детального вивчення. Їхнє дослідження необхідно було розгортати на основі місцевих архівосховищ та бібліотек, де зберігалося чимало матеріалів, ще не введених у науковий обіг.

Створення нових академічних підрозділів у західноукраїнських областях мало, звичайно, не лише наукову мету. Наприкінці 60-х років в СРСР ішла підготовка до прискорення інтеграційних процесів для консолідації "нової історичної спільності людей – радянського народу". Тому завершення "радянізації" західноукраїнських областей набувало особливої політичної актуальності, і спрямування зусиль суспільствознавців на вивчення минулого та сучасних процесів у житті цих областей цілком відповідало інтересам тогочасної влади. Адже перед новими науковими підрозділами ставилося завдання не лише вивчати історію, але й проводити конкретні соціологічні дослідження на теми, визначені "директивними органами", як тоді називали керівні партійні структури.

Крім Відділу історії і конкретних соціальних досліджень Інституту історії АН УРСР у Чернівцях тридцять років тому аналогічний підрозділ було створено і в Ужгороді. А Інститут суспільних наук у

Львові 1969 р. перепорядковано Академії наук УРСР (до того він працював у складі Львівського університету). Фінансування академічної науки в ті часи було задовільним і дозволяло розробляти масштабні наукові проекти та регулярно публікувати результати наукових досліджень. Праця в академічній установі вважалася престижною, тому особливих проблем з підбором кадрів для нового підрозділу в університетському місті не виникало. Новоствореному відділу у Чернівцях виділено приміщення з чотирьох робочих кімнат за адресою вул. Жовтнева, 5 (нині вулиця носить ім'я І.Вільде).

Завідувачем відділу 20 травня 1969 р. призначено кандидата історичних наук, доцента П.В.Михайлину, відомого дослідника середньовічної історії України. А першими науковими співробітниками, що почали працювати у рік заснування наукового підрозділу, були Б.Й.Сидор та В.М.Ботушанський [1]. Кадровий склад відділу швидко зростав, і у 1971 р. тут вже працювало 10 співробітників, серед них М.В.Загайний, С.Д.Кобилянський, М.А.Рябко та ін. До речі, в ряді європейських країн вважається найбільш раціональним такий склад наукових інституцій гуманітарного профілю, що не перевищує 10-15 співробітників.

На початку свого існування відділ розробляв дві наукові теми: 1) історичне минуле Північної Буковини (з найдавніших часів до 1941 р.); 2) зміцнення соціалістичних виробничих відносин і зміни в соціально-економічному становищі трудящих Чернівецької області (1951-1970 рр.).

Кадровий потенціал дозволяв виконувати дослідження на рівні, гідному академічної наукової установи. Крім молодих науковців, тут мали змогу трудитися і досвідчені спеціалісти. З 1970 р. у відділі працювали відомий археолог Б.О.Тимощук, а з 1971 р. – авторитетний історик культури О.С.Романець. Ці вчені здобули визнання серед наукової громадськості й створили у відділі разом з його засновниками атмосферу наукового пошуку, творчих дискусій. З перших днів роботи підрозділу в ньому зусиллями всіх співробітників, і в першу чергу завідуючого П.В.Михайлини та вченого секретаря В.М.Ботушанського закладалися добрі традиції вимогливості та скрупульозності, справжньої наукової сумлінності.

Чимало зробленого науковцями відділу на початку 70-х років не втратило свого значення і в сучасних умовах. Наприклад, видана 1971 р. монографія О.С.Романця [2] поставила проблеми взаємин між сусідніми народами, актуальні й дотепер. А дослідження з соціально-економічної історії Буковини, що проводилися В.М.Ботушанським [3] започаткували собою низку наукових праць автора, в яких досить

германіст Б.Й.Сидор і щойно зарахований у відділ дослідник історії Югославії І.Г.Буркут.

У серпні 1978 р. у Києві створено Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, який очолив видатний дослідник міжнародних відносин та етнополітичних проблем зарубіжних країн академік А.М.Шлепаков. Чернівецький відділ перейшов до складу нового інституту і впродовж декількох років його наукова тематика носила перехідний характер. Тут завершувалися буковинознавчі дослідження, натомість розгорталося вивчення внутрішньої та зовнішньої політики балканських країн. Цей період виявився на диво плідним, чому сприяла і широка наукова співпраця з колегами з інших дослідницьких центрів. Взагалі, тісне співробітництво з науковцями університету протягом всієї історії відділу приносило найкращі результати.

У 1980 р. світ побачили підготовлені впродовж 70-х років "Нариси з історії Північної Буковини", серед авторів яких були співробітники відділу та викладачі університету [9]. Широкий резонанс серед спеціалістів здобула чергова книга Б.О.Тимощука, що вийшла з друку 1982 р. [10]. До талановитого дослідника приходило справжнє визнання, в його житті розпочинався період узагальнення зробленого раніше. Вже через декілька років, працюючи в Інституті археології АН СРСР у Москві, Б.О.Тимощук став широко відомим науковцем, праці якого вплинули на розвиток європейського слов'янознавства. Творчість вченого нині досліджується вітчизняними істориками [11]. Необхідно згадати, що під час роботи у Чернівецькому відділі провідний археолог краю захистив докторську дисертацію і деякий час у науковому підрозділі працювало два доктори історичних наук – П.В.Михайлина і Б.О.Тимощук.

Поруч з підготовкою до друку власних досліджень науковці відділу продовжували пошук і видання документів та матеріалів з історії краю. Разом з університетськими колегами вони випустили у світ збірники, що містили чималу інформацію про соціально-політичне становище Буковини наприкінці XIX – на початку XX ст. [12]. А у відділі вже розроблялася принципово нова тематика, присвячена науково-технічній політиці зарубіжних країн. Виходили статті, готувалися інформаційні матеріали, і 1987 р. у Києві надруковано тритомну узагальнюючу монографію, серед авторів якої були й співробітники відділу [13].

Нову тематику починали розробляти науковці, які прийшли працювати вже у відділ Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР. Національні проблеми Румунії

досліджував кандидат історичних наук С.І.Григоришин, а економіку цієї країни – кандидат економічних наук М.Т.Гостюк. У 80-х роках кандидатські дисертації захистили І.Г.Буркут, С.Д.Терентьєва, Т.Г.Рендюк. У відділі поглиблювалися дослідження етнополітики Румунії та Югославії, молодіжної політики країн Центральної та Південно-Східної Європи, а також економічної проблематики. Актуальність досліджуваних проблем зростала, і це з особливою силою проявилося наприкінці 80-х років. Численні статті співробітників відділу з'являлися тоді в наукових журналах і збірниках, в тому числі в інститутському "Зарубіжний світ: соціально-політичні та економічні проблеми", до друку готувався ряд колективних монографій, але через об'єктивні обставини більшість з них так і лишилася в рукописах.

Натомість світ побачили статті в енциклопедичних виданнях, розділи колективних монографій, що виходили у Києві та Москві [14]. Поруч з глибокими дослідженнями у відділі готувалися й окремі роботи, для яких характерна зайва заідеологізованість [15], що писалися в умовах глибокої кризи радянського суспільства, вихід з якої тодішня влада шукала на шляхах контрпропаганди. Але головними в роботі наукового підрозділу все ж лишалися справді фундаментальні дослідження.

У другій половині 80-х - на самому початку 90-х років відділ мав добрі умови для плідної роботи. Його бібліотека регулярно забезпечувалася вітчизняними та зарубіжними періодичними виданнями, отримувала наукову літературу, в тому числі й зарубіжну. Вже у період "перебудови" відділ знову змінив адресу, переїхавши у приміщення на вул. Карла Маркса, 19 (нині – вул. Вірменська), де він розташований і тепер. У цей час завершується розробка старої проблематики, відбувається природне оновлення кадрового потенціалу: на зміну ветеранам-історикам приходять економісти П.С.Половець, В.І.Куліш та ін. А коли відділ очолив С.І.Григоришин, у підрозділі поглибилося вивчення соціально-політичного та економічного життя балканських країн.

Перехідний період у житті наукової установи співпав з історичними подіями в житті всього суспільства. Їх осмислення вимагало від наукових співробітників великої повсякденної роботи, значних інтелектуальних зусиль. Відмова від старих ідеологічних стереотипів прослідковується вже у ряді праць, що виходили з друку на початку 90-х років. [16].

У цей час відділ опинився у складному становищі. Різке скорочення державного фінансування наукових розробок викликало

негативні процеси в академічних наукових установах. 1992 р. ліквідовано Інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн, натомість створено Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, до складу якого перейшов Чернівецький відділ. Через багатомісячні затримки зарплат та інші складнощі звідси почався відтік співробітників. Особливі труднощі виникли з публікаціями результатів наукових досліджень – припинилося фінансування інститутських видань, а академічне видавництво "Наукова думка" у Києві перейшло на нові форми роботи, при яких друкування монографій провінційних науковців без солідного спонсорства фактично стало нереальним.

І все ж попри всі труднощі відділ продовжив не лише існування, але і результативну наукову роботу. Завдяки співпраці з університетськими колегами науковці відділу публікують свої дослідження, беруть участь у конференціях та симпозіумах. Поряд з публікаціями з планової тематики вони випускають у світ і науково-популярні книги [17], друкуються у пресі. За 30 років існування відділ неодноразово змінював назву, розробляв різну наукову проблематику, але завжди намагався зберегти головне – академічний рівень своїх досліджень і авторитет у наукової громадськості краю.

Джерела та література

1. Довідка про Відділ історії Північної Буковини Інституту історії АН УРСР (м.Чернівці). – Поточний архів Чернівецького відділу ІСЕМВ НАНУ.
2. Романець О. Джерела братерства. Богдан П.Хашдеу і східноромансько-українські взаємини. – Львів: ЛДУ, 1971.
3. Ботушанський В.М. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму (1900-1914 рр.). – К.: Наук. думка, 1975.
4. Кукурудзяк М.Г. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX – на початку XX століття. – Львів: Вища школа, 1982.
5. Комарницький С.І. Радянська Буковина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. – К.: Наук. думка, 1979 .
6. Минуле і сучасне Північної Буковини. – К.: Наук. думка. – 1972. - Вип.1; 1973. – Вип.2.
7. Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654). – К.: Наук. думка, 1975.
8. Павло Васильович Михайлина. Бібліографічний покажчик (До 75-річчя від дня народження). Вступна стаття і упорядкування О.М.Масана. - Чернівці, 1998.
9. Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наук. думка, 1980.
10.Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. – К.: Наук. думка, 1982.
11.Масан О.М. Б.О.Тимощук – визначний дослідник археологічних пам'яток Буковини // З історичного минулого Буковини: Зб. наук. статей. – Чернівці: ЧДУ, 1996; Борис Онисимович Тимощук. Бібліографічний покажчик (До 80-річчя з дня народження). Вступна стаття О.М.Масана, упорядкування Ю.В.Мисько, О.М.Масана. – Чернівці: Місто, 1999.

12.Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у другій половині XIX – на початку XX ст. (Зб. документів і матеріалів). – Ужгород: Карпати, 1979; Під колоніальним гнітом. Північна Буковина в другій половині XIX – на початку XX ст. Док. і матер. – Ужгород: Карпати, 1986.
13.Научно-техническая политика зарубежных стран. В 3 т. – К.: Наук. думка, 1987.
14.Изучение национальных отношений в зарубежных странах (советская историография). – М: Наука, 1985; Укрепление социалистического содружества и политика западных держав. – К.: Наук. думка, 1985.
15.Неспроможність буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Радянської Буковини. – К.: Наук. думка, 1987.
16.Українці в зарубіжному світі. – К.: Наук. думка, 1991.
17.Буркут І. А ми тую славу збережемо (З історії українських збройних сил у XX ст.) – Чернівці: Час, 1992; Його ж – Військові традиції і сучасність. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998.

РЕЦЕНЗІЇ

Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.

Донедавна український національний рух був однією з найменш вивчених сторінок вітчизняної історії. Тільки в останні роки в Україні розпочалися дослідження цієї проблеми істориками Києва, Львова, Харкова та деяких інших міст. З приємністю хочеться відзначити, що свій внесок у цю справу роблять також дослідники Чернівців. Цього року на прилавках книгарень з'явилася монографія О.Добржанського "Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст." Це солідна книга, обсягом 574 сторінки, в якій вперше в українській та зарубіжній історіографії національний рух українців Буковини досліджується від його зародження в середині XIX ст. до початку Першої світової війни. Отже, повністю охоплено окремий цілісний період історії українського національного руху на окремій етнічній території українського народу, яка мала чимало особливостей історичного та соціально-економічного характеру.

Книга відзначається солідною джерельною базою, що забезпечило грунтовність та багатоплановість дослідження. Використано документи чималої кількості архівів та бібліотечних сховищ документів України (Центральний історичний архів України у Києві, Центральний історичний архів України у Львові, Центральний державний архів вищих органів державної влади України, Державні архіви Чернівецької, Львівської, Івано-Франківської областей, Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.Вернадського, Відділ рукописів Наукової бібліотеки ім. В.Стефаника, Відділ рукописів Інституту української літератури ім. Т.Шевченка НАН України та ін.), а також архівів Австрії й Росії. Переважну більшість документів введено в науковий обіг вперше. Крім того, чималий масив інформації почерпнуто із періодичної преси Буковини, Галичини, Наддніпрянської України, збірників документів, опублікованих законодавчих, статистичних, політико-публіцистичних та інших матеріалів.

Історіографічний огляд книги переконливо доводить, що досі в наукових та популярних працях з історії Буковини національному рухові українців приділялося непропорційно мало місця. Крім того, чимало було перекручень, свідомих фальсифікацій, хибних оцінок. Таким чином, книга є справді доречною і вчасною. Вона заповнює суттєву прогалину вітчизняної історіографії.

Для розуміння ідейної спрямованості та темпів розвитку національного руху важливо знати соціальну структуру населення,

яке брало участь у ньому, та політико-правові умови розгортання цього руху. Тому логічним є виділення в окремий розділ книги характеристики соціального та політико-правового становища українців Буковини. Детальний аналіз статистики етнічного складу населення краю впродовж XIX – початку XX ст. показав, що твердження деяких румунських політиків про неавтохтонність українців на Буковині є фальшивими. Вже перша спроба перепису населення за етнічною ознакою 1846 р. показала, що українці були найчисельнішою народністю Буковини. Всілякі теорії про "українізацію" Буковини за рахунок румунського населення були видумані самими румунськими авторами для того, щоб нагнітати антиукраїнську істерію.

Соціальна структура українського населення була типовою для аграрних регіонів Центральної Європи. Основна маса українців проживала по селах і займалася сільським господарством. В інших галузях їх працювало порівняно небагато. Близько третини були самостійними власниками, а решта наймалися як робітники та поденники. Серед українців майже не було великих землевласників та багатої буржуазії. Освітній рівень більшої частини українського населення залишався порівняно низьким. Важливу роль у зростанні національної свідомості, згуртуванні українців у політичну силу відігравали священики, учителі, службовці, студенти. Ці соціальні групи були нечисленними, але досить динамічними і активними у суспільно-політичному житті. Видається виваженим висновок автора про те, що порівняно висока соціальна однорідність українського населення Буковини мала деякі позитивні моменти, обумовлювала можливість високого рівня консолідації суспільства на базі спільних економічних та політичних інтересів. Разом з тим переважання аграрного населення, відсутність заможних та політично впливових верств, низький рівень добробуту та освіти уповільнювали націотворчі процеси, ставили на порядок дня проблеми, які для інших народів уже давно були пройденим етапом. Так само досить важливим є висновок автора про політико-правові умови розгортання українського національного руху, зокрема, що політична система Австро-Угорщини відкривала певні можливості для ведення легальної боротьби за розширення національних прав, ставила їх у пряму залежність від того, як окрема нація зуміє захистити себе і забезпечити свої законні права.

Робота написана за проблемно-хронологічним принципом, що, на нашу думку, є виправданим, бо забезпечило показ українського національного руху в розвитку і дало можливість акцентувати увагу на найважливіших проблемах, які вирішувалися у той час українцями.

В українській та зарубіжній історіографії довго існували досить суперечливі твердження про початки українського національного руху на Буковині. Автор докладно зупинився на цьому питанні.

Проаналізувавши події, що відбувалися на Буковині в 1848-1849 рр., впродовж 50-х та на початку 60-х років XIX ст., він зробив переконливий висновок про те, що український національний рух на Буковині зародився саме на рубежі 50-60-х років XIX ст., коли для цього склалися необхідні суспільно-політичні умови. Вирішальний вплив на зародження українського національного руху справила поява таких непересічних особистостей, як Юрій Федькович, Сидір та Григорій Воробкевичі, які започаткували на Буковині нову українську літературу, показали на письмі справжні зразки народної української мови.

Історія зростання українського національного руху на Буковині розкривається О.Добржанським перш за все шляхом аналізу існуючих в українстві суспільних течій та через показ розвитку українських товариств, а пізніше і партій, залучення до національного руху широких верств населення. Автор відзначає, що з кінця 70-х і до середини 80-х років XIX ст. в українському русі домінували старорусини. Поява і розвиток цієї течії була закономірною і засвідчувала ідейні труднощі в розвитку українства. Об'єктивно оцінюючи старорусинство, О.Добржанський показує не тільки негативні сторони цієї течії, які є очевидними, але й деякі позитивні. Адже в 70-х роках XIX ст. саме старорусини були єдиною силою в українстві, яка протистояла згубним процесам румунізації та онімечування.

З середини 80-х років XIX ст. в українському суспільному русі перемагає народовська течія. Не ідеалізуючи народовців, О.Добржанський зауважує, що об'єктивно вони стояли ближче до проблем простих людей, а їхня орієнтація на єдність усіх українських земель була в той час надзвичайно важливою, особливо для формування національної свідомості широких народних мас.

Логічним продовженням існування старорусинської та народовської течій стало формування українських політичних партій на Буковині. Автор послідовно простежує діяльність "Національної ради русинів на Буковині" (першої української політичної партії краю), Української поступової партії, селянської партії "Руська Рада", Української радикальної, Національно-демократичної, Народної, Соціал-демократичної партій. В книзі наголошується, що всі ці партії стояли на національних позиціях і вважали найближчим завданням здобуття української національної автономії в рамках Австро-Угорщини, а в перспективі - створення незалежної української держави.

Зовсім в іншому напрямку еволюціонувало буковинське старорусинство. З кінця XIX ст. воно перетворилося в реакційне москвофільство, яке намагалося звести українців Буковини на манівці загальноросійської ідеї. Однак, хоча москвофіли й отримували з Росії чималу фінансову допомогу, їх авторитет серед українців краю

поступово падав. Після погіршення австро-російських відносин москвофілів почали переслідувати австрійські власті. Напередодні Першої світової війни москвофільство Буковини потерпіло остаточний крах, перетворившись у невеличку групку фанатичних прихильників чорносотенних сил Росії. В книзі зроблено висновок, що такий результат був закономірним, запрограмованим ідейними засадами москвофільства і засвідчував зростання національної свідомості українців Буковини.

Чимало місця в книзі відведено церковній проблемі. Українці і румуни краю в переважній більшості були православними, однак історично ситуація склалася так, що керівництво православною консисторією перебувало в руках румунів. Тому одним з напрямків національної боротьби українців Буковини стала боротьба за зрівняння їх у правах у православній церкві, або поділ її на українську і румунську частини. Автор зауважує, що напередодні Першої світової війни українці добилися фактичного паритету в православній консисторії, і це також засвідчувало зростання політичної сили українства.

Логічним завершенням книги став параграф про поглиблення політичних та національно-культурних зв'язків Буковини з Галичиною та Наддніпрянською Україною. О.Добржанський наводить велику кількість прикладів особистого спілкування визначних діячів різних регіонів України, контактів на рівні товариств, політичних партій, освітніх закладів тощо. Обгрунтованим є висновок про те, що на початку XX ст. українці Буковини в переважній своїй більшості відчували себе вже частиною єдиного українського народу і прагнули до поглиблення національної єдності.

Підсумовуючи, автор виділяє чотири етапи в розвитку українського національного руху на Буковині. Це – кінець 50-х – 60-ті рр. XIX ст., 70-ті – перша пол. 80-х рр. XIX ст., друга пол. 80-х рр. XIX ст. – 1905 р. і 1905 – 1914 рр. Для кожного з періодів аргументовано визначено найголовніші особливості. Вдало сказано про закономірності розвитку українського національного руху на Буковині у порівнянні з національними рухами інших народів Центральної Європи.

Книга добре ілюстрована. В кінці вміщено таблиці про етнічний склад населених пунктів Буковини, зростання кількості українських культурно-освітніх, політичних, гімнастичних та інших товариств.

Таким чином, усі, хто цікавляться минулим українців Буковини, закономірностями становлення тут української нації, отримали грунтовне дослідження, яке є вагомим внеском в українську історичну науку.

Яценюк Т.С.

Коцур В.П., Коцур А.П. ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: Курс лекцій. - Чернівці: Золоті литаври, 1999. - 520 с.

Рецензований курс лекцій є першим в незалежній Україні навчальним посібником, спеціально присвяченим українській історіографії. В ньому широко висвітлені основні напрями та діяльність представників різних течій і наукових шкіл в історичній думці України з давніх часів до сьогодення.

Розглянувши історію розвитку історичних знань, ми можемо скласти цілісне уявлення про українську історіографію. Одночасно в межах вивчення літопису нашої держави автори відзначають особливості української історіографії, властиві певному розвитку суспільних відносин, соціально-економічного, політичного і національно-культурного життя України.

Автори д.і.н. В.П.Коцур та к.і.н. А.П.Коцур зазначають, що в період XI-XII ст. історіографія поряд із загальноруськими подіями відобразила специфіку півдня з його місцевими нашаруваннями культури взагалі та історичних уявлень зокрема. З соціально-політичної точки зору представники історичної думки, складачі давніх руських літописів відобразили ідеологію сформованого ранньофеодального суспільства з його суперечностями і соціальною боротьбою. В ранніх історичних творах південного походження, зокрема в літописах спостерігається певна місцева особливість, яка в міру дальшої роздробленості земель з середини XII і протягом XIII ст. дедалі виразніше набувала властивого лише їй характеру.

Традиції літописання та інших видів історичної літератури Київської Русі були успадковані і розвинені далі пізнішими поколіннями істориків XIV-XV ст. Розвиток історичних знань України в цей період тісно пов'язаний з білоруським літописанням та взагалі з розвитком білоруської культури при збереженні і дальшому розвиткові своєрідних місцевих, властивих лише українській історіографії, рис. В історичних творах України відображені соціальні і національно-визвольні прагнення українського народу.

Науковці акцентують увагу на тому, що справжнього національного характеру набуває українське літописання та інші жанри літератури в період визвольної боротьби українського народу з польською шляхтою, Туреччиною і Кримом у XVI-XVII ст. В українській історії цього періоду вони спостерігають більш виразні, ніж у будь-якому іншому, загальнонародні риси, оскільки тогочасні історіографічні пам'ятки відбили справедливий характер визвольної боротьби українського народу з зовнішніми ворогами. Козацькі літописи та хроніки кінця XVI, всього XVII і початку XVIII століть відобразили в собі велику епоху в історії українського народу, його боротьбу за соціальне і національне визволення.

В лекції 6-ій автори показують, що однією з характерних рис української історіографії XVIII ст. як у вигляді козацьких літописів, так і монастирських хронік є те, що вона відокремлюється від суто церковних трактувань і стає на службу громадським освітнім інтересам. Навіть пам'ятки монастирського літописання приблизно з XVI ст. носять на собі лише незначні сліди далекого відгомону давнього церковного літописання, а в дійсності вони ідейно змикалися з козацькими літописами та хроніками і носили переважно характер воєнно-історичних повістей, пронизаних, як і козацька історіографія, пафосом народної героїки. Історичні твори XVIII ст. можуть називатися старшинською історіографією, досить часто не позбавленою народних рис, бо базувалися на багатьох джерелах народного походження.

Першу половину XIX ст. науковці характеризують як особливий і певною мірою новий етап у розвиткові української історіографії часів розкладу феодально-кріпосницьких відносин та поступової перемоги нових, більш прогресивних капіталістичних відносин. Зрушення в соціально-економічному й політичному житті України цього періоду не могли не накласти відбитка на історіографію.

У цей період, як і раніше майже відсутні яскраво виражені історичні "школи" і напрямки. В цьому відношенні становлять виняток археографічні установи і товариства – Київська Тимчасова комісія для розбору давніх актів, Одеське товариство історії і старожитностей, деякою мірою гурток харківських романтиків на чолі зі Ізмаїлом Срезневським, невеликий колектив істориків, що гуртувався навколо перших київських журналів-альманахів "Денница" і "Киевлянин", які пробував видавати М.Максимович. Ці наукові організації і течії хоч і зробили дещо в справі вивчення історії України, все ж для першої половини XIX ст. їхня діяльність носила лише початковий характер; у цей період історики діють переважно поодинці. До таких одиночок зі своїми власними прийомами та засобами вивчення вітчизняної історії належать автор "Історії Русів", Яків і Олександр Марковичі, Д.М.Бантиш-Каменський, М.А.Маркевич, М.О.Максимович. Ця своєрідна самітність й відокремленість наукової діяльності істориків зовсім не свідчила про їхню цілковиту відірваність від тодішнього суспільства та суспільного життя. Так само вона тим більше не означала, що ця плеяда істориків творила свої концепції поза уявленнями про історичне минуле освічених представників свого часу в цілому. Всі вони, або принаймі переважна більшість були інтелігентними представниками дворянства, яке вийшло з нащадків колишньої української козацької старшини. Автономістична ідеологія української дворянської інтелігенції першої половини XIX ст., в тому числі історичні її погляди, була не проявом боротьби з царизмом, не засобом до національно-визвольних дій, навіть не мрією про май-

бутнє України, а лише спогадами про її минуле. Все ж об'єктивно їх праці пробуджували значний інтерес до історії свого краю і вносили багато нового в історичну науку свого часу.

У лекції 8-ій підкреслюється, що історична думка України другої половини XIX ст. чітко відобразила основні риси соціально-економічного і політичного життя даного періоду. Абсолютизація інтересів народу, прихильність до будь-якої опозиції й активна боротьба із засиллям держави - характерні риси української історіографії цього часу. В історичній науці переважали прибічники народницьких концепцій, котрі основну увагу зосереджували на вивченні ідеалів, прагнень, боротьби, здобутків і втрат українського народу, проблем економічного та культурного розвитку, відсуваючи на другий план питання державотворення. До народницької школи в українській історичній науці належали В.Антонович, М.Костомаров, О.Лазаревський, М.Максимович, О.Єфименко, Д.Яворницький та ін.

Характеризуючи історіографію України початку XX ст., автори посібника основну увагу зосереджують на активній науковій діяльності М.Грушевського. Великою його заслугою було утворення історичної "школи" у Львові. Праці львівського історичного осередку мали загальноукраїнський характер і своєю тематикою, і тим, що завдяки М.Грушевському у виданнях НТШ беруть найжвавішу участь історики з Центральної і Східної України (В.Липинський, М.Василенко, В.Модзалевський, М.Слабченко, В.Барвінський та ін.). Коли М.Грушевський після 1905 р. переносить осередок своєї наукової діяльності до Києва, українські історичні дослідження концентруються тут переважно навколо Українського Наукового Товариства та його видань. "Історія України-Руси" М.Грушевського вказала українській історичній науці нові проблеми і відкрила широкі можливості для дослідження історичного минулого. Зароджується державницький напрям в українській історіографії, основоположниками якого стали В.Липинський та С.Томашівський.

Понад 200 сторінок тексту лекцій присвячено українській радянській історіографії, яка була дуже суперечливою і неоднозначною, її розвиток відбивався в умовах складання і зміцнення тоталітаризму, що зумовило відхід від правди, вихолощування з історичних досліджень національно-патріотичних моментів. У 20-ті роки ще певною мірою зберігалась спадкоємність національних традицій, відроджених в часи визвольних змагань і далі продовжених видатним істориком М.Грушевським, який повернувся з еміграції і разом зі своїми учнями розгорнув активну науково-дослідну роботу. У цей час були численні випадки непорозумінь і прямих зіткнень різних історичних шкіл. Перетворення історичної науки в кінці 20-х - на початку 30-х років у прислужницю тоталітарної влади призвело до падіння її професійного рівня. Історичне обгрунтування тих чи інших ідеологічних завдань правлячої партії, тих чи інших

політичних кампаній перетворилося на головну функцію історичної науки. Вся політика, історія, наука підганялися під догматичні, заідеологізовані стереотипи, де об'єктивність приносилась у жертву ідеології.

Крах тоталітарного комуністичного режиму, а також процес відродження Української незалежної держави, започаткований історичними актами - Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. і Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року - все це створило реальні передумови для глибокого, об'єктивного, всебічного висвітлення української історії та історіографії. Про основні тенденції новітніх історичних досліджень в Україні йде мова в окремому параграфі "Сучасний етап історіографії історії України: проблеми та перспективи розвитку".

Курс лекцій містить понад 100 ілюстрацій, має відмінне поліграфічне виконання. Книга, безумовно, стане доброю підмогою тим, хто вивчає вітчизняну історіографію.

Білецький Б.Ф., Михайлина П.В.

Резюме

В сборнике научных статей, посвященном 80-летию со дня рождения и 50-летию трудовой деятельности на кафедре д.и.н., проф. И.А.Гриценка, освещаются вопросы древней истории Украины борьбы украинского казачества за освобождение Украины, идет речь об известных общественно-политических деятелях, ученых, о национально-освободительном движении на западно-украинских землях в конце XIX – начале XX в., об особенностях индустриализации в Украине в 30-е годы, о военных действиях на территории Украины в 1941 г., об украинской интеллигенции в 50-е годы, современном характере политической власти в Украине, её международном положении.

Освещаются некоторые вопросы исторического прошлого буковинского края: Буковина как объект русско-шведско-турецкого соперничества, железнодорожное строительство, кооперативное и студенческое движение второй половины XIX – начала XX вв., события Первой мировой войны, положение края в составе королевской Румынии, сталинские репрессии. Помещены также материалы по историографии Украины, нумизматике, исторической библиографии, музееведению и др.

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem Sammelband der wissenschaftlichen Artikel, die dem Doktor der historischen Wissenschaften und Professor I.A.Hrycenko, seinem 80-Geburtstag und dem 50-Jubiläum seiner beruflichen Tätigkeit am Lehrstuhl gewidmet sind, werden wichtige Probleme der alten Geschichte der Ukraine erörtert. Es geht hier um den Befreiungskampf der ukrainischen Kosacken; um die wichtigen gesellschaftlich-politischen Funktionäre und um Gelehrte, um den nationalen Befreiungskampf in den westukrainischen Ländern vom Ende des 19. bis zum Anfang des 20.Jahrhunderts; um die Industrialisierungsbesonderheiten in der Ukraine in den 30er Jahren; um die Kriegshandlungen in der Ukraine im Jahre 1941; um die ukrainischen Intellektuellen den 50er Jahren; um den gegenwärtigen Charakter der politischen Macht in der Ukraine, ihrer internationalen lage.

Ausserdem werden einige Probleme der historischen Vergangenheit der Bukowina erörtert: der russisch-schwedisch-türkische Konflikt um die Bukowina, Eisenbahnerrichtung, Kooperations- und Studentenbewegung in der zweiten Hälfte des 19. und am Anfang des 20. Jh., Ereignisse des Weltkrieges I, die Lage des Landes im Bestand des königlichen Rumäniens, stalinsche Repressalien. Hier gibt es auch Materialien in ukrainische Historiographie, in Münzkunde, in historischer Bibliographie etc.

SUMMARY

In this collection of the scientific articles (dedicated to the Doctor of philosophy in history and Professor I.A.Hrytsenko, his 80-birthday and the 50-anniversary of his professional activities at the Chair of History of Ukraine) some significant problems of the ancient History of Ukraine have been discussed. The book touches upon the national liberation struggle of Ukrainian Cossacks, several main social-political statesmen, some scientists, the national liberation struggle in western Ukrainian lands at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century, the pecularities of industrialization in Ukraine of the 30ties; some war affairs in Ukraine in 1941; the Ukrainian employees in the 50ties; the modern character of political might in Ukraine, its international situation.

Besides, some problems of the historical past of Bucovina have been analyzed: as the jbject of Russian-Sveden-Turkish conflict, railway foundation; cooperative and students' movement between the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries; some events of the World War I and the position of the land as a part of Romanian kingdom, stalinist repressions. Some materials in Ukrainian historiography, in numismatics and in historical bibliography etc. can be found here.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Балух Василь Олексійович – к.і.н., доцент, завідуючий кафедрою етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького держуніверситету (далі – ЧДУ).

Білецький Борис Федорович – к.і.н., доцент кафедри історії України ЧДУ.

Ботушанський Василь Мефодійович – д.і.н., професор, завідуючий кафедрою історії України ЧДУ.

Ботушанський Олег Васильович – аспірант кафедри історії України ЧДУ.

Брицький Петро Павлович – д.і.н., професор кафедри історії України ЧДУ.

Бурдяк Віра Іванівна – к.і.н., доцент кафедри політології та соціології ЧДУ.

Буркут Ігор Григорович – к.і.н., с.н.с. Чернівецького відділу Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

Газін Володимир Прокопович – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського педагогічного університету.

Гарат Роман Михайлович – викладач історії Коломийського економіко-правового коледжу, здобувач кафедри історії України ЧДУ.

Гриценко Іван Антонович – д.і.н., професор кафедри історії України ЧДУ.

Гуйванюк Микола Романович – аспірант кафедри історії України ЧДУ.

Демочко Віктор Кузьмич – к.і.н., доцент кафедри історії України ЧДУ.

Добржанський Олександр Володимирович – д.і.н., професор кафедри історії України ЧДУ.

Дутчак Інна Григорівна – вчитель історії та правознавства Сторожинецької загальноосвітньої школи.

Дутчак Парасковія Василівна – к.і.н., асистент кафедри історії України ЧДУ.

Жалоба Ігор Володимирович – докторант кафедри нової та новітньої історії ЧДУ;

Зайцева Зінаїда Іванівна – к.і.н., доцент кафедри історії України ЧДУ.

Заполовський Володимир Миколайович – здобувач кафедри нового та новітнього часу ЧДУ.

Калашніков Анатолій Васильович – перший заступник командувача військ Західного оперативного напряму, генерал-лейтенант.

Карпо Василь Леонтійович – к.і.н., доцент кафедри історії України ЧДУ.

Копилов Сергій Анатолійович - к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського педагогічного університету.

Коцур Анатолій Петрович – к.і.н., доцент кафедри історії України ЧДУ.

Коцур Віктор Петрович – д.і.н., ректор Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту.

Литвин Серій Харитонович - докторант Севастопольського військово-морського інституту, полковник.
Марусик Тамара Володимирівна – докторант кафедри історії України ЧДУ.
Масан Олександр Миколайович – докторант кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧДУ.
Мизак Нестор Степанович – викладач історії Чернівецького будівельного технікуму, здобувач кафедри історії України ЧДУ.
Михайлина Любомир Павлович – к.і.н., доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧДУ.
Михайлина Павло Васильович – д.і.н., професор.
Моцок Віталій Іванович – аспірант кафедри нового та новітнього часу ЧДУ.
Мусієнко Ірина Володимирівна - заступнник редактора "Книги пам'яті" Чернівецької області, здобувач кафедри історії України ЧДУ.
Огуй Олександр Дмитрович – к.філол.н., доцент кафедри німецької мови та загального мовознавства ЧДУ.
Пальчевський Руслан Степанович - аспірант Рівненського державного гуманітарного університету.
Пивовар Сергій Федорович – докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім.Т.Г.Шевченка.
Пивоваров Сергій Володимирович – к.і.н., доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧДУ.
Піддубний Ігор Андрійович – к.і.н., доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧДУ.
Савчук Борис Петрович – с.н.с. відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України.
Танащик Дмитро Дмитрович – редактор видавництва "Золоті литаври".
Федорук Андрій Васильович – аспірант кафедри історії України ЧДУ.
Фостій Іван Петрович – редактор "Книги пам'яті" Чернівецької області, здобувач кафедри історії України ЧДУ.
Юрійчук Євгенія Петрівна – к.і.н., асистент кафедри політології та соціології ЧДУ.
Яценюк Тадей Степанович – к.і.н., доцент кафедри історії України ЧДУ.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ

ТОМ 3

Літературний редактор Ботушанський В. М.
Технічний редактор Данчук І. І.
Комп'ютерна верстка Данчук І. І.

Підписано до друку 1.12.99р. Формат 60×84/16. Друк офсетний.
Папір офсетний. Зам. № 31. Ум. друк. арк. 26. Тираж 300.

Видавництво "Золоті литаври", м. Чернівці, вул. Головна 198-а.
Друк МКП "Склавія-94", м. Чернівці, вул. Головна 198-а